

OIKOS

kognitivna
znanost

EKSTREMIZEM
POD SLOVENCMI

CIVILIZACIJA
KULTOV

ženske
študije

časopis
za
kritiko
znanosti

let. XXIII, 1995, št. 176

Revijo subvencionirajo Ministrstvo za znanost in tehnologijo, Ministrstvo za kulturo in Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije. Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, št. 415 - 24/94 mb šteje revija med proizvode, za katere se plačuje 5-odstotni davek od prometa proizvodov.

vsebina

Darij Zadnikar 5 KONFORMIZEM ZNANOSTI

civilizacijskih kULTov

Mitja Velikonja 9 MITOLOGIJE NAŠEGA ČASA
Ernst Cassirer 11 TEHNIKA SODOBNIH POLITIČNIH MITOV
Paul Mojzes 21 MITSKI ELEMENT
Mitja Velikonja 27 MITOLOGIJA SREDNJE EVROPE

EKSTREMIZEM MED SLOVENC I

Tonči Kuzmanič 47 POLITIČNI EKSTREMIZEM POD SLOVENC I:
SNS OD TIGROV DO PAPIRJA

kognitivna znanost

Janek Musek 73 PRISPEVEK PSIHOLOGIJE
K RAZVOJU KOGNITIVNE ZNANOSTI:
VLOGA KOGNITIVNE PSIHOLOGIJE

Darja Kobal Palčič 89 KOGNITIVNA PSIHOLOGIJA
SKOZI TEORIJO SAMOPODOBE

Olga Markič 101 KOGNITIVIZEM IN KONEKCIONIZEM –
DVA PRISTOPA V KOGNITIVNI ZNANOSTI

Andrej Ule 117 ZAVEST IN FIZIČNA STVARNOST

Artur Štern 131 KOGNICIJSKA INTENCIONALNOST V ETIKI

Igor Jerman 141 OSNOVE SPOZNAVANJA
V LUČI NOVE BIOLOGIJE

Tanja Urbančič, Ivan Bratko 149 VEDENJSKO KLONIRANJE
Z METODAMI STROJNEGA UČENJA

Mitja Peruš 155 TEORIJE KOMPLEKSNIH SISTEMOV
KOT OSNOVA KOGNITIVNE ZNANOSTI
(PREGLED IDEJ IN POLEMIKA)

ženske študije

- Susanne Maurer 175 ŽENSKA GIBANJA IN FEMINISTIČNA ZNANOST V ZRN
Cornelia Füssenhäuser, Gabriela Stump 187 ŽENSKÉ IN ZDRAVJE
Irena Žagar 195 LIK ŽENSKÉ V SLOVENSKIH LJUDSKIH PRAVLJICAH

OIKOS

- Samo Škrbec 211 GENETSKA EROZIJA
M. Estelle Smith 225 KAOS, KONSENZ IN ZDRAVA PAMET
Barbara Vrečko 235 VLOGA JAVNOSTI PRI ODLOČANJU O ZADEVAH VARSTVA OKOLJA
Michael Steinitzer 247 JEDRSKA ELEKTRARNA KRŠKO IN MOŽNE ALTERNATIVE
Skice za izstop iz jedrske tehnologije

prikazi in recenzije

265

- Mitja Peruš, VSE V ENEM, ENO V VSEM. Možgani in duševnost v analizi in sintezi
Janez Musek, NEZNANKE DUHA. Psihologija okultnega, paranormalnega in transcendentnega (Mitja Peruš)
Marko Uršič, GNOŠTIČNI ESEJI (Mitja Peruš)
Maurizio Viroli, PER AMORE DELLA PATRIA. Patriotismo e nazionalismo nella storia (Igor Pribac)
J. M. Kelly, A SHORT HISTORY OF WESTERN LEGAL THEORY (Igor Pribac)
Ian Tattersall, THE FOSSIL TRAIL. How we know what we think we know about human evolution (Iztok Saksida)
Jean Baudrillard, LE CRIME PARFAIT (Klemen Fele)
Veljko Rus (ur.), Slovenija po letu 1995. Razmišljanja o prihodnosti (Boštjan Tušek)
Danica Fink-Hafner, Slovensko kmetijstvo in Evropa (Beti Vovko)

povzetki

279

Konformizem znanosti

Kant je pokazal, kje poteka meja med umom in njegovimi nasprotji, hkrati pa je pripomnil, da je mogoče misliti tudi na oni strani razmejitve, četudi takšno mišljenje ni več umno. Ne-umno mišljenje pa še ni neumno. Domišljija, ki noče biti zgolj načrt, je vedno onkraj umne meje. Ni si pa mogoče razložiti velikih skokov v znanosti brez poguma domišljije, ki je zakoličila pot umni presoji, ki je prišla post hoc. Zato umno vprašanje ni porok znanstvenemu napredku in navadno je tako, da se vprašanje lahko postavi šele tedaj, ko je možen odgovor, ki ga je omogočila ne-umna domišljija. Postavljanje vprašanj je torej lahko ne-umno ali pa tudi neumno. Otroke in velike znanstvene duhove družijo njihova ne-umnost spraševanja, odrasli pa, nasprotno, velikokrat hlapčevsko služijo neumnosti obstoječega uma, ki se boji seči prek svojih mej, ker je obstal, obtičal. (Takšni drži pravimo konformizem – domišljijo tukaj zamenja dogmatizem.)

Včasih podedujemo vprašanja, ki so bila umna, ker jih je nekoč porodil možni odgovor. Tako se nam zdi povsem smiselno vprašanje, kaj je znanost? Vprašanje bi bilo smiselno, če bi bil možen odgovor in na to vprašanje so bili možni vsebinski in jasni odgovori vse od renesanse do začetka našega stoletja. Spraševati se tako še danes oz. vztrajati na tradicionalnih odgovorih pa je podobno, kot če bi se spraševali, kako naj ravnamo s svojimi sužnji. Sorodno je vprašanje, kaj je umetnost, na katerega lahko danes odgovorimo, da je pač tisto, kar poimenujejo za umetnost umetniki. Umetnost je umetnikov akt uprizoritve. Seveda se zdaj odpre vprašanje, kdo pa je umetnik? Če bi ga poskušali določiti iz umetniškega dela, bi zašli v tautologijo, čeprav se odgovoru približuje neka druga, navidezna tautologija: umetnik je tisti, ki zase trdi, da je umetnik. Če je tak umetnik avtentičen v uprizoritvi sebe kot umetnika, potem ga za to vlogo ne bi smel nihče prikrajšati. Problem je tedaj, ko "umetnik" noče biti ali vedeti, da je umetnik, ali če mu drugi tega nočejo takoj priznati. Zato družba potrebuje mit Umetnosti, okoli katere zgradi ritualni sistem (akademski rituali, vedenjski vzorci, imidži, kritiške liturgije itd.), ki posameznike posvečuje v umetnike tako, da so njihove uprizoritve legitimne umetnine. Na koncu se vključi še pomemben kriterij "sporočljivosti" oz. "komunikatibilnosti" umetniškega dela, ki ga danes merimo po preprostih mehanizmih umetniško-blagovnega trga (cena umetnine, frekvenca in čas ekspozicije). Podobno je z vprašanjem znanosti: znanost je bilo mogoče enoumno opredeliti, ko je mit rušila z vednostjo, v stoletju, ki vednost preobrazi v mit, pa ni razvidno ozadje, ki bi določalo drugost znanosti. Znanost je tisto, kar uprizarjajo znanstveniki. Znanstveniki so tisti, ki jih posvečajo akademski rituali in liturgične geste. Zato ni nenavadno, da je Univerza, poleg rimskokatoliške Cerkve, najbolj toga in hierarhizirana ustanova. Njen poslednji in najvišji cilj ni

“proizvodnja znanja”, temveč akt posvetitve tistih, čigar uprizoritve bodo veljale za znanost. Seveda pa se je pri tem treba naučiti ritualnih in liturgičnih postopkov. Formalno gledano, ni med nedeljskim maševanjem duhovnika in veljavnim empiričnim metodičnim postopkom znanstvenika nikakršne razlike. Obeh ritualov se je treba strogo držati, če nočemo, da nam ne spodleti. Strogosti discipline se je moderna znanost naučila na teološki fakulteti in ne v alkimističnih laboratorijih. Odprto je še vprašanje “rezultata”. V umetnosti je to umetniško delo, v znanosti pa naj bi bila “znanstvena resnica”. Znanstvena resnica je nedvomno tisto, o čemer se tisti, ki so posvečeni v znanstvenike, zedinejo, da je znanstvena resnica oz. rezultat njenega nespodletelega rituala (metodologije). Pri tem je pojem “znanstvena resnica” bolj neoprijemljiv in abstraktnější kot “umetniško delo”, zato se je v zadnjem času uveljavil kriterij “znanstvenega članka”. Znanost je zato opredeljena kot produkcija znanstvenih člankov. Umetniška dela večinoma vrednoti njihova komunikabilnost oz. promet na umetniškem trgu. Analogno vprašanje je, kako vrednotiti znanstveno delo-resnico-članek? Odgovor, ki ga ponujajo ustanove, ki skrbijo za ritualna, liturgična in posvetitvena vprašanja, je “odmevnost”, lahko bi rekli hitrost cirkulacije znanstvenega blaga, ki se kaže v frekventnosti objavljanja in citiranja. Za to skrbijo različni indeksi (SCI, SSCI itd.), ki so podobni borznim indeksom tudi v finančnih učinkih. Problem je v tem, da so te indeksacije zaenkrat vezane na anglofonsko znanost, v Nemčiji in Franciji npr., jih ne poznajo, jih zavračajo ali pa se uveljavljajo v manjši meri. To prispeva k vtisu o specifičnem anglofonskem imperializmu ali vsaj hegemoniji in cepitvam, ki so podobne tistim, za katerimi bolehajo krščanske cerkve. V tem je prednost umetnosti: v tem, ko je nacionalna, ni nikakršne omejitve, da bi bila internacionalna – internacionalna je toliko, kolikor je s svojo specifičnostjo sposobna drugim ponuditi nove izkušnje. Nacionalne znanosti so ponavadi obsojene slediti trende “v svetu”, kjer je “svet” v nekaterih primerih reduciran na akademski turizem, kramljanje in ovohavanje.

Četudi se posvečena znanost postavlja daleč proč in nad institucionalno religijo in umetnostjo, je očitno, da eni dolguje vzorce družbene reprodukcije, drugi pa možnost rešitve iz začaranega kroga konformističnega zaklinjanja lastne svetosti. Domišljija znanstvenika opogumi, da seže prek meje obstoječega oz. obtičalega uma in osvoji neumno za nek nov koncept, ki predrugači stare resnice, vsakega, ki pa bi jih še trmasto zaklinjal, pa obsodi na neumnost. Takšni znanstveni dosežki sprva nimajo visoke tržne cene. So prej last marginalnih iznajditeljev kot znanstvene skupnosti, ki jih zavrača. Znanstvena vednost danes nima svoje nasprotje v nevednosti, znanost ne v mitu. Znanost je s svojimi rituali, liturgijami in gestami konformistični svet, ki mu stojijo nasproti iznajditelji. Njihovi indeksi citiranosti so nizki, njihovo delo neprofitno in neodmevno. Ne prisluškujemo potrebam drhali, ne brskajo po tujih revijah, da bi vedeli, kaj je kurantno in ne hlapčujemo brezzobi državi. Kaj je že rekel Zaratustra?

Darj Zadnikar

CIVILIZACIJA
KULTIJOV

Mitologije našega časa

Vpr.: "Ali lahko shajamo brez mitologij?"

Odg.: "Ne, seveda ne. Kakor tudi ne brez simbolične funkcije. Edina govornica, ki ne razvija drugotnega smisla, je matematika, ker je tako popolnoma formalizirana."

Roland Barthes

v intervjuju za *L'Express*

Mnoga dogajanja, liki in procesi v sodobnih družbah izzivalno spominjajo na tiste iz zakladnic arhaičnih oz. **klasičnih** mitologij. Pomenljive podobnosti kljub popolnoma drugačnim časom in okoliščinam ne zbledijo. Toda zanimivo je, da se o njih skoraj ne razmišlja kot o delih širšega, konsistentnega bajeslovnega sistema. Oziroma, o sodobnih mitologijah se ne govori ali piše; včasih se nekateri izrazi sicer uporabljajo, toda ponavadi neutemeljeno, polovično, brez teoretske pojasnitve (npr. mit zgolj kot nasprotje resnici, mitologija kot prefinjen sistem laži idr.). Mitologija pa je neminljivi del družbene konstrukcije realnosti, neukinljivi sopotnik vsakršnih razlag sveta. Brez sočasne analize mitološkega korpusa je raziskovanje družbenih pojavov nepopolno, prikrajšano za njihov pomembni, celo konstitutivni del. Drugače rečeno: dogajanj v družbi ne moremo nikoli razumeti, če ne poznamo njene mitologije.

Zdi se, kot da smo novoveške generacije z razsvetljskim gibanjem in vzponom znanstvene racionalnosti enkrat za vselej opravile z mitološko konstrukcijo stvarnosti. Toda reprodukcija takšnega principa mišljenja ostaja tudi v **odčaranem svetu**, le da na drugačen način, s specifičnimi sredstvi in strukturami. Razen svetlih izjem, npr. Barthesovih **Mythologies**, obstaja o mitologijah našega časa razmeroma malo primerne znanstvene literature. O njih še vedno ni spisane temeljne primerjalne študije v stilu Gravesove **The Greek Myths** ali štirih zvezkov Campbellovih **The Masks of God**. Razlog za to ni le časovno-prostorska bližina teh dogajanj, ampak tudi to, da te **svete zgodbe** na tak ali drugačen način še vedno živimo, ker so to najbolj energično branjene, nezavzetne utrdbe samopredstavljanj sodobnih družb. In to na vseh njihovih najpomembnejših področjih; zato lahko govorimo o nacionalnih, političnih, religijskih ali kulturnih mitologijah in o mitologijah vsakdanjega življenja.

Analiza mitologij je vselej analiza najbolj samoumevnih, najbolj razširjenih in seveda najbolj svetih resnic, ki jih kaka (sodobna) družbena skupina goji o sebi in

o drugih. Te se sprejemajo brez ugovora; njihovo relativiziranje ali zavračanje lahko trči tako ob uveljavljena javna stališča večine kot ob obstoječe družbene institucije, ki ljubosumno varujejo ključ svoje mitske skrivnosti in upravičenosti.

S pričujočim sklopom tekstov želimo na **Časopisu za kritiko znanosti** spodbuditi in artikulirati teoretsko ukvarjanje s posameznimi razsežnostmi sodobnih mitologij. Sklopi bodo koncipirani tako, da bo novejše tekste – domače ali tuje, torej prevedene – vsakič podkrepil po en – za to področje – temeljni, klasični tekst. V tej številki tako najprej predstavljamo del sklepnega poglavja **The Technique of the Modern Political Myths** nemškega filozofa Ernsta Cassirerja iz knjige **The Myth of the State**. To je bilo njegovo zadnje delo, ki ga je napisal v ZDA tik pred koncem 2. svetovne vojne, izšlo pa je po njegovi smrti. V tem poglavju – pod očitnim bridkim vtisom dogajanj na stari celini oz. v svoji domovini, zaradi katerih jo je moral tudi zapustiti – opisuje fenomen in logiko delovanja sodobnih političnih mitov v totalitarno urejeni družbi. Avtor izpostavlja predvsem eno plat delovanja sodobnih bajeslovnih sistemov: namreč indoktrinacijo, dirigirano mitiziranje družbenih predstav, ki ga izvajajo spretni politični tehniki, preračunljivi propagandisti.

Prav tako pomembna pa je tudi druga pot delovanja sodobnih mitologij, ki poteka od spodaj navzgor. Drugače rečeno: če Cassirer govori o **ideologiziranem mitu**, pa gre v tekstih znanega ameriškega religiologa, strokovnjaka za vzhodno Evropo Paula Mojzesa **The Mythic Element in Conclusions** za analizo **tradicionalnega mita**, torej za analizo učinkovanja in obnavljanja mitov iz (davne) preteklosti južnoslovanskih narodov. Knjigo **Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans** newyorške založbe **Continuum** iz leta 1994, iz katere na tem mestu predstavljamo le sklepni del drugega poglavja (str. 39-44), sem v celoti predstavil na straneh letošnjih prvih majskih **Razgledov**. V članku **Mitologija srednje Evrope** pa izpostavljam glavne mitske predstave teh družb, npr. tisto o inherentni srednjeevropski kulturnosti in spokojnosti, časovno-prostorski prehodnosti in zlati habsburški dobi ob koncu prejšnjega stoletja. Koherenten mitološki sistem medsebojno povezuje in nadgrajuje oba vidika, namreč **ideologizirane mite** sodobnosti in/o prihodnosti ter **tradicionalne mite** preteklosti.

Tale uvodni zapis je zastavljen kot nekakšen **call for papers**, torej kot povabilo zainteresiranim za sodelovanje v tej rubriki. V naslednjih tematskih sklopih nameravamo poleg nacionalnih in političnih odpreti tudi analizo dimenzij sodobnih mitologij na drugih področjih (na umetniškem in literarnem oz. nasploh na kulturnem področju; na religijskem, tako s stališča mitizacije “prevladujoče” religije v določeni družbi oz. navezav z nacionalnim ali političnim kot s stališča afirmiranja novih duhovnih in religioznih pogledov na svet).

Mitja Velikonja

Tehnika sodobnih političnih mitov

Če poskušamo sodobne politične mite razstaviti na sestavne dele, ugotovimo, da ne vsebujejo niti ene popolnoma nove značilnosti. Vse sestavine že dobro poznamo. O Carlylovi teoriji kulta heroja in Gobineaujevi tezi o bistveni moralni in intelektualni različnosti ras je bilo že veliko razprav, toda vse so ostajale le na akademski ravni. Da bi stare ideje spremenili v močno in učinkovito politično orožje, je bilo potrebno nekaj več. Morale so se prilagoditi razumevanju drugačnega občinstva. Za to je bil potreben nov instrument, a ne le instrument misli, ampak tudi delovanja. Zadnji in odločilni dejavnik je bil razvoj nove tehnike, ki je imela, v znanstvenem jeziku rečeno, katalitični učinek. Pospešila je vse reakcije in jih privedla do popolnega učinkovanja. Čeprav so bila tla za mit 20. stoletja pripravljena že dolgo prej, niso mogla obroditi sadov brez spretnne uporabe novega tehničnega orodja.

Splošne razmere, ki so podpirale takšen razvoj in prispevale k njegovi končni zmagi, so se pojavile v obdobju po prvi svetovni vojni. Takrat so se vsi narodi, ki so sodelovali v vojni, srečali z enakimi temeljnimi težavami. Začenjali so razumevati, da niti zmagovitim narodom vojna na nobenem področju ni prinesla prave rešitve. Na vseh straneh so se pojavljala nova vprašanja. Mednarodni, družbeni in človeški konflikti so postajali vse pogostejši. Čutiti jih je bilo prav povsod. Toda v Angliji, Franciji in Severni Ameriki je vedno ostajalo nekaj upanja v reševanje teh konfliktov po običajni in normalni poti. V Nemčiji

¹ B. Malinowski, *The Foundations of Faith and Morals* (London, Oxford University Press, 1936), str. 32.

pa je bila zadeva drugačna. Iz dneva v dan je problem postajal vse bolj pereč in bolj zapleten. Voditelji weimarske republike so naredili vse, kar je bilo v njihovih močeh, da bi s temi problemi opravili z diplomatskimi transakcijami ali zakonodajnimi ukrepi. Vsa njihova prizadevanja so bila zaman. V času inflacije in brezposelnosti je celotnemu nemškemu socialnemu in gospodarskemu sistemu grozil popoln zlom. Zdelo se je, da so vsa normalna sredstva že izkoriščena. To so bila naravna in plodna tla za rast političnih mitov.

Celo v primitivnih družbah, kjer mit prežema in obvladuje vse človekove družbene občutke in družbeno življenje, ni vedno enako učinkovit in se ne pojavlja vedno z enako močjo. Največjo moč doseže takrat, kadar se mora človek soočiti z nenavadno ali nevarno situacijo. To je vztrajno zagovarjal Malinowski, ki je več let živel med domorodci na Trobriandskih otokih in izčrpno analiziral njihove mitične predstave in magične obrede. V analizi poudarja, da je celo v primitivnih družbah uporaba magije omejena na posebno področje dejavnosti. V vseh primerih, kjer lahko uporabijo sorazmerno preprosta tehnična sredstva, se ne zatekajo k magiji. Ta se pojavlja le, če je človek postavljen pred nalogo, ki daleč presega njegove naravne moči. Vedno pa ostaja določena sfera, ki ni pod vplivom magije ali mitologije, zato bi jo lahko imenovali posvetna sfera. V njej se človek zanaša na lastne sposobnosti namesto na moč magičnih ritualov in formul.

*“Kadar mora domorodec izdelati orodje,” pravi Malinowski v *The Foundations of Faith and Morals*, “se ne zateče k magiji. Obnaša se strogo empirično, to je znanstveno pri izbiri materiala, pri načinu, kako tolče, reže in lošči svoje rezilo. Popolnoma se zanaša na svojo spretnost, na svoj razum in vztrajnost. Brez pretiravanja lahko rečemo, da se povsod, kjer je znanja dovolj, domorodec naslanja le nanj. ... Prebivalec osrednjega dela Avstralije obvlada pristno znanost ali veščino, torej tradicijo, ki je popolnoma podvržena izkustvu in razumu in ni pod vplivom nikakršnih mističnih elementov.*

...
Obstajajo pravila, ki se prenašajo iz roda v rod in zadevajo način življenja v majhnih kolibah, prižiganje ognja s trenjem, nabiranje hrane in kuhanje, ljubezen in prepir. ... Da je ta posvetna tradicija dovezetna, selektivna, inteligentna in dobro utemeljena, nam pove dejstvo, da domorodec vedno sprejme vsakršen nov in ustrezen material.”¹

Pri vseh tistih nalogah, ki ne zahtevajo posebnih in izjemnih naporov, posebnega poguma ali vzdržljivosti, ne srečamo niti magije niti mitologije. Visoko razvito magijo in z njo povezano

mitologijo pa vedno najdemo, pri nevarnih opravilih in negotovih posledicah.

Ta opis vloge magije in mitologije v primitivni družbi velja tudi za visoko razvite stopnje človekovega političnega življenja. V skrajnih situacijah se bo človek vedno zatekel k skrajnim sredstvom – in naši današnji politični miti so taka skrajna sredstva. Če se nam je razum izneveril, vedno ostaja še *ultima ratio*, moč čudežnega in skrivnostnega. Primitivnih družb ne obvladujejo pisani zakoni, statuti, ustanove ali ustave, objavljena pravila ali politične listine. Ne glede na to nam celo najbolj primitivne oblike družbenega življenja kažejo zelo jasno in strogo organiziranost. Člani teh družb nikakor ne živijo v anarhiji ali zmedi. Najprimitivnejše družbe, kar jih poznamo, so verjetno totemistične družbe v ameriških domorodskih plemenih in v domorodskih plemenih severne in srednje Avstralije, ki sta jih Spencer in Gillen temeljito preučila in opisala v svojih delih. V teh totemističnih družbah ne najdemo zapletene in izdelane mitologije, ki bi jo lahko primerjali z grško, indijsko ali egipčansko; ne srečamo kulta posebljenih bogov niti personifikacije velikih naravnih sil. Toda povezuje jih druga, še močnejša sila: določen ritual, zasnovan na mitskih predstavah, (njihova vera v živalske prednike. Vsak član skupine pripada posebnemu totemističnemu klanu. S tem je vezan v verigo trdne tradicije. Odreči se mora določenim vrstam hrane; zelo strogo mora spoštovati pravila eksogamije ali endogamije; ob točno določenih trenutkih, v rednih časovnih presledkih in po strogem in nespremenljivem redu mora izvajati enake rituale, ki so dramatičen prikaz življenja totemističnih prednikov. Članom plemena vse to ni naloženo s silo, ampak z njihovimi temeljnimi in mitskimi predstavami. Povezovalna sila teh predstav je neovrgljiva; nikoli ni postavljena pod vprašaj.

Pozneje se pojavijo druge politične in družbene sile. Mitsko organizacijo družbe je, kot kaže, zamenjala racionalna organizacija. V tihih in mirnih časih, v obdobjih relativne stabilnosti in varnosti je to racionalno organizacijo lahko obdržati. Videti je varna pred vsemi naleti. Toda v politiki nikoli ne moremo vzpostaviti popolnega ravnovesja; ravnotežje v politiki je prej nestabilno kot pa stabilno. V politiki vedno živimo na vulkanskih tleh. Pripravljeni moramo biti na nenadne potrese in izbruhe. V vseh kritičnih trenutkih človekovega družbenega življenja racionalne sile, ki se upirajo prebujanju starih mitskih predstav, niso več gotove same vase. V teh trenutkih ponovno nastopi čas mita, kajti mit ni bil nikoli zares premagan in obvladan. Ves čas je tam, prežeč v temi, čakajoč na svojo uro in priložnost. Njegov trenutek nastopi takoj, ko druge povezovalne sile človekovega družbenega življenja iz tega ali onega razloga popustijo in se niso več sposobne boriti z demonskimi mitskimi silami.

Francoski znanstvenik E. Doutté je napisal zelo zanimivo knjigo *Magie et religion dans l'Afrique du Nord*, v kateri skuša podati zgoščeno in jasno definicijo mita. Doutté pravi, da so bogovi in demoni, ki jih najdemo pri primitivnih družbah, le personifikacija kolektivnih želja. Mit, pravi Doutté, je "*le désir collectif personifié*" – poosebljena kolektivna želja. To definicijo je podal pred približno 35 leti. Avtor seveda ni vedel in ni mislil na sedanje politične probleme. Govoril je kot antropolog, ki je proučeval verske obrede in magične rituale nekaterih divjih plemen v severni Afriki. Po drugi strani pa bi lahko to Douttéjevo formulo uporabili kot najbolj lakoničen in precizen izraz za sodobno idejo vodstva ali diktatorstva. Zahteva po vodstvu se pojavi šele, ko kolektivna želja doseže neustavljivo moč in ko, po drugi strani, izginejo vsa upanja v izpolnitev te želje po običajni in normalni poti. V takih trenutkih ta želja ni le močno občutena, ampak se le-ta tudi personificira. Pred človekovimi očmi se pojavi v konkretni, plastični in individualni obliki. Intenzivnost kolektivne želje se utelesi v vodji. Prejšnje družbene vezi – pravo, zakonitost in ustava – izgubijo vsako vrednost. Ostaja le mistična moč in avtoriteta vodje; njegova volja je najvišji zakon.

Jasno je, da personifikacija kolektivne želje pri velikem narodu ne more biti uresničena na enak način kot pri divjem plemenu. Civiliziran človek je seveda izpostavljen najbolj nasilnim strastem, in ko te strasti dosežejo vrhunec, je podvržen popuščanju najbolj iracionalnim vzgibom. Vendar pa celo v tem primeru ne more popolnoma pozabiti ali zanikati zahteve po racionalnosti. Najti mora "razloge" za svojo vero, izdelati mora »teorijo«, ki bo potrjevala njegova prepričanja. Ta teorija ni niti malo primitivna; prav nasprotno, zelo je sofisticirana.

Lahko razumemo predpostavko primitivnega življenja, ki pravi, da se vse človeške moči in vse naravne moči lahko združijo in koncentrirajo v posamezniku. Vrač, če je pravi, če pozna čarobne izreke in jih zna uporabljati ob pravem času in v pravilnem redu, postane gospodar vsega. Odvrne vsako zlo, premaga vsakega sovražnika; obvladuje vse naravne sile. Vse to je tako oddaljeno od sodobnega mišljenja, skoraj mu je nerazumljivo. Toda če sodoben človek ne veruje več v naravno magijo, se vendarle ni odrekel verovanju v neke vrste "družbeno magijo". Če je kolektivna želja občutena v vsej svoji moči in globini, je ljudi lahko prepričati, da potrebujejo samo pravega človeka, da bi jo zadovoljil. Tu začutimo vpliv Carlylove teorije kulta heroja. Ta teorija je zagotavljala racionalno opravičilo za nekatera pojmovanja, ki v svojem izvoru in nagnjenju nikakor niso racionalna. Carlyle je poudarjal, da je kult heroja nujen element človeške zgodovine. Ne more izginiti, dokler človek sam ne izgine. "V vseh dobah svetovne zgodovine najdemo Velikega Človeka, ki je nezamenljivi odrešitelj svoje dobe; je iskra, brez katere gorivo

nikoli ne bi zagorelo.”² Beseda velikega človeka je modra, zdravilna beseda, v katero lahko vsi verjamemo.

Toda Carlyle svoje teorije ni dojemal kot določen politični program. To je bila romantična predstava junaštva – popolnoma drugačna od naših sodobnih političnih “realistov”. Sodobni politiki so se morali zateči k mnogo bolj drastičnim sredstvom. Morali so rešiti problem, ki v mnogočem spominja na računanje kvadrature kroga. Zgodovinarji človeške civilizacije so nam povedali, da je moralo človeštvo v svojem razvoju preiti dve različni stopnji. Človek je začel kot *homo magus*; toda iz dobe magije je prešel v dobo tehnike. Homo magus iz prejšnjih časov in iz primitivne civilizacije je postal *homo faber*, rokodelc in obrtnik. Če priznamo tako zgodovinsko delitev, se zdijo naši politični miti zares čudni in protislovni. V njih namreč najdemo mešanico dveh, med seboj izključujočih se delovanj. Sodobni politik mora v sebi združevati dve popolnoma različni in celo nezdružljivi funkciji. Istočasno mora nastopati kot homo magus in kot homo faber. Je svečenik nove, popolnoma iracionalne in skrivnostne religije. Ko pa mora to religijo braniti in širiti, ravna zelo metodično. Nič ni prepuščeno naključju, vsak korak je dobro pripravljen in premišljen. Ta čudna kombinacija je ena od najbolj očitnih značilnosti naših političnih mitov.

Mit so vedno opisovali kot rezultat nezavednega delovanja in kot svoboden plod domišljije. Tukaj pa imamo mit, ki je izdelan po načrtu. Novi politični miti ne nastajajo svobodno; niso divji sadeži bujne domišljije, ampak umetni proizvodi, ki so jih ustvarili zelo izkušeni in spretni obrtniki. Dvajsetemu stoletju, naši veliki tehnični dobi, je bilo namenjeno, da razvije novo tehniko mita. Danes se lahko miti ustvarjajo v enakem smislu in po istih metodah kot katerokoli sodobno orožje – kot strojnice ali letala. To je novost – novost odločilnega pomena, ki je popolnoma spremenila vse naše družbeno življenje. Leta 1933 se je začel politični svet vznemirjati zaradi ponovnega oboroževanja Nemčije in njegovih možnih mednarodnih posledic. Dejstvo je, da se je to oboroževanje začelo že mnogo prej, vendar je ostajalo skoraj neopaženo. Pravo oboroževanje se je začelo s pojavom in vzponom političnih mitov. Kasnejše vojaško oboroževanje je bilo le dodatek po dejanju, ki je bilo izvršeno že dolgo pred tem. Vojaško oboroževanje je bilo le neizogibna posledica miselnega oboroževanja, ki so ga povzročili politični miti.

Prvi nujen korak, ki so ga morali storiti, je bila sprememba funkcije jezika. Pri preučevanju razvoja človeškega govora ugotovimo, da v zgodovini civilizacije beseda izpolnjuje dve popolnoma različni funkciji. Na kratko bi ju lahko imenovali semantična in magična uporaba besede. Celó v t. i. primitivnih jezikih je vedno prisotna semantična funkcija besede; brez nje ne bi bilo človeškega govora. Toda v primitivnih družbah ima magična

² Carlyle, *On Heroes*, pred. I, str. 13, izd. Centenary, V, 13.

beseda prevladujoč in neustavljiv vpliv. Ne opisuje stvari ali odnosov med stvarmi; poskuša ustvariti učinke in spremeniti tok narave. Tega ni mogoče narediti brez dodelane magične umetnosti. Čarovnik ali vrač je edini sposoben upravljati magično besedo. V njegovih rokah postane najmočnejše orožje. Nič se ne more upreti njegovi moči. "Carmina vel coelo possunt deducere lunam," pravi čarodejka Medeja v Ovidovih *Metamorfozah* – z magičnimi pesmimi in zaklinjanjem lahko celo luno snameš z neba.

Presenetljivo je, da se to dogaja v našem sodobnem svetu. Če proučujemo naše sodobne politične mite in njihovo uporabnost, bomo v njih našli, na naše veliko začudenje, ne le prevrednotenje vseh naših etičnih vrednot, temveč tudi transformacijo človeškega govora. Magična beseda ima prednost pred semantično besedo. Če danes slučajno berem nemško knjigo, objavljeno v zadnjih desetih letih, in to ne politično, ampak teoretsko, delo, ki se ukvarja s filozofskimi, zgodovinskimi ali ekonomskimi problemi – z začudenjem odkrivam, da ne razumem več nemškega jezika. Skovane so nove besede; celo stare besede so dobile nov pomen; doživele so korenite spremembe pomena. Sprememba pomena sloni na dejstvu, da so bile prej te besede uporabljane v opisnem, logičnem ali semantičnem smislu, sedaj pa so postale magične besede, ki naj bi izzvale določene učinke in razvnele določena čustva. Naše običajne besede so obtežene s pomeni, toda te nove skovanke so obtežene s čustvi in divjimi strastmi.

Nedavno so objavili zelo zanimivo knjižico, *Nazi-Deutsch. A Glossary of Contemporary German Usage, Slovar sodobnega nemškega govornega jezika*. Njeni avtorji so Heinz Paechter, Bertha Hellman, Hedwig Paechter in Karl O. Paetel. V tej knjigi so zbrani vsi izrazi, ki jih je ustvaril nacistični režim. Spisek je ogromen. Kaže, da je le nekaj besed preživelo splošno uničenje. Avtorji so poskušali nove izraze prevesti v angleščino, vendar jim to, po mojem mnenju, ni uspelo. Namesto pravih prevodov so nam predstavili le obširen opis nemških besed in fraz, kajti na žalost – ali morda na srečo – teh besed ni bilo mogoče primerno prevesti v angleščino. Njihova značilnost ni toliko njihova vsebina in objektivni pomen, kot pa emocionalna atmosfera, ki jih obkroža in obdaja. To atmosfero pa je treba čutiti; ne moremo je prevesti niti prenesti iz enega mnenjskega okolja v popolnoma drugačno. Za ilustracijo se bom zadovoljil z izrazitim primerom, izbranim na slepo. V *Slovarju* sem videl, da obstaja v sodobni nemščini velika razlika med izrazoma *Siegfriede* in *Siegerfriede*. Celo nemško uho bo težko ujelo razliko, saj ti dve besedi zvenita popolnoma enako in zdi se, da označujeta isto stvar. *Sieg* pomeni zmaga, *Friede* pomeni mir; kako torej lahko kombinacija teh dveh besed ustvari popolnoma drugačne pomene? Kljub temu izvemo, da v sodobnem nemškem jeziku

obstaja izredno velika razlika med tema dvema izrazoma: Siegfriede pomeni mir, dosežen z nemško zmago, Siegfriede pa pomeni ravno nasprotno; označuje mir, ki bi ga diktirala zmaga zaveznikov. Enako je z drugimi izrazi. Ljudje, ki so kovali te izraze, so bili mojstri umetnosti politične propagande. Dosegli so svoj cilj: z najbolj enostavnimi sredstvi so razvneli nasilne politične strasti. Zadostovala je le ena beseda ali le sprememba enega zloga v njej, da so dosegli ta cilj. Če slišimo te nove besede, začutimo v njih celo lestvico človeških čustev – sovraštvo, jezo, bes, ošabnost, prezir, objestnost in zaničevanje.

Toda spretna uporaba magične besede ne zadostuje. Da bi beseda dosegla popolni učinek, mora biti dopolnjena z uvajanjem novih obredov. Tudi v tem pogledu so politični voditelji delovali zelo temeljito, metodično in uspešno. Vsako politično dejanje ima svoj poseben ritual. Glede na to, da v totalitarni državi ni zasebne sfere, neodvisne od političnega življenja, je celotno človekovo življenje nenadoma preplavljeno z visoko plimo novih ritualov. Ti so prav tako redni, strogi in neizprosni kot tisti, ki jih srečamo v primitivnih družbah. Vsak razred, vsak spol in vsako starostno obdobje ima svoj obred. Nihče ne more iti po ulici, pozdraviti soseda ali prijatelja, ne da bi pri tem izvedel politični ritual. Tako kot v primitivnih družbah pomeni zanemarjanje predpisanih obredov bedo in smrt. Niti otrokom tega ne spregledajo kot malomarnost, ampak postane zločin proti veličini voditelja in totalitarne države.

Posledice teh novih obredov so očitne. Stalno, nespremenljivo in monotono izvajanje istih obredov najbolj uspava naše aktivne moči, moči lastne presoje in kritične razsodnosti ter zbríše občutek osebnosti in osebne odgovornosti. Kajti v nobeni primitivni družbi, ki jih obvladujejo in vodijo obredi, ne poznajo posameznikove odgovornosti, ampak le kolektivno. "Moralni subjekt" je skupina, ne pa posameznik. Klan, družina in celo pleme so odgovorni za dejanja vseh svojih članov. Izvršeni zločin ne bremeni posameznika. Kot neke vrste moralna izprijenost ali družbena okužba se zločin razširi na celo skupino. Nihče se ne more izogniti tej okužbi. Maščevanje in kazen sta prav tako usmerjena na skupino kot celoto. V družbah, kjer je krvno maščevanje ena najvišjih obvez, ni nujno, da se maščujejo samemu morilcu; zadostuje usmrnitev člana njegove družine ali njegovega plemena. Ponekod, tako v Novi Gvineji ali med afriškimi Somalci, ubijejo starejšega brata, ne pa pravega krivca.

V zadnjih dvesto letih so se naše predstave o načinu življenja domorodcev v primerjavi z življenjem civiliziranih ljudi popolnoma spremenile. V 18. stoletju je Rousseau podal svoj slaven opis življenja divjakov in naravnega stanja. V njem je prepoznal pravi raj preprostosti, nedolžnosti in sreče. Divjak je živel sam v svežini svojega rodne gozda, sledil je svojim nagonom in

³ E. Sidney Hartland, *Primitive Law* (London, Methuen & Co., 1924), str. 138.

zadovoljeval svoje preproste želje. Užival je najvišje dobro, dobro absolutne neodvisnosti. Na žalost je napredek antropološkega raziskovanja v 19. stoletju popolnoma spodbil to filozofsko idilo. Rousseaujev opis se je spremenil v svoje lastno nasprotje. E. Sidney Hartland v svoji knjigi *Primitive Law* pravi:

“Divjak še zdaleč ni svobodno in prosto bitje Rousseaujeve domišljije. Prav nasprotno, z vseh strani je obkrojen z navadami svojega naroda; vezan je z okovi starodavne tradicije. ... Te sponje sprejema kot nekaj samo po sebi umevnega in se sploh ne skuša osvoboditi. ... Ista opažanja zelo pogosto veljajo tudi za civiliziranega človeka; toda civiliziran človek je preveč nemiren, preveč željan sprememb, prevreč nestrpen pri raziskovanju svojega okolja, da bi se s tem sprijaznil.”³

Te besede so bile zapisane pred dvajsetimi leti; med tem smo se naučili novo lekcijo, lekcijo, ki je zelo ponižujoča za naš človeški ponos. Naučili smo se, da sodobni človek, kljub svojemu nemiru, mogoče pa prav zaradi tega, ni zares prešel stanja divjega življenja. Če je izpostavljen enakim silam, se lahko hitro vrne v stanje popolnega pasivnega strinjanja z obstoječim. Ne dvomi več o svojem okolju, ampak ga sprejema kot nekaj samo po sebi umevnega.

Od vseh žalostnih izkušenj iz zadnjih dvanajstih let je ta verjetno najbolj grozljiva. Lahko bi jo primerjali z Odisejevo izkušnjo na Kirkinem otoku. Ne, še hujša je. Kirka je Odisejeve prijatelje in spremljevalce spremenila v različne živali. Tukaj pa imamo ljudi, izobražene in inteligentne, ponosne in pokončne, ki so se nenadoma odrekli najvišjemu človeškemu privilegiju. Prenehali so obstajati kot svobodni in osebni dejavniki. Izvajajo iste predpisane obrede in s tem začnejo čutiti, misliti in govoriti na enak način. Njihove kretnje so živahne in nasilne; toda to je umetno, namišljeno življenje. V bistvu jih premika zunanja sila. Vedejo se kot marionete v lutkovni predstavi – ne zavedajoč se, da vrvice te predstave in celotnega posameznikovega in družbenega življenja premikajo politični voditelji.

Ta točka je najpomembnejša za razumevanje našega problema. V političnem življenju so bile vedno prisotne metode prisiljevanja in potlačevanja. Toda v večini primerov so te metode uporabljali za doseganje materialnih rezultatov. Celo najbolj kruti tiranski sistemi so se zadovoljili z vsiljevanjem določenih zakonov delovanja, ne da bi se pri tem menili za čustva, mnenja in mišljenja ljudi. Res je, da so se med velikimi verskimi boji zelo trudili, da bi obvladovali ne le človekova dejanja, ampak tudi njegovo zavest. Toda ti poskusi so bili obsojeni na neuspeh, saj so le okrepili občutek za versko svobodo.

Sodobni politični miti so se stvari lotili popolnoma drugače. Niso začeli z zahtevami ali prepovedmi določenih dejanj. Poskusili so spremeniti ljudi, da bi lahko usmerjali in nadzorovali njihova dejanja. Politični miti so ravnali tako kot kača, ki poskuša paralizirati svoje žrtve, preden jih napade. Ljudje so postali njihove žrtve, brez vsakršnega resnega upiranja. Premagani in prevladani so bili, še preden so se zavedeli, kaj se je dejansko zgodilo.

Da bi dosegli ta namen, običajna sredstva političnega zatiranja niso bila dovolj. Celo pod največjim političnim pritiskom so ljudje še naprej živeli svoja lastna življenja. Vedno je obstajala določena sfera osebne svobode, ki je nasprotovala temu pritisku. Klasične etične ideje antike so ohranjale in krepile svojo moč sredi kaosa in političnega propada antičnega sveta. Seneka je živel v času Nerona na njegovem dvoru. Toda to mu ni preprečevalo, da ne bi v svoje razprave in moralne spise vpletal izvlečke veličastnih idej stoične filozofije, idej o avtonomnosti volje in neodvisnosti modreca. Naši sodobni politični miti so uničili vse te ideje in ideale, še preden so začeli delovati. S te strani se jim ni treba bati nobene opozicije. V analizi Gobineaujeve knjige smo preučevali metode, s katerimi so zlomili to opozicijo. Mit rase je deloval kot močno korozivno sredstvo in je uspel raztopiti in razkrojiti vse druge vrednote.

Če hočemo razumeti ta proces, moramo začeti z analizo izraza "svoboda". Svoboda je eden izmed najbolj nejasnih in dvoumnih izrazov, ne le v filozofskem, ampak tudi v političnem jeziku. Takoj ko začnemo razglabljati o svobodi volje, se že znajdemo v nerazrešljivem labirintu metafizičnih vprašanj in antinomij. Vsi pa vemo, da je politična svoboda eno najbolj rabljenih in zlorabljenih gesel. Vse politične stranke so nam zagotavljale, da so prav one prave zastopnice in varuhinje svobode. Vendar pa so ta izraz vedno definirale v svojem lastnem smislu in ga uporabljale za svoje posebne interese. Etična svoboda je pravzaprav mnogo bolj preprosta stvar. Osvobojena je vseh dvoumnosti, ki se tako v metafiziki kot v politiki zdijo neizogibne. Ljudje ne delujejo kot svobodni dejavniki zato, ker imajo *liberum arbitrium indifferentiae*. Svobodno dejanje označuje njegov karakter, ne pa odsotnost pobude. V etičnem smislu je človek svoboden dejavnik, če so te pobude odvisne od njegove lastne presoje in lastnega prepričanja o moralni dolžnosti. Kant izenačuje svobodo z avtonomijo. Svoboda ne pomeni »indeterminizma«, ampak posebno vrsto determinacije. Pomeni, da zakon, ki se mu podrejamo v svojih dejanjih, ni vsiljen od zunaj, ampak si ga moralni subjekt sam postavlja sebi.

Kant nas v razlagi svoje teorije sviri pred osnovnim nerazumevanjem. Trdi, da etična svoboda ni dejstvo, ampak postulat. Ni *gegeben*, ampak *aufgegeben*; ni poklon, s katerim je obdarjena človeška narava, ampak je naloga, najtežja naloga, ki si jo člo-

⁴ "Nemškemu špeceristu, ki je bil pripravljen pojasniti stvari nekemu ameriškemu obiskovalcu," pravi Stephen Raushenbush, "sem govoril o našem občutku, da so opustili nekaj neprecenljivega, ko so se odrekli svobodi. Odgovoril je: (Toda ti sploh ne razumeš. Pred tem smo se morali ukvarjati z volitvami, strankami in glasovanjem. Imeli smo odgovornosti. Sedaj jih nimamo več. Sedaj smo svobodni.)" Glej Stephen Raushenbush, **The March of Fascism** (New Haven, Yale University Press, 1939), str. 40.

vek lahko zastavi. Ni dejstvo, ampak zahteva, etični imperativ. To nalogo je najtežje izpolniti v obdobjih težkih in nevarnih družbenih kriz, kadar se zdi zlom celotnega javnega življenja neizbežen. V takih časih začne posameznik globoko dvomiti o lastnih močeh. Svoboda ni človekova naravna dediščina. Če jo hočemo imeti, jo moramo ustvariti. Če bi človek le sledil svojim naravnim nagonom, ne bi težil za svobodo; raje bi izbral odvisnost. Očitno je mnogo lažje biti odvisen od drugih, kot pa misliti, presojati in odločati sam zase. To pojasnjuje dejstvo, da je v posameznikovem in v političnem življenju svoboda večkrat pojmovana kot breme in ne kot privilegij. V izredno težkih okoliščinah se človek hoče otresti tega bremena. Tukaj nastopita totalitarna država in politični mit. Nove politične stranke obljublajo vsaj rešitev dileme. Zatirajo in uničujejo pravi smisel svobode, hkrati pa osvobajajo ljudi vsakršne osebne odgovornosti.⁴

To nas vodi k drugemu vidiku našega problema. V našem opisu sodobnih političnih mitov še vedno manjka ena značilnost. Kot smo poudarili, so morali v totalitarnih državah politični voditelji prevzeti vse tiste funkcije, ki jih je v primitivnih družbah izvajal čarovnik. Bili so absolutni vladarji, vrači, ki so obljubili, da bodo ozdravili vsa družbena zla. Toda to ni bilo dovolj. V divjih plemenih ima vrač še eno pomembno nalogo. *Homo magus* je istočasno tudi *homo divinans*, razodeva božjo voljo in napoveduje prihodnost. Prerok ima trdno mesto in nepogrešljivo vlogo v primitivnem družbenem življenju. Celo na visoko razvitih stopnjah politične kulture si še vedno lasti svoje stare pravice in privilegije. Na primer v Rimu niso nikoli sprejeli nobene pomembne politične odločitve, niso se lotili nobenega težkega podviga, nobene bitke niso bîli, ne da bi se posvetovali z avgurji in hourspeksi. Rimsko vojsko so vedno spremljali hourspeksi, ki so bili sestavni del vojaškega prateža.

Celo v tem pogledu se je naše politično življenje nenadoma vrnilo k oblikam, ki so se zdele popolnoma pozabljene. Danes seveda nimamo primitivnega načina vedeževanja ali ugibanja z žrebom, ne opazujemo več ptičjega leta, niti ne preučujemo več drobovja zaklanih živali. Razvili smo mnogo bolj prefinjeno in izpopolnjeno metodo vedeževanja – metodo, ki naj bi bila znanstvena in filozofska. Toda če so se naše metode spremenile, pa stvar sama nikakor ni izginila. Naši sodobni politiki zelo dobro vedo, da velike mase lažje vodiš s silo domišljije kot pa z golo fizično silo. To znanje so zelo dobro izkoristili. Politik postaja neke vrste javni vedeževalec. Prerokovanje je bistveni element nove tehnike vladanja. Obljubljene so najbolj nemogoče in neverjetne stvari; znova in znova se napoveduje zlata doba.

Prevedla Nataša Žorž

Mitski element

Pri balkanskih narodih so posebno pomembni štirje miti. Prvi je *mit o zemlji in krvi*. Zemljo, na kateri so kdajkoli živeli pripadniki določene nacionalne skupine, občutijo kot sveto. Člani te ali one nacionalne skupine, ki imajo v družini le "čisto-krvne" člane, naj bi bili bolj rodoljubni in boljši kot tisti, ki imajo v svoji družini ljudi drugih nacionalnosti. Veličastna nacionalna država obstaja v osnovni nepretrganosti od njihovih etničnih prednikov v srednjem veku. Ljudje v srednjem veku naj bi občutili nacionalizem na enak način kot njihovi današnji sodobniki. Tuji vladarji so neizogibno in dosledno hudobni, saj prekinjajo kulturni in civilizacijski napredek ljudi iste krvi; prav tuji so odgovorni za vsako današnje zlo. Povzročajo le trpljenje celi nacionalni in verski skupini. Skoraj nihče ni pripravljen priznati, da so nekateri tuji vladarji hkrati prispevali k civilizacijskemu napredku vsaj na nekaterih področjih življenja. Prav tako ni nihče voljan priznati, da se je v obdobjih upadanja moči tujih nadoblasti poslabšal tudi položaj domačega prebivalstva. *Njihovi* vladarji so zlobni in *naši* so dobri, razen tistih *naših*, ki so padli pod njihov vpliv. Mit pravi, da se mora vsaka posamezna nacionalna skupina boriti proti neprestanim poskusom, da bi jo oropali njene nacionalne in verske identitete.

Drugi pomemben mit spreminja poraze v zmage. Lahko bi ga imenovali *sindrom križanja in ponovnega vstajenja*. Trpljenju navkljub se zaradi neomajnosti dvignemo kot zmagovalci.

Večina prebivalcev Balkana je spoznavala preteklost iz herojskih epskih pesmi, ne pa s proučevanjem zgodovine. Epske pesmi vedno povečujejo domačega narodnega junaka in črnijo tujca in izdajalca. Poraze spreminjajo v zmage.

Proučevanje zgodovine je izkrivljeno ali zaradi ozkega, romantičnega nacionalizma, v katerem je zgodovina naroda pretirano povelečevana, ali pa zaradi marksističnih zgodovinarjev, ki niso imeli razumevanja za narodne junake, ampak so jih črnili kot pripadnike bivših vladajočih razredov, da bi se lahko ukvarjali le z razredno analizo in tako razvili le marksistično interpretacijo zgodovine. Prav zaradi zatajevanja in obrekovanja etnoreligiozne zgodovine – sedaj diskreditiranih – marksističnih zgodovinarjev je postalo današnje pravilo drvenje nazaj k romantičnim nacionalističnim pretiravanjem.

Tretji in morda najpomembnejši mitski element je *bolj mitološko kot pa kronološko dojetje časa*. Nebojša Popov, beograjski disidentski filozof, je na srečanju Srbov in Hrvatov v Zagrebu (od 20. do 22. decembra 1993) dejal, da mišljenje na Balkanu vodi silna mitomanija, ki uničuje zaznavanje dejanskega časa. Pojma preteklosti in sedanjosti sta tako prepletene, da ti narodi zamero iz daljne preteklosti občutijo kot sedanjo bridkost. Prav tako verjamejo, da sedanje dejanje lahko ne le opere čast, ampak celo izniči in popolnoma preokrene poraz iz preteklosti. Zdi se, kot da bi znova in znova poskušali popravljati neuspehe iz preteklosti.

Ta avtor je ob Grobnici patriarhov v Hebronu videl ljudi, ki so objokovali neko legendarno osebo izpred šest tisoč let prav tako neutolažljivo, kot bi bila njihov sorodnik, ki je umrl pred nekaj urami. Taka nesposobnost dojetja časa je prisotna med mnogimi ljudmi na Balkanu. Podleže iz preteklosti še vedno sumimo, da nam nameravajo vzeti zemljo, ne glede na dejstvo, da so se razmere korenito spremenile. Enkrat sovražnik, vedno sovražnik. Enkrat prijatelj pa ni nujno *vedno* prijatelj – kajti ko se prijatelj ne strinja več nekritično z nami, ga začnemo dojemati kot našega sovražnika. Tu smo pri članku, ki ga je napisal malo znani v Sarajevu živeči črnogorski novinar, ki je strupeno napadel Srbe zavoljo njihovega barbarskega vedenja do Muslimanov. Trdi, da kot Črnogorec ne čuti nobene solidarnosti s temi Srbi, saj nima neporavnanih računov z Muslimani; Turki mu niso posilili matere, kot so jih tem Srbom, niso obvladovali Črne gore tako kot Srbije, niti ni bil nikoli turški podložnik, kot so bili Srbi. Ves čas piše o turških poniževanjih Srbov, kot da bi se dogajala sedaj in kot da bi jih v zadnjem času doživljali njegovi bodoči bralci.

Popov tudi poudarja nesposobnost doživetja očiščenja preteklih travm in zločinov, s katerim bi se ljudje osvobodili stalne potrebe po podoživljanju travm in dodajanju novih. Tako se

ohranja zahteva po plačilu v krvi za dejanja, ki so jih v daljni preteklosti storili drugi. Titov režim je razglasil za tabu obujanje spominov na travme, prizadejane v drugi svetovni vojni. Današnji nacionalni vodje pa so dvignili zapornice spominu brez kakršne-koli selektivnosti, tako da so se mnogi netravmatizirani državljani ogreli za maščevanje resničnih in namišljenih ran iz preteklosti.

Četrty mit je *poveličevanje vojne in nasilja kot najboljše poti za doseganje in ohranjanje svobode*. Balkanska gospodarstva so stalno vojna gospodarstva. Ljudje so pripravljeni žrtvovati vse, da bi zmagali v novi bitki. Tradicije nenasilnega odpora ali pacifizma ni. Veliki heroji so vselej tisti, ki povzročijo sovražniku največjo škodo. Bojevniki iz preteklosti in sedanjosti so brez izjeme povzdignjeni v "Dvorano slave velikega bojevnika" posameznega naroda. Njihova imena so zapisana v zgodovinskih knjigah, kot da bi prav oni največ prispevali k narodovi blaginji.

ZAKLJUČKI

Ta zelo poenostavljeni povzetek zgodovine šestih držav, nastalih na tleh nekdanje Jugoslavije (ne da bi se pri tem posebej ukvarjali z zgodovino okupacijskih sil, ki so zelo vplivale na tamkajšnja dogajanja), lahko zaključimo z naslednjimi ugotovitvami:

Prvič, različne države, ki so sestavljale Jugoslavijo, so imele različno politično, družbeno, gospodarsko in versko zgodovino. Sosedna območja so pogosto delila skupno usodo in etnične podobnosti, toda potovanje z enega konca nekdanje Jugoslavije na drugega vodi skozi popolnoma različne svetove. Hribovec iz slovenskih Alp ob avstrijski meji ima kaj malo skupnega s prebivalcem iz okolice Ohridskega jezera v Makedoniji na grško-albanski meji. Meščan iz Dubrovnika ob Jadranskem morju na Hrvaškem živi v popolnoma drugačnem okolju kot kdo iz Sarajeva v osrednji Bosni. Med črnogorskim pastirjem iz Cetinja in kmetom iz Vojvodine ali Slavonije skoraj ni podobnosti.

Slovenci pravijo, da imajo več skupnega z Zahodnoevropejci kot pa s Srednjeevropejci. Makedonci trdijo, da pripadajo mediteranski kulturi. Bosna ima izrazite značilnosti Bližnjega vzhoda, medtem ko se Srbi nagibajo k pravoslavnim deželam, posebno k Rusiji. Celo znotraj Srbije prištevamo Vojvodino k srednji Evropi, Srbijo k vzhodni in Kosovo k Bližnjemu vzhodu. Zato ne preseneča dejstvo, da jugoslovanski narodi niso razvili močne tradicije povezovanja in da v približno sedemdesetih letih skupnega življenja niso bili sposobni združiti vsega, kar je bilo več kot tisoč let razdrobljeno.

Drugič, veliki politični, gospodarski in družbeni prelomi v zgodovini tega območja so ukoreninili v ljudeh občutek skrajne

negotovosti. Za menjavo vojsk, vlad in ver na tem območju ni bilo potrebno eno stoletje: včasih so se spremenile že v desetih letih, enem letu ali celo v enem dnevu. Sorodniki z drugega brega reke so mogoče doživljali drugačne spremembe in imeli drugačno vlado. Tuje kolonialne oblasti so neomajno vladale cela stoletja, le da so se med seboj hitro menjavale. Balkan je bil in ostaja politično razdrobljen in prepirljiv – naše besedišče je obogatilo z besedo “balkanizacija”. Druga beseda, “bizantinski”, izhaja iz istega okolja in označuje posebej nepošteno, dolgovazno in zvičajno obliko politike.

Takšna nestabilnost je za gospodarstvo uničujoča in vodi v nezadovoljstvo in kaos. Gospodarstvo nikoli ni bilo toliko stabilno, da bi bilo denar vredno hraniti ali trdo delati zanj. Samozaupanja ni bilo, saj je bilo vse preveč odvisno od sreče in usode. Mnogi verjamejo, da posameznikovemu obstoju vladajo višje sile in da je le malo odvisno od človekove lastne odločitve. Rezultat tega pa je velik fatalizem.

Tretjič, pretirana pričakovanja veličine so slonela na zelo šibkih zgodovinskih dejstvih. Te sanje ostajajo kljub temu, da je nek narod vedno bil majhen, šibek in zatiran. Mogoče, paradoksalno, ostajajo prav zaradi njegove nemočnosti. Le redkokdaj in nikoli sočasno niso domači vladarji ali dinastije vladali večini balkanskega ozemlja. Ko je bilo eno pleme ali narod “na vrhuncu”, so bili drugi “na dnu”. Večina od njih je doživela *obdobja* “veličine”. Radi se spominjajo ekspanzije njihove pomembnosti in si želijo, da bi se ponovila. Tako imamo zahteve po “Veliki Srbiji”, “Veliki Hrvaški”, “Veliki Bosni”, “Veliki Makedoniji”, “Veliki Bolgariji”, “Veliki Madžarski”, “Veliki Albaniji”, “Veliki Grčiji” itd. Toda za uresničitev vseh teh zahtev po veličini enostavno ni dovolj ozemlja; njihove teritorialne ambicije so medsebojno nezdružljive.

Četrto, obstaja občutek *hubrisa* (precenjevanje samega sebe, op. prev.), kot podedovane značilnosti kolektivnega značaja, ki jo poznamo že iz grških tragedij. Znani beograjski filozof Svetozar Stojanović, svetovalec nekdanjega jugoslovanskega predsednika Dobrice Ćosića, je napisal, da to značilnost sestavlja prezirljivo in bahavo posmehovanje usodi s čezmernim poveličevanjem lastnih sposobnosti. To bi lahko opisali tudi kot nesposobnost umika pred katastrofo. O Srbih je napisal: “V prepad padejo domišljavo in arogantno izzivajoč usodo; razprostrejo se preko lastnih razpoložljivih sredstev, moči in meja – to je kljubovanje, ki ga je morda najbolje izrazil /vladika in pesnik/ Njegoš z ukazom: *Naj bo, kar ne more biti!*”

Ta značilnost je tipična za Srbe, po mojih izkušnjah pa bi jo lahko pripisali tudi drugim narodom. Večina balkanskih narodov niha med skrajnostmi z zelo majhnim občutkom za zmernost. Obstaja svoboda ali pa suženjstvo, upor ali lojalnost, vojna ali

kapitulacija, ljubezen ali sovraštvo, gostoljubnost ali zavračanje, samozaničevanje ali narcisizem. V istem trenutku lahko slišimo “Mi smo boljši od drugih” in “Mi smo najslabši”. Narodni voditelji, navdahnjeni s tako miselnostjo, ne poznajo diplomacije, pogajanj ali kompromisov, ampak igrajo na vse ali nič.

Peti zaključek zadeva vlogo verskih sporov v političnih nasprotjih na Balkanu. Prav na tem območju so se srečale in trčile vzhodna pravoslavna vera, rimskokatoliška in muslimanska vera (židovska in protestantska sta tudi prisotni, a številčno tako majhni, da ne vplivata na celotno podobo). Verski vodje so postali narodni vodje in so uporabljali ter zlorabljali narodno pripadnost ljudi. Na drugi strani pa so politiki pogosto uporabljali in zlorabljali verska čustva ljudi. Nekateri Srbi trdijo, da so “božji narod” in da “Srbe varuje Bog”, medtem ko so mnogi Hrvati in Slovenci prepričani, da Bog varuje *njih* in da so pod zaščito svete Device Marije. Katoliki (Hrvati) so dolgo verjeli, da so se pravoslavci (Srbi) odcepili od prave Kristusove cerkve; Srbi pa so verjeli ravno obratno. Drug za drugega so menili, da bi se morali vrniti k *Edini, Resnični in Apostolski cerkvi*. Oboji so bili prepričani, da je bila nekdanja “bosanska cerkev” krivoverska; enako so menili o protestantih. Oboji so prezirali Žide. Kristjani so verjeli, da so muslimani pogani, muslimani pa so bili prepričani, da prav *oni* izpolnjujejo Alahovo voljo ter da so kristjani neverniki.

In končno, kratkim obdobjem enotnosti in sodelovanja so skoraj vedno sledila dolga obdobja konfliktov in bojov. “Težki časi” so tako pogosti, da ni mogoče s tem imenom označiti nobenega določenega obdobja. Po kratkih desetletjih miru so vojne spet izbruhnile. Vendar pa tudi obdobja med dvema vojnama niso bila brez težav, ravno nasprotno: ti ljudje dolgo trpijo in neverjetno dolgo vztrajajo v bedi. Boj Balkancev za golo preživetje je dolgoleten; prepričanje, da je življenje vedno težavno, jim daje strašen občutek brezupa. Ker človek nikoli ne ve, kako dolgo bo živel ali koliko bo imel, stremi k takojšnji zadovoljitvi želja. Zato prihaja med trpljenjem do trenutnih izbruhov veselja ali bahavega zapravljanja; že naslednji trenutek je lahko vse zaman. Danes kot vedno te ljudi tlači usoda silno in kruto, saj je očitno pred njimi dolgo obdobje bojevanja, ki mu ni videti konca. Čas je pokazal, da so alternative skorajda vedno slabe, zato večina narodov išče zase najugodnejše rešitve. Vprašanje, ki si ga večina Balkancev zastavlja, je: “Katera alternativa je najmanj uničujoča zame? Naj se drugi znajdejo, kot sami najbolje vedo in znajo.”

Prevedla Nataša Žorž

Mitologija Srednje Evrope

1.

Kaj pravzaprav razumemo pod pojmom *srednja* – ali – *Srednja Evropa*, katere države in regije pokriva, po kakšnih kriterijih ji lahko pripadajo?¹ V preteklosti je nastalo precej različnih konceptov, poskusov in nenazadnje ironizacij² srednjeevropskega povezovanja. Delijo se na več izključujočih se tipov. Prvič, to naj bi bil prostor strpnosti in enakopravnega sodelovanja. Friedrich Neumann je 1915. pisal o nujnosti politične skupnosti majhnih narodov s tega področja, ki pa naj bi priznavala njihovo integriteto in razlike med njimi. Drugič, pri mnogih velikonemških avtorjih med vojnama naj bi bila *use-nemška srednja Evropa* najbližji prostor za nemško ekspanzijo. Z vidika zmagoslavnih antantnih držav, predvsem Francije, je bila *sanitarni kordon* pred širjenjem boljševiške revolucije iz Sovjetske zveze. S tem namenom je bila tudi ustanovljena *mala antanta*, ki je od 1920. povezovala Češkoslovaško, Romunijo in kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Na začetku tridesetih let je bil aktualen načrt o *Podonavski Evropi*, o federaciji narodov na ozemljih nekdanje Avstro-Ogrske. Znan je koncept *Intermarum* poljskega politika, zunanjega ministra za časa Pilsudskega, Jozefa Becka.

Dalje, v obdobju blokovskih zaostrovanj na stari celini po drugem svetovnem spopadu, ko je *srednja* Evropa dejansko

¹ V članku razvijam nekatera izhodiščna razmišljanja o srednjeevropski mitologiji, ki sem jih zapisal v drugem delu eseja **Miti in ideologije II.** v **Razgledih**, 16(1023), 2. 9. 1994, str. 30 in 31. Slovensko mitološko samopredstavo opisujem v posebnem članku, ki bo objavljen v letošnjem letniku **Teorije in prakse**.

² Peter Handke tako govori o srednji Evropi kot o **meteorološkem pojmu**.

izginila, je ideja pomenila njihovo alternativo, torej poskus presejanja ali brisanja ločitvene črte med Vzhodom in Zahodom. Eden prvih poskusov tega je bil predlog poljskega zunanjega ministra Adama Rapackega iz 1957. leta o brezjedrski srednji Evropi. V sedanjem času mnogi srednjo Evropo revalorizirajo kot posebno skupino držav z lastno logiko razvoja, kot svojstveno entiteto; drugi pa le kot vmesno stopnjo *na poti* v zahodnoevropske integracijske procese.

Različni koncepti so dajali temu – geografsko težko opredeljivemu – področju različna imena, npr. *Srednja Evropa* (*Mittel-europa*), *Med-Evropa* oz. *Vmesna Evropa*, *Prehodna Evropa*, *Centralna Evropa*, *Donavska regija*, *Donavska Evropa* ipd. To naj bi bil tretji veliki del stare celine, *tertium datur* med vzhodom in zahodom, posrednik med njima. Vanjo so – velikokrat po precej arbitrarnih kriterijih – različni avtorji prištevali različne dežele; najpogosteje tiste, ki jih je včasih združevalo Avstro-Ogrsko cesarstvo. Gyorgy Konrad je še pred padcem železne zavese pisal o *srednjeevropski konfederaciji*, ki naj bi povezo-

vala Madžarsko, Avstrijo, Italijo in Jugoslavijo. Milan Kundera je v srednjo Evropo prišteval Poljsko, Češkoslovaško, Avstrijo in Madžarsko. Hrvaški strokovnjak za geopolitiko Radovan Pavić je vanjo uvrstil Nemčijo, Švico, Avstrijo, Poljsko, Češko, Slovaško, Madžarsko, Slovenijo, Hrvaško (brez Istre in Dalmacije), Vojvodino, Sedmograško in panonski del Romunije. Antonin Šnajdarek pa Poljsko, Češkoslovaško, Avstrijo, Madžarsko, Romunijo, Jugoslavijo, Bolgarijo in Albanijo. V Beckovem *Intermarumu* so se v srednji Evropi znašle tudi pribaltiške republike in Grčija, torej ozemlje od Baltiškega do Egejskega morja; v načrtu Rapackega pa Poljska, Češkoslovaška in obe Nemčiji. Danes CEFTA med seboj povezuje *višegrajsko četverico*, Poljsko, Češko, Slovaško in Madžarsko.³

Čeprav lahko v mitoloških imaginarijih srednjeevropskih narodov zasledimo mnoge elemente mitologije osvoboditeljstva kot pri južnoslovanskih narodih, pa so najpomembnejši mit o kulturnem narodu, habsburški mit oz. francjožefovska zlata doba in mit o časovno-prostorski prehodnosti. Poleg teh pa lahko opazimo tudi še množstvo drugih mitskih zgodb in elaboracij, ki so mnogokrat v nasprotju s temi najvidnejšimi.

2.

Za srednjo Evropo velja razširjeno prepričanje, da je kljub prepričanosti legi na križišču velikih kultur in religij ter izpostavljenosti nasprotujočim si političnim in drugim interesom (nekateri nemški geopolitiki so jo v preteklosti grdili kot *hudičev pas*⁴) področje kulturnega dialoga, mirnega sobivanja mnogih malih narodov, simbioze različnosti, *duhovne palimpsestnosti* (Tine Hribar), kulturne demokracije, enotnosti iz razlik, žametnih prehodov, neeruptivnih transformacij oz. nebolečih zdrsov v naslednjo stopnjo. Skratka, *srednjeevropska republika duha* (Konrad) naj bi bila nekakšna oaza spokojnosti in miru, popolno nasprotje večni pomladi nacionalizmov na divjem Balkanu, neukročeni Rusiji ter vedno znova potlačenim nasprotjem na evropskem Zahodu. Srednja Evropa naj bi bila prej kot karkoli drugega *kulturni, civilizacijski pojem oz. stanje duha*. Takšna samopredstava se sicer sliši lepo in učinkuje, toda kje so njene omejitve?

Milan Kundera je trdil, da je srednja Evropa kulturno na Zahodu, da pa je bila od 1945. politično na Vzhodu.⁵ Imela naj bi nekakšno *strast do različnosti*, ki se je ohranila navkljub neugodnim političnim pritiskom (*med Rusi in Prusi*). Države s tega področja so namreč povečini izgubile svojo neodvisnost in pripadle večjim imperijem. Zadnji med njimi je bila Avstro-Ogrska, ki je s svojim propadom – zaradi nesposobnosti izgraditi federalizem vseh narodov v svojih mejah – zapečatila tudi

³ Ti koncepti zelo spominjajo na različne načrte povezovanja ali/in združevanja Evrope kot celote **med Brestom in Brest-Litovskim**. Med odmevnejšimi je bila **Panevropa** grofa Coudenhove-Calegrija iz leta 1923, ki je obsegala cel kontinent razen Rusije in Velike Britanije. Avtor se je zavezal za **Združene države Evrope po zgledu ZDA**, za poenotenje na njeni **ozki poti v boljše prihodnost med Sciloruske vojaške diktature in Karibdo ameriške finančne diktature**. Hitlerjev mit o **novi Evropi**, o **Evropski skupnosti narodov, Volkergemeinschaft** – seveda pod nemškim vodstvom – je doživljal med različnimi evropskimi narodi različne odzive. V povojnih desetletjih sta pomembna zlasti koncepta integrirane, nadnacionalne podobe Evrope politikov, kot so bili Robert Schuman, Jean Monnet ali Paul Henri Spaak na eni strani; in na drugi o **Evropi domovin** Charlesa de Gaulla, ki naj bi predstavljala – na čelu s Francijo – ob velesilah tretji enakouredni gospodarsko-politični in vojaški blok. Z velikimi pričakovanji je bilo pričakovano **prelombo** 1992. leto **združene Evrope**. Glej tudi omenjeni prispevek Josepha Rovana.

⁴ Tu naj bi namreč – na škodo šibkih Srednjeevropejcev – silovito

trčila nemški **Drang nach Osten** in ruski **Drang nach Westen**.

⁵ **Tragedija srednje Evrope**, str. 3456.

Podobno je zatrdil že Miroslav Krleža, namreč da je srednja Evropa situirana v centru, kulturno na Zahodu in politično na Vzhodu.

⁶ Aludira najbrž na začetni verz poljske himne **Poljska še ni umrla...**

⁷ P. Vodopivec, **Srednja Evropa je, Srednje Evrope ni**, str. 10.

⁸ **Politika in literatura: politika v literaturi in literatura v politiki**, str. 404-412.

⁹ **Identiteta Srednjeevropejca**, str. 877-881.

njihovo prihodnost. Srednja Evropa naj bi jim torej bolj kot politično rešitev predstavljala kulturo ali usodo. Kundera govori torej o *družini narodov s svojo vizijo sveta*, o *kulturnem prostoru*. Srednjeevropejci naj ne bi bili osvajalci, ampak prej žrtve *velike zgodovine*, mali narodi, ki pa *še niso umrli*.⁶ Mnoge politične naloge so – zaradi premajhnega deleža gospodarsko-političnih elit – prevzeli izobraženci: najpomembnejše sredstvo narodove samouresničitve v srednji Evropi sta področji kulture in duha.⁷

Prav kultura naj bi bila buditeljica teh narodov, tista, ki je na tem etnično razdrobljenem področju pripravljala vstaje zoper tujce, ki je bila dejavnik oblikovanja nacionalne in politične zavesti. Drugače rečeno, njen agens združevanja: nacija je bila v tem področju konstituirana predvsem kot kulturno-jezikovna skupnost. Torej drugače kot na Zahodu, kjer je bil odločilen geografsko-politični ključ in kjer poznamo veliko bolj homogene nacionalne države, npr. Francijo, Veliko Britanijo, države na Skandinavskem in Pirenejskem polotoku. Pa tudi drugače kot na Balkanu, kjer so bile bistvene religijsko-kulturne razlike. V srednji Evropi je bog odstopil mesto kulturi, pravi Kundera v istem eseju. Arpad Goncz, po lastnih besedah *pisatelj in politik*, pravi, da je na Madžarskem literatura, predvsem pesništvo, že stoletja sredstvo narodovega samoizražanja, tako kot v Avstriji glasba in na Češkem in Poljskem drama.⁸ Tudi Harrie Salman zatrjuje, da identiteta Srednjeevropejcev ni nastala v nacionalnih državah, temveč v kulturni skupnosti številnih narodov brez lastne države.⁹ Skratka, kulturna produkcija naj bi imela pomembno vlogo pri oblikovanju srednjeevropskih narodov in držav.

Glavna nevarnost mita o *kulturnem narodu* oz. o apriorni kulturnosti v deželah srednje Evrope je v tem, da premakne težišče elaboriranja stvarnosti in konfrontiranja z nasprotnimi interpretacijami izključno v sfero kulture. Drugače rečeno, vsak problem ali odločitev nujno postane *kulturni* in s tem prikrije svoje politično ozadje. Gre še za eno obliko etnocentrističnega mita o predestiniranosti, *izbranosti naroda*, ki se tokrat imenuje kultura. Ta pridobi *nadkulturno* poslanstvo in se razbohoti tudi na zunajkulturne sfere. Proces *kulturalizacije* je skladen procesu, ki ga Barthes imenuje *naturalizacija*: politika se "depolitizira", umesti na varen nivo, dvigne nad partikularizme. Gotovo je imela kulturna in razumniška tradicija pomembno vlogo v življenju malih srednjeevropskih narodov, drugačno od tiste na sosednjih prostranstvih. Toda počezno zamenjevanje politike s kulturo je problematično in – kot bodo zgledi še pokazali – zgodovinsko pogosto neutemeljeno.

3.

Mitska preteklost je ektemporalna: predstavlja nekakšno mitsko stvarnost, ki koeksistira z izkustveno stvarnostjo vsakdanjega življenja na isti sinhroni ravni.¹⁰ Tako je idealizirana referenca srednjeevropskih družb postal *dunajski oz. cesarski mit* (J. Roth), čas habsburškega *fin-de-siecla* oz. širše, obdobje nekje od 60. let prejšnjega stoletja do začetka 1. svetovne vojne. In to kljub tedaj izrazito asimetrični razporeditvi politične, gospodarske in kulturne moči ter temu sledečemu izkoriščanju in zatiranju malih narodov. A. Goncz tako v nekem intervjuju govori o *krasnem primeru regionalizma* v tistem času: krona je zares združevala kar 11 narodov, Germane, Madžare, Slované, Romane in Žide; katolike, protestante in pravoslavce, pripadnike muslimanske in židovske vere; industrijsko visoko razvite in skoraj srednjeveško okostenele. Češki zgodovinar in politik iz prejšnjega stoletja František Palacky je izjavil, da *če Avstrija ne bi že tako dolgo obstajala, bi jo morali pravzaprav čimprej ustvariti v prid Evrope in celo v prid človeštva*. Staro celino naj bi obranila pred Turki, obenem pa naj bi ščitila tudi male narode, ki jih je imela pod svojim okriljem. Pojavljalo se je tudi izenačevanje Avstrije z domnevnimi funkcijami, ki jih je imela Avstrijska marka pod gospostvom Babenberžanov v letih 976-1246 (npr. funkcije *jeza in mostu*¹¹). Še sedaj se ima Avstrija za *srce Evrope*.

Maratonsko 68-letno vladarsko obdobje (1848-1916) Franca Jožefa, *patriarha monarhične Evrope*, je v kolektivnem spominu mnogih srednjeevropskih narodov ostalo zapisano kot doba spokojnosti, urejenosti in varnosti. Bil je arhetip monarhičnega veličanstva; k njegovemu kultu sta prispevala tudi premišljeni dvorni ceremonial in habsburška pompoznost. Uteležal je enotnost skupka različnih protislovij svojega cesarstva, saj je bil kot tečaj sistema sposoben krotiti vse sredobežne silnice, ki so ogrožale krhko ravnovesje. Zato ni presenetljivo, da mnogi preprosti ljudje – znani so primeri tudi iz naših krajev – niso mogli verjeti novici o cesarjevi smrti. Zaradi dolgega življenja so ga namreč enačili s stabilnostjo načela habsburške celote. Zanimivo je, da je habsburški revival od 70. let zelo močan v severni Italiji, in to na različne načine (npr. gibanje *Civiltà Mitteleuropea*). Zgolj za ilustracijo: od 1976. leta v Giassicu pri Cormonu prirejajo vsakoletno ljudsko praznovanje, avgustovsko slavje – edino take vrste v Evropi – “ob cesarskem rojstnem dnevu”.¹²

Janko Kos govori o habsburškem mitu kot o posebnem razmerju do sveta, ki je naperjeno zoper nacionalni, politični, moralni in socialni radikalizem. Ta mit raste iz umirjenega konservativizma, racionalnega *savoir-vivre* in volje do ohranitve statusa quo, ki ga odlikujejo razumnost, ravnotežje sil, ljube-

¹⁰ E. M. Meletinski, *Poetika mita*, str. 178.

¹¹ M. Mitterauer, *Jubileji in zgodovinska zavest*, str. 191 in 192.

¹² R. Strassoldo, *Meje in sistemi*, str. 185.

¹³ *Srednja Evropa kot literarnozgodovinski problem*, str. 51.

¹⁴ *Tako je pisatelj Robert Musil imenoval Austro-Ogrsko cesarstvo.*

¹⁵ J. Kos, *ibid.*, str. 52.

¹⁶ F. Bučar, *Srednja Evropa –mit ali stvarnost?*, str. 60 in 61.

zniva medčloveškost, predvsem pa varnost, za katero je jamčilo *staro cesarstvo*.¹³ Toda habsburški mit – ki je postal del tudi tedanje literarne produkcije – je Avstrijcem pomenil nekaj drugega kot drugim narodom črno-žolte *Kakanije*¹⁴, Čehom, Madžarom, Hrvatom, Slovencem in Poljakom. Bil je namreč eden od ideoloških odgovorov na emancipacijske težnje in centrifugalne procese, ki so jih uvajale te književnosti v svoje nacionalne ideologije.¹⁵ Ideja o nadnacionalnem karakterju te mnogonacionalne države je imela največ podpore prav pri bolj privilegiranem narodu, *enakopravnejšem* med enakopravnimi. Tihi ali očitni, bojevitni in kasneje celo genocidni nemški nacionalizem je dokončno uničil zavest o srednjeevropski pripadnosti, povzročil zlom podonavske monarhije in s tem zaton t. i. *avstrijskega poslanstva*¹⁶.

Habsburški mit je torej pomenil najprej integracijsko vezivo Avstro-Ogrske; v desetletjih po razpadu cesarstva in po velikih, radikalnih spremembah na teh ozemljih pa je postal mitska referenca, zgled spokojnosti in zlatih časov v mitologijah prehoda srednjeevropskih narodov.

4.

Ena od mitskih stalnic na tem področju je poudarjanje prehodnosti. Srednjeevropske družbe so stalno v stanju in kraju *med*, v *prepihni* legi v vedno novih *prehodnih* obdobjih in v *prehodnih* razmerah. To pa povzroča občutek negotovosti, razdvojenosti in opravičuje kakršnekoli ukrepe pri stalnih *premostitvah* na bolje ali pa zatekanje v kako idealizirano preteklo obdobje. Te družbe naj bi bile skozi vso zgodovino in sedanjost v nekakšnem težkem, izrednem stanju časovnih prehodov in geostrateških prepilov, kar je seveda legitimiralo nenehno uvajanje izrednih razmer in drastičnih ukrepov. Miti prehoda, tranzicije, (r)evolucije, *post-ureditev*, vmesnih stanj ipd. vedno znova opravičujejo radikalne oblastne strategije, ki da so nujno potrebne zaradi *graditve novega* ali *obračunavanja s starimi strukturami*, trenutno odrekanje naj bi vodilo k lepši prihodnosti, sedanjosti neprijetni ukrepi pa da so *nujni, neizogibni*. *Prepihnost* omogoča sklepanje vedno novih zavezništev in hitre zasuke v političnih povezavah. Legitimiranje s časovno-prostorsko prehodnostjo dovoljuje oblasti praktično vsakršne ekscese, boleče rešitve in enostranske posege.

Dežele srednje Evrope se srečujejo s podobnimi vprašanji sedanjosti, preteklosti in prihodnosti kot vse družbene skupnosti v tranziciji; oblikovale so se specifične dimenzije mitov prehoda. V postsocialističnem novoreku so se znašli izrazi kot *proces preverjanja* (na Češkem in Slovaškem); *moralna prenova* in

duhovna obnova; Poljake naj bi od preteklosti ločila *politika debele črte* (Tadeusz Mazowiecki). Pogoste so težnje po "discipliniranju" neposlušnih novinarjev in medijev; znova namreč prihaja do poskusov mitiziranja zgolj ene resnice. Tako kot ponekod na Balkanu je tudi v večini teh držav prišlo do *revolucije svetnikov* (Tomaž Mastnak). Zgodil se je *come-back* odrešenika, kar je pripeljalo do kombiniranja karizmatične oblasti s tradicionalno in do procesa istenja osebne in kolektivne usode, npr. na Češkem (*kraljevski kult*), Poljskem in na Madžarskem. Poudarek je na pobožanjeni osebnosti "poštenega" politika s kulturniško ali razumniško reputacijo, prej preganjanega "dobrega človeka", ki sedaj intuitivno odkriva voljo nacije. Njegova življenjska usoda naj bi bila tudi usoda njegove družbe.

Veliko vidnih srednjeevropskih politikov namreč izhaja predvsem iz pisateljskih krogov, kar naj bi dokazovalo prevlado argumenta peresa nad močjo meča in jamčilo za to. Nastane vera v oblast in avtoriteto dobrih ljudi¹⁷, kulturnikov. Poleg "kulturn(išk)ega sindroma", razširjenega prepričanja o odločilni vlogi kulture in njenih nosilcev v procesih demokratizacije teh družb, pa ima Konrad zahtevo po samoupravi za organizacijski center srednjeevropske ideologije konec 70. in v 80. letih.¹⁸ Sedanja šibkost ustanov nasproti osebam se kaže tudi v tem, da so ljudje nagnjeni k temu, da informacije personalizirajo.¹⁹ Drugače rečeno – verjamejo jim le, če imajo ustrezni osebni pečat. Vse to pa ovira normalno institucionalizacijo političnega prizorišča.

S padcem komunizma je prišlo – v nekaterih krogih in strankah – do rehabilitacij tistih osebnosti, ki so bile v tem času sporne ali osovražene. Do *vrnitve starih demonov* (Adam Michnik), klicanja *besov* je prišlo na Slovaškem z obujanjem spominov na vodjo kolaboracionističnega režima Josefa Tisa, v Romuniji na Jona Antonescuja, na Madžarskem na Miklosa Hortyja, v Srbiji na Dražo Mihajlovića in na Hrvaškem na Pavelića. Vsi ti ostajajo v nekaterih gibanjih in strankah reference *velikih, modrih* ali *odločnih* mož, tako kot Stalin pri komunističnih in velikoruskih nostalgikih ter Hitler in Mussolini med (skrajnimi) desničarji v Nemčiji, Avstriji ali Italiji. Na teh prostorih zbuja skrb npr. protiromski izgredi; neonacizem in ksenofobija v Nemčiji, na Madžarskem in v Romuniji; skupine skrajnežev, nacionalistov, antisemitov itn.: tako na Poljskem, Češkem, v Avstriji, Ukrajini, na Slovaškem in na Hrvaškem. Ti zadnji državi sta imeli – po dolgi vladavini tujcev – "neodvisni" državi le za časa 2. svetovne vojne, zato je vrednotenje tega obdobja pri njiju še posebej zapleteno. Pojavljajo se tudi problemi z nacionalnimi manjšinami, npr. v Romuniji in na Slovaškem.

Skupna značilnost srednjeevropskih držav, ki so zopet v *prehodnem obdobju* – tako tistih, ki so se "osvobodile" izpod

¹⁷ T. Mastnak, *Vzhodno od raja*, str. 167, pa tudi 187-197.

¹⁸ *Antipolitika. Srednjeevropske meditacije*, str. 132.

¹⁹ G. Schopflin, *Konservativna politika in konservativni dejavniki v postkomunističnih družbah*, str. 523.

²⁰ *Ali bo v vzhodni in srednji Evropi zmaga demokracija?*, str. 419-421.

večnacionalnih zvez, kot tistih, ki jih je vezala omejena suverenost – je, da so prej lahko vse svoje probleme naprtili širši državni instituciji, socialistični ureditvi ali neugodni mednarodni konstelaciji, v kateri so se znašle. Vedno je bil kriv nekdo drug. Sedaj je situacija drugačna; le še najbolj zadržte stranke vztrajajo pri starih sovražnikih in njihovih demonskih zarotah. Vendar njihovega pomena ne gre zanemarjati. Mnogo lažje je namreč preganjati vselej hvaležno podobo zunanjega krivca ali notranjega izdajalca za svoje tegobe, kot pa priznati, da nove razmere in svoboda prinašajo mnoge prej nepredstavljive dileme in težave; da so tudi te njihov nujni sestavni del.

Poljski družboslovec Jerzy J. Wiatr prepoznava štiri glavne nevarnosti, ki ogrožajo postsocialistične družbe vzhodne in srednje Evrope. Prva je gospodarska nestabilnost; druga etnični spopadi in antisemitizem. Mednacionalna nasprotja so npr. na tleh nekdanje Jugoslavije zares prerasla v krvavo vojno. Tretja nevarnost tiči v radikalizaciji političnih skrajnosti, v revanšizmu in maščevalnosti, ki sta npr. v Pragi in Sofiji pripeljala do požiga stavb Komunistične partije. Zadnja med nevarnostmi za nove postsocialistične družbe je politična avtoritarnost, slavitve predvojnih tradicij avtoritarnih režimov (npr. kult maršala Jozefa Pilsudskega na Poljskem): tako zaradi narave politične tradicije kot zaradi pomanjkanja trdne vključenosti v konstitucionalizem. Najresnejši kandidat za *grobarja* mladih demokracij pa je – tako Wiatr – nacionalistično-populistično gibanje pod vodstvom karizmatičnega voditelja.²⁰

5.

Poleg mitov o kulturnosti in prehodnosti ter francjožefovskega mita lahko v obravnavanih samopredstavah zasledimo tudi druge mitske zgodbe, ki so pogosto v popolnem navzkrižju z njimi. V mitologijah srednjeevropskih narodov tako zasledimo mitske predelave zgodovinskih dogodkov, dihotomije večnih sovražnikov/zaveznikov, grandomanske umisleke, narodnjaško kulturno produkcijo, nacionalistične in antisemitske mite, mistificiranje nacionalne pripadnosti in sklicevanje na božjo legitimnost. Po drugi strani pa primerjave z zgodovinskimi dejstvi razgaljajo neosnovanost tako treh najbolj izpostavljenih kot tudi ostalih mitskih zgodb.

Srednja Evropa – *au-dela de slogan* – v zgodovini ni bila imuna za prav takšne sovražnosti, bolne apetite, krvoločnosti, kot jih je in jih sedaj prepoznava pri svojih sosedih. Ti nastopajo kot moteč, neprijeten spomin in se poskušajo ustrezno oprati, včasih celo z razdelitvijo krivde med krvnike in žrtve. Tudi na prostorih srednjeevropskega *kraljestva duha* je prihajalo

do konfliktov med *starimi*, *zgodovinskimi* in *nezgodovinskimi* narodi, zamudniki, med velikimi in malimi, šibkimi in močnimi narodi, tistimi z moderno nacionalno zavestjo in drugimi brez nje²¹. Temna stran zgodovin srednjeevropskih narodov ni le posledica neugodnih zunanjih vplivov močnih sosedov, ki bi pritiskali nanje. Čeprav so se pogosto direktno vmešavali, pa celotne srednjeevropske stvarnosti – tudi tiste manj prijazne, manj *kulturne* in idilične – ne gre razlagati le z njimi, mimo domačih razmer in ukoreninjenih prepričanj.

Namerno bom omenil le nekatere dogajanja, ki sicer med seboj močno odstopajo po moči in okrutnosti. Omejil se bom na zadnji dve stoletji in s tem zanemaril prejšnje dogodke, npr. travmatično (proti)reformacijo z žalostnim vrhuncem v tridesetletni vojni. Srednjo Evropo so pretresali: reakcionarni absolutizmi; pangermanski in panslovanski centrifugalni poskusi; stoletni madžarizacijski pritiski na Hrvate in Slovake in germanizacijski na druge narode. Med vojnami so tu pognali – razen na Češkoslovaškem – avtoritarni, celo fašistoidni režimi; vrstili so se državni udari, teroristične eskapade in krvave revolucije z leve in desne; obstajali so ozemeljski spori. Pojavila sta se nemški nacizem in avstrofašizem; antisemitizem in iztrebljenje Židov, te *združujoče prvine v srednji Evropi 20. stoletja* (Kundera). Po 2. svetovnem spopadu čistke in komunistični prevrati (imenovani *socialistične revolucije*); (raz)dejanja rdeče oblasti in komunistične eshatološke napovedi v državah *ljudske* demokracije; in zatrite vstaje iz časa tankovskega komunizma.

Srednjeevropske nacionalne mitologije praviloma vključujejo stare – tako mitske kot zgodovinske – zgodbe in jih v aktualnih dogajanjih poljubno reproducirajo. Med prve lahko prištejem npr. zanosno pisanje o staroslovanskem panteonu Jana Kollarja, panslavistično orientiranega slovaško-češkega pesnika iz prve polovice prejšnjega stoletja. M. Eliade piše, kako so se romunski intelektualci iz 18. in 19. stoletja – zaradi zavesti o latinskem jeziku – imeli za potomce Rimljanov; Madžari pa so zavest o

²¹ Mednje lahko prištejemo npr. Kašube, Lužiške Srbe ali Rome.

²² M. Eliade, **Mit i zbilja**, str. 163 in 164.

²³ *Zlasti v liberalno-razsvetljenski tradiciji je bil prikazan kot demokrat, domoljub, kot borec za svobodo prepričanja in vesti, za napredek in prosvetljevanje, za nacionalno neodvisnost in družbene reforme; vidno mesto je zasedel tudi v povojnih marksističnih koncepcijah češke zgodovine.*

²⁴ P. Mojzes, **Yugoslavian Inferno**, str. 25.

svoji plemenitosti in zgodovinski misiji našli v mitu o poreklu Hunorja in Magorja v herojski sagi o Arpadu.²²

Na drugi strani so zgodovinski zgledi in prelomnice, pogosto tudi spomini na srednjeveško državnost. Na Madžarskem jih obstaja kar nekaj: hunska moč in neugnanost kralja Atile, širnost dežel svetega Štefana, renesansa v Korvinovem času, boj proti Turkom in okupacija v 16. in 17. stoletju, dogodki 1848. in 1849., dualizem od 1867. leta, izguba ozemelj po 1920. (ter stalne želje po reviziji trianonskega miru) in brutalno zadušena vstaja 1956. ter usoda Imreja Nagyja. Na Poljskem staro kraljestvo, njegove delitve 1772., 1793. in 1795. (ideja o obnovljeni Poljski, *Polonia Restituta*), boji in vstaje proti tujcem (npr. 1830-1831. in 1863. proti Rusom ter 1846. proti Avstrijcem) in kalvarija med 2. svetovno vojno (razkosanje države, Katynski gozd, nacistični genocid, varšavska vstaja 1944.). Krščansko Evropo naj bi rešili pred Mongoli v 13. stoletju, pred Turki 1683. z Janom Sobieskim na čelu in pred boljševiško armado s čudežem pri Visli 1920. leta.

Na Češkem so taka asociativno težka dogajanja, gibanja in osebnosti Vaclav I. Sveti; srednjeveško kraljestvo Premyslidov in Luksemburžanov, saj je bila Češka v 14. stoletju središče evropskega intelektualnega življenja; Jan Hus, ki ga zaradi njegovih religioznih in politično-nacionalnih ciljev častijo prav po svetniško²³; taboritsko gibanje; počasno izgubljanje samostojnosti, dokončno s porazom pri Beli gori 1620 (*češka kalvarija*); in razcvet ob prelomu 19. stoletja. Vaclav Havel govori o češkem kompleksu, saj se niso branili ne 1938, ne 1948, niti 1968. Avstrijci proslavljajo obletnice priključitve dela Koroške po plebiscitu 1920. leta. Hrvati obujajo spomine na boje s Turki, npr. na bitko 1715., z vsakoletno prireditvijo *Sinjske alke*. Njihovo upornost poosebljajo kapetan Nikola Zrinski, ki je junaško padel pred turško premočjo v Sigetu 1566., zarotnika zoper habsburški dvor Petar Zrinski in Franjo Krsto Frankopan ter ban Josip Jelačić.

V mitski misli je odnos prijateljstva ali sovraštva zgodovinsko zafiksiran, statičen. Toda tudi na prostorih srednje Evrope (v preteklosti) ni (bilo) ne *naravnih* ali *zgodovinskih* sovražnikov, niti zaveznikov. Habsburški dvor je namenoma dopuščal turška pustošenja na Madžarskem in Hrvaškem, da bi oslabil uporno in močno plemstvo obeh dežel.²⁴ Turkom se je v pohodu nad *zlato jabolko*, Dunaj, 1683. leta pridružila tudi vojska upornih Madžarov. 1849. je avstrijski cesar Franc Jožef s pomočjo Rusov potolkel vstajniške Madžare; leto prej pa se je proti njim borila hrvaška vojska pod poveljstvom bana Jelačića. Konrad govori o nenavdušenih, *zvičajnih zavezništvi*h Madžarov: poleg tistega s Turki še z Nemci med 2. svetovno vojno in pozneje z Rusi. Jugozahodni bok črno-žolte monarhije je med prvo svetovno vojno uspešno branil *soški lev*, feldmaršal Svetozar Borojević,

po rodu Srb iz bližine Kostajnice. Srednjeevropski Slovani so v zadnjih dvesto letih prijateljevali in se borili proti Nemcem in Avstrijcem.

V deželah jugovzhodne Evrope in na Češkoslovaškem so v letih 1944 in 1945 sovjetsko vojsko sprejemali z navdušenjem, kot osvoboditeljico; zasovražili so jo šele po slabih izkušnjah v naslednjih letih,²⁵ v obdobjih *intenziviranja razrednega boja* in *socialistične revolucije*. Šnajdarek med povečini rusofilske narode prišteva Čeha, Slovake, Bolgare in seveda Srbe; do svojih vzhodnih sosedov pa so najbolj zadržani Poljaki.²⁶ Vodilo poljske zunanje politike za časa Pilsudskega je temeljilo na *doktrini dveh sovražnikov*, ki je narekovala dobre odnose, ne pa tudi zaveznitva z Nemčijo in Sovjetsko zvezo.²⁷ Na Slovaškem so se občasno pojavljale ideje o politični povezavi z Rusijo ali Poljsko. Na Češkem so obstajale tako avstrofederalistične zamisli *mladočehov* kot panslavistične *staročehov*.

Na teh ozemljih je pogosto prihajalo do načrtov malih narodov po *Velikih* državah; obenem pa je to prispevalo k njihovim emancipacijskim in osvoboditeljskim prizadevanjem. Narodna gibanja z začetka prejšnjega stoletja so se tudi na tleh srednje Evrope šla *vojne zemljevidov*. Madžari so sanjali o monolitni kraljevini na zgodovinskih ozemljih države; Čehi o svoji državi, sestavljeni iz zgodovinskih provinc Češke, Madžarske in Šlezije, kjer so povsem prezrli nemško manjšino; na Slovaškem so nekateri med Tatrami in Donavo ignorirali vse, ki niso govorili slovaško; in tu je še ideja o Veliki Romuniji, ki naj bi ležala med Dnestrom in Tiso. Bolgarski kralj Boris III. je gojil idejo o Veliki Bolgariji. V času nacionalizma je prišlo do negativne interpretacije kulturne raznolikosti, saj sta se kot pozitivni vrednoti začeli izpostavljeni jezikovna homogenost in asimilacija.²⁸

G. Heimann je celo zatrdil, da je ideja o nacionalni državi na področju srednje Evrope mnogo več uničila kot zgradila, saj je presajanje oz. nasilno instaliranje tega koncepta v tukajšnja etnično heterogena ozemlja milijone ljudi stala življenja ali domovine.²⁹ Srednjeevropske države so po 2. svetovni vojni postale mnogo bolj etnično »čiste« kot njihove predhodnice. In to s fizičnim izginotjem mnogih »velikih« nacionalnih manjšin: Židje so bili iztrebljeni ali so pobegnili (npr. na Poljskem jih je bilo leta 1939 3.440.000, 12 let kasneje pa nekaj manj kot sto tisoč), Nemci izgnani (npr. iz Poljske 8 milijonov, iz Češkoslovaške 3), mnoge druge manjšine so se prostovoljno ali prisilno odselile, na njihova mesta so prišli sonarodnjaki iz drugih držav... Leta 1921 je bilo 69,2 odstotka poljskih državljanov tudi poljskega porekla, 1931. 68,9 odstotka, leta 1948 pa kar 97 odstotka.

Crampton prišteva med ideološke tokove v medvojnem obdobju vzhodno- (in srednje-) evropskih držav komunizem,

²⁵ Glej tudi F. L. Lendvai, **K vprašanju o srednji Evropi: zgodovinske regije v Evropi**, str. 873.

²⁶ A. Šnajdarek, C. Mazurowa-Chateau, **La nouvelle Europe centrale**, str. 12 in 13.

²⁷ R. J. Crampton, **Eastern Europe in the Twentieth Century**, str. 52.

²⁸ C. Gy. Kiss, **Ubi Leones**, str. 157.

²⁹ V prispevku **Neprikladnost nacije-države za srednjo Evropu**.

³⁰ *Ibid.*, str. 152-176.

³¹ *Znano je geslo Slovaška Slovakom, Palestina Židom, Donava za Čehe.*

³² *Razlaga tu sledi predusem prispevku J. K. Hoenscha, Slovakia: "One God, One People, One Party!" – The Development, Aim, and Failure of Political Catholicism.*

³³ R. J. Crampton, *ibid.*, str. 92 in 93.

fašizem in antisemitizem,³⁰ ki so jih uresničevale njim pripadajoče organizacije in stranke. Med poljskimi nacionalisti so bili antisemitizem, strah pred nemškimi pritiski in nezaupanje do domačega plemstva (*žlahte*) močni že pred 1. svetovno vojno. Odnose med Poljsko in Češkoslovaško je obremenjevalo vprašanje mejnega mesta Tešin. Na Slovaškem so se med vojnama desno orientirani zbirali okoli gesel kot *En Bog, en narod, ena stranka* ali *Slovaška Slovakom*; nacionalističnih ideologemov zemlje in krvi; in stranke, ki sta jo vodila katoliška duhovnika (najprej Andrej Hlinka in potem Jozef Tiso). Med njimi je vladalo protižidovsko in protičeško razpoloženje;³¹ 1923. leta pa je bila ustanovljena katoliško usmerjena paravojaška organizacija *Rodobrana*, kasneje pa še fašistična *Hlinkova garda*. Po Tisovi zgodovinski ideologiji je slovaški narod dobil posebno vlogo v božjem planu, misijo za vse Slovane: Slovaki – seveda pod vodstvom katoliške cerkve – naj bi utrli pot čistemu slovanstvu v sferah politike, etike, religije in kulture.³²

V ogrskem delu dvojne monarhije je sprva prihajalo do kulturne, kasneje pa do vse močnejše politične madžarizacije. V obdobju dveh let (1918-1920) so državo pretresle tri revolucije: najprej demokratska pod vodstvom liberalnega centra; potem boljševiška, katere *rdeči teror* so spremljala še razdejanja zaradi bojov z Romuni in Čehi zaradi Slovaške; in potem še desna kontrarevolucija admirala Hortyja, ki je prinesla še *beli teror*. Naslednji šok za državo je bila trianonska konferenca junija 1920, ko je kar tretjina Madžarov ostala izven meja države, le-ta pa je bila skrčena na vsega 32 odstotkov starega zgodovinskega kraljestva. Hortyjevi režim v medvojni Madžarski je bil antikomunistično in antisemitsko naravnani ter nacionalističen. Pojavil se je celo nejasen koncept *madžarizma*, ki je vključeval idejo o *Karpatško-Donavski veliki domovini* kot tretji najmočnejši sili sveta (poleg nemškega rajha in japonskega cesarstva na vzhodu).³³ Fašisti so organizirali svoje oddelke, imenovane *Streličasti križi*.

V medvojni Romuniji je prihajalo do etničnih konfliktov med Romuni in močnimi manjšinskimi skupinami. Desnica jih je še podžigala z idejami o *romunskem duhu* in *romunski nadarjenosti*. Država je preživljala zelo nemirni desetletji: 1928. leta je prišlo celo do poskusa *marša na Bukarešto* v Mussolinijevem stilu. V Romuniji je pognalo med vsemi obravnavanimi državami najmočnejše fašistično gibanje. Njegov pobudnik je bil terorist Corneliu Zelia Codreanu, ustanovitelj *Lige nadangelja Mihaela* (kasnejše *Železne garde*). Ime je dobila po tem, ko se je Codreanuju prikazal nadangel Mihael in mu naročil, naj *romunsko ljudstvo povede v novo dobo harmonije in čistosti*. Ta skrajno nacionalistična organizacija ni bila znana le zaradi šovinizma, antisemitizma, antikomunizma in privrženosti

pravoslavju, ampak tudi zaradi obskurnih ritualov, magije in kultov smrti, krvi in samožrtvovanja.

Za srednjo Evropo je bil v preteklosti značilen po eni strani razmeroma visok delež židovskega prebivalstva, po drugi pa močan antisemitizem. Po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji so se srednjeevropski antisemiti še opogumili; mnoge države so uvedle protižidovsko zakonodajo. Med Poljaki je bil antisemitizem razširjen že pred 1. svetovno vojno, med vojnoma pa tudi med mladino in intelektualci: pojavljale so se celo ideje o njihovi kolektivni preselitvi. Desničarski politik Roman Dmowski je rohnел zoper *židovsko-prostozidarski liberalizem*. Hortyjev režim je obtoževal Žide zvez s komunisti med revolucijo in izpostavljal židovsko poreklo njenih voditeljev, tudi Bele Kuna. Oblast je uporabljala tudi v mnogih drugih državah tedaj pogost ukrep, namreč *numerus clausus* za Žide, ki so se vpisovali na univerze, in za določene poklice. Romunska vlada je že v drugi polovici prejšnjega stoletja uvedla antisemitske ukrepe, nestrpnost do Židov pa se je – kot v sosednji Bolgariji – nadaljevala tudi med vojnoma. Do protižidovskega razpoloženja je prihajalo tudi na Češkoslovaškem in na Hrvaškem. Med drugo svetovno vojno so k nacističnemu uničevanju srednjeevropskih Židov precej pripomogli domači vojaški in ideološki zavezniki nacistov.

Leta 1968 so Sovjeti skupaj z zavezniki v široki propagandni akciji zoper dogajanja na Češkoslovaškem posebej obtoževali tamkajšnje Žide, češ da tvorijo samo jedro češkoslovaškega odklona.³⁴ Istega leta so poljske oblasti z univerze "počistile" okoli 20.000 židovskih ali neodvisnih intelektualcev. Antisemitski predsodki so živi tudi v Avstriji. Med parlamentarnimi volitvami leta 1970 je – zaradi napovedi, da bi utegnil zmagati socialist Bruno Kreisky – Avstrijska ljudska stranka sprožila kampanjo, v kateri je svojega kandidata propagirala kot *pravega Avstrijca*. Protižidovsko propagando je bilo mogoče opaziti med prvimi demokratičnimi volitvami po padcu komunizma v Romuniji, na Madžarskem in na Poljskem, kjer so npr. vlado Mazowieckega obtožili, da ima med svojimi člani *skritega Žida*.³⁵ Protižidovsko razpoloženje torej ostaja, čeprav je srednja Evropa sedaj praktično *Judenfrei*: govorimo lahko o "antisemitizmu brez Židov". Židje so bili torej zares *združujoča prvina v srednji Evropi 20. stoletja*, vendar ne le zaradi njihovega kozmopolitskega kulturenega in političnega pečata, ki so ga tam pustili. Prav antisemitizem je bil namreč pogosto edina skupna, povezovalna točka mnogih nacionalističnih gibanj v tem delu sveta. Drugače rečeno, *združevali* so tudi oz. predvsem nestrpnost in sovraštvo nacionalnih desnic v vseh deželah, kjer so bivali.

Dalje, v srednjeevropskih državah je pogosto prihajalo do mitiziranja nacionalne identitete. Voditelj madžarskih fašistov

³⁴ Posebno so še krivili Eduarda Golstuckerja, predsednika zveze češkoslovaških pisateljev. Glej A. Šnajdarek, C. Mazurowa-Chateau, *ibid.*, str. 282.

³⁵ J. J. Wiatr, *ibid.*, str. 420.

³⁶ R. J. Crampton.,
ibid., str. 162-165.

Szalasi je bil npr. prepričan o mistični zvezi med Madžari sedanjih, preteklih in prihodnjih generacij. Njegov romunski sodobnik Codreanu je trdil, da narod ni le skupek živih organizmov, saj vključuje tudi *duše in kosti mrtvih*. Za razliko od 19. stoletja, ko si je svetovljanska romunska buržoazija – sicer neuspešno – prizadevala ustvariti iz Bukarešte *novi Pariz*, pa so generacije po 1918. iskale in našle zglede v prvobitnih, *nepokvarjenih* kmečkih tradicijah.³⁶

Nacionalne in politične mitologije srednjeevropskih narodov so se pogosto sklicevale tako na izročilo prevladujoče cerkve kot na boga, npr. med vojnama na Slovaškem (*Za Boga in za*

narod). Codreanu je izjavil, da so Romuni *božji otroci, ki jih blagoslavja pravoslavna cerkev*. V ustavi Tisove Slovaške je bilo zapisano, da je bila ustvarjena *po božji volji*; v poljski iz leta 1935 pa, da predsednik ni odgovoren le pred sejmom, ampak tudi pred *Bogom in Zgodovino*. Situacija na Poljskem je specifična: med cerkvijo in državo so se spletle močne vezi že od 10. stoletja dalje. Katoliška cerkev je v vsej novejši zgodovini – drugače kot npr. na Madžarskem ali Češkem – vneto sodelovala v boju z močnimi sosedi in pri krepitvi narodne zavesti. V 80. letih tega stoletja je bila integralni del poljskega političnega sistema, celo eden od glavnih centrov političnega življenja.³⁷ Po padcu komunizma pa si prizadeva stopiti na prizorišče kot politična sila, zlasti s sklicevanjem na moralno prenovo in pretekle zasluge. Podobno tudi češki katoliki govorijo o *desetletju duhovne prenove*.

In nenazadnje: tudi na kulturnem področju je ob prevladujoči kozmopolitski in humanistični orientaciji obstajala tudi avtoritarna, "narodnjaška" kulturna drža in produkcija. Tako v srednji Evropi kot v Sloveniji je bila narodobudniška romantika do konca 19. stoletja prevladujoča, še daleč v 20. stoletju pa enakovredna in vzporedna smer.³⁸ Kot sem že omenil, je pri vseh srednjeevropskih literaturah prihajalo tudi do nekritičnega glorificiranja habsburških vladarjev. Skratka, vse to dokazuje misel Petra Vodopivca, da je zgodovina – zaznamovana z nacionalno nestrpnostjo in ekskluzivnostjo, medsebojnim obračunavanjem in uničevanjem – v razpravi o srednji Evropi prej v svarilo kot v oporo in pomoč.³⁹ Na teh prostorih je redno prihajalo do številnih bolečih, travmatičnih prehodov in epizod, ne pa izključno do samoumevnih *mirnih revolucij normalnosti*. Toda, kot kaže, vsa ta zgodovinska dejstva ne vplivajo kaj dosti na mitsko samodojemanje srednjeevropskih držav.

6.

Prav na primeru bajeslovnih imaginarijev srednjeevropskih narodov lahko potrdimo Barthesovo prepričanje, da je mitologija soglašanje s svetom, toda ne s takim, kot je, ampak s takšnim, kakršen teži postati⁴⁰. Pestrost obravnavanega bloka prav ničesar ne pove o dejanskih odnosih znotraj njega, ki so (bili) daleč od sedanjih paseističnih reminiscenc, prav tako pa ni nobeno jamstvo za sožitje. Zakaj je torej tako mitsko samopredstavljanje problematično? Predvsem zato, ker srednjeevropstvo predpostavlja kot nekaj danega in hkrati dokončnega, nekaj, kar pridobimo že s svojim bitjem in žitjem na tem kulturno, politično in seveda geografsko težko opredeljivem ozemlju. Tako naj nacionalne biti njegovih narodov ne bi obliko-

³⁷ H. Lisicka, *The Role of Roman Catholic Church in the Political System of the Polish People's Republic in the 1980's*, str. 151, 156 in 159. V programu sindikata Solidarnost iz leta 1985 je **družbena doktrina Rimsko-katoliške cerkve** omenjena že v prvem odstavku; bila naj bi tudi **najvišja moralna avtoriteta** v državi. Glej str. 162 in 163.

³⁸ L. Kreft, *Estetika in poslanstvo*, str. 44.

³⁹ *Ibid.*, str. 12.

⁴⁰ *Mythologies*, str. 156.

⁴¹ Glej tudi članek R. Paviča **Razlozi za Mitteleuropu**, str. 70 in 71.

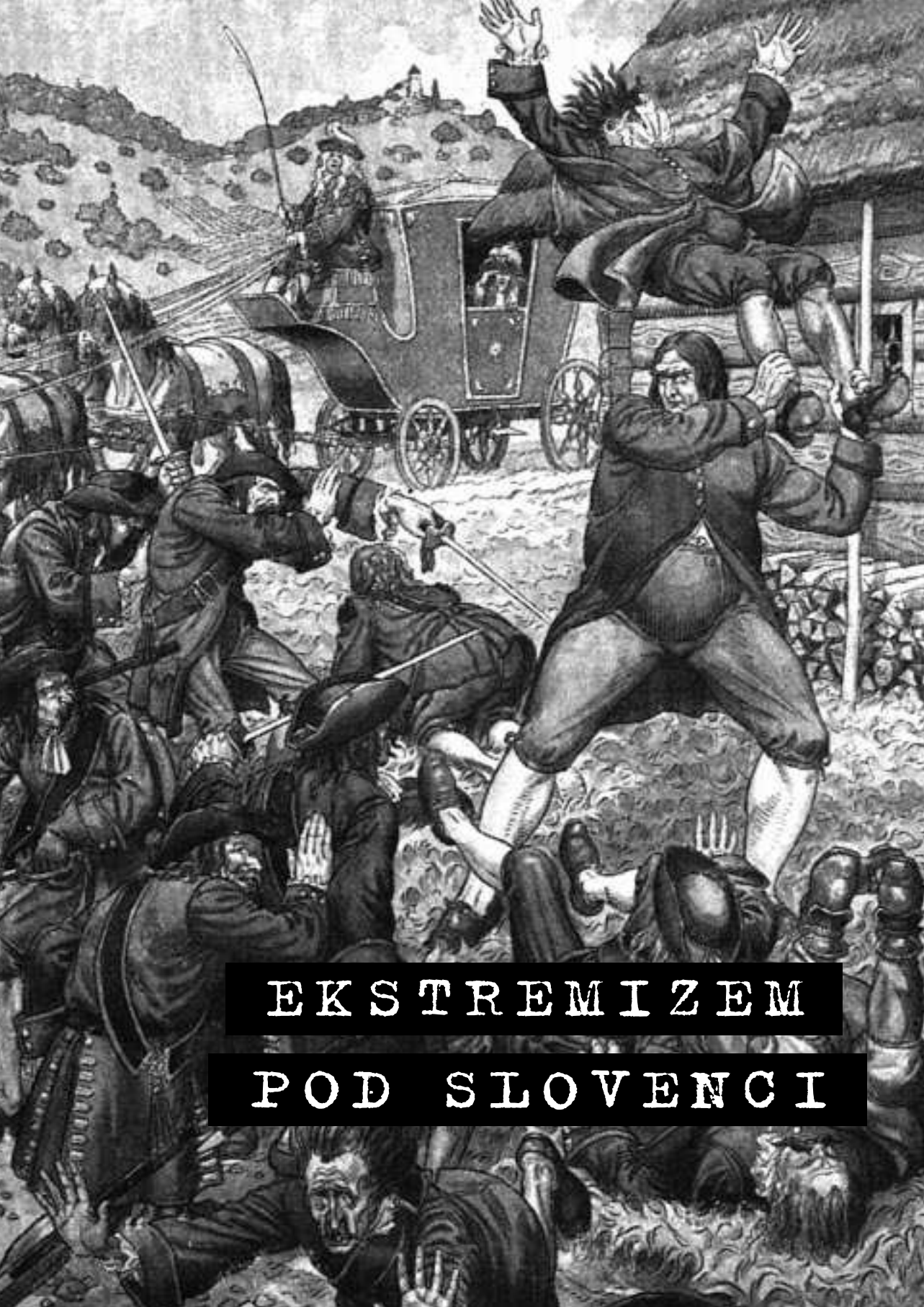
vali časti in krvi žejni vojskovodje, veliki politiki, ampak "ljudje duha", kulturniki, umetniki, misleci.

Avtohtona polikulturalnost, svetovljanskost, tolerantnost, omikanost, sobivanje različnosti, strpnost v medsebojnih odnosih itn., skratka *srednjeevropskost*, pa seveda ne more biti nekaj, kar imamo že po sebi oz. v sebi, temveč je stvar, ki jo je treba vedno znova pridobivati. Ne gre za nespremenljivo, inherentno lastnost, ampak za držo, ki lahko preživi le v sosledju doseženih kompromisov, usklajevanj, dogovorov; in pripravljenosti zanje in nanje. Zgleda simbioze različnih kultur, nacionalnosti in veroizpovedi lahko najdemo tudi drugod po svetu, nenazadnje celo – do nedavnega – na sedaj tako hudo klevetanem Balkanu. Srednjeevropska dejanskost si mora nehati nostalgično izmišljati prednosti izgubljene *zlate dobe*, nehati mora obnavljati preživelo v stalnih prehodnih časih in varljive zgodbe o kulturni odličnosti ter se zazreti v kooperativno prihodnost.⁴¹ Kulturnost seveda ni cilj, ampak pot do njega. In tu je glavna razlika in priložnost, po kateri in v kateri se srednjeevropske dežele lahko odslej ločijo od svojih sosed in sodobnic, ki probleme rešujejo na bolj ali manj nasilen oz. hegemonističen način.

LITERATURA

- BARTHES, R. (1963): *Mythologies*, Vintage, London.
- BUČAR, F. (1991): *Srednja Evropa – mit ali stvarnost*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 55-65.
- GRIFITH, Willian E. (ur.) (1989): *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain* Westview Press, San Francisco in London.
- CRAMPTON, R. J. (1994): *Eastern Europe In The Twentieth Century*, Routledge, London and New York.
- ELIADE, M. (1970): *Mit i stvarnost*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- FOUGEYROLLANS, P. (1985): *Les metamorphoses de la crise (Racismes et revolutions au XXe siecle)*, Hachette, Pariz.
- GONCZ, A. (1993): *Politika in literatura: Politika v literaturi in literatura v politiki*, Nova revija, Ljubljana, 132/1993, str. 404-412.
- Pogovor Adama Michnika z Vaclavom Havlom, *Prečudovito obdobje post-komunizma*, Nova revija, Ljubljana, 121- 122/1992, str. 598-617.
- HELMANN, G. (1988): *Neprikladnost države – nacije za srednjo Evropu*, Socializam u svetu, Beograd, 64-66/1988, str. 217-219.
- HOENSCH, JORG K. (1987): *Slovakia: »One God, One People, One Party!« – The Development, Aim, And Failure Of Political Catholicism*, v zborniku: *Catolics, The State, And The European Radical Right, 1919-1945*, Social Science Monographs, Boulder, str. 158-181.
- KERŠEVAN, M. (1993): *L' ambivalence dans la revitalisation religieuse dans les societes post-socialistes*, Social Compas, 1/1993, str. 123-133.
- KISS, Csaba, GY. (1991): *Ubi Leones*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 151-160.
- KOLAKOWSKI, L. (1989): *Prisutnost mita*, Pečat, Beograd.
- KONRAD, G. (1987): *Antipolitika Srednjeevropske meditacije*, KRT, Ljubljana.

- KOS, J. (1991): *Srednja Evropa kot literarnozgodovinski problem*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 41-53.
- KREFT, L. (1994): *Estetika in poslanstvo*, ZPS, Ljubljana.
- KUNDERA, M. (1984): *Tragedija srednje Evrope*, *Nova revija*, Ljubljana, 30/1984, str. 3456-3468.
- LENDVAI, FERENC L. (1992): *K uprašnju o srednji Evropi: Zgodovinske religije v Evropi*, *Nova revija*, Ljubljana, 123-124/1992, str. 869-876.
- LISICKA, H. (1992): *The Role Of Roman Catholic Church In The Political System Of The Polish People's Republic In The 1980's*, v zborniku: *The Protracted Death-Agony Of Real Socialism*, Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences, Varšava, str. 151-166.
- MASTNAK, T. (1992): *Vzhodno od raja*, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- McNEILL, WILLIAM H. (1986): *Mythistory And Other Essays*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- MELETINSKI, E. M.: *Poetika mita*, Nolit, Beograd.
- MITTERAUER, M. (1990): *Jubileji in zgodovinska zavest*, v zborniku: *Vsi Tukididovi možje*, KRT, Ljubljana, str. 179-196.
- MOJZES, P. (1994): *Yugoslavian Inferno (Ethnoreligious Warfare In The Balkans)*, Continuum, New York.
- OGRIS, G., LAY, M., TOŠ, N. (1995): *Novi nacionalizem na vzhodu in zahodu, Slovenija in Avstrija – prvi rezultati*, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 1-2/1995, str. 20-31.
- PAVIĆ, R. (1990): *Razlozi za Mitteleuropu*, *Kulturni radnik*, Zagreb, 4/1990, str. 55-75.
- ROVAN, J. (1992): *Evropa domovin ali Evropska nacija?*, *Nova revija*, Ljubljana, 123-124/1992, str. 882-888.
- SALMAN, H. (1992): *Identiteta srednjeevropejca*, *Nova revija*, Ljubljana, 123- 124/1992, str. 877-881.
- SCHOPFLIN, G. (1993): *Konservativna Politika in konservativni dejavniki v postkomunističnih družbah*, *Nova revija*, Ljubljana, 133/1993, str. 515-524.
- STOJKOVIĆ, B. (1993): *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
- STRASSOLDO, R. (1991): *Meje in sistemi*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 171-193.
- ŠNAJDAREK, A., MAZUROWA-CHATEAU, C. (1986): *La nouvelle Europe centrale*, Imprimerie nationale, Pariz.
- TOMAŠIĆ, D. (1990): *Osebnost in kultura v vzhodnoevropski politiki*, *Nova revija*, Ljubljana, 93-94/1990, str. 176-199.
- VODOPIVEC, P. (1991): *Srednja Evropa je, srednje Evrope ni*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 5-13.
- Srednja Evropa, nekdanja Jugoslavija in Balkan: Novi ali stari nacionalizem?*, *Glasnik Slovenske Matice*, Ljubljana, 1-2/1993, str. 1-14.
- WIATR, JERZY J. (1991): *Ali bo v vzhodni in srednji Evropi zmagala demokracija?*, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 3-4/1991, str. 416-422.

EKSTREMIZEM

POD SLOVENCMI

Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja*

Poglavitni namen tukajšnjega teksta je prikaz nekaterih elementov strukture in tehnologije, torej nekakšne delne "mikrofizike" delovanja Slovenske nacionalne stranke (SNS) od njenega nastanka, postavitve, obrata in razcepa. Občasne interpretacije ali pojasnjevalne opombe pod črto imajo pri tem sekundarni pomen. Poudarek je na samem materialu. Na moji, avtorjevi strani je predvsem drobnogled, material pa govori dovolj sam zase.

** Pričujoči tekst je del rezultatov raziskave "Politični ekstremizem in nasilje do tujcev in drugačnih", pri kateri avtor sodeluje na Mirovnem inštitutu. Raziskavo financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije.*

I. UVODNA OPOMBA

Kljub temu, ali ravno zato, moram začeti s posebnostjo. SNS se na ravni običajnih (strankarskih, političnih...) opredelitev ne da zadovoljivo zapopasti. Čeprav je mogoče razpoznati elemente gibanja, stranke, skupine pritiska in še nekatere druge, bolj ali manj "akcijske prvine", je za pojav SNS značilno tudi to, da prekaša vse omenjene "analitične" elemente. Presežek stranke je – po presoji, ki sledi iz doseganega vpogleda v materijo – predvsem medijsko/spektakelski in tega s pomočjo omenjenih določitev ne moremo ustrezno opredeliti. Zato je izhodiščna določitev predmeta tukajšnjega prikaza negativna: opraviti imamo s predmetom raziskovanja, ki ni niti stranka, niti gibanje, pa tudi skupina pritiska ne. SNS je vse to obenem (tako kot številne druge stranke in gibanja), toda istočasno je nekaj več,

¹ *Na programsko plat opozarja značilna drža SNS do abortusa in ženske: "Sem za abortus, ker mislim, da imajo ženske pravico odločati o tem, ali naj rodijo otroka ali ne" (Jelinčič, Mladina, 7. 5. 1991, str. 11).*

nekaj novega, kar bomo imeli priložnost neposredneje spoznavati šele v prihodnje pri sorodnih antipolitičnih projektih. "Nekaj več" je tako na organizacijski, ideološki pa tudi na programski ravni¹.

In ravno to nekaj več, ta "presežek", kot se temu popularno reče v tukajšnjih družboslovnih krogih, je tisto, kar SNS kot raziskovalni predmet najbolj določa in brez določitve katerega se SNS ne da ustrezno približati. SNS ostane nedostopna, kolikor se vanjo zakadimo na tradicionalen način, češ to je

- a) politična enota
- b) desničarska politična enota
- c) ekstremistična desničarska politična enota
- č) fašistična...

Ena od osrednjih omejitev tradicionalnega družboslovnega pristopa, ki kar tako govori o "političnem", je kajpada v tem, da brez opaznejših negativnih posledic SNS preprosto ni mogoče opredeliti schmittovsko (sociološko-družboslovno), se pravi kot nekakšno "politično enoto/entiteto", kot to običajno nekritično domnevajo in počno. Veliko prej bi lahko rekli, da gre za družben fenomen v najbolj žlahtnem pomenu, ki ga družbenost v tradiciji Weber-Schmitt-Luhmann premore, in da je torej – tudi če uporabimo SNS-jevsko samodoločitev – antipolitičen pojav par excellence. Pravim antipolitičen! To pa nikakor ne pomeni, da je političen!

II. POJAV SNS

SNS sloni na dveh negativnih ustanovitvenih potezah: to je razmerje do Demosa, nekakšne kolektivne stranke "Slovenske pomladi", kot bi ji rekli današnji apostoli tega diskurza, ter razmerje do takratne Slovenske socialdemokratske stranke (SDSS).

PROBLEM DEMOSA

V trenutku svojega nastanka na slovenski sceni (pomlad 1991) se člani SNS sklicujejo predvsem na "nedoslednost" takratnega Demosa in ravno to razmerje do Demosa predstavlja najbolj notranji konstituens SNS. Takrat so govorili tako o "nedoslednosti" Demosove vlade (predsednik L. Peterle) kot tudi o nedoslednosti "gibanjske koalicije" Demos. Značilna argumentacija proti Demosu iz tistega časa je denimo merila na neodločnost Demosa, ki da "očitno ne bo izpolnil vseh tistih

zadev, ki jih je obljubljal v predvolilnem boju". In ker je tako, "se bo SNS zavzemala za popolnoma samostojno in neodvisno Republiko Slovenijo" (Delo, 26. 3. 1991). Interpretacije post festum, po katerih naj bi bil Zmago Jelinčič skupaj s svojo SNS pravzaprav "komunistični človek", so kratkega spomina in še krajše sape. Spregledujejo namreč, da je SNS-jeva kritika Demosa izhajala iz pozicije, da je Demosovo delovanje "v bistvu premalo radikalno". Nikakor torej ni izhajala iz nekakšne "obrambe komunistov", pač pa iz očitka, da je napad na komuniste, ki so se ga posluževali v takratnem Demosu, "v bistvu premlačen"! Še več, le da nekoliko drugače povedano: izhodiščna legitimacija SNS je bila kritika Demosa, ki da je "v bistvu komunističen". To je bilo tudi ubesedeno. V nekem znanem intervjuju vodja SNS, Zmago Jelinčič, pravi, da njegova stranka "v svoje vrste (nikoli) ne bo sprejemala takih preoblečencev, kot se sedaj skrivajo po Demosovih strankah" (Mladina, 2.4. 1991). SNS je bila torej v trenutku svojega nastanka "razočarana nad Demosom", katerega politiko je videla kot "nekonsistentno". Rečeno v radikalnem, se pravi v bolj ali manj pocestniškem jeziku² vodje SNS, je celo takratni prvi človek parlamenta, F. Bučar, "cincal: pa se bomo, pa se ne bomo odcepili". In ravno to "cincanje" je mesto, na katerega zavrntvi se vzpostavi "odločna" in "dosledna" drža Zmaga Jelinčiča in njegove SNS. Obenem je potrebno opozoriti, da je bila SNS-jeva zavrntev takratnega Demosa selektivna, saj ni merila na "spoštovanja vredne, kot sta g. Pučnik in Pirnat" (Mladina, 2. 4. 1991).

Po takratni oceni SNS Demos "v bistvu razpada", mi pa bi iz današnje perspektive lahko pristavili, da je bila SNS eden od subjektov (nikakor ne edini), ki so iz različnih razlogov sledili razpadli nacionalni združbi Demos, ki so elementarne in izhodiščne postavitev Demosa (ekstremni, radikalni nacionalizem, šovinizem) razvijali v neki smeri, ki se je izkazala za razmeroma učinkovito, in sicer tako s stališča "vzpostavitev države" kot tudi in predvsem glede na družbeno samopromocijo njenih akterjev.

OTROCI SDSS

Toda to je le prvi in nezadosten vstop v proces nastajanja SNS. Vpogled v izjave posameznih ustanovitvenih članov omogoča še natančnejšo umestitev nastanka SNS, predvsem tisto znotraj koalicije Demos. Za nekoliko presenetljivo se na prvi pogled utegne izkazati, da je šlo pri nastajanju SNS izključno za vire, ki so tako ali drugače povezani s Socialdemokratsko stranko Slovenije. "Vsi ustanovni člani SNS so bili člani SDSS," je ob izstopu/izključitvi iz stranke izjavil eden njenih ustanoviteljev, Marjan Stanič (Dnevnik, 20. 1. 1993). Med osrednje razloge

² *Geneza vdora tega jezikovnega obrazca, ki ni samo stilskega pomena, pač pa opozarja predvsem na vstop radikalne mere poenostavljanja v slovenski družbenopolitični jezik (O'Sullivan bi dejal, da je to že prehod na "politiko delovanja", prim. O'Sullivan (1983)), ima razmeroma dolgo in bogato tradicijo ter neskončno zanimiv razvoj, ki šele čaka na zgodovinarje in interprete. Če nekoliko prehitavam, bi lahko dejal, da je njegovo rojstno mesto (kolikor mi lasten vpogled in neposredne izkušnje iz časov tujstnega pojavljanja takšno sodbo omogočajo) mogoče iskati v radikalizmu t. i. novih družbenih gibanj iz osemdesetih, in sicer predvsem v "udarnosti", "odprtosti", "neposrednosti" in "izizvalnosti" punkovske govorice. Prvo resnejšo medijsko inavguracijo je ta jezik dobil na valovih Radia Študent, od koder se je razširil in postal dominanten v tedniku Mladina, posebej intenzivno pa se je širil ob izteku osemdesetih. Element neskončnega poenostavljanja in svojevrstnega "kmečkenga sklepanja" je neločljiva sestavina tujstnega diskurza. Nekakšno "nadaljevalno vrsto" tega je moč najti tudi v takratnih kolumnih Janeza Janše, ki jih toplo priporočam v branje. Pot te diskurzivne podzursti iz Radia Študent in Mladine v druge medije pa je bila po procesu zoper četverico z zlatom tlakovana. V današnji "čvek kulturi"*

in njej primerni medijski poplitiviti ter, blago povedano, "izgubi natančnosti", dejansko pa v poplavi vpeljave "kmečkih" merskih enot pri merjenju reči meščanskega in političnega, lahko ta diskurz uživamo pri branju Slovenskih novic (ki je pravi revolvertaški medij, nekakšna slovenska "Politika express") prek osrednje televizije tja do "nepolitičnih" privatnih pornografskih kanalov ali čvek oddaj tipa Gama MM. Tudi SNS sodi med "otroke" tovrstnega diskurza, le da je nekoliko bolj kot drugi specializirana za "Tujce", "Čefurje", "Srbende", "Južnjake", "Turke" in kar je še podobne topovske hrane (popolnejši seznam "toponimov" na to temo bom predstavil v nekem oddelku, ki tukaj ne bo predstavljen). SNS nikakor ne sodi med tiste, ki ta diskurz najslabše uporabljajo!

³ *Naj opozorim, da M. Stanič nikakor ni bil član SNS, ki bi bil sovražno razpoložen do J. Janše in bi mu zavoljo tega post festum očital nekakšno "levičarstvo". Ravno nasprotno!*

⁴ *Gre torej za procese v Sloveniji, do katerih je bodisi prišlo pred nekoliko drugačnim obračunom z Bosanci na ravni SFR Jugoslavije ali pa so vsaj potekali vzporedno z njimi. "Obračun z Bosanci" znotraj nekdanje Jugoslavije nikakor torej ni bil zgolj nekaj, česar so se lotili le "vzhodnjaški Srbi in Hrvati"!*

za zapustitev SDSS poznejši člani SNS navajajo (preveč) "levo usmeritev SDSS" v času, ko je stranko vodil Jože Pučnik. V istem dokumentu (Dnevnik, 20. 1. 1993) M. Stanič pravi, da je "zaradi leve usmeritve SDSS pet članov stranke začelo razmišljati o ustanovitvi nove stranke".³

Časovno se pojav SNS ujema z obdobjem znanega "štrajka smetarjev" (november 1990), ko je prvič tako nedvoumno prišla v ospredje – poleg socialnega elementa – nacionalna podstat "obračuna z Bosanci" v Sloveniji⁴, ki so hoteli "višje plače".⁵ Poleg tega elementa je bil dogodek znan tudi po tem, da je takrat država (v najožjem pomenu besede) neposredno posredovala proti štrajkarjem, in sicer v eni bolj brutalnih manir.⁶ Eden od članov SNS (Marjan Stanič) se nekoliko nostalgično spominja teh dni v Slovenskih novicah: "Tisto mrko soboto, 24. novembra 1990, ko so v Ljubljani stavkali smetarji, se je peterica socialdemokratov, v kateri so bili Marjan Stanič, Zmago Jelinčič, Ferdinand Debeljak in še dva, ki nočeta biti imenovana, peljala iz Ljubljane v Celje na šesto konferenco SDSS." Med vožnjo z avtomobilom, ki je trajala približno uro in pol, so preudarjali o tem, da se SDSS vse preveč nagiba na levo in da ne deluje več po prvotnih programskih zasnovah. "Vsi so bil po srcu oz. po prepričanju nacionalisti, vendar so bili vezani na SDSS, zato so se znašli pred dilemo: ali povzročiti razcep stranke ali ustanoviti svojo stranko. Odločili so se za drugo." Marjan Stanič pravi, da je glede imena takrat "dal predlog, naj bo nacionalna stranka. S tem se je strinjal tudi Zmago Jelinčič, medtem ko so bili drugi za to, da bi bila narodna stranka. Ker so vsi drugi, razen Zmaga Jelinčiča, imeli funkcije bodisi po občinah ali pa v stranki, so mu ponudili, naj vso zadevo požene, kar je sprejel. Izstopil je iz SDSS, ustanovil stranko, drugi pa so se k njej priključili šele kasneje..." (Slovenske novice, 20. 1. 1993)

Vendar pa razlika med sklicevanjem na "nedoslednost" Demosa in na "levičarstvo SDSS" v primeru SNS ni izključujoča. Še posebej ne, če vemo, da je ključni človek SDSS in Demosa bil ena in ista oseba: Jože Pučnik.⁷ Po tretji plati pa sta obstajala v osnovi teh dveh, recimo jima "negativnih" (zavračajočih) razlogov nastajanja SNS (zavrnitev Demosove "nedoslednosti" in pa "levičarstva" SDSS) tudi dva "pozitivna razloga" za postavitve začetnega koncepta SNS, od koder pozneje pridejo tudi dominantne plati strankarskega programa SNS.

Najprej je to svojevrstno korenjaško, rodovno "narodnjaštvo", oz. vztrajanje pri konceptu "Slovenskega naroda" za vsako ceno in z uporabo vseh sredstev, zaradi česar lahko SNS uvrstimo med ekstremistične pojave v danem prostoru in času. Osrednji stavek, ki so ga ljudje, zbrani okoli Jelinčiča, tudi prej večkrat lahko prebrali (predvsem v ustreznih zapisih Nove revije iz

celotnega obdobja izhajanja v osemdesetih), je, da "narod kot tak ne more biti državotvoren, nacija pa to lahko je" (Evropa, 6. 6. 1991, str. 11-13), oz. da je "nacija najvišja stopnja naroda". Ali če rečemo z besedami, ki so povzete po enem osrednjih ideologov tega kroga in časa, slovenskega filozofa Tineta Hribarja, ki pa jih kreativno povzame Z. Jelinčič, "ko narod ustvari svojo državnost in jo postavi na temelje, postane nacija" (Slovenec, 25. 4. 1992).⁸

In drugič, tukaj je treba upoštevati še neki, ponavadi spregledan ali zamolčan, toda odločilen (strateški) element, ki vsem zgornjim šele daje oz. omogoča pravo avtoriteto oz. jim zagotavlja "legitimnost". To je značilno partizanski element⁹, ki ima zvezo z nasiljem, in sicer v dvojnem oziru. Po eni strani meri na aktivno participiranje (nasilna dejanja) v nasilnih časih, obenem pa tudi na "izvirnost", "prvo(tno)st" oz. celo "izbranstvo". Gre za izhodišče, ki omogoča interpretacijo, ki implicitno ali eksplicitno postavlja rojstno mesto nastanka slovenske države kot nastanka države z vojno, kar je identično z znano schmitovsko redukcijo: politika = nasilje = vojna¹⁰, vendar o tem več ob kaki drugi priložnosti. V tem kontekstu je odločilnega pomena dejstvo, da vodja SNS, Zmago Jelinčič, sebe in svojo stranko med drugim določa in legitimira "janševsko" tako, da pravi, da je "prvi prostovoljec slovenske vojne"! (Delo, 29. 9. 1992)

III. LASTNOSTI IN PROGRAM

V nadaljevanju si bomo ogledali nekatere lastnosti SNS ter njene programatske posebnosti. Že na deklarativni ravni lahko zasledimo neko pomembno samodoločitev. SNS se ima namreč dobesedno za antipolitično organizacijo. Stavek iz ust njenega voditelja izzveni: SNS je "prva slovenska stranka pri nas, vse ostale so bile pač politične. Zato bomo v stranko jemali samo Slovence in tiste, ki se Slovence počutijo" (Tribuna, 29. 4. 1991)¹¹

Drugi del zgornje izjave napoveduje še neko dodatno lastnost SNS, ki meri na njeno članstvo. To je "elitizem", ki gradi na kriterijih etnične (narodne) pripadnosti. "Članstvo v naši stranki je ekskluzivno in o vstopu vanjo odloča komisija" (Tribuna, ibidem).¹² Toda kot smo delno lahko opazili že pri njeni določitvi kot antipolitične, SNS ni enostranska in ni zgolj negativna do strank. Skušaja namreč biti tudi "pozitivna do države", kar je element, ki se bo posebej razvil v "poznem" obdobju delovanja stranke. SNS pravi, da njen problem ni parcialna, strankarska skrb, temveč splošno-narodna oz. splošno-državna skrb. Drugače povedano, SNS gradi na tradicionalnem (cankarjanskem) elementu (samo)žrtvovanja in nastopa s pozicij mita velike, kolek-

⁵ Štorija tega štrajka je dolga in zapletena ter nad vse umazana in še vedno sodi med neraziskana področja "bleščeče" in bojda "žametne" slovenske pomladi. Naj tukaj vsaj opozorim na klasični stavkovni obrat, ki je prinesel dominantno interpretacijo "iskanja višjih plač" (le redki mediji takrat niso bili radikalno anti-bosanski in anti-smetarski; prim. takratni Dnevnik), dejansko pa je šlo za poskus ohranjanja plač na obstoječi ravni in posledično zatorej za spopad proti znižanju le-teh.

⁶ Takrat se je namreč predsednik prvega demokratsko izvoljenega parlamenta po drugi svetovni vojni, dr. France Bučar, z močjo svojega političnega in državnega položaja ter nemajhnega nacionalno-političnega kapitala postavil na stran delodajalcev (mestnih oblasti in svojih takratnih in poznejših političnih prijateljev: Strgarja, Vidmarja...).

⁷ Še bolj odločilen adut SDSS je takrat deloval v "dvojni senci": v koalicijski in v strankarski. Janeza Janšo so takrat še vedno zakrivali dogodki okoli razcepa v Slovenski demokratični zvezi in ga še ni bilo mogoče povsem jasno razbrati v njegovi novi, liderski vlogi.

⁸ Jelinčič se v svojih neštetih izjavah večkrat vrača na to odločilno mesto, pri čemer še najraje poudarja dva (klasična) elementa tega, da se boji, da pri

Slovincih ne "gre za krizo nacionalne identitete", oz. da se boji, da bi razvoj šel v smeri "Evrope regij" (Evropa, 6. 6. 1991), ter da je bila Le Penova stranka pravzaprav edina, ki je "podprla naše težnje po samostojnosti in samobitnosti" (Evropa, ibidem), kar pomeni, da brez "nacionalnega elementa" ne bi bilo ne naroda in ne države! Kar pa zadeva slovenskega filozofa Tineta Hribarja (delno tudi njegovo soprogo, znano publicistko Spomenko Hribar), bo treba šele raziskati pomembnost in vplivnost njegovih oz. njenih "gentilističnih" postavitev v tem obdobju ter ravno tako poznejši obrat (umik?), ki je bil morebiti storjen celo v senci strahu pred posledicami lastnih ekstremnih pozicij, ki so bistveno prispevale pri razmahu šovinizma na Slovenskem.

⁹ Ko rečem "partizanski", ne merim na ozko ideološko rabo besede v smislu "slovenski partizani" iz obdobja 1941-45 ali karkoli podobnega, še najmanj pa nekaj, kar denimo sovpada s komunisti in kar je postala običajna raba po prestani pomladi na prehodu v devetdeseta. Gre mi za rabo v pomenu, ki ga najdemo v francoščini, italijansčini ali angleščini in ki na terminus *technicus* ravni vsebuje naslednje poteze: član ali podpornik nekega gibanja, ki je ponavadi na meji ali izven legalnega, ki je angažiran okoli (pravno in/ali

tivne "slovenske matere", ki skrbi za "splošne nacionalne cilje": "V SNS so zasebni interesi," zagotavlja vodja, "daleč zadaj. Nam gre za dobrobit slovenskega naroda" (Delo, 6. 10. 1992). Rečeno na še en način, "SNS je edina stranka, ki so ji mar Slovenija in Slovenci" (Delo, 14. 7. 1992). SNS torej je stranka in ni stranka. Je stranka, ko se je treba postaviti po robu ozkim "strankarskim interesom", in ni stranka, ko gre za boj za "Slovenijo in Slovence".

V specifičnem trenutku razvoja in rasti SNS, ko v stranki pride do ostrejšega spopada, lahko tudi analitični pogled pridobi nove možnosti vpogleda v sicer dobro čuvano, notranjo strukturo stranke. Poznejši očitki Jelinčiču nam denimo odkrijejo, da pri SNS ni šlo le za "nedemokratsko strankarsko ureditev", pač pa celo za svojevrstno "diktaturo navznoter"¹³. Med tovrstne klasične očitke sodi tudi izjava Marjana Staniča (Slovenske novice, 20. 1. 1993), enega soustanoviteljev SNS pri izstopu oz. ob izključitvi iz stranke: "Zmago je bil vedno samoiniciativen in precej samovšečen ... nikoli ni bilo nobenega zapisnika..." SNS je po njegovi oceni delala po principu "Stranka – to sem jaz", Jelinčič pa naj bi nekoč celo izjavil, da "stranka lahko dobro deluje le, če deluje po načelih diktature" (Slovenske novice, ibidem).

PROGRAM

Zaradi enostavnosti bom – bolj ali manj implicitni – program SNS v grobem razdelil na tri dele: na notranjo in zunanjo politiko po eni ter na gospodarstvo po drugi strani.

a) Notranja politika

Državljanstvo velja za absolutni programatski ključ za razumevanje vseh izjav SNS, je tista magična besedica, ki tako kot pri vseh drugih ekstremistih odpira vsa (anti)politična vrata. Med odločilne elemente pa sodi tudi dejstvo, da se (samo)razumevanje države in državljanstva pri SNS ponavadi dojema kot sekundarno in izpeljivo iz koncepta (slovenskega) Naroda.

Katere so poteze "koncepta državljanstva" pri SNS? Dve sta osrednji. Podmena, na kateri vse stoji in pade, je klasična in je identična prijemu, ki ga je, denimo, Milošević uporabil na Kosovu. Se pravi, da gre za kompleks strahu, ki je izrečen v do skrajnosti izostreni obliki, ki zatrjuje, da se je "genocid nad slovenskim narodom začel s sprejetjem zakona o državljanstvu" (Delo, 14. 7. 1992). Naslednja in najbolj splošna poteza "koncepta" je igra besed na razliko do "tujca", pri čemer Tujec kljub

temu, da igra vlogo "zrcalne podobe" v "mišljenjskem paru" (z domačinom, ki ga "nadomešča" državljan), sploh ni kreature iste, ekvivalentne "moči" oz. položaja.¹⁴ Nasprotno, je čista negacija, ki je nujno potrebna za funkcioniranje diskurza državljanstva, kot ga prakticira SNS. Če to ilustriramo z besedami Z. Jelinčiča, "pridobitev slovenskega državljanstva pomeni čast" (Mladina, 7. 5. 1991). Po drugi plati pa je v luči dopolnilnega kriterija to še bolj dodelano, ko isti govorec izreče (Slovenske novice, 5. 6. 1992), da "mora biti pot do slovenskega državljanstva težka in častna". Uganili ste, vsa potegavščina govorjenja o "časti" je kajpak v tem, da mora biti pot, o kateri govorimo, "težka".¹⁵ Nekoliko manj diplomatsko rečeno: "Kdor ni Slovenec, naj gre tja, od koder je prišel" (Slovenec, 22. 3. 1993).

Iz pravkar nakazane "osnove" sledijo naslednje programske točke SNS:

1. razveljavitev zakona o državljanstvu;
2. odvzem državljanstva vsem "Neslovencem", ki so dobili državljanstvo po 25. decembru 1990;
3. zmanjšanje števila pri nas bivajočih "Neslovencev" za 90 odstotkov.

b) Gospodarstvo

Gospodarski del programa je pri SNS v organski medsebojni odvisnosti in se naravno izpeljuje iz prejšnjega, notranjepolitičnega elementa državljanstva, je v njegovi funkciji. Za lep primer lahko imamo naslednji princip skrajno konsistentnega premišljevanja in vzornega logičnega sklepanja: "Težka bazična in strojna industrija nimata v Sloveniji niti prihodnosti niti sedanjosti. To so politične tovarne in treba jih je zapreti. S tem se rešimo več stvari: delovna sila iz drugih republik bo lahko odšla domov, izboljšala se bo slovenska ekološka bilanca in – ker ti objekti porabijo 40% vsega slovenskega energetskega potenciala – prihranili bomo veliko energije. Z odhodom polmilijonske množice¹⁶ tujih delavcev bi se za mlade slovenske družine izpraznila stanovanja in prepotrebna delovna mesta." (Tribuna, 29. 4. 1991.) Pri tem je moč videti, da je nosilna gospodarska ideja pravzaprav neokonzervativna z razvidnimi primesmi "vzhodnjaške" avtoritarnosti: "Slovenija naj bi se pri razvoju zgledovala po singapurskem receptu, oz. po razvojni filozofiji uspešnih azijskih držav, ne pa da se v Sloveniji prenašajo izkušnje z nemškega in italijanskega prostora" (Delo, 11. 9. 1991). Prek gospodarskega ideologema razvoja je izpeljano značilno sovpadanje štirih elementov: (težke) industrije, socializma, ekologije in "južnjaštva" povrhu! Vendar nas zavrn-

moralno) dvomljivega projekta, ki mu ni tuja uporaba orožja in sploh militantno-militarističnega (gverilskega) delovanja...

¹⁰ Več prim. v Schmitt (1994).

¹¹ *Skratka, politično je nekaj, kar je Slovincem in slovenskemu nasprotno, tuje in kar ni v njihovem interesu. Torej tudi Nam ne, saj smo ravno in predvsem Mi tisti, ki se bojujemo za (resnične) Slovenske interese, bi lahko bila tukajšnja interpretacija post festum.*

¹² *V luči nekaterih poznejših dogodkov in izjav, ki merijo na notranjo organizacijo in način delovanja SNS, bi to izjavo sicer lahko zapopadli kot blef, vendar pa ji nikakor ne moremo odvzeti učinkov medijskega (torej družbenega) funkcioniranja, saj je bila spuščena v medije iz ust samega vodje SNS.*

¹³ *Nekoč je Jelinčič izjavil, da "vsaka stranka ureja zadeve po svojem statutu, ki ni nujno enak drugim. Mi ga (statuta, op. K. T.) nimamo!" (Slovenec, 22. 3. 1993.)*

¹⁴ *Matematično rečeno: ne gre za razmerje med "Ena" in "Ena", med "Ena" in "Dve", pač pa za kvalitativno drugačno "razmerje" (to namreč sploh ni razmerje!) med "Ena" in "Nič". Nekoliko bolj filozofsko bi lahko rekli, da ne gre za razmerje med "dvema prisotnostma",*

pač pa za razmerje med "prisotnostjo" in "odsotnostjo". Torej za ne-razmerje!

¹⁵ *"Če mislijo Srbi ostati tukaj, se morajo deklarirati za Slovence. Kar se tiče Ciganov, so pa tako ali tako nomadski narod. Danes so tukaj, jutri so tam. In avtonomi Cigani v Sloveniji niso zrashi." (Mladina, 7. 5. 1991.)*

¹⁶ *Več o tem pozneje, pri SNS-jevskem "pretiravanju".*

¹⁷ *SNS je v tem pogledu značilno paradoksalna: po eni plati je par excellence moderni organizem (za razvoj, napredek, upanje v "boljšo prihodnost"...), obenem pa nenehno sanja otroško naiвне sanje o postmoderni, o ekološki paradigmi in o krasnih čistih industrijah, ki obsegajo tudi odvečnost ne-domače delovne sile, ter vpeljuje ekologijo v kategorijah (kot bi dejal Hitler) "družbene higiene", ki jo najbolj ogrožajo kajpada Židje, Cigani in Komunisti, v tem primeru pa kajpak Južnjaki in Komunisti, potem pa – po potrebi – tudi vsi drugi.*

tev "nemškega in italijanskega modela" oz. preferiranje "vzhodnjaških modelov uspešnosti" opozarja na neki presežni element, ki mu bomo zaenkrat rekli poenostavljeno "turbo-tehno-nacionalizem", za katerega velja, da je neka nova (postmoderna?) zmes tradicionalizma in detradicionalizacije¹⁷. In nemara je ravno tukaj ena odločilnih točk, kjer je SNS konceptualno na čelu slovenskega razvoja nasploh.

Tako ali drugače, v trenutku, ko se SNS pojavi, predlaga naslednje gospodarsko-politične korake na ravni države:

1. takojšnjo uvedbo slovenske valute;
2. vzpostavitev majhne profesionalne armade;
3. izključitev priseljencev iz možnosti vplivanja na gospodarskem in političnem področju.

Za osnovne razvojne programske smernice države pa ponuja: turizem (predvsem alpskega), kmetijstvo, drobno obrt in nekatere specialne industrije. Poleg razlogov, o katerih smo že govorili, je to pomembno še z dveh drugih vidikov. Prvi je "mehka slovenska duša", drugi pa je "privlačnost za zahodno delovno silo". Takole pravi prvi mož SNS: "SNS pripravlja tudi konkreten načrt socialne in ekonomske obnove, ki bi se ga dalo uresničiti v nekaj letih in pri tem tako okrepiti naše gospodarstvo, da bi po stoletnem zastoju spet postalo privlačno celo za zahodne delovne sile. Osnova za ekonomsko in duhovno preobrazbo Slovenije naj bi bila preusmeritev gospodarstva iz težke bazične industrije v mehke, prostoru, slovenski duši in svetovnemu povpraševanju primerne panoge." (Delo, 21. 9. 1992.) Kdo pa naj v tem kontekstu sploh dobi delo? "Najprej dati delo vsem Slovincem (...), nato šele po potrebi tudi tujcem" (Delo, 29. 5. 1992). Podobno je s "socialo". "Sociala se zagotavlja Slovincem in slovenskim državljanom. Ostali so za nas tuja delovna sila." (Mladina, 7. 5. 1991, str. 11.)

Preden preidem na zunanje-politične poglede SNS, manjka samo še stavek o gospodarskih povezavah Slovenije ter o najbolj perečih vprašanjih (evropskega) okoliša. SNS, jedrnato pravi njen voditelj, nasprotuje vstopu Slovenije v Evropsko gospodarsko skupnost, kajti v tem primeru bi se "izpostavila njenemu totalnemu diktatu" (Tribuna, 29. 4. 1991).

c) Zunanja politika

Zdi se, da lahko govorimo vsaj o dveh izhodiščih slovenske zunanje politike SNS. Na prvem mestu je to zgodovinska globina in moč slovenske države. Takole je govoril Z. Jelinčič: "Ne smemo pozabiti, da je bila Slovenija nekoč mogočna deželca.

Slovenska nacionalna stranka si prizadeva, da bi to ponovno postala. Imamo ambicije – te so realne – da znova priključimo omenjena ozemlja.” (Tribuna, 29. 4. 1991. Omenjena ozemlja v vprašanju so: “avstrijska Koroška, Istra in Trst”, op. K. T.)

Poleg znanega ruskega liberalnega demokrata V. Žirinovskega je bil D. Paraga, vodja desničarske Hrvaške stranke prava, razmeroma pogost gost in prijatelj SNS oz. njenega vodilnega moža. Ena skupnih točk dveh voditeljev strank je bila Istra, za katero je Paraga svoj čas dejal, da “ni bila nikdar v okviru Hrvaške, dokler ji je niso podarili komunisti, v zameno za Bosno in Hercegovino ter ozemlje do Zemuna, ki so ga dali Srbom “ (Slovenec, 4. 8. 1992). V enem od razmeroma pogostih pogovorov med Jelinčičem in Parago je – tako so poročali resni slovenski mediji javnega poneumljanja – prvi mož HSP Jelinčiču celo “obljubil vrnitev dela Istre, ki sta jo po svoje razdelila Kardelj in Bakarič, ko sta pijančevala ob Dragonji” (Slovenske novice, 13. 4. 1992)! Skupna ideja dveh mož je, da se iz Istre napravi nekakšen “južni vrt srednje Evrope, saj ju skrbi, da bi Istra lahko ostala “slepo črevo Evrope” (Slovenec, 4. 8. 1992). Vse to so – med drugim – bili tudi razmeroma pogosti argumenti SNS za napad na takratnega zunanjega ministra L. Peterleta, ki mu je SNS celo očitala, da je “Hrvaški poklonil istrske železnice”! Še več, “tudi civilni del letališča v Puli je po Jelinčičevem pripovedovanju slovenski, vendar naša oblast o tem molči”. (Prim. Večer, 14. 4. 1992 ter Slovenec, 4. 8. 1992.)

Drugi element zunanje politike SNS pa konstituira svojevrstno zavedanje o kontinuiteti sovragov, ki ogrožajo Slovence. “Naslednje leto bo 400. obletnica, odkar smo na dan sv. Ahaca Slovenci pri Sisku premagali Turke¹⁸ in ubranili Evropo pred turško nevarnostjo. V slovenski literaturi piše, da so se napadalci in branitelji ‘nagovarjali’ v enem in drugem razumljivem jeziku, to je v srbohrvaščini, kar pomeni, da je bila to pravzaprav “turška” nevarnost. Lani smo se ponovno ubranili pred (turško) nevarnostjo. Sedaj pa popuščamo pred begunci.” (Slovenec, 25. 4. 1992.)¹⁹

Čeprav “elementa” nasilja v programatskih tekstih/izjavah SNS ni mogoče najti (sicer bi bil – pač glede na obstoječo zakonodajo – ogrožen sam obstoj stranke), se ob koncu tega programatskega prikaza lahko vprašamo tudi po tem, kako pravkar nakazani program “spraviti v življenje”. V trenutku nastopa SNS je to konkretno pomenilo, da se je postavljalo vprašanje, kako doseči eksplicitno in implicitno najpomembnejšo točko programa, se pravi “odcepitev od Jugoslavije” (Tribuna, 29. 4. 1991). Na vprašanje, ali se zavzimate za osamosvojitve Slovenije glede na Jugoslavijo tudi z uporabo oborožene sile, je vodja SNS Zmago Jelinčič v nekem intervjuju odgovoril: “Tudi. Menim, da nobena država ni država, če nima svoje oborožene sile. Zato se tudi ne strinjam z Janšo²⁰, naj JLA gre

¹⁸ *Motiv slovenske zmage nad Turki pri Sisku se je nedolgo po tej izjavi udejanjil celo na državni ravni, saj je bila po zaslugi takratnega obrambnega ministra Janeza Janše organizirana celo državna proslava 400. obletnice zmage pri Sisku!*

¹⁹ *Tako jasne in eksplcitne povezave med Turki iz 17. st. ter Srbi, Hrvati, Bosanci, Južnjaški in Sovragi nasploh iz 20. st. dosedaj še nisem zasledil v slovenski literaturi devetdesetih let.*

²⁰ *Takratni obrambni minister Republike Slovenije.*

²¹ *To je bila ena od odločilnih sestavin že omenjene kritike Demosa in SDSS s strani SNS, ki igra vlogo konstitutivnega elementa nove stranke same. Poznejši dogodki so dali prav Jelinčiču, Janez Janša pa je v funkciji obrambnega ministra države postal najbolj dosleden izvrševalec ravno programatskih osnov Jelinčičeve SNS!*

²² *“Uporaba nasilja” tudi pri SNS ni enoznačna. V bogatem opusu Z. Jelinčiča lahko najdemo tudi takšna mesta: “Mi se bojujemo za to, da bomo Slovenci v lastni državi imeli svoj kruh, ker smo tukaj doma.” “Želimo se jih (“Južnjakov”, op. K. T.) znebiti s pravno-legalnimi sredstvi, ne pa z atentati, pretepanji in podobnim.” (Delo, 1. 4. 1992.) Jelinčičeva SNS je namreč skušala na vsak način vzdrževati imidž državitvornosti. Šli so celo tako daleč, da se so obnašali kot država-v-državi ter so, med drugim, delili različne medalje, o čemer nekoliko več pozneje.*

iz Slovenije v treh letih. Menim, da ima 30 dni dovolj, kar je pa več, je okupacijska sila, ki je napadla Slovenijo.”²¹ “Gre nam za obrambo Slovenstva... Ukrepali bomo, če pride do posega JLA ali do eskalacije kakšnih radikalnih srbskih strank...” Osrednji problem je v tem, da “legalne oblasti ne ponujajo dovolj zaščite, da se ne bi tudi mi sami zavarovali” (Evropa, 6. 6. 1991).²² “Če so Slovenci pripravljeni z orožjem braniti svojo domovino, je to samo ‘hvalabogu’. To je naša dolžnost.” (Slovenec, 25. 4. 1992.)

IV. PRIMER KONKRETNE AKCIJE

Poleg programskih tekstov in govorjenja, ki je bilo posebej tempirano na takratno volilno tekmo, so potekale tudi konkretne akcije, ki jih je vodila SNS. Tukaj se ne bom ustavil pri najbolj razvpitem streljanju v Južnjake (Tržič, konec marca 1992), pač pa se bom lotil neke na prvi pogled povsem marginalne reči. Šel bom ven iz večjih mest, na vas, kjer imajo velike in razmeroma abstraktne besede, izrečene v Ljubljani ali povzete v medijih, drugačen odmev in kjer jih lokalni aktivisti pogostokrat jemljejo brez kakršne koli distance. Ravno tukaj se najbolj vidi bistvo družbenega prijema SNS, ki bi ga lahko opisali kot delovanje na osnovah “neposredne demokracije”, kot akcija-od-spodaj, kot svojevrstna direct action, ali pa – kar je konkretnije in tolikor natančneje – kot nadaljevanje antipolitičnosti novih družbenih gibanj z drugimi sredstvi.

Za primer bom vzel jesen 1992, ko je Zmago Jelinčič hodil po Sloveniji in popotoval tudi po najmanjših vaseh, razlagajoč poslanstvo svoje stranke. Neki novinar je denimo v tistih časih zatrjeval celo, da je v Radečah oktobra 1992 bilo na shodu SNS “toliko ljudi, da niti najstarejši krajani na strankarskih shodih ne pomnijo česa podobnega” (Mladina, 13. 10. 1992). Nenazadnje tudi zato, ker je vodja SNS bil in ostal eden redkih retorikov v slovenskem prostoru, ki se lahko razmeroma uspešno kosa celo z retorično številko ena v tem delu Evrope, z odcepitvenim magom Jelkom Kacinom. Tudi iz najhujših zagat se je popularni “Zmago” ponavadi znal izvleči. Ob neki priložnosti je denimo takole priletelo razmeroma žgečljivo vprašanje v Radečah: “Čaki mal, ti, Jelinčič. Pravš: vse južnjake je treba nagnati iz Slovenije, naša država naj postane domovina pravih Slovencev. Štima. Ampak, hej, kaj si pa ti?”... “Ti si Jelinčič. JELINČIČ! A me slišite, Je-lin-čič. Ič! ...” Ta zapis, ki je objavljen v Mladini (Mladina, 13. 10. 1992), novinar komentira takole: “Organizatorji shoda se niso dali motiti in so nadležneža ročno odstranili skozi vrata, izzvani predsednik pa se je rešil z briljantnim komentarjem: “Ja, vidite, na vsakem mojem shodu se najdeta eden ali dva takšna provokatorja” (Mladina, ibidem).

Kakor koli že, oglejmo si sedaj nekoliko natančneje neko akcijo, ki se je je lotil območni odbor SNS v Trbovljah. Poučna bo namreč tako s stališča opazovanja (ne)delovanja državljanov in državljanek kot tudi glede (ne)ukrepanja države in aktivistov SNS. V Trbovljah so se domači aktivisti SNS lotili zbiranja podpisov stanujočih v bližini hotela Rudar. Le-ti naj bi se izrekli proti "tujcem", pač zato, ker se "tujci" "ob vikendih dobivajo v hotelu, kjer menda motijo javni red in mir" (Delo, 29. 5. 1992). V enem od naslednjih novinarskih sporočil pa lahko izvemo, da se "tujci"²³ iz različnih koncev Slovenije v hotelu Rudar pravzaprav načrtno zbirajo na večerih (prireditvah), ki jih organizirajo pod geslom "Za mir v Bosni". "Nepriistransko" novinarsko poročilo pravi, da gre za hotel, ki je v bistvu na psu, da pa mu ti večeri prinašajo ekonomski dobiček. SNS je jezna in razburja se, ker so to "tujci", ker povrhu vsega "žurajo", pa tudi zato, ker so "dobili dovoljenje občinskih oblasti"! Še več, že nekaj mesecev prej je "vodstvo hotela obiskal predstavnik velenjske ZKO, oddelka za delavce iz južnih republik, in mu predlagal, naj poskusno organizira zabavni večer za te delavce – ob spremljavi njihove narodne glasbe..." Vodstvo hotela je to kajpada sprejelo, saj "v tem hotelu itak ni bilo gostov" oz. hotel je slabo delal, ker je veljal za "shajališče južnjakov" (Delo, 29. 5. 1992). Od trenutka, ko so vpeljali večere "Za mir v Bosni", je naenkrat prihajalo do 4-krat več gostov kot prej. Hotel je postal pretesen za vse, ki so hoteli vanj vsak vikend, organizatorji pa imajo tudi dovoljenje lokalne policije. Po intervenciji SNS oz. po njihovi izjavi, da so začeli "zbirati podpise", se je vodstvo hotela ustrašilo, da bi "fešte" južnjakov prepovedali oz. da bi SNS zbrala veliko številno podpisov bližnjih stanovalcev proti zabavi "južnjakov". Na policiji so ob teh dogodkih dejali, da "ob prireditvah v hotelu ne dobijo nič več prijav in pritožb stanovalcev kot ob katerih koli drugih" (Delo, 30. 5. 1992).²⁴

Vse to seveda ni bilo dovolj. Sledilo je nadaljevanje. Ne na "dobesednem", pač pa na "pravem" terenu – v Slovenskih novicah (Slovenske novice, 4. 6. 1992), kjer se je ponovila storija z naslovom, da hoče SNS "ukiniti 'fešte'". Kljub temu, da je denimo Delo 30. 5. (1992) objavilo poročilo policije, ki smo ga navedli zgoraj, se pravi, da manipulacije SNS s podpisi ne držijo, je podpisani/a P. M. v tem časniku dal/a objaviti "podatek", da "se je kar 80 odstotkov stanujočih v bližni hotela Rudar v 'anketi', ki jo je izpeljala zasavska SNS, na vprašanje, ali jih zabave v hotelu motijo ali ne, izreklo za". Še več, sledi dodatek, da "SNS obljublja, da bo rezultate posredovala tudi občinskim oblastem, od katerih pričakuje določene ukrepe"! Kot da bi zasavska SNS bila pooblaščenca za izdelavo javnomnenjskih raziskav, kot da bi "žurerji" v hotelu Rudar že ne

²³ Zmago Jelinčič je na predstavitvi SNS v Velenju rekel o tujcih naslednje: "Mi jih ne maramo, celo ne želimo jih več tu" (Slovenske novice, 5. 6. 1992).

²⁴ Nemara najbolj kontroverzno stališče v zvezi s temi dogodki je bilo mogoče prebrati v medijih. Tako je denimo novinarka z imenom Polona Malovrh zapisala tole: "To, da se v imenu miru v BiH tu zbirajo tako Hrvati kot Srbi in Muslimani, pa tudi marsikaj pove" (Delo, 30. 5. 1992). Brez komentarja!

²⁵ *Slabi dve leti pozneje je z identično parolo na avstrijskih državnih volitvah uspešno nastopil tudi Jörg Heidder.*

²⁶ *Nedolžnost je tukaj v narekovajih, ker je o čem takšnem, kot je nedolžnost, v tem položaju nemogoče govoriti. Nedolžnosti pač ni, iz preprostega razloga, ker zadeva na ravni besed in podob v času medijske kreacije realnosti poteka prek posrednika, se pravi prek medijev ter možnosti in dejanskosti neskončnega ponavljanja. Veliko bolj nedolžna je, denimo, Jelinčičeva beseda, izrečena pred desetimi poslušalci v Radljah ob Dravi, kot pa ta ista beseda, ki jo ponovijo: dvakrat ali trikrat po TV (drugi in tretji Dnevnik, Utrip...), dvakrat ali trikrat na nacionalnem radiu, v večjem delu dnevnega časopisja ter v večjem delu tedenskih medijev. Tu je pač na delu element neskončnega ponavljanja, na katerega je, med prvimi, genialno opozarjal Walter Benjamin.*

²⁷ *Seveda na njihovi listi ni bilo nobenega "znanega" politika, kaj šele takega, ki bi sodil "v sam vrh slovenske politike". To so bili bolj ali manj polizobraženci, ki so segali kvečjemu do srednje uglednih birokratskih mest občinskih uradnikov. Zanimivo je opozoriti, da se je istega prijema značilnega napovedovanja pojava svoje NSZS v Velenju lotil tudi M. Gerlanc kako leto pozneje.*

imeli dovoljenja "občinskih oblasti" za "veseljačenje" in kot da bi Delo vse to ne bilo objavilo kak dan prej, preden so Slovenske novice skušale dodatno pogreti svojo župico!?

V. IMIDŽ IN NAČIN NASTOPANJA

Z zgornjo "nadaljevanko" smo že stopili na področje medijev. Fenomen SNS in Jelinčiča je namreč eden proizvodov, ki ga brez ustrezne medijske strategije in še bolj oprijemljive in empirično dokazljive podpore dela medijev in novinarjev samih sploh ni moč misliti. Vendar bom medije in novinarje zaenkrat pustil ob strani ter se ustavil le pri nekaterih izstopajočih medijskih taktikah in prijemih same SNS oz. njenega (bolj ali manj edinega) govorca, predsednika Zmaga Jelinčiča kot odločilne medijske osebnosti. Za izhodišče bom izpostavil zelo jasno definirano in ubesedeno podobo, ki je prišla iz ust istega akterja, češ da "SNS na glas pove tisto, kar Slovenci potihem razmišljajo"²⁵ (Delo, 21. 9. 1992). Ob tej priložnosti bi pristavil, da je Jelinčič verjetno resda govoril tisto, o čemer Slovenci najbrž potihoma razmišljajo, vendar pa jim predvsem mediji na ves glas nenehno dopovedujejo, naj ravno to mislijo! Jelinčič torej ne govori na glas le tega, kar Slovenci potihem razmišljajo, pač pa predvsem tisto, kar medijem leži na duši in kar sicer ne bi mogli spustiti v eter!

Če začnem z najbolj "nedolžnimi"²⁶ strategijami, potem je to uporaba, pokrsko rečeno, blefa. Značilni blef Jelinčiča na samem začetku se je glasil takole: "Imen politikov, ki bodo v okviru naše stranke kandidirali za vodilna mesta, za sedaj ne bomo razkrivali. Povem lahko le, da sodijo v sam vrh slovenske politike."²⁷

Sledi zelo pogosta (iz)raba "velikih", krepkih besed. Ena najbolj znanih in najbolj ravzpitihih v tej vrsti je ničkolikokrat izrečena miloševićevska trditev g. Jelinčiča, da se je "genocid nad slovenskih narodom začel s spejetjem zakona o državljanstvu" (Delo, 14. 7. 1992)!

Znotraj te iste zvrsti sodijo še različna bolj ali manj nepreverljiva pretiravanja.²⁸ Med takšne denimo sodi pretiravanje, po katerem je "Stranka za enakopravnost občanov (Marojevičeva, op. K. T.) hujskala k terorističnim akcijam zoper Slovenijo" in katere član Marojevič je "grozil, da bo dosegel svoje, in mahal s prihajajočim tankom jugoarmade". Podobno je tudi s trditvijo, da so se "Neslovenci infiltrirali v vse vodilne službe; samo poglejte si teritorialno obrambo, kjer skorajda ni več slišati slovenske besede" (Večer, 14. 4. 1992). Podobna je tudi tale stvaritev o kmetih: "Slovenski kmet se duši ob grozljivi suši, vlado pa skrbi le, kako bodo ekonomskim emigrantom z juga

poklonili še šesti obrok hrane dnevno" (Slovenske novice, 28. 8. 1992).

Posebna pod-kategorija pretiravanja so igre s številkami, ki smo jih lahko lepo analizirali pri znanih Kosovskih dogodkih. Klasični primer propagandnega prijema SNS na ravni številčk je tale: 27. 3. 1992 je Delo objavilo običajno oblikovano kratko notico-poročilo s predstavitve SNS v Celju. Tam se je vodja Zmago Jelinčič, med drugim, tudi "zavzel za etnično čisto Slovenijo". Sledi pravi novinarski biser: "Po njegovih podatkih živi pri nas več kot pol milijona južnjakov, ki jim bo SNS zlepa ali zgrda, ko bo osvojila oblast, pokazala vrata" (Delo, 27. 3. 1992). V kategorijo številčnih iger brez meja lahko štejemo tudi tisto, ki meri na vojaški aspekt SNS delovanja: "Jelinčičeva vojska še vedno šteje 500 mož, vendar je Jelinčič obračunal z natolcevanji, da gre za paravojaške enote," so zagotavljali v nekem časniku. Jelinčič sam pa je na to temo pristavil še svoj piskrček: "Mi nimamo uniform in formacij in torej ne gre za paravojaške enote. Res pa imamo 5000 dobro oboroženih mož, ki so si sami kupili orožje in so zgolj patrioti, ki bodo posegli po orožju, če bo kdo ponovno skušal napasti Slovenijo." (Slovenec, 2. 4. 1992.) Jelinčič in SNS so še posebej radi improvizirali na temo beguncev. Tako so občasno zalučali tudi kakšno bombico, kot je tale: "Po neuradnih podatkih naj bi bilo v Sloveniji že 125 000 beguncev!" (Delavska enotnost, 11. 9. 1992).²⁹

Če še naprej stopnjujemo, potem bi sledila mešanica dezinformiranosti in ustrahovanja, ki jo je uporabljala SNS. "Nekatere jugoslovanarsko usmerjene stranke pripravljajo predlog, po katerem bo v jeseni vsaka slovenska družina s 50-70 m² bivalne površine sprejela enega begunca, med 70 in 100 dva in nad 100 m² stanovanjskega prostora tri begunce" (Slovenske novice, 28. 8. 1992), je izjavil Jelinčič. Tukaj bi nemara kazalo uvrstiti tudi wallesovske konstrukcije, ki skorajda že sodijo v kategorijo neverjetnih, a vendarle po definiciji "možnih" zgodb: "Neznani radijski oddajnik na frekvenci 104,70 megaherza, nekje na Gorenjskem vztrajno oddaja v srbohrvaščini!" je zatrjeval denimo isti govorec.

Naslednji korak pa je že ščuvanje in implicirano vabilo na akcijo. Neki simptomatičen stavek, ki jih sicer mrgoli v tovrstni literaturi, je takole oblikovan: "Za domače študente ni prostora na fakultetah, zasedli so ga Neslovenci, kriminal pa skokovito narašča." Članek so seveda objavile Slovenske novice (Slovenske novice, 28. 8. 1992).

Nekaj, kar bi brez večjega tveganja lahko imenovali tvorna, kreativna uporaba laži in kar obenem vsebuje prvine naslednjega elementa (žalitev), pa predstavlja tale primer³⁰ "Projugoslovanške usmeritve LDS in prenoviteljev so zopet dobile peruti. Marojevičeva stranka za enakopravnost občanov je na tiskovni

²⁸ *Nepreverljiva, ker se na tej ravni diskurza izjavljalec vedno lahko zateče k argumentu, češ da je ta-in-ta povedal to-in-to.*

²⁹ *Pravim "bombica", kajti nekaj mesecev pozneje, ko je takratni vladi bilo v interesu naštetih čimvečje število beguncev zato, da bi lahko od mednarodnih humanitarnih organizacij dobila čimvečjo vsoto ekujev, je bilo najvišje doseženo (uradno!) število celo pod 50.000 beguncev!*

³⁰ Na svojevrstno "eksi-bicionistično" noto SNS in Jelinčičevega nastopašva opozarja eden njegovih sicer v ocenah izjemno umirjenih odpadnikov, ko pravi, da pri SNS "ideološka nota ni bila v ospredju. Tudi v nastopih Zmaga Jelinčiča ne. Prej bi lahko dejali, da so bili ti nastopi nekaj obešnjaškega." (Republika, 5. 8. 1993.)

³¹ "Bil sem namreč v tujski legiji in z orožjem znam dobro rav-nati," je med drugim svojčas izjavil Zmago Jelinčič (Slovenec, 25. 4. 1992).

³² Sedaj "že lahko rečemo, da je bil med vsemi predvolilnimi shodi v tolminski občini daleč najbolj množično obiskan shod somišljenikov Jelinčičeve SNS. Do zadnjega kotička nabita dvorana kina v Kobari-du je dihala z besedami govorcev in se bučno odzivala na njihove poudarke, predvsem na izraze odklonilnega odnosa do tujcev (Bosancev)." (Delo, 4. 12. 1992.) Toda atmo-sfera je bila le preveč naelektrena, da se jo da ustrezno opisati le kot "odklonilni odnos do tujcev", saj je celo pleonastično razpoloženi novinar (ali korektor?) Dela spustil oznako, da je šlo za "z agresivnostjo prežete odzive občinstva" (Delo, ibidem).

konferenci v petek prejšnji teden prikazala koalicijski predvolilni program, ki ga imajo skupaj z Ribičičevimi prenovljenimi komunisti in Školčevimi mladimi skojevci." (Delo, 14. 7. 1992.)

Menu delovanja SNS s tem kajpada ni izčrpan. Upoštevati je treba vsaj še brezobzirnost, če že ne neposredno žaljenje sogovornikov in (političnih/družbenih) sobojnikov oz. nasprotnikov ali sovragov. V Radečah so Zmaga Jelinčiča denimo vprašali: "Kaj naj storimo s tistimi rumenimi pildki, s potrdili o državljanstvu, ki so nam jih poslali po pošti?" Vprašani je odgo-voril: "Zrolajte jih čimbolj na tanko in jih vtaknite gospodu Bavčarju v rit" (Mladina, 13. 10. 1992).

Jelinčič in njegova SNS sta, skratka, zaigrali na karto naših neukrotljivih fantov, tistih, ki si upajo naravnost povedati, kar mislijo. Zadeva pa je seveda šla tudi čez rob besed. Nemara najbolj na neki "zgodnji" TV točki, ko je omenjeni gospod pred TV občinstvom in v odgovor neki gospe gledalki revolvertaško potegnil pendrek iz svojega šlica, s katerim naj bi jo "zaščitil".³⁰

K temu pa je treba prišteti element nasilja, ki meri na plat samega orožja, na tehniko, ki po definiciji s sabo vleče tako element fascinacije z njenimi zmožnostmi kot tudi temu primerno "tenčico skrivnosti". Tam, kjer je orožje, tehnologija, smrt, nevarnost, tam je tudi strah... Toda ravno tam in nikjer drugje domuje tudi hrabrost.³¹ In ravno ta veriga je tista, na katero je zaigrala Jelinčičeva polvojaška stranka SNS. Saj je bilo že od vsega začetka "jasno", da so "prostovoljci", da imajo "vrhunsko orožje", da so "neukrotljivi", da "sami sebi poveljujejo"... in da – po potrebi, kot je to bilo v Tržiču – tudi streljajo. Rambo look, ki je takrat že bil običajna folklorna TV zaslonov, dogodkov, ki so prihajali iz hrvaške vojne, je bil tisti plodni kontekst, na katerem so SNS-jevci gradili in dograjevali svoj imidž bojnikov za pravično stvar, na osnovi katerega so bili good guys oz. tisti, ki so uporabljali krepke besede in večkratno zvrhane attribute.³²

Za razliko od dominantne podobe zmagovalcev druge svetovne vojne, ki je pri nas pomenila partizansko kapo ("titovko") na glavi, v rokah pa kalašnikov ("vojak Rdeče armade v konkretnih okoliščinah"), je sedaj – predvsem prek hollywoodskega imidža in hrvaške vojne presedlal na ameriškega vojaka. To je postal neobriti (ali slabo obriti) marinec z značilno ameriško oblikovano čelado in thompsonom (ali kako drugo, nemško, izraelsko, singapursko... brzostrelko) v rokah, kot je svojčas sugerirala podoba Johna Wayna na plakatu za D-day v Nor-mandiji. Partizansko skromen (obrit, urejeni lasje, sterilna socrealistična drža...), polnoleten in aseksualen (ker je ta upor skorajda enakovredno vseboval moškega in ženske!) lik je nadomestil stallonejevski rambo look, tv-ameriški imidž moškega, macho-lik, ki se je kajpada tudi imel na čem prijeti. SNS bojevniški nacionalizem je nacionalizem mladine (in "Mladine"!)

mladinskega tipa neformalnih skupin, sproščenih, udarnih, najpogosteje arijsko lepih žrebcev. Torej nič več asekualnih in po svoje tudi sterilnih, pač pa fertilnih mladcev (po potrebi tudi posiljevalcev) par excellence. Rock in pop, mladina, "Mladina", mladostništvo, "pir" (pivo, za neinterpelirane), ženske in žur je šlo s tem, le da bolj implicitno in notranje, ne pa toliko na ideološki ravni, na ravni forme.³³

Povezavo SNS s povsem določljivim rockovskim slovenskim fenomenom osemdesetih³⁴ bi namreč prej postavil na ravni tehnologije. Dejal bi namreč, da obstajajo povsem jasno razvidne podobnosti tega in rockovskega početja, tako da bi se dalo SNS delovanje v določenem smislu – ne brez ironije – imenovati "šank-rockovska tehnologija". Tako kot pri predstavljanju LP-izdelka rockovske glasbene skupine hodijo naokoli in na koncertih promovirajo svoje izdelke, pri čemer jih mediji ustrezno "pokrivajo", je tudi Zmago Jelinčič s svojim SNS-bandom in z ustreznim medijskim pokrivanjem dosegel naravnost neverjetne učinke. Razlika pa je v neki točki le bila bistvena. Na Jelinčičevih seansah niti približno ni bilo vedno tako številnega poslušalstva kot na nekaterih rock koncertih. Mariborski Večer je denimo 14. 4. 1992 zapisal, da je na nekem shodu bilo le "7 mladih poslušalcev ter štirje novinarji", kar pa menda Jelinčiča sploh ni motilo. Manko publike je komentiral: "Boljše manj, pa tisti pravi!" Najbolj pa je seveda pomembno to, da Jelinčič (kot tudi drugi sodobni politiki ex professo, se pravi obrtniki, ki se ukvarjajo s politiko) tega sploh ne dela za "tiste prave", pač pa za medije, ki naj pridejo. Ves "štos" teh predstav je namreč v medijih, oni so tisti, ki že s samo svojo prisotnostjo naredijo predstavo (spektakel!) in ki jo potem šele dokončno oblikuje kdo, ki stotine kilometrov stran "ureja" neko (denimo "informativno") oddajo.

Ustrezna kombinacija vseh naštetih elementov, ki prevzamejo medijske (teatralne, spektakelske, rockovske, športne...) prvine, kot so kavbojka, burka, žurka, ki igrajo na neposrednosti, smešnosti, na čveku, ki je po definiciji nepreverljiv, in če vsemu temu pristavimo prvine ne-fair-"boja" ter zvrhano dozo nesramnosti in neumerjenosti ter nasilnosti, dobimo nekakšno osnovo, iz katere je vse moč tako ali drugače (dis)kvalificirati. Dokončna podoba SNS in njenih prijemov pa tako ali tako ni bila povsem v njenih rokah. Prej bi lahko rekli, da je bila v rokah medijev, s čimer nikakor ne mislim, da je bila v rokah premišljenih "medijskih mogotcev" te ali one strani, pač pa dobesedno "v rokah medijev". Nič več in nič manj.

³³ Več o povezavah med jelinčičevskim diskurzom in diskurzom Mladine (v psihoanalitični različitici dr. Slavoj Žižka) prim. v Kuzmanič (1994a).

³⁴ Kot rečeno, je to bil rock, ki je zavohal učinke trga in pomen popa oz. približevanja glasbenemu in siceršnjemu biznisu (denarju), denimo Petra Lovšina, in nikakor ne več – kot je bilo v generaciji pred tem – forma, ki je gradila na neprekosljivih genialnostih in "odštekancijah" kakega Marka Breclja, ki se jih nikakor ni dalo spraviti v denar.

VI. RAZCEP SNS

³⁵ Lavrič zatrjuje, da je stopil v stik z ministrom Bavčarjem "šele takrat, ko me je Jelinčič označil za policajca, mi prepovedal vstop v stranko ter grozil z ubojem". To je bilo v začetku julija 1992. Lavrič je bil "tehnični vodja oboroženih enot" v SNS, Jelinčič pa ga je menda še "povišal v člana predsedstva SNS" (Slovenec, 8. 9. 1992).

³⁶ Kot svojevrstna stalnica se nam pojavlja ravno interpretacija, kjer kot "vzrok" najpogosteje nastopa neka Organizacija ali pa kar Služba državne varnosti (SDV), kar je tukajšnji nadomestek za vzhodnjaška *causa prima*, za NKVD. Značilna tovrstna interpretacija pride izpod peresa nekdanjega člana SNS in poznejšega ustanovitelja prve odkrito rasistične organizacije na Slovenskem, Klavs. V pismu o SNS, ki ga Klav objavil januarja 1993, obtoži Zmaga Jelinčiča in Polonco Dobrajc, da "sodelujeta s SDV" (Dnevnik, 27. 1. 1993). V Slovenskih novicah pa isti avtor postreže z dokazi o Jelinčičevi "dvoletnosti in o sodelovanju z nekdanjo Službo državne varnosti" o čemer pravi, da ima "trdne materialne dokaze" (Slovenske novice, 28. 1. 1993). Naj dodam le to, da se v takratnem trenutku do takšnih "trdnih materialnih dokazov" ne bi dalo prebiti brez širokosrčne pomoči vsaj enega od ministrov represivnih aparatov države: torej bodisi Janeza Janše ali pa Igorja Bavčarja.

SNS začne razpadati poleti 1992. Zdi se, da je s tem imela opraviti tudi slovenska policija. Če je soditi po poznejšem pričevanju Janka Lavriča, je šlo bodisi za "pravičnika" ali pa kar za "policijskega človeka" iz vrst SNS, ki je pravočasno stopil v stik z Bavčarjem, takratnim notranjim ministrom.³⁵ Vendar pa razpada SNS oz. odcepljanja posameznikov in skupin od prvotne strankarske strukture nikakor ne moremo imeti za rezultanto zunanjega, zahrbtnega in skrbno načrtovanega delovanja policijskih, državnih, komunističnih, terorističnih ali kakih podobnih sil.³⁶ "Energetske napetosti" znotraj SNS so bile več kot dovolj visoke, da je stranka popokala že na temelju svojih "strukturnih logik", in sicer po večjih razpokah.

Razloge za razpad lahko v grobem razdelimo v dve skupini: na praktične ali površinske na eni ter na drugi strani na ideološke in bolj globinske, ki izhajajo iz konceptualnih problemov stranke oz. iz ideološkega mesta, iz katerega nastopa, ter iz prostora, v katerem deluje. Praktični ali površinski razlog je – tako so to imenovali Jelinčičevi oponenti znotraj SNS – "kupčija z Drnovškom". Šlo je za podporo pri izvolitvi koalicijske vlade, ki pa brez dela glasov SNS ne bi mogla biti inavgurirana. Poleg tega, da je Jelinčič večkrat poudarjal, da je bila izbira Drnovška za mandatarja "najmanj slaba" različica dogodkov, je za enega od "trgovskih razlogov" za tovrstno neprincipialno podporo krožil tudi podatek, da naj bi Jelinčiču "mandatar obljubil, da bo vse Neslovence v obrambnem ministrstvu kot tudi jugosmerjene ministre odstranil" (Slovenske novice, 20. 1. 1993).

Notranji ali konceptualni, vsebinski razcep izhaja iz bolj kompleksnega splošnega (sintetičnega) stališča do NOB in partizanstva na Slovenskem, kar je prvovrstno ideološko vprašanje, saj subsumira neskončno dolgo verigo bolj ali manj apriornih stališč in debat: od tistih o (ne)obstoju državljanske vojne, prek poboja domobrancev l. 1945 tja do vloge komunistov (posebej kajpak predsednika države, M. Kučana) pri procesu zoper četverico s konca osemdesetih. Kar zadeva to drugo skupino razlogov, je sam vodja stranke Jelinčič zavzel afirmativno stališče do NOB kot do nacionalnoosvobodilnega boja ter dokaj nepopustljivo nastopal do "izdajalcev", ki so se borili za interese "drugih narodov" ("tuji nacionalizmi", v njegovi poznejši terminologiji). Nenazadnje, kot je večkrat zagotavljal sam, "vsi v moji družini so se od prvih dni borili proti nacizmu in fašizmu" (Evropa, 6. 6. 1991). Marjan Stanič, eden bivših članov SNS, pojasnjuje razcep tako, da pravi, da je pravzaprav "večkrat opozarjal Zmaga, da ni pametno poudarjati partizanstva, da sicer razume, da so njegovi starši spomeničarji in da gleda zgodovinsko enostransko". "Sam nisem obremenjen s temi

stvarmi. Za mene je bila to državljanska vojna. Nočem reči, da so imeli prav beli, ali pa, da so imeli prav rdeči. To je težko presojati." (Mladina, 26. 1. 1993.) Tej argumentaciji Zmago Jelinčič vrača nazaj, da pač "ne more pomagati, če nekateri izhajajo iz domobranskih družin in skušajo v SNS najti oporo". Kakorkoli že, pride do nepomirljivega ideološkega razcepa, ki ga bivši član stranke, že omenjeni Klavs,³⁷ opredeli takole: "Na eni strani so predsednik stranke in njegovi pristaši, ki vseskozi povečujejo NOB, ki so očrnili že več članov stranke, češ da so udbovci in jugoslovanarji ali bivši domobranci in belogardisti", na drugi strani pa mi, ki smo na stališču, "da je bila v štiridesetih letih pri nas državljanska vojna, ki naj jo raziskujejo zgodovinarji, SNS pa naj se zavzema za sedanje slovenske interese in za gospodarski razcvet".

Naj bo tako ali drugače, v začetku leta 1993 pride do "izstopa" ali "izključitve", odvisno pač od optike, ki Vam je bližja, treh novih, v parlament izvoljenih članov SNS, kot novi, kontra-jelinčičevski lider pa nastopi Kranjčan Sašo Lap.³⁸ Seznam očitkov prvemu možu SNS je bil približno tak:

1. Jelinčič je "stranko popeljal v levo in tako odstopil od temeljnih programskih usmeritev in predvolilnih obljub";
2. dal je podporo Drnovšku za predsednika vlade;³⁹
3. je "ostro nasprotoval imenovanju Janeza Janše" za obrambnega ministra;⁴⁰
4. "nedopustno je, da Jelinčič ne obvešča drugih članov poslanskega kluba SNS o dogovorih z drugimi strankami ali z njihovimi predstavniki" (Delo, 28. 1. 1993);⁴¹
5. k temu seznamu očitkov so pozneje posamezni "izstopniki" pristavljali še petega, ki so ga imenovali "koncentracija oblasti v rokah enega" (Delo, 1. 2. 1993).

Podobno torej, kot je bil motiviran izstop prihodnjih članov SNS iz takratne Pučnikove SDSS, je prišel v igro tudi tokrat (kontra) argument "levičarjenja". Še več, Lap napove kongres nove združbe in pristavi: "Mi smo desnica, to hočemo biti in bomo" (Delo, *ibidem*).⁴²

Vendar sta za razliko od Lapa, katerega poudarek pri razcepu SNS je bil na ideološki plati problem, druga dva izstopnika, Branko Eržen in Marijan Poljšak, poudarjala neko drugo, tehnično plat zadeve. Poleg liderstva⁴³ sta dejala, da "je Jelinčič prepričan, da je stranka po svoje izključno njegova lastnina in gospodar podjetja pač ima pravico o stvareh odločati in z njimi razpolagati" (Delo, 28. 1. 1993).⁴⁴

Jelinčičeva reakcija na te dogodke sloni na oceni, da je "za vsemi temi dogodki v naši stranki seveda mogoče spoznati 'idejnega vodjo' Marjana Staniča, ki je očitno ocenil, da je pravi

³⁷ Klavs ni bil poslanec SNS v parlamentu, pač pa svojevrstna siva eminenca stranke, ki je delal v, kot sam to imenuje, "strankinem sektorju za informiranje" (Slovenske novice, 28. 1. 1993).

³⁸ Poleg Lapa sta tu bila še Branko Eržen in Marijan Poljšak. Pred tem pa so iz kluba poslancev SNS izstopili / bili izključeni Irena Oman, Štefan Matuš in Marjan Stanič. SNS se s tem prepolovi. Od na volitvah izvoljenih 12 mandatov jih 6 ostane "pod kontrolo" SNS in Zmaga Jelinčiča, preostalih 6 pa bo skušalo naskočiti le-te. Vname se mesarsko klanje za dediščino SNS. Obenem pa to še ni konec ločevanja med nekdanjimi člani SNS. 9. 3. 1993 pride iz Lapove frakcije v SLS Štefan Matuš, ki je tudi prej izražal določene simpatije do te stranke (imel jih je za ene redkih, ki so "načelni").

³⁹ Menda so bili takrat le "trije glasovi" (SNS!) odločilni za to, da je bil Drnovšek izbran (Delo, 1. 2. 1993).

⁴⁰ Najbolj patetično formulacijo na to temo zasledimo v Slovenskih novicah, kjer je povzeta izjava nekega Andreja Jamnika, ki pravi, da je "najbolj v nebo vpijoči poskus odstranitve največjega sina slovenskega naroda v novejši zgodovini, to je obrambnega ministra g. Janeza Janše". Ravno zato je treba Jelinčiča dobesedno "odžagati", Novice pa

komentirajo, da je "med članstvom dokončno prekipelo, ko je Zmago Jelinčič rušil kandidata za obrambnega ministra Janeza Janšo". Simptomatično kreativno vlogo pri poskusu žaganja Jelinčiča so Slovenske novice odigrale tako, da so v trenutku, ko sta 30. januarja 1993 Klaus in Lap sklicala v Ljubljani sestanek predsednikov vseh območnih odborov SNS, zafunkcionirale kot veliko javno vabilo na to seanso! (Prim. Slovenske novice, 30. 1. 1993.)

⁴¹ O "neobveščeniosti" je prodorni novinar takratnega Dela (danes pri Magu) Vinco Vasle (najprej evidentni simpatizer, nato odkriti nasprotnik Jelinčiča) zapisal, da so bile "edino obvestilo, ki so ga člani SNS dobivali, položnice za plačilo članarine" (Delo, 1. 2. 1993).

⁴² Sicer pa Lapov odcepljeni del poslancev SNS, iz katerega puhti antibirokratski duh, zagotavlja, da bo skušal doseči:

1. "spremembo zakona o državljanstvu";
2. "ureditev begunske problematike" (kar je kajpak treba dojeti kot "dokončno ureditev");
3. "popravke v zakonu o delu tujcev";
4. "prevetritev kadrov v policiji, vojski, sodstvu, državni upravi, šolstvu itd." Lahko bi rekli torej, da ta skupina SNS-jevske ločine načrtuje svojevrsten "marš skozi institucije", kar je

trenutek, da s pomočjo prišepetavanja s strani (iz konteksta je tu razvidno, da se opomba nanaša na Janeza Janšo, predsednika SDSS, op. K. T.) ruši stranko" (Delo, 29. 1. 1993). Tudi v neki drugi izjavi je vodja SNS ocenil, da gre za konce, ki jih vleče predsednik SDSS. Takole pravi: "SNS bo sklicala svoj kongres v marcu letos. Kongres, ki ga sklicujejo ti posamezniki (Lapova skupina, op. K. T.), je njihova stvar. Če Janša hoče ustanoviti svojo stranko, naj jo ustanovi." Skratka, to bo nekakšna by-pass Janševa stranka, vendar pa ti poslanci tako ali tako "ne morejo sklicevati mojega kongresa" (Dnevnik, 11. 2. 1993), je ocena vodje SNS.

Naj so dominantne interpretacije še tako ideološko in politično nabite, v tem primeru nikakor ne kaže spregledati, da je pri spopadu šlo tudi (in predvsem?) za eksistencialna vprašanja⁴⁵ razmeroma velikega števila poslancev. Povedano naravnost, šlo je tudi za vprašanje nasledstva SNS, kar pomeni v "praktičnih kategorijah", da je šlo za "milijon tolarjev na mesec", kolikor naj bi dobila SNS iz državne blagajne.

DVA KONGRESA

Kongres "Lapovega dela" SNS je bil sredi februarja 1993. Na kongresu so daleč prevladovala stališča, ki so govorila proti "vsakemu paktiranju z levico". Zavračali so pot "revolucionarnih" in preferirali "evolutivno" smer sprememb. To stališče, ki so ga hoteli posebej poudariti, naj bi bilo polemično glede na nekatera predhodna Jelinčičeva pričakovanja, ki naj bi napovedoval "revolucionarno" spremembno samoupravnega režima. Po tem "predvidevanju" naj bi nacionalisti "izkoristili delavske nemire, do katerih bo zagotovo prišlo, in prevzeli oblast" (Republika, 14. 2. 1993). Ocene številčnega razcepa stranke, ki naj bi štela "okoli 4000 članov" (Delo, 1. 2. 1993), so varirale glede na interese izjavljalcev. Na izrednem "Lapovem kongresu" (Slovenske novice, 15. 2. 1993) je obvladalo mnenje, "da novo vodstvo podpira približno 75 % sedanjega članstva, kar v njihovem primeru pomeni ca 2.250, kajti celokupno članstvo SNS ocenjujejo na okoli 3000 članov". Sicer pa gre pri tem za stališče, ki ga je pozneje Jelinčič negiral, češ da se ne da oceniti števila tistih, ki podpirajo eno ali drugo strankino usmeritev. Več o tem kongresu in o Lapovi vlogi pri vzpostavljanju Slovenske desnice sploh bom napisal na nekem drugem mestu.

Kongres Jelinčičevega dela stranke je bil 21. 3. 1993, in sicer v dvorcu Zemono v Vipavi (Republika, 21. 3. 1993), torej na simbolno nabitem Primorskem.⁴⁶ Ocena dogodkov v stranki v referatu vodje stranke je bila, da so "ekstremisti z odhodom naredili stranki celo uslugo", saj "biti član SNS ne pomeni biti

pod vplivom tujih nacionalizmov”.⁴⁷ Jelinčič je zagotavljal, da se je s temi dogodki SNS “znebila tistih, ki so se drli ‘Sieg heil’ v gostilnah in želeli legitimizacijo z našo izkaznico”. Najbolj jedrnata pa naj bi bila oznaka, da gre v bistvu “za odhod Janševih sirot”, kar je Jelinčič skušal podkrepiti s stališčem, da je bil Marjan Stanič svojčas “podtahnjen z Janševe strani”. In še značilno jelinčičevski obrat: to, kar se je zgodilo, je nekaj normalnega in celo zaželjenega; “saj smo že prej načrtovali, da se bomo znebili ekstremistov”, kar je izzvenelo kot nekakšen refren, kot ključni stavek kongresa. V takratnem intervjuju Slovincu je vodja SNS še dejal, da so ti dogodki pozitivni in da se bodo na ta način “izgnili ljudem, ki so prišli v stranko zato, da bi jim SNS zagotovila kruh in preživetje” (Slovenec, 22. 3. 1993).

PRAVI NACIONALIZEM

Ker je novo kongresno naskočišče in torej tudi programatska osnova SNS postala nekakšen “strah pred ekstremisti”, so se dogovorili, da bodo vpeljali preventivno institucijo “začasnega člana”. “Če se bo začasni član izkazal, da je vreden zaupanja, bo postal redni član” (Slovenske novice, 22. 3. 1993), sicer pa ne. In ravno v tem kontekstu se prvič pojavi pojem “pravi nacionalisti”, kot razlikovalna oznaka za Jelinčičeve privrženice glede na ne-prave nacionaliste, ki so se združili okoli Lapa. Kot smo imeli priložnosti videti, je stara ideološko-politična ločnica, ki je potekala okoli kompleksa NOB, sedaj podprta in razširjena, ker se ji je pridružilo na eni strani zavračanje ekstremizma (Jelinčičevi “pravi nacionalisti”), na drugi pa vztrajanje pri čedalje ostrejših in ekstremističnih nacionalnih pozicijah (Lapovi “ne-pravi nacionalisti”).

V kongresnih razpravah večjega števila udeležencev v Zemonu je bilo večkrat slišati pripombo, da bi bilo Lapa in njegove “treba čimprej utišati, saj preveč blatijo prave nacionaliste” (Slovenske novice, 22. 3. 1993). Kot osrednja naloga SNS pa se pojavi zunanjepolitični del programa, se pravi “obramba slovenskih meja” navzven. To pa pomeni predvsem poostreitev stališč do sosedov (sosednjih držav), kajpak predvsem glede na tiste bolj problematične: Italijo in Hrvaško. Tudi sicer bi lahko rekli, da je bil “Jelinčičev kongres” nekakšen (četudi nedosleden) obrat SNS iz smeri naroda (etnosa) k naciji in posebej k državi,⁴⁸ pri čemer so nekdanji “interesi naroda”, ki so igrali vrhovno regulativno vlogo delovanja SNS (od tod poudarek na “notranjih sovražnikih”), nadomestili “zunanji sovragi”. Le-ti pridejo v koncept na osnovi vpeljave pojma države, tokrat kot “vrhovnega interesa” in svojevrstne regula-

vsekakor dojeti kot novo sestavino desnega diskurza na Slovenskem (prim. posebej Slovenske novice, 29. 1. 1993).

⁴³ *Jelinčiča Matjaž Gerlanc, sicer njegov soborec in sotrpin ter predsednik NSZS, označi za “One man band!” “Vse in o vsem odloča sam. Za nobeno pobudo ni dovzeten.” (Slovenske novice, 8. 1. 1993.)*

⁴⁴ *Delno potrditev tega stališča najdemo tudi pri samem Jelinčiču. Ob kongresu v Zemonu je dejal, da je bil “večji del denarja SNS izposojen” (27,5 milijona tolarjev je podatek s kongresa, op. K. T., Republika, 21. 3. 1993) oz. da je to bil v bistvu “zasebni, moj denar”. “Če mi kolegi” – polemizira s tistimi, ki so izstopili iz stranke – “pokažejo eno samo svojo nakaznico, bom molčal” (Republika, ibidem).*

⁴⁵ *Gre za razmeroma visoke poslanske prejemke (plače plus različni dodatki), do katerih se moške in žene tovrstne izobrazbe, družbenega položaja, ugleda in zmožnosti zlepa ne bi mogli dokopati v tostranstvu brez igre na politično karto SNS!*

⁴⁶ *Kongres pozdravijo predstavniki ZLSD (Borut Pahor), LDS in Obrtniško podjetniške stranke, torej tistega, kar se na Slovenskem tako ali drugače povezuje z “levico”.*

⁴⁷ *Jelinčič tukaj meri predvsem na slovenski*

kolaboracionizem v drugi svetovni vojni.

⁴⁸ *Tole lahko imamo za razvoj neke že prej obstoječe tendence. Jelinčič je denimo tudi poprej znal izjaviti, da v SNS "nismo za anarhizem, pač pa za pravno legalno državo Slovencev v Sloveniji". (Slovenec, 2. 4. 1992) Na "posebno" razumevanje takratne SNS-jevske "državotvornosti" pa opozarja podatek, da je stranka delovala dobesedno kot država (ravnala je po znanem reku: država, to sem jaz, le da tukaj to izzveni kot država to je stranka SNS in njen predsednik) in podeljevala svoja, strankarska priznanja. Dodeli so jih Janezu Janši, Janezu Slaparju in Antonu Krkoviču in sicer za zasluge v domovinski vojni. Ko se noben od omenjenih ni prikazal na svečani slovesnosti ob podelitvi odličij, je SNS (Jelinčič) šla k brigadirju Krkoviču, ki je priznanje tudi sprejel (Mladina, 13. 10. 1992).*

⁴⁹ *Več o evropskih trendih na tem področju prim. v Ignazzi (1994), kar je tudi ena najbolj kvalitetnih raziskav na tem področju v devetdesetih nasploh.*

⁵⁰ *Zanimivo je bilo opazovati medijsko ravnanje, ko je šlo za dogodke znotraj Jelinčičeve SNS. Pojav stranke, njen nacionalizem in šank-rockovsko nastopaštvo so takorekoč neskončno radi sponzorirali mediji, kot so: Slovenske novice, Delo, Slovenec... Po*

tivne ideje. Na kongresu je bilo ubesedeno stališče, da "stranka spoštuje zgodovinsko kontinuiteto, saj je druga slovenska vlada imela sedež v Ajdovščini" (Delo, 22. 3. 1993). V kontekstu tega obrata sedaj lahko v nasprotju z nekdanjim sklicevanjem na Jean-Marie Le Pena in njegov Front National pri Jelinčiču zasledimo izjavo, da SNS ne bo vzpostavila stikov z "italijansko fašistično stranko" (Republika, 21. 3. 1993), pri čemer se seveda misli na Movimento sociale italiano in na Gianfranca Fininja (sedanja Aleanza nazionale).⁴⁹

Obenem pa je obrat od etnosa k državi, ki smo ga pravkar nakazali, treba vzeti cum grano salis: se pravi z vsemi spremljevalnimi pojavi in nedoslednostmi vred. Jelinčičev interpretativni prijem ("znebili smo se ekstremistov") je bil seveda neskončno uporaben in koristen s stališča instrumentalizacije razcepa, do katerega je prišlo v strankinih vrstah, torej s stališča "stabilizacije razmer" in ohranitve zamajane stranke. Vendar pa neki neljubi dogodek, ki je spremljal isti kongres, kaže na še neko drugo dimenzijo istega problema. Če ne na kaj drugega, potem kaže vsaj na razcep med voditeljevimi željami in dejanskim stanjem v stranki, med članstvom. Med diskusijami na kongresu SNS⁵⁰ je govoril tudi neki Hugo Ažman. O mitoloških dogodkih v Trziču (Jelinčičevo streljanje na "južnjake") je med drugim dejal: "Glede streljanja pod noge Muslimanov⁵¹ pravijo, da je Jelinčič zgrešil. Ne, preplašit jih je hotel, toda jaz bi jih v glavo ustrelil!" Po teh besedah, pravijo Slovenske novice, "kongresniki kar niso hoteli nehati ploskati" (Slovenske novice, 22. 3. 1993)! Neki drug Jelinčičev kongresnik, dr. Vinko Brenčič iz Ormoža in Ptuja pa je frontalno napadel zdravnike, "češ da so sami Neslovinci, ki se izživljajo nad Slovenci" (Slovenske novice, ibidem)! Rečeno z nekim znanim "južnjaškim" (dejansko živinorejskim, ki ga poznajo vsepovsod, kjer je živinoreja pustila svoje sledi) pregovorom, zdi se, da SNS "volk dlako menja, nravi pa nikdar"!

Kakor koli že, razcep v SNS, ki sta mu sledila dva kongresa, ni bil edini. Prišli so novi, ki so rezultirali tudi z ustanavljanjem večjega števila novih strank (okoli Lapa, Poljšaka...), nekateri so se pridruževali že obstoječim strankam (SLS, ali pa vrnitev v "toplo maternico", se pravi v SDSS...) ali pa so postali prosti strelci. Vendar pa tega zanimivega "genealoškega" procesa tukaj ne morem spremljati. Podan bo na nekem drugem mestu.

Avgusta 1993 se v medijih pojavi "udbovski dosje" Jelinčič, kar rezultira v novo cepitev v SNS. Iz stranke tokrat izstopi Andrej Lenarčič. Ta nova cepitev je simbolno razmeroma pomembna, saj pripelje do nekaterih novih vpogledov in pa ocen, ki "stabilizirajo" ta del ekstremističnega prostora na Slovenskem. Po zadeti oceni Lenarčiča so v SNS po kongresu v Zemonu ostali pravzaprav v glavnem "pragmatični nacionalisti".

Objava dosjeja ni bila "najpomembnejša" za njegov odhod iz SNS, kajti tudi prej je pričakoval Jelinčičev odstop, kot ustrezen odgovor na objavo oz. na nekatere prejšnje dogodke. Vendar pa nič. In to ga je razočaralo in zato zapušča SNS. Sicer pa izreče neko novo naskočišče, ko pravi, da smo "lahko slovenski nacionalisti levičarji ali desničarji", kar je prva tovrstna ubeseditiv v tukajšnjem prostoru.⁵² "Nacionalno stranko sem vedno razumel kot tisto, ki ji je veliko do delovanja slovenske države. Toda ne toliko s stališča rodovnega porekla... te identitete več ne potrebujemo. Zdaj imamo nacionalno, državno identiteto: Slovenec, državljan Slovenije. Lahko je črn, lahko ima postrani oči... To ni važno." In če nekoliko poenostavim, ravno to je bistvena novost na tem področju, se pravi razcep nacionalističnega polja na "nacionalnotvorne" in pa na "državotvorne".

VII. NAMESTO INTERPRETACIJE

Če odmislim posamezne interpretacije, ki sem jih podajal v dosedanjem poteku teksta, posebej pa v opombah, bi tukaj izpostavil le dva elementa:

Prvič, ko govorimo o SNS, je treba upoštevati, da nikakor "ne gre za stranko, ki bi bila povsem desničarska" (Mladina, 2. 4. 1991). Gre dobesedno za "nešto između", kot se glasi slovita interpretacija fenomena "srednje Evrope" izpod peresa Josefa K.⁵³ Nekaj vmesnega, toda ne "politično vmesnega" – kot tu ponavadi nasedejo družboslovci – saj se omenjena vmesnost nikakor ne dogaja na ravni politike in političnega, temveč je – kot smo podčrtali v uvodu – po definiciji antipolitična! Stranka, ki to ni, se pravi nestransarska stranka ali stranka/ne-stranka, se torej dogaja na nekem običajno srednjeevropskem terenu, ki bi ga bilo še najbolj določili kot teren naroda, dojetega kot kulturniški fenomen.⁵⁴

Če to dominantno strukturno potezo slovenskega življenjskega prostora ali sveta vendarle odmislimo in se delamo Angleže ter le napotimo v tukaj značilno podrejeni, če že ne manjkajoči politični diskurz, potem bi se kazalo celo strinjati s samim Jelinčičem, ko govori o nekakšnem "posebnem mestu SNS v političnem prostoru, če ga delimo na levo in desno. Zavzemanje za revizijo zakona o državljanstvu nas na primer potiska na desno. Posamezne konkretne usmeritve (pravica do splava in nasprotovanje vrnitvi gozdov cerkvi) pa se ujemajo s pogledi na slovenski politični levici. Toda to posebnost naši člani in volivci vendarle poznajo in ne more biti splošen dokaz za levičarsko usmeritev nacionalne stranke." (Delo, 29. 1. 1993.) Eden najbolj radikalnih promotorjev ekstremizma (in rasizma) na Slovenskem, Klavs, se naveže prav na to razmišljanje

drugi plati pa so ga zavračale Republika, Dnevnik, Mladina... Ko je prišlo do razcepa na točki NOB, se je obrnil tudi ta položaj. Tedaj so Novice in Delo (posebej Vasletovi, Biščakovi, Lapajnetovi... prispevki iz tega časa) štrlele v "žaganju" in "linčanju" svojega nekdanjega milijenčka Jelinčiča, preferirale pa Lapa in njegove. Obenem pa se je na stran Jelinčiča v istem trenutku postavila Republika, občasno pa tudi Mladina in celo Radio Študent. Kar zadeva tukajšnje mesto, je pomembno opozoriti, da je "pozitivne" energije s kongresa objavila Republika, izpustila pa je "eksczes", o katerem tukaj govorim na osnovi poročila, ki so ga objavile Jelinčiču ne več naklonjene Slovenske novice (22. 3. 1993).

51 Napadeni "Musliman", ki sicer dela v Italiji, je v Mladini ob tem izjavil: "Sploh nisem vedel, kdo je ta Jelinčič. Na ulici so izgledali kot nekakšni klošarji ali nasilneži. Šele kasneje mi je eden od policistov dejal, da je to 'šef SNS'... Res nisem pričakoval, da me bo nekdo napadel zaradi jezika, v katerem se pogovarjam s prijatelji." (Mladina 7. 4. 1992.) Več o hiperprodukciji Muslimanov nasploh prim. v Kuzmanič (1994b), posebej sklepni del.

52 Več o tej temi v Kuzmanič (1994a).

53 Prim. v Vodopivec (1991).

⁵⁴ *Med najboljše tekste nasploh, napisane na to temo, zagotovo sodi Arendt (1994), posebej pogl. 10 Kultur und Politik.*

⁵⁵ *Več v Kuzmanić, (1994a).*

Jelinčiča, ko pravi, da je SNS nekakšna sredina, da so podobni LDS, ko ravnajo po geslu, “ne levo, ne desno – na bolje” (Delo, 30. 1. 1993). In prav ta sredinskost je tisto, kar smo tukaj imenovali protipolitičnost.⁵⁵

In drugič, SNS interpretativno skušam dojeti znotraj prispevka “inkubatorja”, ki je v nekem določenem trenutku razvoja na Slovenskem omogočil zbiranje, dozorevanje in kristalizacijo tendenc znotraj nacionalističnega, šovinističnega, mačističnega in rasističnega družbenega diskurza. V trenutku, ko se je ta proces iztekel, ko so se ideje izpele, se je inkubator razletel in sta nastopila dva nova procesa: oblikovanje dosledno ekstremističnih strankarskih projektov izven SNS (Lap, Klavs, Gerlanc, Štorman, Poljšak... vse to so bili Jelinčičevi možje!) po eni ter “socializiranje” same SNS, njena ustalitev, udomačitev, stabiliziranje in poskus participacije pri t. i. “pravem nacionalizmu”, v smislu parlamentarno in javnomnenjsko bolj sprejemljivega projekta na drugi strani.

S tem razcepom pa se pomen SNS za tukajšnjo raziskavo kot v nekem trenutku osrednjega predmeta raziskovanja zmanjša, pozornost se nujno prevesi proti ekstremističnim in že omenjenim projektom, o katerih bo več besede ob kaki novi priložnosti.

LITERATURA

- ARENDDT, H. (1986): *The Origins of Totalitarianism*, A. Deutsch London, H. (1994): *Zwischen Vergangenheit und Zukunft, Übungen im politischen Denken I*, Piper, München & Zürich.
- BENJAMIN, W. (1974): *Eseji, Nolit, Beograd.*
- BOBBIO, N. (1995): *Desnica in levica*, ZPS, Ljubljana.
- CHELES, L. (ur.) (1993): *Neo-Fascism in Europe*, Longman, London and New York.
- FELICE, R., de (1975): *Intervista sul fascismo*, Bari; Laterza.
- FUCHC, D. & KLINGMANN, H. D. (1990): *The Left-Right Schema*, v: Jennings et. all, *Continuities in Political Action*, Berlin, New York, str. 203-234.
- GRIFFIN, R. (1993): *The nature of Fascism*, London, New York, Routledge.
- HITLER, A. (1992): *Mein Kampf*, Pimlico, London.
- IGNAZZI, P. (1994): *L'estrema destra in Europa*, Società editrice Il Mulino, Contemporanea 70, Bologna.
- JANŠA, J. (1988): *Na svoji strani*, ČKZ, Ljubljana.
- JENNINGS et. all. (1990): *Continuities in Political Action*, Berlin, New York.
- KREJČI, J. (1993): *Concepts of Right and Left*, v: Cheles, L. (ur.).
- KUZMANIĆ, T. (1994a): *Postsocializem in toleranca: ali toleranca je toleranca tistih, k tolerirajo – ali pa ne!*, v: ČKZ, 164-165, Ljubljana.
- KUZMANIĆ, T. (1994b): *Guerra e religione nella ex-Yugoslavia*, v: Martini (a cura di) (1994), *posebej sklepní del, Iper-produzione dei musulmani.*

- LAPONCE, A. (1981): *Left and Right, The Topography of Political Perception*, Toronto, University Press of Toronto.
- LARSEN, S. U., et all (1980): *Who Were the Fascists*, Universtetsforlaget, Bergen.
- LUKES, S. (1992): *What is Left?*, v: *Times Literary Supplement*, št. 27.
- MARTINI (a cura di) (1994): *Mare di guerra, mare di religioni*, ECP, Firenze.
- O'SULLIVAN, N. (1983): *Fascism*, Dent & Sons, London and Melbourne.
- SCHMITT, C. (1994): *Pojem političnega*, v: Schmitt, C., *Tri razprave*, KRT, Ljubljana.
- VODOPIVEC, P. (izd.) (1991): *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana.
- WILLETS, D. (1992): *Modern Conservatism*, Penguin, London.
- ZLOBEC, L. J. (1992): *Rdeča zloba*, Krt, Ljubljana.
- Slovensko dnevno in tedensko časopisje.*

**kognitivna enu
znanost tzo**

Prispevek psihologije k razvoju kognitivne znanosti: vloga kognitivne psihologije

UVODNE MISLI

Zadnje desetletje tega tisočletja je definitivno v znaku razvoja dveh transdisciplinarnih in integrativnih znanosti, ki se medsebojno povezujeta in prepletata: kognitivne znanosti in nevroznanosti. V znanstveni politiki giganta, kot so ZDA, je bilo to celo uradno potrjeno, ko je Bush v začetku devetdesetih let označil nastopajočo znanstveno dekada kot "dekado možganskega raziskovanja". V času, ko so postali možgani več kot samo metafora človekovega duševnega in duhovnega delovanja, že skoraj njun sinonim ("mind = brain"), nam to označuje obseg in domet te integrativne znanosti. Zavedati se moramo, da enačba možgani = um, ali celo možgani = duša v tej novi obliki nujno ne pomeni redukcionizma, morda celo prej nov triumf stare spinozistične teorije identitete (teorije dveh vidikov, snovnega in duhovnega). Nevronsko delovanje je postalo transdisciplinarni in morda ontološko nevtralni model delovanja sistema, ki dovoljuje, da nanj preslikamo celo tako različne vidike funkcij, kot je dejavnost živčnih celic na eni strani in zavestni fenomeni na drugi strani.

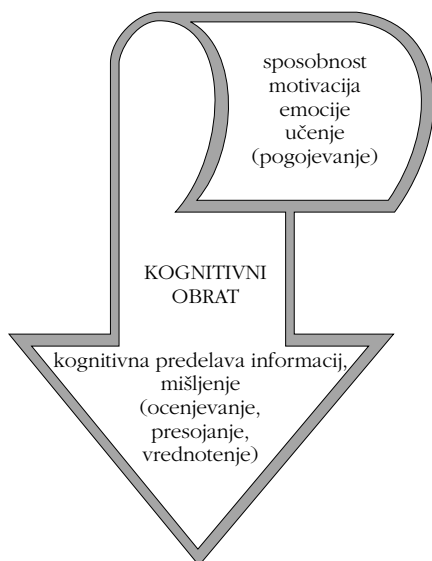
Psihologija je znanost, ki je nedvomno veliko prispevala k razvoju kognitivne znanosti. Toda psihologija je sama tako obsežna in raznorodna, da je nemogoče, da ne bi v tem ali

drugem pogledu prispevala h katerikoli integrativni znanosti (tudi sama je dovolj profitirala od njih, spomnimo se npr. vplivov kibernetike, informatike, systemske teorije). Kar zadeva kognitivno znanost in njen razvoj, vključno z oblikovanjem nevromodelov (nevronske mreže), bi lahko v zgodovini psihologije našli več smeri in teorij, ki so k temu pomembno prispevale. To velja tudi za smeri, ki so si sicer v marsičem nasprotne: npr. fenomenološko psihologijo in freudovsko psihologijo nezavednega, behaviorizem in sorodne asociativistične usmeritve in celostni, holistični gestaltizem. Poleg teh okvirnih in načelno teoretskih "paradigmatskih" prispevkov so v okviru posameznih psiholoških in mejnih psiholoških disciplin razvidni bolj specifični prispevki, npr. prispevki teorije učenja, nevropsihologije in psiholingvistike. Končno so tu prispevki nevropsihologije in kognitivne psihologije, ki so zares bistveni za nastanek nevroznanosti in kognitivne znanosti. Mislim, da se lahko strinjamo, da sta vsaj dva taka ključna prispevka: model celične skupnosti Donalda Hebba in model paralelno distribuiranega procesiranja (PDP, kot sta ga razvila Rummelhart in McClelland z raziskovalno skupino PDP (Rummelhart, McClelland & PDP Research Group, 1986). Brez teh prispevkov si ne moremo predstavljati teorije nevronskih mrež in teorije konekcionalizma, ki sta v žarišču kognitivne znanosti.

KOGNITIVNA PSIHOLOGIJA

Kognitivna psihologija je gotovo tista psihološka šola, usmeritev ali "paradigma" (ne v strogem kuhnovskem smislu), ki jo lahko imamo za enega od stebrov sodobne kognitivne znanosti. Njene iztočnice v kognitivni znanosti so vam znane, posebno ti dve, ki sem ju omenjal, zato ne bom naprej razpravljaj v tej smeri. Pač pa bi hotel na tem mestu pojasniti vlogo in domet kognitivne psihologije v kontekstu psihologije same, in sicer tako, kot to sam vidim. Tu ne mislim samo na dejstvo, da razvoj kognitivne psihologije sovpada s t. i. kognitivnim obratom v psihologiji. Od konca druge svetovne vojne se je namreč poudarek v znanstvenem raziskovanju znane "trilogije duše" prevesil (slika 1): če so bili dotlej v ospredju bolj motivacijski in čustveni (emocionalni, afektivni) procesi, sposobnosti in elementarni procesi učenja, so postajali poslej raziskovalci vse bolj pozorni na višje kognitivne procese in njihov vpliv na človekovo duševnost ter obnašanje.

Mislim predvsem na to, da je kognitivna psihologija uspešnejše kot druge usmeritve (čeprav včasih v sozvočju z njimi) reševala nekaj temeljnih psiholoških problemov. Omenil bom samo dva, ki pa sta resnično temeljna:

Slika 1: Kognitivni obrat v psihologiji.

- 1. problem organiziranosti in celovitosti duševnega delovanja in*
- 2. problem nezavedne duševnosti*

ORGANIZACIJA DUŠEVNEGA DELOVANJA

Kognitivno vodenje obnašanja in osebnosti
(kognitivno urejanje, sheme, atribucije, slogi)

Zgodnje teorije osebnosti so preučevale zlasti človekovo motivacijsko in čustveno delovanje. Potem pa se je vse bolj jasno kazal pomen spoznavnih procesov za človekovo osebnost. Jean Piaget je pokazal, kako se človekov intelektualni razvoj zrcali na vseh področjih njegovega doživljanja in obnašanja. Ljudje se odzivamo na pojave, kot nam jih prikazuje in strukturira naš razum. Človek si nenehno modelira svet, tvori hipoteze o njem, jih preverja. Kot pravi George Kelly, se vsi obnašamo kot znanstveniki v malem, ko oblikujemo "konstrukte" o svetu in o sebi in si ju skušamo z njimi opisati ter razložiti. Naše delovanje je v veliki meri odvisno od naših kognicij: kognitivnih shem, pojmov ("prototipov"), prikritih kognitivnih scenarijev ("skriptov") in pojasnjevalnih vzorcev ("atribucij"). Vse te, v bistvu nezavedno delujoče vidike našega kognitivnega

KOGNITIVNE SHEME IN SKRIPTI

	internalna atribucija		eksternalna atribucija	
	stalna	nestalna	stalna	nestalna
globalna	sem neprivlačna ženska	včasih dekleta dolgočasim	ženske se boje moških	dekle je pač enkrat lahko slabe volje
specifična	zanjo sem neprivlačen	dolgočasi jo to, kar pravi	ona se boji moških	ona je slučajno slabe volje

Slika 2: Kognitivne sheme, skripti (zgoraj in sredina) in atribucije (spodaj). Na isti dogodek (dekle je odklonilo kontakt) se bodo osebe različno odzivale, če ga bodo drugače atribuirale. Na negativne dogodke se bomo tem konstruktivneje odzvali, čim bolj bodo naše atribucije specifične, internalne in individualne, in tem manj konstruktivno, čim bolj bodo naše atribucije globalne, eksternalne in univerzalne.

delovanja (ocenjevanja, mišljenja, predvidevanja...) označujejo nekateri avtorji kot *metakognicijo* (kognicijo o kogniciji; npr. Flavell, 1979). Izraz je ustrezen, saj zajema latentne, prikrite razsežnosti, strukture in mehanizme, ki delujejo dejansko "onstran" doživljene in zavestne kognitivne dejavnosti.

Z vidika kognitivnih teorij je človek predvsem bitje, ki spoznava, raziskuje in razlaga svet, v katerem živi. V našem obnašanju in v naši osebnosti se zrcali to, kako vidimo in razumemo stvarnost. Podlaga našemu kognitivnemu in tudi osebnostnemu delovanju pa so procesi sprejemanja, predelovanja in oblikovanja *informacij*. Jean Piaget je med prvimi opozoril na velik pomen organiziranih in v celoto povezanih predstav in pojmovanj, ki si jih ustvarjamo o predmetih, pojavih, osebah in dogodkih (*kognitivne sheme*, glej sliko 2). Med pomembnimi shemami so npr. tudi sheme o sebi, spolna shema itd. Posebne sheme so t. i. *skripti*, tu gre za organizacijo informacij o določenih dejavnostih (npr. o študiju, obisku restavracije itd.). Na podlagi teh shem si oblikujemo podobo o sebi in o svetu in tudi ravnamo v skladu z njo.

Kognitivna shema ni nič drugega kot splet med seboj povezanih kognitivnih elementov – pojmovanj (konstruktov v smislu Kellyjeve kognitivne teorije), predstav, sodb, ocen in prepričanj – o kakem objektu, pojavu ali dogajanju. In samopodoba navsezadnje ni nič drugega kot splet takih pojmovanj, predstav, sodb, ocen in prepričanj, ki jih imamo o samem sebi. Kot imamo kognitivne sheme o drugih in o svetu, tako jih imamo tudi o sebi. Kognitivne sheme so torej strukture informacij in znanj, ki so organizirane v našem spominu; te strukture omogočajo, da vidimo stvari manj kaotično in bolj urejeno in da razumemo in presojava nove informacije ter izkušnje (Anderson, 1985; Carver & Scheier, 1988).

Ameriški psiholog George Kelly meni, da ravna vsak posameznik že po svoji naravi v bistvu kot nekakšen nezavedni znanstvenik: nenehno si ustvarja domneve o stvareh (*konstrukte*), ki jih nato z informacijami preverja. Tako si postopno gradi svoj model sveta. Ker imamo podobne izkušnje, so tudi naši konstrukti in modeli dovolj podobni, da se lahko uspešno sporazumevamo; seveda pa prihaja tudi do razlik v pojmovanjih in do nesporazumov. Različni ljudje npr. lahko vidimo isti dogodek povsem različno, pač odvisno od kognitivnega ozadja in perspektive, s katere gledamo nanj ("rašomonski učinek"). Včasih prihaja do nesporazumov in do nepričakovanega obnašanja prav zaradi takšnih razlik v pogledih in v kognitivnih ozadjih. Veliko laže bomo npr. razumeli problem ali stisko druge osebe, če se bomo znali vživeti v njeno lastno perspektivo.

Naše delovanje je močno odvisno od tega, kakšne razlage najdemo za dogajanja, kakšne vzroke jim pripisujemo. Pripiso-

Slika 3: Kognitivno urejanje okolja: po naravi vidimo objekte, ki so nam blizu, bolj pozitivne kot objekte, ki so od nas oddaljeni. Kognitivni dejavniki nam omogočajo, da dražljaje in objekte vrednotimo (evalviramo), kategoriziramo in razporejamo. Na ta način se lahko orientiramo v svojem okolju in integriramo svoje emocionalne in motivacijske prvine v smiselno celoto.

vanje vzrokov ali *atribucija* vpliva npr. na to, kako bomo reagirali na stresne dogodke in obremenitve. Naši odzivi bodo povsem drugačni, če npr. kak neuspeh pripišemo svoji nesposobnosti, kot tedaj, ko ga pripišemo slučaju, raztresenosti ali pomanjkanju motivacije.

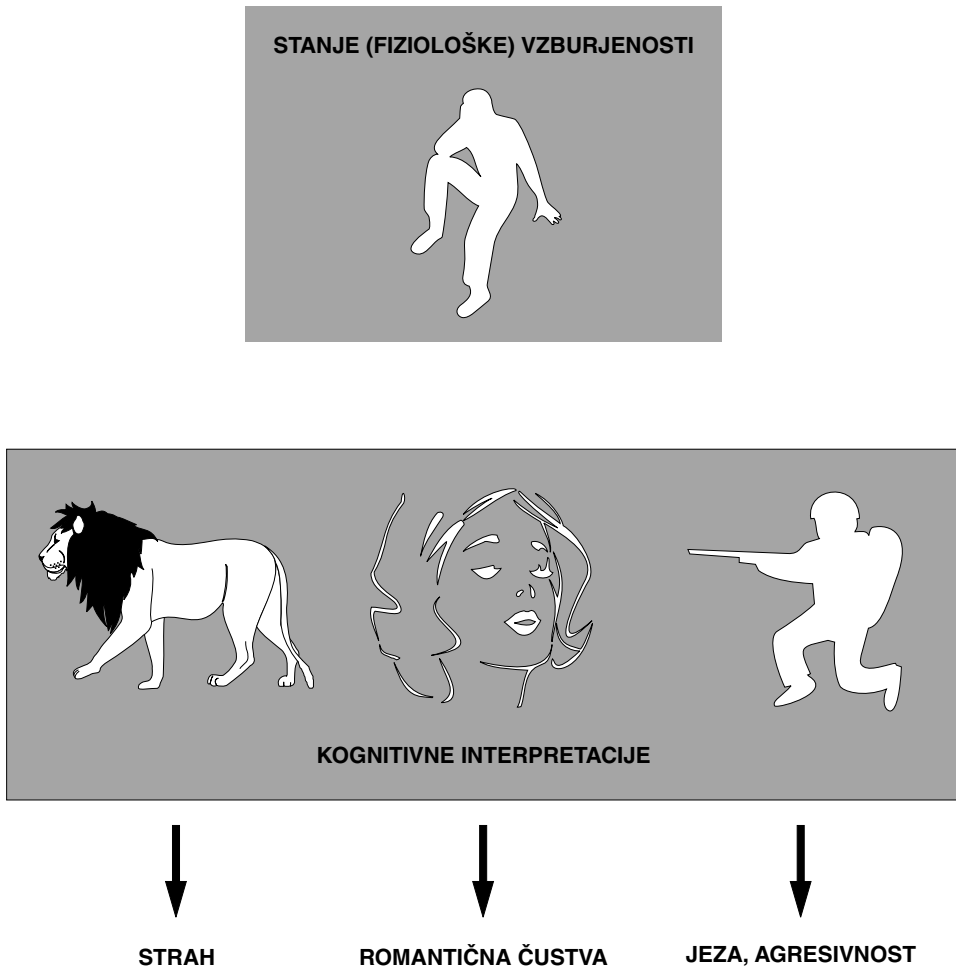
Kognitivno urejanje je verjetno zelo prvinski psihološki mehanizem, morda celo globoko usidran v človekovo (če ne celo že predčloveško) biološko naravo. V doživljanju sveta pridobijo pomembni dražljaji vrednostni predznak (motivacijsko valenco) glede na to, ali so za nas ugodni ali pa neugodni. V prvem primeru nas privlačijo, v drugem pa odbijajo, prvim se želimo približati, drugim se želimo izogniti. To naj bi konec koncev imelo pomemben prilagoditveni in samoohranitveni pomen, saj nam omogoča orientacijo v odnosu do ugodnih dražljajev na eni strani in nevarnih na drugi. Tudi različne ljudi

skušamo nekako razvrstiti v kategorije po takšnem predznaku: osebe, ki jih ocenimo kot "dobre", nas bodo privlačile, osebe, ki jih ocenimo kot "slabe", pa se nam bodo zdele neprivlačne. Po Berscheidovi (1985) naj bi bila privlačnost posledica takšnega vrednostnega kategoriziranja (evalvacije). Dejavniki, ki spodbujajo privlačnost, naj bi nam olajšali kategorizacijo in ocenjevanje. Vprašljivo pri tej teoriji je to, kaj je v bistvu vzrok in kaj posledica – privlačnost ali ocenjevanje. Je privlačnost res posledica ocene ali pa je ocena tista, ki sledi iz privlačnosti? Se nam zdi kdo, ki nas privlači, privlačen zato, ker smo ga kognitivno uvrstili v kategorijo pozitivnih ljudi? Ali pa ga ocenjujemo pozitivno zato, ker se nam zdi privlačen? Osebo se mi zdi, da je druga možnost skoraj enako verjetna; še morda bolj verjetno pa je, da gre pri privlačnosti in ocenjevanju za dva vidika istega procesa, le da so pri enem v ospredju bolj čustvene prvine (privlačnost), pri drugem pa miselne (kategorizacija in ocenjevanje). V ozadju obeh pa je prav lahko temeljna težnja po prilagajanju, ki se kaže v kategoriziranju okolja na pozitivno in negativno, v emocionalnem in motivacijskem razlikovanju med privlačnim in neprivlačnim in v kognitivnem urejanju okolja, ko skušamo privlačno in pozitivno postavljati v bližino, negativno in neprivlačno pa oddaljiti od sebe.

Čustva

Še vedno se pogosto sliši očitek, da kognitivne teorije ne upoštevajo dovolj obeh drugih delov duševne trilogije, motivacijskih in emocionalnih procesov. Ugotovitve kognitivnih psihologov izpričujejo prav nasprotno: šele z upoštevanjem kognicije lahko bolje pojasnimo naše čustveno in motivacijsko doživljanje in obnašanje.

Raziskave namreč kažejo, da lahko nediferencirana, enotna fiziološka vzburjenost povzroča različne emocije, odvisno od tega, v kakšni situaciji smo vznurjeni – natančneje, odvisno od tega, kako interpretiramo to situacijo. Kognitivna interpretacija zunanjih in notranjih orientacijskih znakov določa, kako bomo opredelili stanje vznurjenosti in kako ga bomo doživljali. Pove nam, kakšno čustvo bi v dani situaciji morali občutiti. Po znani teoriji ameriškega psihologa Schachterja (1964; tudi Schachter & Singer, 1962) nam zunanji znaki narekujejo, kako bomo interpretirali stanja vznurjenosti. Kognitivni dejavniki torej določajo čustveno kvaliteto vznurjenja – lahko bi rekli, da kognitivne interpretacije opaženih dražljajev in objektov vtisnejo na stanje vznurjenosti ustrezno čustveno "nalepko". Če npr. povzročimo fiziološko vznurjenje (s kako fizično aktivnostjo, z injekcijo adrenalina ipd.) in se nato znajdemo pred osebo, ki nas izziva,

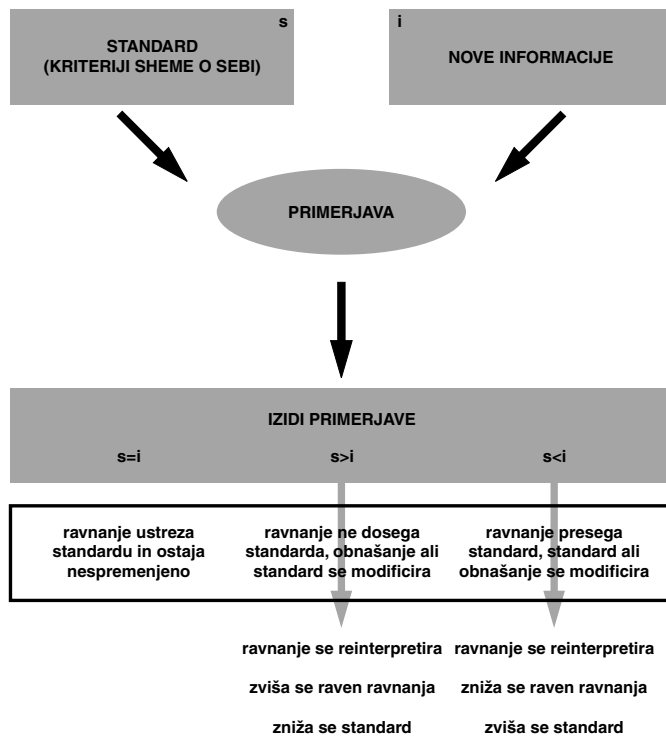

Slika 4: Čustva kot rezultanta vzburjenja in kognitivnih interpretacij.

bomo čutili jezo; če se znajdemo v nevarni situaciji, bomo občutili strah; če se znajdemo skupaj s čedno osebo nasprotnega spola, bomo občutili spolno privlačnost in morda celo globlja romantična čustva. Fiziološkemu vzburjenju torej dejansko pripišemo, atribuiramo čustveno kvaliteto.

Samopodoba in njena referenčna funkcija

V kognitivnem delovanju je zelo pomembna težnja, da bi različne informacije uskladili in uravnovesili med seboj. Med najpomembnejšimi vidiki uravnovešanja je usklajevanje informacij s podobo, ki jo imamo o samem sebi. Predvsem si

Slika 5: Model referenčnega delovanja jaza in samopodobe.

namreč prizadevamo (često tudi povsem nezavedno), da bi vzdrževali pozitivno podobo o sebi. Če dobimo informacije, ki temu nasprotujejo (doživimo npr. neuspeh), bomo nezavedno skušali te informacije razložiti v luči, ki bo za nas ugodna. In če takšno uravnovešanje ne bo učinkovito, se bodo pojavila zelo neugodna in moteča občutja (občutja sramu, krivde, nesposobnosti).

V psihologiji je govor o *shemah jaza* oziroma *shemah samega sebe* postal zelo domač nekako od sredine sedemdesetih let. Psihologinja Hazel Markus (1977) je tedaj opredelila sheme jaza kot kognitivne posplošitve o samem sebi; imele naj bi nekaj pomembnih funkcij, kot to, da filtrirajo informacije, ki jih dobivamo (zlasti te, ki so relevantne za nas), da oblikujejo nove izkušnje in da usmerjajo naša dejanja.

Pred leti (Musek, 1985) sem opisal *model referenčnega delovanja jaza* oziroma samopodobe. Prikazan je na sliki 5. Osnovna ideja modela je v tem, da je podoba (shema) o sebi referenčni okvir (standard, kriterij), ki uravnava naše delovanje. Temeljno načelo tega uravnavanja je težnja po vzdrževanju relativno visoke ravni samovrednotenja (to, kar včasih imenujemo težnjo

po samospoštovanju in samoprestiču). Podobne ideje najdemo vsekakor tudi pri drugih avtorjih, npr. Tesserju ("model vzdrževanja samovrednotenja" ali "SEM-model", Tesser & Paulhus, 1983). V našem psihičnem aparatu potekajo (bolj nezavedne kot zavestne) primerjave aktualnih informacij o sebi in našem ravnanju s standardi, ki jih zahteva samopodoba. Od izidov teh primerjav je odvisno ravnanje, pri čemer uporabljamo vse mogoče strategije, ki nam omogočajo vzdrževanje relativno visokega samovrednotenja, nekako tako kot posadka v balonu, ki odmetava balast, da bi balon lahko letel dovolj visoko.

PROBLEM NEZAVEDNEGA

Motivacijsko in kognitivno nezavedno
(avtomatizem, rutina, deklarativno in proceduralno znanje)

Ne le psiholog, vsak malce izobražen človek se ob pojmu nezavednega danes spomni na Freuda, Junga in morda še katerega od pionirjev globinske psihologije. Komu je treba razlagati, da imajo po mnenju teh pionirjev naše sanje, naše šale in naše "slučajne" zmote pogosto globok duševni pomen, ki pa se ga ne zavedamo? Freudovski in le v nekaj manjši meri tudi jungovski pojem nezavednega sta danes del naše splošne izobrazbe.

V psihologiji pa se vse bolj prebija spoznanje, da je freudovsko nezavedno, vezano na dramo nagonskih teženj in notranjih dinamizmov, le del nezavednega dogajanja v naši duševnosti. In posebno velik del tega nezavednega zavzemajo procesi, ki niso toliko povezani z dinamiko osebnosti, z motivacijskim vidikom osebnosti, temveč s spoznavnim in umskim delovanjem osebnosti. Ne samo nagoni, potrebe in motivi, tudi naš razum ima svojo temno stran. V grobem lahko torej govorimo o dinamičnem nezavednem, kamor sodijo nezavedni impulzi in težnje (zlasti spolni in agresivni), in kognitivnem nezavednem, kjer se skrivajo neznane razsežnosti našega razuma.

Najbrž ste kdaj že pomislili na to, kako neverjetna količina informacij je prisotna v vaši duševnosti. Zares minimalni del te količine je v vaši sprotni zavesti; in še vedno le majhen del vse te količine sploh kdaj postane predmet zavesti. S tem pa ne mislim na vse tiste informacije, ki jih izrivamo iz zavestnega zaradi freudovskih motivov, ampak na verjetno mnogo večjo količino informacij, ki je potrebna za potekanje zavestnega umskega delovanja, ki pa v tem delovanju sama ni zajeta.

Kognitivno nezavedno ne zajema samo običajnih informacij. Celo vrsto dejavnosti od govora do mnogih veččin opravljamo po zapletenih pravilih in programih; nobenega dvoma ni, da gre

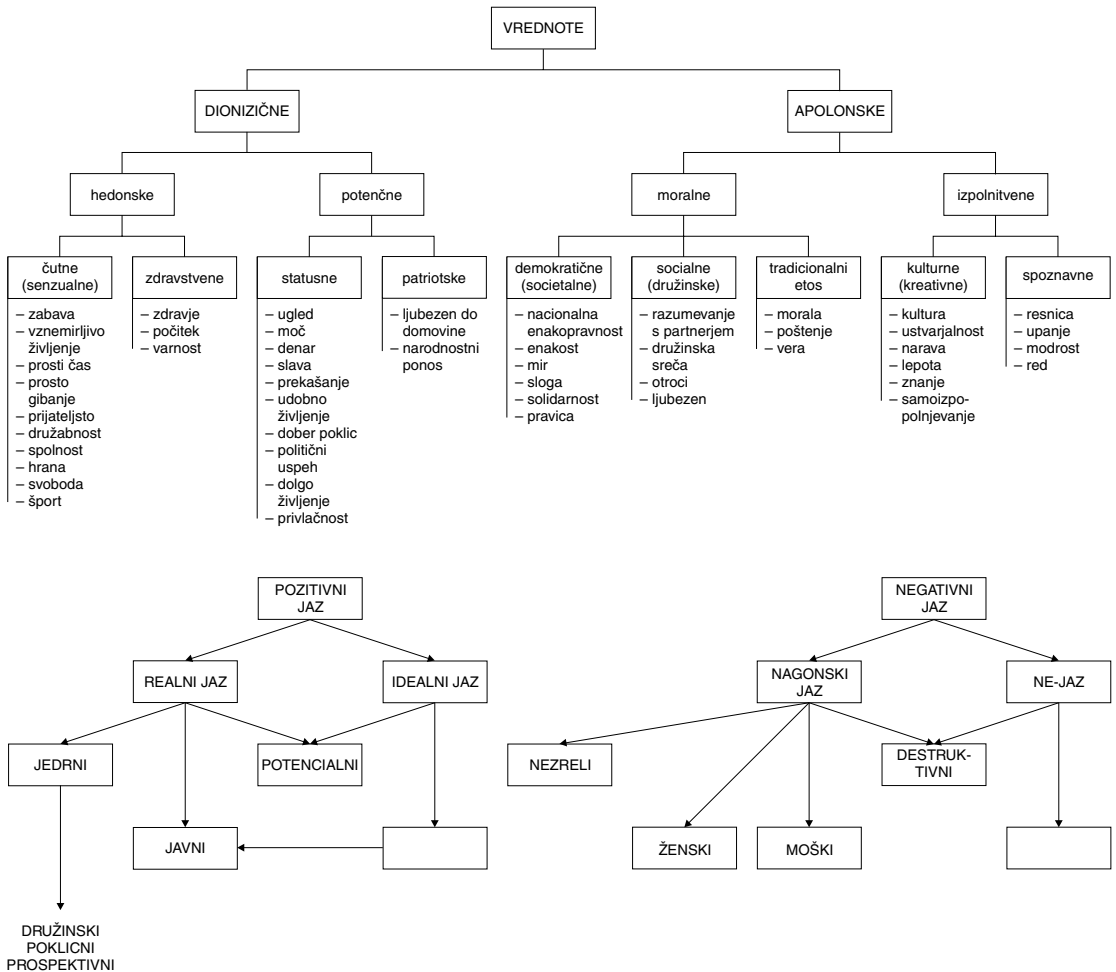
pri teh programih za dogajanja v naši duševnosti, a hkrati ni nobenega dvoma, da se tega dogajanja ne zavedamo. Znani ameriški jezikoslovec Noam Chomsky je postal slaven z raziskovanjem jezikovne "globinske strukture": implicitnih, v rabo jezika vgrajenih pravil tvorbe stavkov, pravil, ki določajo naš govor in mišljenje in ki jih od malega naprej nezavedno uporabljamo. V nekem smislu je povsem res, da vsi govoreči ljudje znamo govoriti, a se tega znanja ne zavedamo – čeprav ga kar naprej sproti uporabljamo. Ko govorim, se zavedam smisla, vsebine, nikakor pa se ne morem zavedati implicitnih navodil in pravil, ki jih uporablja moj um, ko oblikuje stavke. Gre za "proceduralno" znanje, ki ga je ogromno, je pa povsem nezavedno.

Zanimivo je, da celo prve informacijsko procesne razlage kognitivnega delovanja nezavedne kognicije ne upoštevajo dovolj. Višje mentalne procese namreč tesno povezujejo z zavestno pozornostjo in z zavestnim (primarnim) spominom. To velja npr. za znani model kognitivne predelave informacij, ki sta ga predlagala Atkinson in Shiffrin (1968). Po tem modelu naj bi bili nezavedni le zelo elementarni kognitivni procesi, ki potekajo zunaj zavestne pozornosti, zlasti zaznavni procesi kot npr. identificiranje likov in obrisov – vse tisto, kar se zgodi, še preden se oblikuje zavestna refleksija zaznanega.

Precejšen korak dalje pomeni Andersonov (1983) model kognicije. Ta model "arhitekture kognicije" govori o dveh vrstah znanja: o deklarativnem in proceduralnem znanju. Prvo vrsto znanja tvorijo informacije v obliki podatkov, npr. podatki o okolju, o nas samih, o naših ciljih ipd. Deklarativno znanje je dostopno zavestni pozornosti, njena stopnja oziroma intenziteta pa je odvisna od aktivacijske vrednosti tega znanja – torej povezav tega znanja z motivacijskimi mehanizmi. Druga vrsta znanja pa zadeva informacije o pravilih in poteku samih informacijskih procesov. Proceduralno znanje v nasprotju z deklarativnim znanjem v nobenem primeru ni dostopno katerikoli obliki zavestnega opažanja; to znanje je nezavedno v najbolj strogem pomenu besede. Proceduralno znanje – denimo npr. nezavedno obvladovanje jezikovne (slovnične) strukture – je kognitivna podlaga za vse višje spoznavne procese (mišljenje itd.). Tako je po tem modelu jasno, da zavzema kognitivno nezavedno naravnost orjaški in morda najpomembnejši del naše duševnosti sploh.

Še večji prostor nezavedne kognicije pa se nam odpre, če pomislimo, da poteka v našem umu *hkrati* nepregledna množica informacijskih predelav in drugih umskih procesov. Vemo, da lahko zavestno pozornost usmerimo le na zelo omejeno število umskih procesov in prvin. Kaj pa, če pravilna podoba našega umskega delovanja spominja na New York s svojim velemestnim prometom, pri čemer je zavestni um kot enkratni opazo-

zgovoren, družaben, odkrit	EKSTRAVERTNOST
prijazen, pozoren, tovariški	PRIJETNOST
odgovoren, skrben, vztrajen	VESTNOST
nervozen, napet, bojazljiv	LABILNOST
radoveden, domiseln, ustvarjalen	KULTURNOST

Slika 6: Implicitne dimenzije osebnostne strukture (zgoraj). Implicitna struktura univerzuma vrednot (sredina). Implicitna struktura celostnih vidikov samopodobe (samopersonifikacij) (spodaj).

valec, ki lahko v danem trenutku vidi le svojo najožjo okolico, del ulice ali trga, kjer se nahaja?

V novejšem času se v znanstvenem svetu precej govori o "konekcionizmu" in o "vzporednem procesiranju" (parallel distributed processing, PDP; McClelland, Rumelhart, & the PDP Research Group, 1986; Rumelhart, McClelland, & the PDP Research Group, 1986). Model PDP razlaga, da opravlja umsko delo veliko število kognitivnih enot, t. i. "modulov"; vsak od njih ima določeno nalogo, med njimi pa obstajajo številne in večsmerne povezave, kar omogoča opravljanje zelo zapletenih in hierarhiziranih umskih aktivnosti. Ti moduli lahko nemoteno delujejo, tudi če niso pod vplivom zavestne pozornosti. Model predvideva, da postane delovanje modulov zavestno navadno šele tedaj, ko se informacije o tem delovanju prenesejo do določenih modulov, ki so "odgovorni" za zavestnost. Večina modulov je nedostopna tako za zavestni kot za voljni nadzor. Morda je še bolj pomembno to, da navadno deluje veliko število modulov in modularnih povezav; število le-teh in pa hitrost informacij, ki prehajajo med njimi, pa sta lahko veliko prevelika in presegata obseg zavestne pozornosti.

**Implicitne kognitivne strukture in prototipi
(robustni faktorji osebnosti, dimenzije vrednot,
dimenzije samopodobe)**

Velik del našega umskega delovanja uravnava implicitna kognicija. Gre za latentne kognitivne dimenzije, ki določajo naše presoje, ocene, vrednotenja, stališča in prepričanja (vključujoč predsodke in stereotipe). S takšnimi latentnimi dimenzijami, ki jih lahko odkrijemo z multivariantnimi analizami (faktorska analiza, klastrska analiza, diskriminantna analiza, multidimenzionalno skaliranje), presojamo npr. osebnostne lastnosti in razlike med posamezniki (slika 6 zgoraj), z njimi posegamo v osebnostno zaznavanje, z njihovo pomočjo ocenjujemo vrednote (slika 6 sredina) in razne vidike samega sebe, torej svoje samopodobe (slika 6 spodaj). Ko presojamo posamezne kognitivne enote, jih velikokrat ne presojamo neurejeno in po slučaju; naše presojanje implicitno poteka po nevidnih dimenzijah, ki nam eventualno postanejo transparentne šele potem, ko analiziramo rezultate presojanja.

Vzemimo preprost primer. Ko vidimo neko osebo, neki predmet, se nam lahko zazdi, da je podoben nekemu drugemu. To, kar imamo v zavesti, je le občutje, da je predmet A podoben predmetu B; vse tisto, kar se je v naši duševnosti dogajalo, da je do tega občutka prišlo, pa je ostalo zunaj naše fenomenalne zavesti. V nezavednem umu obstajajo implicitni modeli, proto-

tipi, ki nam služijo kot primerjalni standardi pri naših presoajah (npr. prototip "moškega" ali "ženske"). Ti prototipi so označeni z latentnimi dimenzijami, ki v sebi združujejo niz lastnosti oziroma atributov ("velik – majhen", "močan – šibek", "dober – slab", "aktiven – pasiven"). Latentne dimenzije določajo, kaj gre "skupaj" in kaj "narazen" – tako kot v prikazanem primeru osebnostnih lastnosti, vrednot in vlog oziroma vidikov samega sebe. Naše eksplicitne sodbe lahko dajemo zato, ker že imamo izdelane implicitne predstave in modele, ki nam jih omogočajo in narekujejo. Samo del našega umskega delovanja, našega intelekta, naše kognicije je ekspliciten, zavestno doživljen; neznanski del ostaja impliciten, nezaveden. Freudova topološka metafora ledene gore je primerna tudi za kognitivno nezavedno. A še bolj bi se kognitivnemu nezavednemu prilegala primera oceana z otoki. Kaj pove ta primera? Nič drugega kot to, da lahko zavestnost našega uma primerjamo z otočki in arhipelagi, ki segajo nad površje oceana. Toda ta otočja pomenijo samo odkriti, zavestni razum. Vsak otoček sega pod gladino in tam se začena skriti, nezavedni um. Otoki pod gladino pa niso le vedno globlji in večji, na koncu se povezujejo med seboj v pravcato, medsebojno povezano celino. Ta predstavlja naš um v celoti: njegov zavestni del se pojavlja le kot delček celine in je docela razumljiv le v povezavi z drugimi deli.

LITERATURA

- ANDERSON, J. R. (1983): *Cognitive psychology and its implications*, Freeman, New York.
- ANDERSON, J. R. (1985): *The architecture of cognition*, Mass.: Harvard University Press, Cambridge.
- ATKINSON, R. C. & SHIFFRIN, R. M. (1968): Human memory: A proposed system and its control processes, In K. W. Spence & J. T. Spence (ur.), *The psychology of learning and motivation*, vol. 2, 89-195, Academic Press, New York.
- BERGHIED, E. (1988): Some comments on love's anatomy: Or, whatever happened to old-fashioned lust. In R. J. Sternberg & M. L. Barnes (ur.), *The psychology of love*, CT: Yale University Press, New Haven.
- CARVER, S. C. & SCHEIER, M. F. (1988): *Perspectives on psychology*, Allyn and Bacon, Boston.
- MARCUS, H. (1977): Self-schemata and processing information about the self, *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 63-78.
- McCLELLAND, J. L., RUMMELHART, D. E. & the PDP Research Group. (1986): *Parallel distributed processing: Exploration in the microstructure of cognition vol. 2, Psychological and biological models*, Mass.: MIT Press, Cambridge.
- MUSEK, J. (1985): *Model referenčnega delovanja jaza*, Društvo psihologov Slovenije, Ljubljana.
- MUSEK, J. (1993): *Znanstvena podoba osebnosti*, Educy, Ljubljana.

ROSCH, E. (1975): *Cognitive reference points*, **Cognitive Psychology**, 1, 532-547.

RUMMELHART, D. E., McCLELLAND, J. L. & the PDP Research Group, (1986): **Parallel distributed processing: Exploration in the microstructure of cognition, vol. 1, Foundations**, Mass.: MIT Press, Cambridge.

SCHACHTER, S. (1964): *The interaction of cognitive and physiological determinants of emotional state*. In L. Berkowitz (ur.), **Advances in experimental social psychology** (vol. 1, str. 48-81), Academic Press, New York.

SCHACHTER, S., & SINGER, J. E. (1962): *Cognitive, social and physiological determinants of emotional state*, **Psychological Review**, 69, 379-399.

TESSER, A. & PAULHUS, Del. (1983): *The definition of self: Private and public self-evaluation management strategies*, **Journal of Personality and Social Psychology**, 44, 4, 672-682.

Kognitivna psihologija skozi teorijo samopodobe

UVODNA MISEL

Kognicija ali *spoznanje* je izraz, ki ga zaman iščemo v psiholoških delih, napisanih pred drugo polovico tega stoletja. Ena prvih znanstveno-psiholoških opredelitev tega fenomena sega v leto 1951, ko francoski psiholog Piéron v *Slovarju psihologije* (fr. *Vocabulaire de la Psychologie*) na kratko zapiše, da je kognicija miselno dejanje, ki se odvija na zavestni ravni individua. Nekaj let za njim Lalande (1956, po Richelle, 1991) doda, da spoznanje označuje celoto posebnih zavestnih dejanj – med katerimi sta najpomembnejši misel in inteligentnost – ki jih ne gre mešati z zavestnimi dejanji v najširšem pomenu besede.

V tej smeri začrtano teoretsko in aplikativno pot preučevanja kognitivnega še posebej utrdi švicarski epistemolog in razvojni psiholog J. Piaget. Z revidirano razlago Galtonove ideje o izdelavi natančnih statističnih in psihometričnih metod za merjenje umskih sposobnosti postavi intelektualne procese za spoznavno entiteto *par excellence* in tako sproži plaz raziskav, ki se osredotočajo na odnose med spoznavnimi določevalnicami osebnosti in njenega razvoja, zlasti inteligentnosti.

Tako se je kognitivna psihologija dolgo časa omejevala na preučevanje pojavov, ki se nanašajo na: procese predelave informacij, zaznav, spomina, mišljenja in jezika, ne da bi jih raziskovala tudi z drugih – in ne zgolj spoznavnih – vidikov. Ob tem pa je, kot da bi pozabljala, zanemarjala vse druge fenomene, v katerih ni videla neposredne zveze s spoznavnim.

“PRAVO” ROJSTVO KOGNITIVNE PSIHOLOGIJE

Gola redukcija spoznavnega na zavestno, mentalno in individualno na eni in nezadržni razvoj novih psiholoških teorij, ki temeljijo na razlagi drugačnih duševnih razsežnosti, denimo, nezavedne, motivacijske, emocionalne, družbene itd, na drugi strani, pa so nujno vodili k zatonu prav tiste znanosti, ki je kognicijo ustvarila – same kognitivne psihologije.

To pa ne pomeni, da lahko danes o njej govorimo le še kot o zgodovinskem dejstvu. Prav nasprotno. Nemara ni pretirano, če trdimo, da je malone vsa psihologija danes kognitivna psihologija. Zakaj? Če je hotela “preživeti”, potem se je morala nujno prenoviti. To pa je bilo brez dvoma mogoče le tako, da je v svoj predmet postopoma vnašala tudi – imenujmo jih – nespoznavne prvine, ki jih je dotlej – že po definiciji – zavračala. Z besedno zvezo “nespoznavne prvine” želimo opozoriti na tiste psihične entitete, ki jih tradicionalna kognitivna psihologija ne preučuje. V tovrstni literaturi le redko – če sploh kdaj – naletimo na raziskovanja, denimo, nezavednega, družbenega, emocionalnega itd., ne da bi jim avtorji odrekli enakopravno pozicijo s spoznavnim. Če pa je kognitivna psihologija hotela obdržati svojo istovetnost in se hkrati prilagoditi času, je morala odgovoriti na vprašanja, ki se pojavljajo v zvezi z omenjenimi entitetami na način, da jih je sprejela, razložila in v njih prepoznala tudi spoznavne vidike. Z drugimi besedami, če se je hotela kognitivna psihologija obdržati, se je morala “poosebiti”, to je:

- 1) priznati, da je duševni svet individuuma nekaj, kar presega zavestno raven golih spoznavno-logičnih procesov,
- 2) sprejeti ta presežek “nekognitivnih” prvin kot sestavni del osebnosti subjekta in upoštevati tudi njihove spoznavne vidike ter nenazadnje
- 3) izdelati teoretski model, s katerim bo razložila prepletenost spoznavnih procesov s tistimi psihičnimi procesi, na katere je doslej pozabljala.

Tovrstnih konstruktov v današnji literaturi kajpada ni malo, vendar so posamezni avtorji v poskusih izdelave takšnega modela neenotni vsaj v treh točkah, ki zajemajo naslednje razsežnosti:

- 1) emocionalno – kognitivno,
- 2) individualno – družbeno in
- 3) zavestno – nezavedno.

(1) Čeprav naj bi bilo kognitivno v nasprotju z nagonским, motivacijskim in emocionalnim, saj zajema procese zaznavanja,

učenja, spomina, mišljenja, inteligentnosti, simboličnih funkcij in jezika (Richelle, 1991), mnogi avtorji razlagajo emocionalna doživetja prav s tega zornega kota. Pri njih se kognicija nanaša na različne aspekte: "... tolmačenje telesnih znakov, doživljanje, interpretacija situacije, načrtovanje akcije, poimenovanje emocije itd. Očitno je torej, da deluje več vrst 'kognicije', ki bi jih bilo vsekakor potrebno natančneje opredeliti" (Lamovec, 1984, 71).

(2) Poleg avtorjev, ki jih zanima predvsem individualni vidik posameznikove osebnosti in se pri tem osredotočajo na vedenje pri posamezniku (intrapersonalno vedenje), je v današnjem času vse več tistih, ki valorizirajo socialni vidik. Pri tem jih zanima tako vedenje posameznika v odnosu do drugih (interpersonalno vedenje) kot procesi, s pomočjo katerih se individuum dokoplje do socialne stvarnosti – vrednot, oseb, skupin, situacij, organizacij, institucij itd. – jo izgrajuje in spreminja.

(3) Že na začetku smo poudarili, da številni raziskovalci označujejo z izrazom kognitivno celoto zavestnih dejanj in procesov oz. celoto mentalnih mehanizmov, s pomočjo katerih se posameznik dokoplje do neke informacije, jo ustrezno predela, shrani in kasneje uporabi. Kljub temu pa se vedno bolj uveljavljajo zlasti tisti avtorji, ki vključujejo v ta pojem tudi nekatere nezavedne razsežnosti osebnosti (Atkinson in Anderson, po Musek, 1993).

V besedilu ne nameravamo zapolnjevati razpoložljivega prostora s prikazi najrazličnejših tovrstnih – bolj ali manj neuspešnih – konceptualnih poskusov združevanj omenjenih nasprotij in potem zmagoslavno triumfirati z nekakšno "home-made" tezo, ki bi – seveda – "edina" "razrešila" problem. Naš namen je opozoriti na psihično entiteto, pojav, na katerega je kognitivna psihologija tja do poznih 70. let vztrajno "pozabljala", kljub temu da je bil v psihologiji osebnosti poznan že desetletja. Pozabljala pa ga je zato, da je lahko ohranjala okostenelo pojmovanje kognicije kot zavestnega dejanja individuuma in ji tako ni bilo treba "tlačiti" v svoj predmet vsega tistega, česar ni znala razložiti: nezavednega, emocionalnega in družbenega.

V mislih imamo pojav, ki ga v psihologiji osebnosti imenujemo *samopodoba*. Zdi se namreč, da lahko z vpeljavo te spremenljivke – potem, ko bomo pojasnili, kaj sploh pomeni – razložimo, zakaj kognicije ne gre pojmovati le kot zavestno dejanje individuuma, pač pa tudi kot družbeno posredovan nezavedni proces.

KAJ JE SAMOPODOBA

Samopodoba je izraz, ki ga – pod različnimi oznakami – poznamo v psihologiji že dobro stoletje. Skoval ga je sloviti ameriški psiholog W. James (1890), ki ga v delu *Načela psi-*

hologije (angl. *Principles of psychology*) opredeli kot vse tisto, kar si oseba misli o sebi, da je, in ono, kar si želi pokazati, da je (Musek, 1992).

V splošnem s samopodobo označimo množico odnosov, ki jih posameznik – zavestno ali nezavedno – vzpostavlja do samega sebe. Vanje vstopa postopoma, s pomočjo predstav, občutij, vrednotenj, ocen samega sebe, svojih tipičnih socialnih naravnosti in ravnanj itd., ki jih – najprej preko prvotnega objekta, t.j. matere, nato preko širšega družbenega okolja – razvija že od rojstva dalje (Nastran-Ule, 1994). S takšno organizirano celoto pojmovanj, stališč, sposobnosti, doživljanj itd., uravnava in usmerja svoje ravnanje (Musek, 1992) ter povezuje svoj vrednostni sistem z vrednostnim sistemom ožjega in širšega družbenega okolja. Z drugimi besedami, s samopodobo posameznik oblikuje stvarnost.

Na podlagi osnovne opredelitve samopodobe utegnemo sedaj lažje razumeti, zakaj nam prav ona pomaga prevrednotiti pojem kognicije. V psihičnih vsebinah, kot so vrednote in doživljanja sebe, nam namreč ni težko prepoznati emocionalne naravnosti, v pojmovanjih, mislih o sebi, sposobnostih, ki si jih posameznik pripisuje itd., pa kognitivnega primata. Socialnim naravnostim, stališčem do sebe itd. hitro najdemo skupni imenovalec, ki ga imenujemo družbeni vidik. Dejstvo, da posameznik razvija podobo o sebi že od rojstva dalje, prepričljivo napotuje na sklep, da je samopodoba tudi nezavedno organizirana itd.

Samopodoba je torej tista prvina, ki v sebi združuje prav tiste entitete, ki jih tradicionalna kognitivna psihologija tako vztrajno ločuje in na ta način prevrednoti tudi sam predmet kognitivne psihologije. Kako, si oglejmo v nadaljevanju besedila.

SAMOPODOBA KOT NOV POGLED NA RAZUMEVANJE KOGNICIJE

Domneve, ki smo jo razvijali v gornjem razdelku in ki se implicitno dotika tudi pričujočega (pod)naslova, si seveda nismo izmislili sami. Kot smo že omenili, začnemo brati o samopodobi v kognitivno-psihološki literaturi v poznih 70. letih. Markus in Sentis (1982, po Reuchlin, 1990) jo označujeta z izrazom *self-schema* in jo umeščata v množstvo fenomenov s skupnim imenovalcem – *kognitivna shema*. Kognitivna shema je splet medsebojno povezanih spoznavnih prvin – pojmovanj, sodb, ocen in prepričanj – o nekem predmetu, pojavu ali dogajanju, samopodoba pa splet pojmovanj, predstav, sodb, ocen in prepričanj o samem sebi (Musek, 1992).

Oblikovanje samopodobe pa seveda ni povsem zavesten proces. Posameznik se namreč zaveda zgolj tistih informacij, ki

se uspejo prebiti skozi – recimo mu – *kognitivni pretvornik*. To je psihična instanca, ki jo opredeljuje več tipov procesov: (1) sprejemanje, (2) izbiranje, (3) predelovanje in (4) urejanje informacij, (5) oblikovanje predstav o sebi in stvarnosti ter (6) zavedanje samega sebe in stvarnosti. Kognitivni pretvornik ne omogoča posamezniku le tega, da dojema sebe in svet na bolj organiziran in strukturiran način, marveč si z njim stvarnost sploh zgradi.

S to postavko se avtorja močno odmakneta od tradicionalnega pojmovanja kognicije, v katerem je spoznanje zgolj zavestno dejanje.

Podoba, ki si jo ustvari o samem sebi, je tako splet celega mnoštva različnih kognitivnih shem: poklicnega sebstva, delovnega sebstva, družinskega sebstva, sebstva kot zakonskega partnerja, sebstva kot starša itd. (Cantor, Kihlstrom, 1987, Fischer, 1990).

Iz tega sledi, da je kognitivna shema instanca, s katero posameznik oblikuje podobo o sebi in stvarnosti oz. si stvarnost sploh ustvarja.

Predno se lotimo nadaljnje analize pričujočih fenomenov, naj opozorimo na terminološko nedoslednost nekaterih avtorjev pri rabi izraza “informacija”. Zdi se namreč, da pisci s tem terminom označujejo tudi tiste pojave, ki bi jim bolj ustrezala oznaka “dražljaj”, in s tem zamejijo nujnost razlikovanja med tistim, kar subjekta obdaja, pa zanj še nima pomena, in onim, kar se že vtisne v njegov psihični aparat. Natančna pojasnitev omenjenega problema močno presega prostorsko omejitvev pričujočega besedila, zato se – žal – omejujemo zgolj na opozorilo.

Iz povedanega ni težko razbrati, da ima samopodoba več funkcij, ki se “spopadajo” z obdajajočimi dražljaji oz. informacijami. Težje pa je ugotoviti, katere so te funkcije in koliko jih je, saj se dražljaj pretvori v (zavestno) informacijo tako hitro, da vmesnih stopenj v stvarnosti ni mogoče ločiti med seboj. Mnogo raziskav, ki skušajo razložiti spoznanje s pomočjo samopodobe, danes odkriva in razlaga prav ta fenomen – funkcije samopodobe.

Pionirsko delo na tem področju je opravila že Markusova (1977, po Musek, 1992; po Reuchlin, 1990), ki je ugotovila naslednje funkcije samopodobe: izbira informacij, njihova predelava, oblikovanje novih izkušenj in usmerjanje posameznikovih dejanj.

1. IZBIRA INFORMACIJ

Avtorica predpostavlja, da posameznik običajno integrira v svojo samopodobo zlasti tiste informacije, ki zajemajo prvine

pozitivnega samovrednotenja. Najprej izbere tiste, ki so zanj pač "primerne", nato jih ustrezno potvori oz. rekonstruira in tako predelane združi v samopodobo.

Med raziskavami, ki izhajajo iz njene predpostavke, je vsekakor potrebno omeniti Greenwaldovo (1980, po Reuchlin, 1990) študijo o *totalitarnem egu* (angl. *the totalitarian ego*). Avtor namreč postulira tri podfunkcije samopodobe, s katerimi posameznikov jaz izbira in rekonstruira sporočila tako, da ohranjajo njegovo pozitivno samovrednotenje: (a) osredotočenost na jaz, (b) uspešnost jaza in (c) kognitivni konformizem.

(a) Osredotočenost na jaz (fr. *égo-centricité*) je funkcijska značilnost, s pomočjo katere posameznik – ki se nahaja v skupini – shrani več informacij, ki se nanašajo na tisto, kar je povedal sam, kot pa sporočil, ki se nanašajo na tisto, kar so povedali drugi. Ko se tistega dogodka spominja, se mu zdi, da je sam povedal največ.

(b) V skovanko *benefactance* – ki smo jo morda nekoliko nerodno prevedli kot "uspešnost jaza" – Greenwald zajema kategorijo procesnih funkcij, ki subjektu omogočajo, da se bolj spominja tistih nalog, za katere mu je rečeno, da jih je rešil uspešno, kot pa onih, ki naj bi jih rešil neuspešno, da zasluge za skupinski uspeh pripisuje sebi, za neuspeh pa skupini itd.

(c) Kognitivni konformizem pa se nanaša na tiste funkcije kognitivne sheme samopodobe, s katerimi posameznik hitreje in lažje izbere ter uskladišči v spomin tiste informacije, ki se bolj prilegajo njegovi že vzpostavljeni kognitivni strukturi.

2. PREDELAVA INFORMACIJ, OBLIKOVANJE NOVIH IZKUŠENJ IN USMERJANJE POSAMEZNIKOVIH DEJANJ

Da bi posameznik lahko odločal o svojem ravnanju in ga temu primerno usmerjal, mora izbrane informacije ustrezno predelati. Po Roschevi (1977) najprej razvrsti pomensko sorodna sporočila v posamezne kategorije (kategorizacija), nato jih oblikuje v ustrezne samopredstave in samoopise (strukturacija), na koncu pa jih presoja (presojanje) (Musek, 1992). Tako nastajajo različne kognitivne sheme ali *možna sebstva* (angl. *possible selves*, Markus, Nurius, 1986, po Reuchlin, 1990), denimo poklicno sebstvo, družinsko sebstvo, moralno sebstvo itd., ki se spreminjajo skladno s predelovanjem izbranih informacij in tako omogočajo posamezniku, da oblikuje nove izkušnje in usmerja svoje ravnanje.

KOGNICIJA JE TUDI NEZAVEDEN, ...

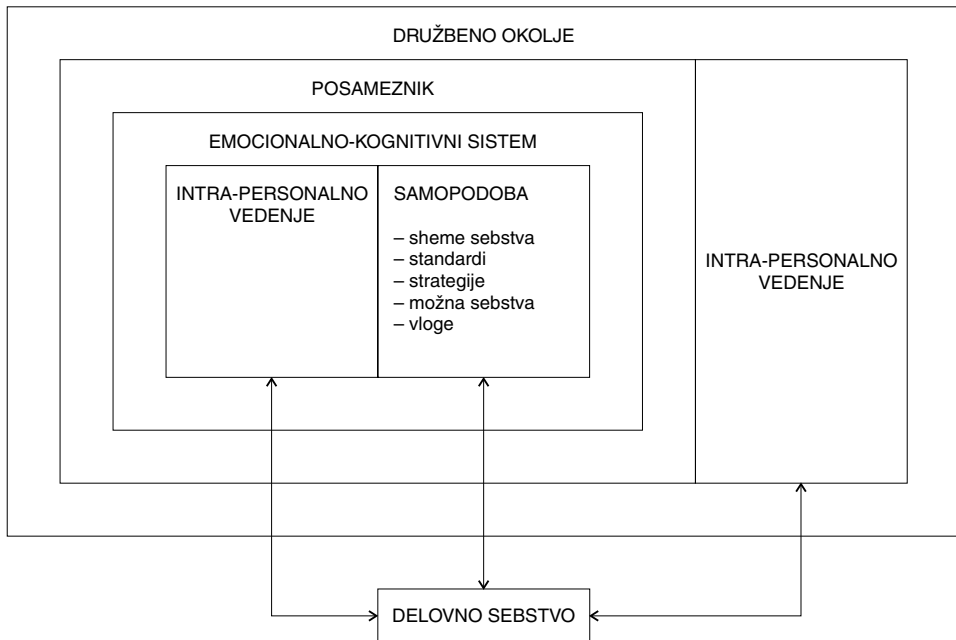
Več kot očitno je torej, da obravnavane funkcije samopodobe v veliki meri potekajo izven posameznikove zavestne pozornosti in da samopodoba zavzema v človekovi duševnosti prostor z dvema dimenzijama: ena dimenzija so zavestna, druga pa nezavedna pojmovanja, sodbe, predstave, stališča in ocene o samem sebi.

Za boljše razumevanje nezavednega vidika samopodobe in njegovega primata – kognitivnega, nam je gotovo v pomoč Andersonov (1983, po Musek, 1993) model kognicije, v katerem avtor postulira obstoj t. i. *kognitivnega nezavednega*. To je topična razsežnost, ki je ne napolnjujejo zgolj zastopstva nagonov, kot je to značilno za klasično – freudovsko – nezavedno. Njena vsebina so zastopstva spoznavnega, ali natančneje – zastopstva *proceduralnega spoznanja*. Povedati je treba, da loči Anderson dve vrsti spoznanj: *deklarativno* in proceduralno. "Prvo vrsto znanja tvorijo informacije v obliki podatkov, npr. podatki o okolju, o nas samih, o naših ciljih ipd. Deklarativno spoznanje je dostopno zavestni pozornosti, njena stopnja oz. intenziteta pa je odvisna od aktivacijske vrednosti tega znanja – torej povezav tega spoznanja z motivacijskimi mehanizmi. Druga vrsta spoznanja pa zadeva informacije o pravilih in poteku samih informacijskih procesov. Proceduralno spoznanje v nasprotju z deklarativnim v nobenem primeru ni dostopno katerikoli obliki zavestnega opažanja: to spoznanje je nezavedno v strogem pomenu besede." (Musek, 1993, 390.) Musek ugotavlja, da je kognitivno nezavedno tako morda najpomembnejši del posameznikove duševnosti.

Sam po sebi se ponuja sklep, da se zavestni del samopodobe nanaša na deklarativno znanje, nezavedni del pa na proceduralno znanje. Informacije, ki jih posameznikov jaz izbira, predeluje, z njimi oblikuje nove izkušnje in usmerja svoje ravnanje, so torej dvojnega tipa: (1) tiste, ki se jih zaveda in z njihovo pomočjo oblikuje zavestni del podobe o sebi, in (2) tiste, ki se jih ne zaveda in iz njih tvori nezavedni del podobe o sebi.

... DINAMIČEN IN DRUŽBENO POSREDOVAN PROCES

Markusova in Wurf (1987, po Reuchlin, 1990) predpostavljata, da je samopodoba psihični konstrukt, s katerim posameznikov jaz vzpostavlja in ohranja nenehne interakcije med emocionalnim in kognitivnim (intrapersonalne interakcije) ter med individualnim in družbenim (interpersonalne interakcije). Delovanje tega konstrukta pojasnjujeta v t. i. modelu dinamičnih kognitivnih struktur (slika 1).

Slika 1. Model dinamičnih kognitivnih struktur
(Markus, Wurf, 1987, po Reuchlin, 1990)

Samopodobo lahko v obravnavanem modelu primerjamo z računalniškim čipom, v katerega so vtisnjene vse izbrane in predelane informacije notranjega – posameznikovega – in zunanjega – družbenega sveta. Ker je teh informacij veliko in bi njihovo hkratno delovanje povzročalo le zmedo, je potrebna nekakšna shema, po kateri bi se predelane informacije lažje tvorile v pojme o samem sebi. Ta shema je sestavljena iz množstva dinamičnih struktur ali dinamičnih zastopstev, med katerimi so pomembna zlasti pojmovanja, predstave, sodbe, ocene in prepričanja o samem sebi, pravila in standardi, po katerih se posameznik ravna, vloge, ki jih igra, sheme, ki si jih ustvari o sebi, in možni jazi, s katerimi usmerja svoje ravnanje.

To pomeni, da dinamične kognitivne strukture tkejo interakcijske mreže iz emocionalno-kognitivnega sistema posameznika na področje medosebnih odnosov in jih tako preprede postavljajo na celotno področje družbenih odnosov. Vtiskavanje družbenega okolja v čipe različnih dinamičnih struktur in njihova povratna informacija nazaj v družbeno okolje je pravzaprav tisti zapleteni proces, ki ga Markusova in Wurf imenujeta delovno sebstvo (angl. *working self*).

Delovno sebstvo je torej tista trenutna instanca v spletu kognitivnih struktur, s pomočjo katere postanejo virtualna oz. možna sebsta (poklicno, delovno, akademsko itd. sebstvo)

tudi aktualna sebstva. To pomeni, da lahko posameznik predstave, misli in pričakovanja o samem sebi ter cilje, ki si jih je v skladu s temi pričakovanji zadal, tudi udejanji.

SKLEP

Ali lahko sedaj – na podlagi drugačnega pogleda na spoznavne procese, ki nam ga odpira znanje o samopodobi – bolje razumemo razsežnosti, o katerih smo se spraševali na začetku tega sestavka: emocionalno – kognitivno, individualno – družbeno in zavestno – nezavedno ter tako pojasnimo nujnost “personalizacije” kognitivizma?

(1) Emocionalno – kognitivno. S postavitvijo dinamičnega modela samopodobe sta Markusova in Wurf vsaj deloma opravila s “tradicionalnim” kognitivnim pojmovanjem samopodobe, ki “... preučuje zlasti vpliv kognitivnih ocen na oblikovanje emocij in zanemarija povratni vpliv emocij na kognitivne procese” (Kovačev, 1993, 114), čeprav še vedno valorizirata spoznavni vidik samopodobe.

(2) Individualno – družbeno. Zdi se, da avtorja razrešujeta odnos med individuomom in družbo na bolj subtilen način kot odnos med emocionalnim in kognitivnim. S predpostavko o delovnem sebstvu kot o psihičnem konstrukt, ki s svojim delovanjem vtiskuje družbeno okolje v čipe različnih dinamičnih zastopstev samopodobe, nato pa jih vrača nazaj v družbo, namreč radikalno zavrnete “klasično” misel o individualnem značaju kognitivnega. Na ta način končno opozorita na pomen vpliva situacije na vedenje posameznika, žal pa v situaciji vidita tisto določilo, ki odloča o celotnem vedenju posameznika (Reuchlin, 1990). Individualne razlike v delovanju samopodobe tako ostajajo nerazjasnjene.

Mnogi avtorji so njune sociokognitivne postavke revidirali in jih prenesli na področje pedagoške psihologije osebnosti. Razvili so vrsto teoretičnih modelov strukture in dinamike samopodobe in jih – v obliki različnih vzgojno-izobraževalnih strategij, vprašalnikov in drugih pedagoško-psiholoških sredstev – aplicirali v praksi. Tako je nastal, denimo, Shavelsonov in Bolusov (1982) strukturni model samopodobe, na podlagi katerega sta Marsh in O’Neill (1984) izdelala vprašalnik samopodobe SDQ III. Ta vprašalnik zajema posebno dimenzijo – akademsko samopodobo in je prilagojen za srednješolsko populacijo. Uporabili smo ga tudi pri nas (Kobal-Palčič, 1995) in ga vključili v baterijo psiholoških instrumentov, s katerimi preučujemo področja mladostnikove samopodobe v različnih kulturnih okoljih.

(3) Zavestno – nezavedno. Z Andersonovim modelom kognicije, ki smo ga osvetlili v pričujočem sestavku, smo želeli

opozoriti na področje, ki ostaja v teoriji Markusove malce prikrito in se ne razkrije niti v nadaljnjih pedagoškopsiholoških revizijah samopodobe kot kognitivne sheme. To je področje nezavednih razsežnosti samopodobe. S to teoretsko postavko razrešimo prenekatero zadrego, ki nastane ob preučevanju samopodobe na dimenziji zavestno – nezavedno. Na ta način se končno znebimo okostenelega pojmovanja samopodobe kot samozastopstva v zavestnem sistemu posameznika, saj je danes povsem jasno, da niti kognitivnega ni mogoče zreducirati le na raven gole zavesti.

* * *

S proučevanjem samopodobe kognitivna psihologija prevrednoti tudi svoj lastni predmet. Opozori, da je kognicija nekaj, kar presega okvir zavestnih dejanj individuuma in da kot taka zajema tudi nezavedne, emocionalne in družbene vidike. Nanaša se na vse tiste procese, ki zajemajo vtiskavanje družbenega okolja v različne dinamične strukture psihičnega aparata in njihove povratne informacije nazaj v družbeno okolje. Spoznanje potemtakem ni le dejanje zavesti, pač pa je predvsem *konstrukcija* zavesti. Naj sklenemo besedilo z nedavno zapisanimi mislimi ameriškega razvojnega psihologa A. Fogela: "Spoznanje je v rokah in nogah, na ustnicah in jeziku in v glavi. Je občutek in misel, telo in duša, zaznava in dejanje" (Fogel, 1992, 119), ter dodajmo – individuum in družba.

Darja Kobal Palčič, diplomirana psihologinja, mlada raziskovalka na Pedagoškem inštitutu pri Univerzi v Ljubljani.

LITERATURA

- CANTOR, N., KIHLMSTROM, J. F. (1987): *Personality and social intelligence*, Prentice-Hall, New Jersey.
- FISCHER, G. N. (1990): *Les domaines de la psychologie sociale: Le champ du social*, BORDAS, Pariz.
- FOGEL, A. (1992): *Developing through relationships: Origins of communication, self, and culture*, Harvester Wheatsheaf, New York.
- JAMES, W. (1890): *Principles of psychology*, Holt, New York.
- KOBAL-PALČIČ, D. (1995): *Samopodoba in učna uspešnost: primerjalna študija med vzorcema slovenskih in francoskih srednješolcev*, Delovno gradivo (neobjavljeno).
- KOVAČEV, A. N. (1993): *Spoznavne implikacije emocij*, *Psihološka obzorja*, 2 (3/4), 105-116.
- LAMOVEC, T. (1984): *Emocije*, Filozofska fakulteta – UEK v Ljubljani, Ljubljana.
- MARSH, H. W., O'NEILL, R. (1984): *Self description questionnaire III: The construct validity of multidimensional self-concept ratings by late adolescents*, *Journal of Educational Measurement*, 21 (2), 153-174.

- MUSEK, J. (1992): *Struktura jaza in samopodobe*, *Anthropos*, 24 (III-IV), 59-79.
- Musek, J. (1993): *Znanstvena podoba osebnosti*. EDUCY, Ljubljana.
- NASTRAN-ULE, M. (1994): *Temelji socialne psihologije*, *Znanstveno in publicistično središče*, Ljubljana.
- REUCHLIN, M. (1990): *Les différences individuelles dans le développement conatif de l'enfant*, P.U.F., Pariz.
- RICHELLE, M. (1991): *Cognitif, cognition*, v: R. Doron, F. Parot (izd.), *Dictionnaire de psychologie*, P.U.F., Pariz, 117-119.
- ROSCH, E. (1977): *Human categorisation*, v: N. Warren (izd.), *Studies in cross-cultural psychology*, vol. 1., Academic Press, London.
- SHAVELSON, R. J., BOLUS, R. (1982): *Self-concept: The interplay of theory and methods*, *Journal of Educational Psychology*, 74 (1), 3-17.

Kognitivizem in konekcijem – dva pristopa v kognitivni znanosti

UVOD

Kognitivna znanost ali "Nova znanost duha", kot jo imenuje Howard Gardner, je interdisciplinarno področje, ki ga sestavljajo filozofija, psihologija, računalništvo, lingvistika, nevroznanost in antropologija. Z združenimi močmi skušajo s sodobnimi sredstvi in metodami odgovoriti na stara epistemološka vprašanja, ki so si jih zastavljali že starogrški filozofi, na primer: Kaj pomeni to, da nekaj vem? Kje so izvori védenja? Kakšni so mehanizmi spominjanja, učenja, zaznavanja? Kakšna je vloga jezika?... Pri tem pomembno vlogo igra računalnik. Na eni strani govorimo o računalniški metafori, o računalniku kot modelu za psihološko teorijo, na drugi strani pa predstavlja močno orodje, s katerim lahko teorijo v praksi preizkušamo. Prav to, kako gledamo na računalnik – ali igra obe vlogi ali pa je le primeren pripomoček za simulacije, loči dva pristopa v kognitivni znanosti, o katerih bo govor v nadaljevanju.

NASTANEK KOGNITIVNE ZNANOSTI

Začetki kognitivne znanosti in njenega jedra, kognitivizma, segajo v petdeseta leta in pomenijo reakcijo na takrat predvsem v anglosaksonskem svetu prevladujočo behavioristično psiholo-

gijo. Pomemben mejnik je bil Hixon Symposium na California Institute of Technology leta 1948, na katerem so udeleženci že izpostavili teme, ki bodo značilne za kognitivno znanost. Tako je na primer matematik J. von Neumann govoril o primerjavi med elektronskimi računalniki in možgani, W. Mc Culloch je imel predavanje o tem, kako možgani obdelujejo informacije in postavil vzporednico med živčnim sistemom in logičnimi napravami, psiholog K. Lashley pa je v svojem prispevku podal izziv doktrini behaviorizma.

Behavioristični psihologi so se v želji, da bi bila njihova psihološka raziskovanja res znanstvena, omejili le na proučevanje obnašanja. Zavračali so introspekcijo, ki ne more nuditi javne dostopnosti predmeta raziskovanja in zato ni primerna kot znanstvena metoda eksperimentalne znanosti. Ameriška psihologa J. B. Watson in B. F. Skinner sta zastopala stališče, da je edini ustrezeni predmet preučevanja behavioristične psihologije odnos med dražljaji iz okolice organizma in reakcijami organizma na te dražljaje. Odločilen faktor pri razlagi je predstavljalo okolje. Posamezniki se ne obnašajo tako, kot se, zaradi lastnih idej in namer, ampak le pasivno odslkujejo sile iz okolja. Behavioristi se se veliko ukvarjali s principi pogojevanja in ojačanja, saj so menili, da bodo s pomočjo teh principov lahko razložili, kako se posameznik nauči določenega obnašanja. Za psihološka stanja, katerih rezultat ni opazljivo obnašanje organizma, so v razlago vključili še dispozicijska stanja. Ta naj bi predstavljala urojena ali pogojena nagnjenja k refleksnemu reagiranju organizma na določene dražljaje. Določiti naj bi jih bilo mogoče s testi in s tem zvesti na potencialno opazljivo obnašanje. Behavioristi bi se na ta način izognili po njihovem mnenju sumljivim mentalističnim entitetam.

Behavioristično metodologijo si najlaže predstavljamo, če si zamislimo človeka kot "črno škatlo", ki sprejema podatke iz okolja in se nanje odziva. Znanstvenika zanima, kakšna je povezava med dražljaji in obnašanjem, ne spušča pa se v raziskovanje same "črne škatle". Vse, kar se dogaja znotraj nje, se ne dogaja na ravni, ki zanima znanstveno psihologijo. Na ta način se behavioristični psiholog pri razlagi izogne tako sklicevanju na nevrofiziološka kot tudi na mentalna stanja. Pokazalo pa se je, da je projekt, po katerem bi lahko vse pojme z mentalistično vsebino definirali s pomočjo operacijskih definicij (kot dejanske ali potencialne reakcije organizma na določene dražljaje), neuresničljiv. Psihologi so se obrnili k vsakdanji zdravorazumski psihologiji, ki uporablja prepričanja, želje, strahove in namere za razlago obnašanja in je nudila okvir, ki ga je bilo treba napolniti z znanstveno teorijo. S sprejetjem mentalističnih pojmov, ki igrajo določeno vzročno vlogo v razlagi obnašanja, se je odprl nov prostor raziskovanja, kognitivizem.

Kognitivizem je od behaviorizma sprejel pogled, po katerem je cilj psihologije razlaga in napoved obnašanja, kot tudi to, da je za to ustrezna raven funkcionalna raven, ne pa nevrofiziologija ali kakšna druga naravoslovna znanost. Loči pa se od njega v tem, da je odprl "črno škatlo" in vanjo postavil mentalna stanja kot člene v vzročni verigi razlage in napovedi obnašanja. Pri tem se je zgedoval predvsem pri delovanju računalnika. Analogija med miselnimi procesi in računalnikom je odprla možnosti za nove hipoteze in za njihovo preverjanje. Vprašanja o naravi jezika, načrtovanju, reševanju problemov, domišljiji ..., ki so se v času behaviorizma le redko pojavljala, so postala osrednje teme raziskovanja. Za "rojstno leto" kognitivne znanosti večina priznava leto 1956, ko sta na področju psihologije izšli deli "Study of Thinking" (J. Bruner, J. Goodnow in G. Austin) ter "The magical number seven" (G. Miller), na področju lingvistike "Three models of language" Noama Chomskega in na področju računalništva članek "Logical Theory Machine", v katerem sta Allen Newell in Herbert Simon opisala prvi popolni dokaz izreka, ki je bil izveden na računalniku.

Kognitivna revolucija, nov pristop v proučevanju duha, pa ne bi bila možna brez nekaterih teoretskih prispevkov. Ključnega pomena so bili dosežki matematike in logike, razvoj informacijske teorije, kibernetika, modeliranje nevronov in raziskovanje spoznavnih nezmožnosti, ki so posledice poškodb možganov.

Prav gotovo je imelo izredno velik vpliv delo britanskega matematika Alana Turinga. V članku o izračunljivih številih, ki ga je napisal leta 1936, je definiral komputacijo kot formalno manipulacijo z neinterpretiranimi simboli, ki se izvaja z uporabo formalnih pravil. Za ponazoritev je razvil pojem preprostega stroja, ki ga danes imenujemo Turingov stroj. Ta "teoretičen" stroj, v bistvu predmet abstraktne matematike, je sestavljen iz dveh delov, neskončno dolgega traku, ki se pomika skozi stroj, in glave, ki bere, kar je na traku zapisano. Trak je razdeljen na polja, ki so ali prazna ali pa je v njih zapisan znak. Stroj lahko izvede štiri operacije: trak lahko premakne v levo, desno, zbriše zapis na traku ali pa doda novega. Turing je pokazal, da lahko s takim preprostim strojem izvedemo vsako nalogo, za katero lahko jasno navedemo korake, ki so potrebni za izpolnitev naloge. Turingov stroj lahko programiramo tudi tako, da bo oponašal katerikoli drug Turingov stroj. Takemu oponaševalcu pravimo univerzalni Turingov stroj.

Turingove ideje so porodile misel o stroju, ki bi samo s svojo formalno strukturo posnemal delovanje duha. Sposobnost izvajanja katerekoli dovolj dobro določene spoznavne naloge je v principu določena s formalnimi lastnostmi, materialna realizacija ni pomembna. Tako teoretsko izhodišče je temelj klasični kognitivni znanosti. Toda Turingov stroj je vendarle le

abstrakten, matematičen konstrukt in tako narejen stroj bi bil veliko prepočasen za kakršnekoli zanimive naloge. Dejstvo, da je mogoče narediti stroj, ki samo s pomočjo zapisa v dvojiškem sistemu (0, 1) izvaja različne programe, pa je spodbudilo znanstvenike k izdelavi elektronskih digitalnih računalnikov.

Prav razvoj elektronskih digitalnih računalnikov, univerzalnih Turingovih strojev, ki so veliko hitrejši in jih lažje programiramo, je omogočil izdelavo kognitivnih modelov in njihovo eksperimentalno preverjanje. Turinga samega je zelo prevzela ideja, da bi bilo mogoče tako programirati računalnik, da bi zanj lahko rekli, da misli. V zelo odmevnem članku "Stroji, ki računajo, in inteligenca" (1950) je predlagal preizkus, igro posnemanja. Računalnik bi odgovarjal (pisno) na zastavljena vprašanja. Če bi tako dobro oponašal človeško obnašanje, da spraševalec ne bi mogel ugotoviti, ali je vprašani človek ali računalnik, potem bi računalnik opravil "Turingov test". To bi bilo za Turinga dovolj, da bi računalniku lahko pripisali inteligentnost. Tako Turingovo stališče ni bilo soglasno sprejeto in znanstveniki in filozofi so ga napadli na različne načine. Omenimo naj le ugovor kognitivistov, da je test preveč behaviorističen in da samo posnemanje inteligentnega obnašanja še ni zadosten kriterij za inteligenco. Ta ugovor je uperjen proti testu kot takemu, vendar ne zanika možnosti, da bi računalniki lahko bili inteligentni, čemur nasprotujejo drugi kritiki (npr. Dreyfus in Searle).

Za razvoj kognitivnega modeliranja je bilo zelo pomembno tudi delo McCullocha in Pittsa, ki sta leta 1943 pokazala, da lahko operacije živčnih celic, nevronov, in njihove povezave z drugimi nevroni modeliramo s pojmi logike. Nevrone si lahko zamislimo kot stavke, stanja posameznih nevronov, ki so lahko ali vzburjeni ali ne (lastnost vse ali nič), pa primerjamo z resničnostno vrednostjo stavka. V takem modelu si lahko zamislimo, da je aktivni nevron, ki prižge drug nevron, kot stavek, iz katerega v neki logični sekvenci sledi drug stavek ($p \rightarrow q$). McCulloch in Pitts sta pokazala, da je možno vse, kar lahko izčrpno in nedvoumno opišemo, realizirati z ustrežno končno nevronsko mrežo. Pojem Turingovega stroja tako gleda v dve smeri – k nevronski mreži, ki je sestavljena iz velikega števila med seboj povezanih nevronov, in k računalniku, ki lahko realizira vse tiste procese, ki jih lahko nedvoumno opišemo. Ta dva pogleda nista bila vedno enako močno zastopana in dejansko kažeta na dva pristopa, o katerih bo govor v nadaljevanju.

KOGNITIVIZEM

Dosežki, ki smo jih omenili, so sicer odprli vrata novemu pogledu, vendar sami po sebi še ne nudijo teorije, ki bi razla-

gala naravo duha. Filozofski poskus, da bi razložili kritičen del, tj. način, na katerega prepoznavamo in razvrščamo mentalna stanja, predstavlja funkcionalistična teorija duha.

Funkcionalizem je filozofska teorija, po kateri duševna (mentalna) stanja razvrščamo glede na njihovo funkcionalno vlogo, ki dejansko predstavlja njihovo vzročno vlogo. Vsako mentalno stanje in proces ima svojo vzročno vlogo znotraj sklopa vzročnih relacij. Te vključujejo vzročne dražljaje iz okolice organizma, medsebojne vzročne relacije z drugimi mentalnimi stanji in procesi v organizmu, in vzročne učinke, ki se kažejo v obnašanju.

Pomembni trditvi, ki sledita iz funkcionalističnega pristopa, sta:

1. mentalna stanja imajo vzročno vlogo,
2. določanje mentalnih stanj in procesov ni odvisno od materialne realizacije (nevrofizioloških stanj in procesov).

S prvo trditvijo se funkcionalisti odmikajo od behaviorističnega stališča, po katerem se razlaga zvede izključno na dražljaje iz neposredne okolice (vzročni vhodni podatki) in na obnašanje (vzročni izhodni podatki). Omogoča jim razlago, v kateri se sklicujejo na mentalna stanja, kot so prepričanja, želje, namere itd. S tem zadržijo zdravorazumske pojme in jih skušajo umestiti v nov znanstven okvir. Druga trditev pa pomeni, da ne sprejemajo teorije identitete, po kateri tipsko izenačujemo mentalna in nevrofiziološka stanja. Nevrofiziološka raven ni ustrezna raven za določanje funkcionalne organizacije organizma, saj tipe mentalnih stanj razvrščamo na osnovi njihovih vzročnih vlog in ne na osnovi njihovega fizičnega primerjanja. Za primer funkcionalisti velikokrat omenjajo bolečino. Da bi za neko mentalno stanje lahko rekli, da je bolečina, je dovolj, da določimo njegovo vzročno vlogo, ki je izogibanje ali odstranitev izvora poškodbe organizma. Pri tem bolečino pojmuje kot bolečino zato, ker ima tako funkcionalno vlogo, ne pa zaradi nepoznanega nevralnega stanja. Za funkcionaliste so posamezna mentalna stanja, ki imajo isto vzročno vlogo, le primerki določenega tipa mentalnega stanja. Isti tip je tako lahko implementiran v različnih nevralnih stanjih.

Teoretske postavke funkcionalizma so vodile k novemu metodološkemu pristopu v psihologiji, h kognitivizmu, ki je nekakšno jedro kognitivne znanosti in je prevladoval do vzpona konekcionizma konec osemdesetih let.

Kognitivistični pristop temelji na tehle predpostavkah:

1. Za razlago obnašanja organizma je potreben notranji kognitivni sistem, ki posreduje med vhodnimi podatki iz okolice in izhodnimi podatki iz organizma (tj. obnašanjem).

2. Funkcija kognitivnega sistema je obdelovanje informacij kot simbolne komputacije nad mentalnimi reprezentacijami.

Osnovni pojem je pojem mentalne reprezentacije. Kognitivni znanstvenik namreč meni, da vsako inteligentno obnašanje predpostavlja zmožnost ustrezne predstavitve sveta in da razlaga obnašanja brez te predpostavke ni mogoča. Po analogiji z računalnikom naredi kognitivist še naslednji korak. Postavi hipotezo, da so te reprezentacije fizično realizirane v obliki simbolne kode v možganih, tako kot so v stroju. S simbolno komputacijo rešuje problem, kako pokazati, da so mentalna stanja (prepričanje, želja, namera...) ne samo fizično mogoča, ampak tudi dejansko povzročajo obnašanje. Simbol ima namreč tako fizične kot semantične (pomenske) vrednosti in komputacije so operacije na simbolih, ki so omejene s temi semantičnimi vrednostmi. Vemo, da digitalni računalnik deluje le glede na fizično obliko simbolov in da nima dostopa do njihovih semantičnih vrednosti. Kljub temu so operacije omejene s semantiko, kajti vsako pomensko razliko, ki je pomembna za program, programer zakodira v sintaksi simbolnega jezika. Pravimo, da v računalniku sintaksa zrcali semantiko. Kognitivizem trdi, da nam taka vzporednost kaže, kako je inteligenca fizično mogoča, in postavlja hipotezo o računalniku kot mehanskem modelu misli. Najbolj znana zagovornika hipoteze o fizičnem simbolnem sistemu sta Simon in Newell, ki sta te teoretske postavke in rezultate, ki sta jih dobila s psihološkimi eksperimenti, uporabila v različnih računalniških modelih mišljenja (npr. program "Human Problem Solver", 1972).

Za pravilno razumevanje analogije med računalnikom in duhom je pomembno, da ugotovimo, na kateri ravni je hipoteza postavljena. Kognitivisti govore o treh ravneh opisa duha/možganov: semantični, sintaktični in ravni strukturalne arhitekture. Za razlago delovanja duha sta pomembni semantična in sintaktična raven, saj duh predstavlja množico mentalnih reprezentacij, nad katerimi potekajo sintaktično določene reprezentacije. Raven strukturalne arhitekture, raven možganov, po mnenju kognitivistov ni pomembna za psihološko razlago in je domena nevroznanosti. Tudi če bi lahko odprli glavo in pogledali v možgane, v njih ne bi našli majhnih simbolov. Kajti čeprav je sintaktična raven fizično realizirana, je ne moremo reducirati na fizično raven. Namesto o redukciji kognitivisti govore o implementaciji, podobno kot je računalniški program implementiran v strojni opremi. Kognitivizem tako poleg ravni fizike in nevrobiologije postavlja še dve posebni ravni – sintaktično in semantično ali reprezentacijsko, ki ju ne moremo reducirati. Iskanje ustreznih psiholoških razlag je podobno iskanju ustreznih programov, ki jih duh/možgani izvaja. Psihologijo torej zanima raven funkcionalne in ne strukturalne arhitekture.

Analogija med računalnikom in duhom je koristna tudi zato, ker omogoča empirično preverjanje resničnosti psiholoških teorij. Temeljni kriterij za sprejetje ali zavrnitev hipotez je možnost njene računalniške realizacije, izdelave modela. Prav zato je umetna inteligenca, veja računalništva, ki se ukvarja z vprašanjem, kako konstruirati (programirati) stroj, da bo kazal inteligentno obnašanje, ena osrednjih disciplin kognitivne znanosti. Raziskovanja so prinesla zanimive rezultate, tako na tehničnem področju, kjer ni bil cilj modeliranje spoznavnih funkcij (npr. ekspertni sistemi, roboti, program za igranje šaha), kot tudi pri izdelavi kognitivnih modelov (npr. reševanje problemov, vizualno procesiranje).

Po začetnih obetajočih rezultatih in optimističnih napovedih pa je umetna inteligenca zašla v težave. Programi, zasnovani kot eksplicitna množica navodil za manipuliranje s simboli, so se izkazali za preveč toge. Klasični simbolni modeli, ki so se dokaj dobro izkazali pri modeliranju višjih miselnih procesov, so le slabo pokrivali take spoznavne funkcije, kot so prepoznavanje vidnih ali slušnih vzorcev, kategorizacija in gibanje v prostoru. Kriza, ki je zajela umetno inteligenco, je spodbudila iskanje drugačnih rešitev. Nekateri so ostali pri simbolnih modelih, a so jih skušali na različne načine (npr. z dodajanjem utežnih parametrov k pravilom) narediti bolj prožne. V sredini osemdesetih let pa se je začel uveljavljati raziskovalni pristop, ki je za zgled jemal delovanje možganov in črpal iz začetnega raziskovanja nevrnskih mrež.

KONEKCIONIZEM

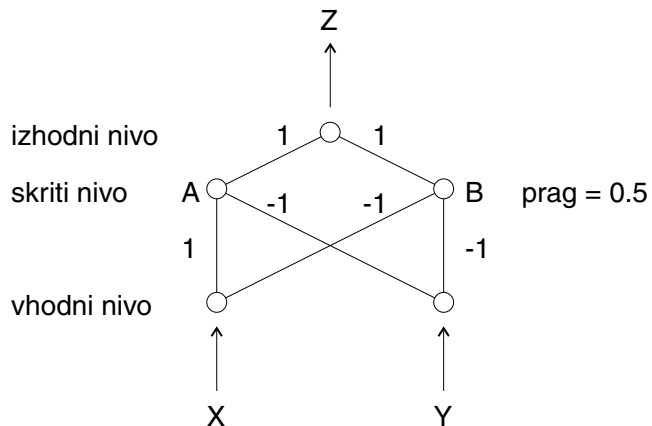
Konekcionistični pristop (nevronske mreže, paralelno distribuirano procesiranje) so navdihnili spoznanja nevroznanosti o možganih in ti modeli vključujejo pomembne značilnosti možganske arhitekture. Pri tem se ne ukvarjajo podrobno z delovanjem nevrona in nevrnskih procesov, temveč skušajo zajeti delovanje možganov na bolj abstraktni ravni. Začetnika takih raziskovanj sta že omenjena McCulloch in Pitts. V 60-tih je Rosenblatt raziskoval dvonivojske mreže (Perceptron), ki pa so bile še dokaj omejene v nalogah, ki so jih lahko izračunale (npr. računanje funkcije izključujoči ali je bila pretrd oreh). Z odkritjem učnih algoritmov za večnivojske mreže v 80-tih letih so bile odpravljene nekatere omejitve in s tem odprta pot hitrejšemu razvoju. Proučevanje mrež pa tudi v vmesnem obdobju ni zamrlo, čeprav je bilo v senci klasične umetne inteligence. Naj omenimo le avtoasociativne mreže Kohonena in Hopfieldov vnos idej s področja fizike, predvsem statistične mehanike.

Osnovna značilnost konekcionističnega modela je, da je sestavljen iz preprostih, neinteligentnih enot (idealizirani nevroni), ki so medsebojno povezane. Vsaka enota ima določeno aktivacijsko vrednost, ki jo preko vezi, ki so različno močne, posreduje drugim enotam in s tem pripomore k povečanju ali zmanjšanju vrednosti teh drugih enot. Cel proces se odvija vzporedno in ne potrebuje nobenega osrednjega dela za nadzor.

Konekcionistični modeli (mreže) imajo lahko različne arhitekture. Ločimo jih glede na topologijo – koliko nivojev imajo (edega, dva ali več) in kako so enote med seboj povezane (enosmerno ali dvosmerno), glede na to, katero funkcijo aktivacije in katero izhodno funkcijo izberemo in glede na izbiro učnega pravila.

S pomočjo učnega pravila sistem postopno spreminja moč povezav. Proces učenja lahko poteka nenadzorovano ali pa nadzorovano. V prvi skupini so najbolj razširjeni algoritmi učenja, ki temeljijo na pravilu, ki ga je za učenje že leta 1949 predlagal D. Hebb. Po tem pravilu se med dvema enotama, ki sta istočasno aktivni, poveča moč povezave, v vseh drugih primerih pa se zmanjša. Na ta način se sistem samoorganizira. V drugo skupino spadajo delta pravila. Učni primeri so tu podani z vhodnimi vzorci in pravilnimi izhodnimi vzorci. Učenje poteka tako, da se v vsakem koraku izračuna izhod pri danem vходу in razlika med dejanskim izходом in željenim izходом. Uteži povezav se potem zmanjšajo ali povečajo sorazmerno z razliko.

Natančneje se o možnih konfiguracijah konekcionističnih sistemov lahko poučimo v knjigi Rumelharta, McClellanda in PDP skupine raziskovalcev (1986), ki je postala nekakšna biblija konekcionističnega modeliranja, v slovenščini pa npr. v knjigi dr. Dobnikarja (1990). Tu si bomo ogledali le primer, kako trinivojska mreža izračunava funkcijo izključujoči ali.

Slika 1: Trinivojska mreža za “izključujoči ali”

X	Y	vhod v A	vhod v B	A	B	Z
0	0	$0x1+0x(-1)=0$	$0x(-1)+0x1=0$	0	0	$0x1+0x1=0$
1	0	$1x1+0x(-1)=1$	$1x(-1)+0x1=-1$	1	0	$1x1+0x1=1$
0	1	$0x1+1x(-1)=-1$	$0x(-1)+1x1=1$	0	1	$0x1+1x1=1$
1	1	$1x1+1x(-1)=0$	$1x(-1)+1x1=0$	0	0	$0x1+0x1=0$

Pri načrtovanju konekcionističnega modela ne začenjamo s simboli in pravili, ampak s preprostimi komponentami, ki so med seboj dinamično povezane. Vsaka enota deluje le v svojem lokalnem okolju, a vendar prihaja do neke vrste globalnega sodelovanja. To se pojavi spontano, takrat, ko vse sodelujoče enote dosežejo medsebojno zadovoljivo stanje. Prehod od lokalnih pravil do globalne usklajenosti in s tem pojav novih globalnih lastnosti je glavna značilnost dinamičnih mrež. Celoten proces poteka od spodaj navzgor in ne od zgoraj navzdol kot pri klasičnih modelih.

Kadar načrtujemo konekcionistično mrežo kot kognitivni model, moramo predstaviti pojme, ki so pomembni za to področje. To lahko naredimo na dva načina. Tako, da vsaki enoti pripišemo en pojem ali pa da je reprezentacija vsakega pojma porazdeljena po več enotah. Pri mrežah s porazdeljenimi reprezentacijami enote predstavljajo entitete, ki jih le težko opišemo v naravnem jeziku, in predstavljajo nekakšne mikro-značilnosti. Šele vzorcu kot celoti lahko pripišemo pomen. Take reprezentacije so torej holistične in odvisne od vsakokratnega konteksta, saj so prilagoditev sistema na zahteve okolja in so neposredna posledica učenja. Odslikujejo nalogo in podatke, na da bi bil za to potreben zunanji nadzor. Posledica tega je, da imajo taki modeli nekatere lastnosti, ki jih lahko najdemo tudi pri človeku, ne pa pri klasičnem modelu. Tako na primer poškodba nekaj enot ali vezi v splošnem še ne pomeni resnejše ovire za delovanje sistema, medtem ko izguba elementa v klasičnem modelu pomeni izgubo celotne informacije, ki jo je ta element nosil. Druga taka lastnost je posploševanje. Model, ki se je naučil določene naloge, bo na nov primer s tega področja odgovoril v skladu z znanjem, ki je implicitno spravljeno v povezavah. Novi vhodni vzorec bo uporabil obstoječe vezi in z njihovo pomočjo sestavil nov odgovor. To dejstvo lahko uporabimo tudi pri modeliranju spomina, kjer je mogoče, da sistem samo iz delnega vzorca ponovno sestavi celoto.

Omenjene značilnosti konekcionističnih sistemov so ugodne predvsem za modeliranje spoznavnih procesov, ki temeljijo na prepoznavanju vzorcev, za učenje s pomočjo primerov, za učenje veščin, torej povsod tam, kjer ne moremo natančno podati pravil in opisati postopka. Posledica tega je, da je

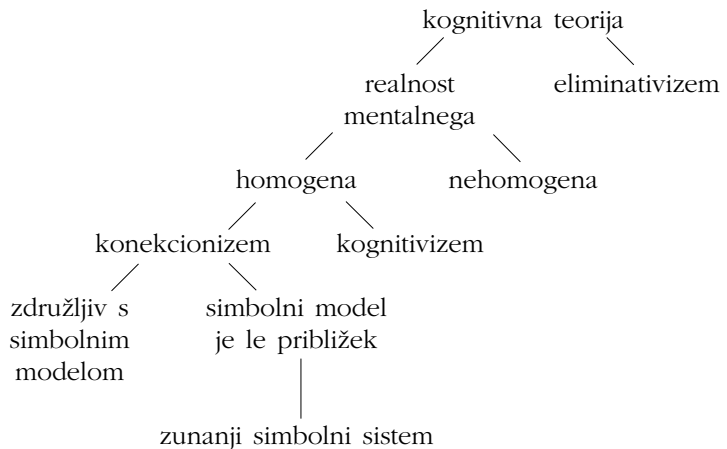
namesto reševanja problemov in logičnega sklepanja paradigmatško raziskovanje postalo prepoznavanje vzorcev in učenje.

KONEKCIONIZEM, KOGNITIVIZEM IN NEVROZNANOST

Kot smo že omenili, se je za opisani način modeliranja uveljavilo več izrazov. Izraz nevronska mreža že z imenom opozarja na podobnost z možgani in velikokrat nevrnske mreže res služijo modeliranju posameznih funkcionalnih delov možganov (npr. vizualni korteks). Če s svojimi raziskavami ostajajo neposredno pri možganih in se pri tem ne spuščajo v teoretiziranje, ki bi presegalo strukturalno modeliranje, ostajajo na področju nevroznosti.

V psihološki in filozofski literaturi pa največkrat srečamo izraz konekcionizem, ki je včasih ime za način modeliranja (ime izhaja iz angleške besede connection – povezava), včasih pa označuje nov pristop k razlagi kognitivnih fenomenov. Ob tem se postavlja vprašanje, v kakšnem odnosu je konekcionizem do drugih takih poskusov, na eni strani do kognitivizma in klasičnih simbolnih modelov in na drugi do nevroznosti.

Shematsko bi kognitivne teorije razdelili takole:

Pri oblikovanju kognitivne teorije moramo najprej zavzeti stališče do realnosti mentalnih stanj in procesov. Na eni strani imamo eliminativistične teorije, ki pravijo, da so naša psihološka stanja (prepričanja, namere,...) prazna, da se ne nanašajo na nič (npr. izraz “bolečina” je prazen, tako kot izraz “čarovnica”). Eliminativistični materialist trdi, da raziskovanja v nevroznosti niso pokazala ujemanja med procesi v možganih in mentalnimi procesi. To je po njegovem mnenju razlog, da nadomestimo

mentalistični besednjak z govorom o stanjih možganov, in v ta namen predlaga razvoj znanstvene psihologije, ki se ne bo naslanjala na intencionalistično zdravorazumsko psihologijo. Dandanes najbolj znana zagovornika takega stališča, Paul in Patricia Churchland, menita, da je kognitivna nevroznanost najboljše upanje za razvoj znanosti o duhu. Če je stališče eliminativističnega materializma pravilno, potem moramo vse moči v kognitivni znanosti usmeriti na nevroznanost, saj lahko le ona nudi ustrezno razlago.

Scenarij, po katerem se moramo odpovedati osnovnim pojmom, s pomočjo katerih usmerjamo naše delovanje, je sicer možen, a se zdi malo verjeten. Na tem mestu se ne bomo spuščali v natančnejšo argumentacijo, raje si bomo pogledali, kakšne so alternative, če smo realisti v pogledu mentalnega.

Kognitivizem in konekcionizem sta dva različna pristopa, vendar ni nujno, da sta teoriji tekmici, saj imata lahko različni domeni raziskovanja. Takšno stališče vodi do nehomogene kognitivne teorije. Na eni strani imamo klasično simbolno paradigmo, ki se ukvarja s tem, kako ljudje razmišljamo s pomočjo pojmov, na drugi strani pa intuicijo in nižje spoznavne procese (zaznavanje in prepoznavanje vzorcev), ki jih lahko ustrezneje razlagamo s konekcionizmom. To se zdi na prvi pogled zelo sprejemljivo, saj se večina modelov res ujema s to delitvijo. Predpostavlja pa, da je duh razvil dva različna sistema, enega za obravnavanje zavestnega pojmovnega mišljenja in enega za intuicijo. Pri tem se takoj zastavi vprašanje, kako povezati rezultate pojmovnega mišljenja z vrstami intuitivnega mišljenja, ki ga razlaga konekcionizem. Ker na to vprašanje zaenkrat ni zadovoljivega odgovora, pogledajmo še možnost, da konekcionizem in klasične kognitivne teorije razlagajo isto stvar. Potem se moramo odločiti za eno izmed možnosti, ali kognitivizem ali konekcionizem.

Kognitivizem kot starejša teorija se je čutil izzvanega od konekcionizma. Najbolj izčrpno sta v prid klasičnih modelov argumentirala Fodor in Pylyshyn (1988). Njuna izhodiščna teza je, da je tako kot jezik tudi misel sistematična in produktivna. Produktivnost se nanaša na zmožnost, da vedno lahko proizvedemo nove stavke ali nove misli, sistematičnost pa se nanaša na dejstvo, da če smo zmožni misliti določen stavek, smo avtomatično zmožni misliti še različne z njim povezane stavke. Na primer, če mislimo stavek "Maja ljubi Marka", potem gotovo lahko mislimo tudi stavek "Marko ljubi Majo". Simbolni sistem lahko zagotovi sistematičnost in produktivnost jezika, ker privzame notranji jezik misli. Notranje reprezentacije imajo kompozicionalno sintakso in semantiko. Če poznam pomene osnovnih gradnikov in sintaktična pravila, po katerih jih sestavljam, potem poznam tudi pomen celote. Konekcionizem pa sistematičnosti in produktivnosti ne more zagotoviti, saj pora-

zdeljene reprezentacije niso sintaktično strukturirane in tako ne omogočajo, da bi na njih uporabili strukturno občutljiva pravila. Porazdeljene reprezentacije kot vzorci v mrežah lahko predstavljajo le prisotnost ali odsotnost lastnosti ali objektov, ne pa relacij med njimi. Po mnenju Fodorja in Pylyshyna konekcionistični modeli zato ne morejo biti modeli duha. Lahko so le implementacija klasičnih modelov, ki pa kot implementacija niso pomembni za kognitivno razlago.

Kako lahko konekcionista odgovori Fodorju in Pylyshynu? Ena možnost je, da pokaže, kako je možno razviti simbolni sistem v konekcionistični arhitekturi. Z lokalistično mrežo, torej tako, kjer je ena enota ena reprezentacija, je to možno, kot sta pokazala Tauretzky in Hinton (1988). S tem ohranimo produktivnost in sistematičnost, ne moremo pa se otresti ugovora, da je to implementacija. Konekcionista ta ugovor sprejme, vendar hkrati izpodbija kognitivistično tezo, da implementacija ni pomembna za kognitivno raven. Konekcionistični modeli, ki veliko bolj upoštevajo funkcionalne lastnosti možganov, lahko omejujejo razred uresničljivih simbolnih modelov in tako dodajo nov kriterij za ustreznost modela. Nevroznanost tako dobi selekcijsko vlogo pri oblikovanju psiholoških teorij. Ta strategija je še blizu kognitivizmu, tako da se nanjo nanaša tudi večina ugovorov, ki se nanašajo na klasične modele, in ne prinaša revolucionarnih sprememb.

Bolj radikalen odnos do klasične kognitivne znanosti ponuja pristop, ki trdi, da je za nekatere procese simbolni sistem dovolj dober približek za človekov kognitivni sistem, da pa je to vendarle približek in da je natančen opis možen le na podsimbolni ravni, ki ustreza konekcionističnim modelom. Zagovornik take usmeritve, Smolensky (1988), primerja odnos med klasičnimi in konekcionističnimi modeli z odnosom med klasično mehaniko in kvantno fiziko, torej med makro in mikro teorijo.

Raven opisa, ki je primerna za konekcionistične modele, je med nevrološko in pojmovno. Smolensky zanika, da bi bili konekcionistični modeli nevronske modeli, čeprav so si sintaktično podobni – oboje vodijo splošni principi kompleksnega dinamičnega sistema in podobnost med enotami in neuroni ter povezavami in sinapsami je očitna. Večja pa je razlika v semantiki, saj lahko le malo povemo o odnosu med vzorci aktivnosti nad enotami, ki predstavljajo reprezentacijo spoznavne domene, in reprezentacijami nad neuroni v možganih. Podsimbolni modeli višjih procesov se ne morejo naslanjati na metodologijo "poglej, kako to delajo možgani", saj nas ta ne bi pripeljala daleč. Semantično so konekcionistični modeli bližje pojmovni ravni kot pa nevralski.

Na pojmovni ravni Smolensky loči dve vrsti obnašanja, zavestno uporabo pravil in intuicijo. Za prvo je značilno, da izraža znanje v taki obliki, da je splošno dostopno in ga lahko

uporabljajo tudi neizkušeni ljudje. Tako zavestno delovanje pri posamezniku lahko simuliramo na navideznem stroju, imenovanem zavestni interpret pravil. Za program, ki ga predstavlja kulturno znanje, so primerne jezikovne formulacije, saj omogočajo splošnost in zanesljivost izvajanja. To področje, kjer ljudje zavestno in sekvenčno sledijo pravilom, je mogoče dokaj uspešno modelirati s klasičnimi modeli. Druga vrsta obnašanja, ki obsega intuicijo, pridobivanje veščin in sploh individualno znanje, pa ni odvisna od zavestne uporabe pravil. Navidezen stroj – intuitivni procesor in procesi, ki tečejo na njem, so odgovorni za obnašanje živali in velik del obnašanja človeka, npr. zaznavanje, gibalne veščine. Klasično modeliranje je sledilo hipotezi, da imajo tudi programi na intuitivnem procesorju podobno semantiko in sintakso kot zavestni interpret pravil. Smolensky je tak pristop zavrnil in postavil hipotezo, da je kognicija konekcionistični dinamični proces, ki ne omogoča popolne in natančne pojmovne ravni opisa.

Če je klasična kognitivna teorija dober približek za procese, ki zahtevajo zavestno pojmovno mišljenje, mora nova podsimbolna teorija pokazati, kakšen je razvoj, ki je do tega pripeljal. Poleg tega mora še odgovoriti na Fodorjev in Pylyshynov argument in pokazati, kako je v takem sistemu možno sistematično in produktivno obnašanje. Tako Smolensky kot drugi raziskovalci se trudijo izdelati modele, ki bi kazali te lastnosti, obeta predvsem razvoj mrež, ki s povratno povezavo omogočajo informacijo o predhodnem ciklu ("recurrent networks": Elman, 1990; Pollack, 1990).

Zanimivo hipotezo o tem, kako v sistemu pridemo do sistematičnega obnašanja, sta podala Bechtel in Abrahamsen (1991). Njun predlog je pristop, v katerem formalne simbole potegnemo iz sistema in jih postavimo v okolje. Kar obstaja znotraj sistema, niso notranje reprezentacije teh zunanjih simbolov, ampak zmožnost sistema, da iz njih razbere informacijo in potem proizvede simbol, ki se pokorava sintaktičnim pravilom. V primeru človeka je tak zunanji simbolni sistem jezik.

Konekcionistični modeli poleg tega, da so biološko bolj verjetni, zbujejo tudi upanje, da so zmožni odgovoriti na problem notranje intencionalnosti, ki ga klasični simbolni modeli niso uspešno rešili in na katerega je opozarjal J. Searle z znanim miselnim eksperimentom "Kitajska soba". Če si zamislimo robota, ki bi bil s senzorji povezan z okoljem, potem bi notranje reprezentacije, ki bi spontano nastale v robotu kot odgovor na robotovo prilagajanje in učenje, bile povezane s svetom, bile bi o nečem v svetu. Veliko vprašanje, ki ga mora konekcionizem rešiti, pa je, kako lahko sistem te reprezentacije kasneje uporablja v drugih nalogah, ki niso povezane s procesom, v katerem je reprezentacija nastala.

ZAKLJUČEK

V kognitivni znanosti danes prevladujeta predvsem dva pristopa za pojasnitev kognitivnih fenomenov, kognitivizem in konekcionizem. Znanstveniki obeh pristopov skušajo spoznavne funkcije simulirati s pomočjo računalnika. Kognitivist se pri tem naslanja na formalno logiko, konekcionista pa na matematiko dinamičnih sistemov. Kognitivistova teza je, da je za razlago obnašanja potrebna posebna kognitivna raven, raven mentalnih reprezentacij. Te imajo notranjo sintaktično strukturo in tako omogočajo, da se semantične lastnosti reprezentacij kažejo v sintaktičnih in s tem fizičnih lastnostih ter tako igrajo vzročno vlogo pri generiranju obnašanja. Porazdeljene reprezentacije konekcionističnega sistema nimajo take strukture, saj semantični vsebini izraza ne ustreza struktura, ki na transparenten način kaže sestavne dele izraza. Zato se postavlja vprašanje, kako interpretirati konekcionistične modele. Podali smo le skico alternativ, od katerih pa bi vsaka zahtevala podrobnejšo analizo, ki bi vključevala dognanja vseh disciplin kognitivne znanosti.

Olga Markič, mlada raziskovalka in asistentka na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

LITERATURA

- BECHTEL, W. (1988): *Philosophy of Mind: An Overview for Cognitive Science*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- BECHTEL, W. in ABRAHAMSEN, A. (1991): *Connectionism and the Mind*, Basil Blackwell, Oxford.
- CHURCHLAND, P. M., (1989): *A Neurocomputational Perspective: The Nature of Mind and the Structure of Science*, MIT Press, Cambridge, MA.
- DOBNIKAR, A. (1990): *Neuronske mreže*, Didakta, Radovljica.
- ELMAN, J. L. (1990): "Finding structure in time", *Cognitive Science* 14, 179-211.
- FODOR, J. A. in PYLYSHYN, Z. W. (1988): "Connectionism and Cognitive Architecture: A Critical Analysis", *Cognition* 28, 3-71.
- GARDNER, H. (1987): *The Mind's New Science: A History of Cognitive Revolution*, Basic Books, New York.
- HAUGELAND, J. (1985), *Artificial Intelligence: The very idea*, MIT Press, Cambridge, MA.
- McCULLOCH, W. S. IN PITTS, W. H. (1943): "A Logical Calculus of the Ideas Immanent in Nervous Activity", v M. Boden (ur.) *The Philosophy of Artificial Intelligence*, Oxford University Press, Oxford.
- POLLACK, J. (1990): "Recursive Distributed representations", *Artificial Intelligence* 46, 77-105.
- RUMELHART, D. E., McCLELLAND, J. L., and the PDP Research Group (1986): *Parallel Distributed Processing: Explorations in Microfeatures of Cognition*, vol. 1&2, MIT Press, Cambridge.

- SEARLE, J. R. (1980): "Duhovi, možgani in programi", v: D. Dennett in D. Hofstadter (ur.), *Oko Duha*, (1990), Mladinska knjiga, Ljubljana.
- SMOLENSKY, P. (1988): "On the Proper Treatment of Connectionism", *Behavioral and Brain Sciences* 11, 1-74.
- TAURETZKY, D. S. in HINTON, G. E. (1988): "A Distributed Connectionist Production System", *Cognitive Science*, 12, 423-466.
- TURING, A. (1950): "Stroji, ki računajo, in inteligenca", v: D. Dennett in D. Hofstadter (ur.), *Oko Duha*, (1990), Mladinska knjiga, Ljubljana.

Zavest in fizična stvarnost

Pojem zavesti je nedvomno nejasen in neenoten. Zavest lahko razumemo kot stanje, kot proces ali kot dej (akt). Neenotnost pojma zavesti se kaže tudi v zelo različnih teorijskih oz. filozofskih opredelitvah, ki pa so vse relevantne. Naj omenim le dve sodobni filozofski tradiciji, ki vsaka po svoje pojmujeta zavest. V fenomenološki tradiciji razumejo zavest kot izvor mentalnih (intencionalnih) aktov ali kar kot samo intencionalno naperjenost na predmete, v empiristični tradiciji pa jo razumejo kot neposredno dan subjektivni doživljaj (kvalijo) ali kot neko splošno mentalno propozicionalno naravnost. Vsako od teh in še drugih razumevanj zavesti je legitimno in odpira svoj vidik zavesti, vendar nobeno od njih ne zajema vseh drugih razumevanj in vidikov. Tudi sam nimam na voljo univerzalnega, vse pokrivaločega pojma zavesti, zato se bom omejil le na nekatere vidike tega pojma, ki so pomembni za razpravo o kognitivni znanosti. Skušal bom opozoriti na možnost "vgraditve zavesti" v fizikalno stvarnost, kar je ambicija znanosti in dobršnega dela kognitivne znanosti še posebej (npr. program naturalizirane razlage izvora in narave zavesti).

Najprej pa naj opozorim na tri, po mojem mnenju osnovne modalitete zavesti, ki so običajno sočasno v duševnosti: zavest kot *zavest o nečem* (intencionalnost zavesti), zavest kot *zavest nekoga/nečesa* (zavestni subjekt ali organizem) in zavest kot *duševno stanje budnosti in pozornosti (zavestnost)*.

Nekateri filozofi so skušali te modalitete zavesti zvesti na eno od njih, vendar se to prizadevanje ni obneslo. Brentano, Meinong in fenomenologi so poskušali zavest zvesti na intencionalni doživljaj ali intencionalni akt, nemški idealistični filozofi na kvaliteto subjekta, empiristični filozofi (npr. Mach, James, zgodnji Russell) pa na primarni doživljaj oz. kvalijo. V vsakem primeru so morali avtorji teh teorij "pohabiti" preostala dva vidika in ju bodisi na silo izločiti iz obravnave ali ju strpati pod svoj vidik. Mislim, da po stoletjih razprav lahko zaključimo, da se redukcionizem v pojmovanju zavesti ne obnese in da moramo obravnavati *sočasnost in nujno sopripadnost* navedenih treh vidikov zavesti. To pa pomeni, da imamo opravka z naslednjo tričleno relacijo:

duševna kvalija, stanje budnosti

ZAVEST

za koga (subjekt) o nečem (int. predmet)

To relacijo lahko opredelimo tudi takole: *Zavest je budno duševno (mentalno) stanje, ki notranje pripada odnosu, kjer je nekaj za nekoga o nečem.* Ne trdim, da sem s tem podal popolno definicijo zavesti, ker sem se tudi sam omejil le na izbrane tri vidike zavesti, preostalih pa nisem ekspliciral. Tako sem npr. izpustil *neintencionalne oblike zavesti* (npr. nepred-

Andrej Detela

Duševni procesi v živih organizmih

– izziv za sodobno fiziko

1. Uvod.

Naj začnem z nekaj mislimi, ki me bodo pripeljale v bližino vprašanja, ki ga bom malo kasneje zastavil. Vsi, ki to beremo, smo zavedajoča se bitja. Zavest se lahko manifestira kot čista (izvorna) zavest, to je zavest, ki se zaveda same sebe – preko sebe, torej brez kakršnih koli drugih atributov. Zahodni človek iz raznih razlogov temu izkustvu običajno ne pripisuje kakega iskrenega pomena – bolj kot izvorno razumevanje nečesa ga mikajo orodja, skozi katera se to nekaj manifestira navzven. Zato se le težko znajde na mestu, kjer v svetlobi izvira mirno zre na polnost

sveta in gre ves svet skozi njega, pa ga vendar ne potegne za sabo v nekaj delnega.

Torej, zavest uporablja tudi številna orodja, skozi katera se izraža. Eno tako orodje, ki ga današnji čas zelo ceni, je razum (ratio, mental). V tem primeru gre za procesiranje informacije na osnovi nekih predpostavk in z uporabo nekih algoritmov. Ne gre za celovit odnos do sveta – razumski algoritmi obravnavajo le en del, ki je iztrgan iz celote. Zdaj znamo številne od teh partikularnih procesov posnemati tudi z računalniki. A razum je le eno od možnih orodij. Zavest deluje tudi skozi čustva, deluje tudi skozi številne zelo elementarne vitalne procese v organizmu (npr. prenos čutilnih in motoričnih dražljajev po živcih). Verjetno se na svojem lastnem nivoju zaveda tudi vsaka celica, vsak virus, morda celo vsak atom (s kakšno pravico smemo zanikati obstoj bitij v drugih svetovih!), vsekakor pa poznamo številne

metna občutja) in oblike zavesti, kjer *ni jasno določen subjekt (nosilec)*, npr. polzavestna stanja. Popolna definicija zavesti pa je po mojem mnenju prav tako nemogoča kot definicija sveta, biti, misli itd. Vendar že ta začetna opredelitev pokaže na veliko logično in stvarno kompleksnost zavesti.

Najprej opozarjam na kvalitativno oz. kategorialno razliko med "odnosom za koga" in "odnosom do nečesa". Medtem ko gre pri odnosu "(zavest) za koga" za vsaj delno *realen odnos*, kajti nanašamo se na stvarni subjekt, na stvarni organizem kot nosilca svojih zavestnih stanj, je odnos "zavest o nečem" *ne-realni* (mentalni). Ne-realnost tega odnosa se kaže tudi v njegovih logičnih posebnostih: pri stvarnem odnosu morajo vsi člani v odnosu aktualno obstajati, oz. točneje, so na isti ontološki ravni, pri odnosu "zavest o nečem" pa je to "nekaj" lahko tudi neobstoječa, celo nemogoča stvar (npr. izmišljene osebe, "štirikotni trikotnik"). Drugi znak nestvarnosti tega odnosa je, da pri stvarnih odnosih, npr. pri diadičnem odnosu $a R b$ iz identitete $a = c$ nujno izhaja, da velja tudi odnos $c R b$. Pri "zavesti o nečem" pa iz "zavesti, o a" in identitete " $a = b$ " ne sledi "zavest o b".

Odnos "zavest o nečem" je torej drugače logično in ontološko strukturiran kot odnos "zavest za koga". Mnogi teoretiki zato zanikujejo obstoj intencionalnega odnosa in ga proglašajo za navidezen odnos, npr. za učinek jezika na naše razumevanje mentalnih dogodkov itd. Med najbolj reprezentativnimi teoretiiki, ki zagovarjajo to stališče, je Ludwig Wittgenstein. Že v

avtonomne in visoko inteligentne procese, ki so jih vsi ti sposobni. Spomnim se, kako sem kot otrok pod mikroskopom gledal neko enocelično bitje, nekakšno amebo, ki se je ujela v "usta" zvončice, nekega drugega mikroskopskega organizma, in kako je resnično panično iskala pot ven, ko se je zavedela, v kakšno past je zašla. "Odrasli" se bodo morda smejali, če rečem, da sem že tedaj občutil zavest, skrivnostno prisotnost duše in ne samo življenjskih mehanizmov, v vsem, tudi najbolj drobnem. Do amebe sem čutil sočutje, ker nisem imel – kako paradoksalno! – orodja, da bi ji v njenem svetu pod mikroskopom pomagal.

Če se zdaj vrnem k orodjem zavesti, moram opozoriti še na intuicijo, ki ni isto kot razum. S pomočjo intuicije zavest stopa v svet mnogo bolj celostno, vsepovezujoče. Navdih, ideje so samo trdno prijemljivi rezultati mnogo bolj fluidnega intuitivnega procesa, sunki, ki

prodrejo v racionalno polje. Intuicije same se premalo zavedamo – navadno jo prevpije mental. Vsa iskrena duhovna iskanja pa zagovarjajo prebujanje intuicije, zato bo razvoj verjetno prej ali slej omogočil veliko bolj subtilno dojetje sveta kot je današnje.

In kako naj zdaj te subtilne oblike uma, oblike, ki se stalno prelivajo in se tkejo na novo, umestimo v materialni, fizični svet? Intuicija, duhovna izkustva iz celostnega sveta, stanja, o katerih je treba govoriti previdno, a z vsem spoštovanjem... in mirna svetloba čiste zavesti – le na kakšni materialni osnovi je možna manifestacija tega? Za številne bolj elementarne duševne procese (npr. za dogajanja v posameznih živčnih celicah) smo našli neko znanstveno razlago (npr. elektrokemični procesi v celičnih membranah), ki pa nas, kar se globljega pojmovanja uma in zavesti tiče, samo pripelje žejne čez vodo. Voda pa teče, je tu, saj smo vsi zavedajoča se bitja.

¹ Na tem mestu se bo seveda vsak filozof spomnil Parmenida in na njegovo zavračanje "mišljenja o neobstoječem". Tudi parmenidovsko identificiranje mišljenja in biti izključuje intencionalni odnos do neobstoječega. Parmenid ima vse mišljenje neobstoječega za izraz protislovnega, t.j. nemogočega mišljenja. Vendar Parmenid meša protislovno mišljenje in mišljenje o protislovnem. Medtem ko je nemogoče trditi protislovje in v isti misli združiti protislovne sestavine, pa je mogoče v isti misli misliti na te sestavine, npr. kot antecedense neke implikacije. Misliti na A in ne-A ne pomeni pozicioniranje teze "A in ne A" kot možne resnice, temveč zgolj "jemanje v ozir", npr. kot možni sestavini sklepa (npr. kot elementa tautologije "če A, potem (če ne A, potem B)").

Ne verjamem, da nas bo znanost glede tega odžejala, nikakor ne, kajti zavest ima svoj izvir v nas samih in ne v znanosti.

Problem postavljam drugače: Polnost življenja, ki je v nas, nas spodbuja k novim spoznanjem.

Izjemna polnost, ki jo vidimo in čutimo v duševnih in duhovnih procesih, nas sili v nesluteno subtilnost prostorov, ki bi povezovali duhovno in materialno. Kajti oboje je seveda povezano. Raziskovanje uma postavlja fizike v neznanški izziv, vsekakor enega največjih v zgodovini znanosti. Vprašanje, pred katerim so se pojavili, se glasi: Kako daleč v pojmovanju subtilnosti materije je treba iti, da bi na nivoju znanosti (ne na duhovnem nivoju, kajti izvir je, kot rečeno, v nas) razumeli vsaj nekatere čudovite biološke pojave, npr. preprosto preobrazbo gosenice v metulja. (Naj takoj povem, da danes še nikomur ni niti približno jasno,

Traktatu je dokazoval, da so vsi stavki, s katerimi skušamo izreči intencionalne odnose oz. propozicionalne naravnosti (mnenja, prepričanja, želje itd.), navidezni. Ti stavki skušajo opisati neopisljivo, namreč odnos mišljenih stavkov do dejstev (stanj stvari) (Traktat, 5.542). V Filozofskih raziskavah pa ima vtis o posebnem, le posameznemu subjektu dostopnem odnosu zavesti do nekega predmeta za učinek jezikovnih iger, ki so temelj človekove življenjske oblike. Izrazi, kot so "misliti na X", "spominiti se X" itd., so analogni izrazu "govoriti o X" (PU, par. 689). Intencionalni odnos je po Wittgensteinu formalni učinek govora o duševnih doživljajih, ne pa stvaren odnos.

Naj se z Wittgensteinom strinjamo ali ne glede eliminacije intencionalnega odnosa kot momenta zavesti, drži, da ga ne moremo poistovetiti z nobenim realnim, npr. *fizikalnim odnosom* ali procesom, kajti v tem primeru bi zanj veljala substitucija identičnega in ne bi bilo mogoče misliti nečesa neobstoječega, želeti si nečesa (še) neobstoječega itd.¹

Namesto "zavest o nečem" bi lahko dejali tudi "vsebina zavesti" oz. "vsebina zavestnega duševnega stanja". Toda to je le verbalna sprememba, kajti vsebina zavesti se zopet lahko nanaša na neobstoječe stvari in se ne ohrani pri zamenjavi identičnega. Skratka zopet je nekaj, kar ni fizičen, realen odnos.

Odnos "zavest (za) koga" je sicer realen odnos, a obenem ima tudi svoje nezvodljive kvalitete, ki ga ne delajo za "povsem realnega". Ta odnos karakterizira posamezno zavestno bitje kot subjekt doživljanja, mentalnih stanj in dejanj. Zdi se, da ima le ta

po kakšnih fizikalnih zakonitostih je možna čudežna notranja urejenost te preobrazbe.) In kako daleč je treba še naprej, da bi razumeli, kje je v nas shranjen spomin? In kaj je materialna podlaga za delovanje intuicije? In...? Izziv torej je tu, moramo ga sprejeti ali pa se povsem odpovedati vsaki znanosti, kajti ne moremo reči, da nekaj ne obstaja, če tega ne znamo razumeti in razložiti. Smisel znanosti je v iskanju samem, v odprtosti gledanja, v natančnosti opazovanja z očmi in glavo, je v ljubezenskem hrepenenju, da bi se sveta dotaknili tudi s tega vidika, se ga dotikali in dihali z njim. Spoznanja, ki se nam pri tem utrnejo, pa so kot glasba, ki zveni vedno na novo.

oseba A neposredni in izvorni stik s "svojimi" doživljaji. Zato so duševna stanja le zanjo neposredno dostopna in dana. Drugi ljudje (subjekti) imajo lahko le posreden odnos do teh doživljanj, npr. preko opisov, ki nam jih A daje o svojem doživljanju. Ta karakteristika se tudi zdi marsikateremu filozofu sporna in naj bi bila znak nestvarnosti tudi tega odnosa. Tako npr. je menil tudi Ludwig Wittgenstein. Velik del Filozofskih raziskav je posvetil prav zavračanju ideje o "zasebnem jeziku", t.j. jeziku duševnih stanj, ki je "razumljiv" le posamezniku, ki ima ta duševna stanja. Wittgenstein dokazuje, da je kartezijanska ideja o povsem subjektivni danosti zavesti jezikovna iluzija, podobno kot predstave o intencionalnosti zavesti. Po Wittgensteinu "ima lahko" zavest šele posameznik kot govoreči subjekt. Ta nujna zveza se med drugim kaže tudi v navidezno apriornih resnicah tipa "Le jaz vem, kaj doživljam", "Zavest je bistveno moja zavest" itd.

Sam ne sprejemam v celoti te Wittgensteinove teze, čeprav se zavedam nujne posredujoče vloge jezika pri *artikulaciji* posameznikovega odnosa do predmetnega sveta in do samega sebe. Menim, da je v doživljanju subjektivne enotnosti zavesti, njene centriranosti okrog "točke sebnosti" več kot le ponotranjeni učinek govora o sebi, ki se ga sicer naučimo v socializaciji; namreč v tem je tudi nezvodljivo doživljajsko jedro "pripadnosti" vseh doživljanj, združenih pod "eno zavest", eni osebi oz. enemu subjektu. Ne trdim, da je ta odnos aprioren, in jezik lahko to "prevaja" v navidezne apriorne stavke, vendar pa ta prevod ne zanikuje izvirnega doživljanja.

2. Nekatere zahteve za fizikalne sisteme, v katerih bi lahko potekali zapleteni duševni procesi

Hitrost procesiranja informacij. To je pojem, ki je znan iz sveta računalnikov. Najlaže jo je utemeljiti na osnovi linearnih (zaporednih) procesov. Zdi se, da so sodobni računalniki v primerjavi z biološkimi bitji hitri, vendar je ta ocena tvegana in varljiva, saj računalniki delujejo dosti bolj linearno kot biološka bitja, pri katerih gre za izredno kompleksno povezanost dogajanj na zelo različnih nivojih in mi poznamo le nekatere.

Širina polja, v katerem to poteka – količina informacij, ki v procesu sodelujejo. Kako različne informacije sodelujejo? Ne gre toliko za enciklopedično širino, ki ustreza kakemu obrazcu, večji problem je različnost samih obrazcev, to je sposobnost smiselnega

povezovanja velikega števila povsem različnih informacijskih vzorcev.

Hkratnost obdelave informacij. Npr. asociativne zveze so možne le, če se simultano povezuje veliko število nivojev, od katerih mora že vsak zase imeti zadostno širino. Intuitivni procesi zahtevajo izjemno hkratnost. Tu smo daleč od linearnega procesiranja informacije. Lahko bi govorili o mnogodimenzionalnem informacijskem polju, vse dimenzije skupaj so povezane v celoto.

Pojav nealgoritmčnih funkcij: Kljub temu, da velik del mentalnih procesov poteka v skladu z algoritmi, ki bi jih lahko racionalno formulirali, pa vsaj ena od racionalnih sestavin, namreč intelektualni dvom, že presega algoritme. V polju intuicije pa so algoritmi sploh raztopljeni.

Odnos med intuicijo in mentalom je v marsičem podoben odnosu med tekočino in

“Zavest za koga” je več kot lingvistična forma tudi zato, ker je posameznikov odnos do sebe kot zavestnega bitja *sestavina njegove biti*, kajti posameznik šele s svojimi zavestnimi stanji (ki so torej “zanj”) sploh *ve zase* in s tem sploh *obstaja* kot oseba. Tu ponovno pripominjam, da ta ugotovitev ne pomeni zagovora teorije o “zasebnem jeziku”, kajti ne trdim, da ima vsakdo “svoje” doživljaje, ki jih pozna le on, temveč le to, da je *način, kako so doživljaji relevantni zanj, načelno neprimerljiv z načinom, kako so ti doživljaji lahko relevantni za druge.*

Težave pri opredelitvi “zavesti za koga” kažejo, da tudi odnos “za koga” ni povsem realen in ga ne moremo izenačiti z nobenim fizičnim odnosom ali procesom.

Tako sem po tej, nemara sumljivo kratki analizi prišel do sklepa, da sta dve komponenti začetne opredelitve zavesti kot trojiškega odnosa nezvodljivi na realne, npr. fizične odnose. To pa pomeni, da se “celota zavesti” ne da zvesti na telesno, fizično realnost, ki jo lahko na kratko opredelimo kot celoto vseh obstoječih stvari in dogajanj ter vseh realnih odnosov. S tem pa niso zaprta vrata za vsakršno povezavo zavesti s fizikalno stvarnostjo, zato zgornje ugotovitve nimam za dokaz *dualizma zavesti in telesa*. Vsak tak dualizem namreč neposredno ruši samega sebe, saj postulira dve “substanci (stvarnosti), zavest in fizično substanco, nakar išče realno zvezo med njima. Toda potem, ko smo ugotovili, da noben realen odnos kategorialno ne ustreza intencionalnosti, niti ne scela odnosu “zavest za koga”, je nesmiselno ponovno iskati “zvezo” med zavestjo

trdno snovjo: V kristalu trdne snovi vsak atom točno ve za svoje mesto in se po pravih kristalne zgradbe dotika le nekaterih sosedov, medtem ko se atom ali molekula v tekočini srečuje z vsemi delčki celote, ne kaotično, temveč v skladu z dihanjem tokovnic.

Nazadnje spet o čisti (izvorni) zavesti: Ali je to kaj drugega kot vseprisotnost mnogodimenzionalne celote, samosrečavanje vsega v enem, enega v vsem?

V zadnjem času pogosto primerjajo možgane s hologramom. Znano je, da pogled na vsak (še tako majhen) košček holograma razkrije sliko celotnega holograma (ki pa je manj ostra, če je opazovani izsek holograma manjši). Novejše raziskave resnično kažejo, da vsak delček možganov vsebuje tudi informacijo o drugih delčkih, območjih – seveda pa se ta informacija v različnih delčkih izraža v različni obliki, podobno kot tudi vsaka celica organizma

vsebuje kompletno genetsko informacijo, v zgradbi in delovanju tiste posamezne celice pa se manifestira le en delček, čeprav je vsa preostala latentno še vedno prisotna. Tudi številna zelo stara in zdaj spet popularna spoznanja o telesnih meridianih, torej o sozvanjanju subtilnih energij na različnih nivojih, govore o tej vsepovezanosti. Primerov bi lahko našli še nešteto.

Če pa obstaja vsepovezanost dogajanja v živem organizmu, potem mora obstajati nekakšna koherenca med deli celote. Ne samo nekatere funkcije uma, kot intuicija, tudi vse fizične funkcije delujejo vsaj v neki meri koherentno. In če um pozna tudi mnogodimenzionalno vseprisotnost, ki se kaže ali v poglobljenem meditativnem zrenju vzhodnjaškega jogija ali v ustvarjalnem in ljubečem zanosu zahodnega iskalca, potem mora vsekakor obstajati tudi koherenca v tistem najširšem smislu. Vse materialno je zaznamovano s

in telesom. Pa tudi pri goli razliki obeh substanc ne moremo obstati, ker je tudi to realen odnos, pa čeprav "per negationem".

Zato ostaja še ena domneva. Namreč da "odnos do X" in "odnos za X" morda *nadgrajujeta* tretjo komponento zavesti, t.j. čisti doživljaj budnosti in pozornosti in da se morda lahko ta doživljaj povezuje s fizično stvarnostjo. Preostali dve komponenti nista fizično stvarni oz. vsaj ne scela fizično stvarni, temveč ustrezata diskurzivni artikulaciji posameznikovega odnosa do predmetnega sveta in do samega sebe. To bi pomenilo, da le bitje, ki pozna jezik in različna pravila obnašanja, lahko zgradi oba odnosa in ju artikulira.

Kaj pa tretja komponenta, t.j. čisti doživljaj zavestnosti, ki se kaže npr. v občuteni razliki budnosti, spanja, sanjanja in nezavestnosti in v stanju pozornosti? Menim, da gre v obeh primerih za kvaliteto, ki se ne da reducirati na druge duševne kvalitete, torej sta nekakšni čisti subjektivni fenomenološki kvaliteti. Res pa je tudi, da občutek zavestnosti človeku ni neposredno dan, temveč se ga zave šele prek razlike od drugih duševnih stanj, ki jim zavestnost ne pripada, npr. sanje, spanje. Toda zato zavestnost ni artefakt refleksije, uma, jezika ali misli. Zavestnost je tako izvorna in primarna duševna kvaliteta, da nam je mentalno enostavno preblizu, da bi imeli do nje neposreden odnos. Tu je tako, kot smo tu mi sami, kot poteka naše življenje, kot se raznoliko izraža naša bit. Prav zato je zavestnost od vseh treh vidikov zavesti najbolj "faktični" vidik, to pa pomeni kar najmanj jezikovno, miselno, kulturno posredovana.

termičnimi fluktuacijami, ki zabrisujejo informacijo in večajo entropijo. V živih organizmih se, kar se funkcij uma tiče, stvari dogajajo na mikroskopskem nivoju (še dosti bolj mikroskopskem kot v čipih računalnikov) in vsak prenos informacije na tem nivoju je izpostavljen nevarnosti fluktuacij oziroma entropije. Po klasičnih molekularnih procesih ne bi bila možna niti koherentna povezava med dvema sosednjima celicama, razen če bi bil vložek energije izjemno velik. Bil bi prevelik in sploh si organizmi ne morejo privoščiti velikega razsipavanja z energijo (ljudje se moramo tu še veliko naučiti!). Na nivoju današnjega fizikalnega spoznanja pa obstaja način, ki omogoča koherenco med deli celote. Znan je z imenom kvantna koherenca.

To je pojav, da mikroskopsko veliko območje snovi stopi v eno samo skupno kvantno stanje. Sicer kvantna stanja pritičejo predvsem

posameznim delcem (npr. atomi, elektroni...), vendar določena zvrst delcev (tako imenovani bozoni) ljubi skupna kvantna stanja in se pod določenimi pogoji medsebojno povežejo v to stanje. Najbolj znana primera kvantne koherence sta supraprevodnost in nastanek laserskega žarka (tudi svetloba je neka subtilna oblika snovi). Supraprevodni obroček (oz. električni tok v njem) je cel v istem kvantnem stanju, zato lahko opazujemo zanimive interferenčne pojave s supraprevodnimi tokovi (na tem temeljijo neke posebne interferenčne naprave, imenovane "squid"). In če se ozremo na laser, holografija temelji na koherenci laserske svetlobe. Ves laserski žarek je v subtilni kvantni povezanosti. Vprašanja te vrste so zadnje čase v fiziki zelo prisotna. Na primer, v vrsti tako imenovanih EPR eksperimentov so potrdili že prej postavljeno hipotezo, da foton na eni strani žarka v hipu (dosti

Prav ta faktičnost jo dela nemara tudi za najbližjo drugim “dejestvom”, ki bazično sodoločajo človeka, med drugim tudi njegovi fizični naravi.

Naslednja pomembna značilnost zavestnosti, ki je ne najdemo pri prvih dveh komponentah zavesti, je, da lahko zavestnost kot duševna kvalija obstaja tudi pri *neintencionalni* in *subjektivno necentrirani* zavesti, npr. tedaj, ko se prepuščamo občutkom, ne da bi imeli v mislih ali “v zavesti” katerokoli posebno vsebino ali predmet, niti ne mislimo na samega sebe, torej ko “smo zgolj tok zavesti”. Takšno doživljanje opisujejo fenomenologi, pa tudi umetniki, mistiki ali običajni ljudje. Seveda se pojavlja ugovor, da je občutek neintencionalnosti in necentriranosti iluzija, da je intencionalnost in osrediščenost zavesti le prikrita v ozadju, a še vedno prisotna v doživljanju. Kakorkoli že, lahko si vsaj *zamišljamo takšen tok zavesti*, kar je že dovolj, da postuliramo njegovo pojmovno možnost. To pa pomeni, da je v načelu možna zavest, ki vztraja zgolj pri “doživljanju same zavestnosti”, brez drugih komponent.

Ta možnost nakazuje, da je zavestnost bolj temeljna od drugih komponent zavesti, čeprav je nemara tudi manj razvita, manj dostopna refleksiji in manj “kognitivna” kot druge, bolj elaborirane in bolj artikulirane oblike zavesti. Upravičeno lahko domnevamo, da neke vrste zavestnosti poznajo nekatere vrste živali. Zavestnost se povezuje z občutji, zaznavami, prostimi asociacijami predstav itd., ne da bi bila le občutje, zaznava, asociacija predstav. Zavestnost je torej sama na meji z nezavednim.

prej, kot lahko pride svetloba) začuti, kaj se zgodi z drugim fotonom na drugi strani žarka: Ves žarek je koherentno povezan in zdi se, da za to povezavo ni potreben noben čas.

Naš čas pa ponuja zanimive pogovore med ljudmi na videz povsem različnih strok. Mislim, da v srečavanju pogledov, ki prihajajo iz različnih zornih kotov, morda lahko počasi uzremo konture novih spoznanj. Kaj bo zraslo iz iskrenega dialoga med fiziki in biologi? In če so zraven še filozofi – toliko bolje.

3. Kratek pregled bioloških procesov, ki bi morda omogočali kvantno koherenco

Molekularni procesi v celicah, s tem pa mislim vse take procese, ki temeljijo na transportu molekul ali ionov v celicah (primer: elektrokemični in membranski pojavi v živčnih celicah), niti po hitrosti, še manj pa po kom-

pleksnosti povezav ne morejo pojasniti celostnih funkcij uma. Korelacije med molekulami v bioloških tekočinah so kratkega dosega, zato na tem nivoju skoraj gotovo ne more priti do alocalne povezanosti in kvantne koherence. (Alocalnost je razpetost v celoten prostor in ne samo v zelo omejeno območje.)

Bolj zanimivi so morda elektronski procesi v živčnih in morda tudi kakih drugih celicah. Elektroni so namreč nekako milijonkrat lažji od prej omenjenih ionov, zato lahko omogočajo neprimerno hitrejše prenose informacij. (Prav zato so sodobni elektronski računalniki toliko hitrejši od mehanskih, kakršne so v starih časih imeli po trgovinah!) Ali biološke molekule sploh lahko prevajajo električni tok, torej ali elektroni lahko potujejo po biomolekulah? (Glavni mehanizem za električni tok v celicah je namreč prej omenjeni transport ionov.) Pač, lahko: Številne biomolekule

Če se torej sprašujemo o objektivni, npr. fizikalni podlagi zavesti, potem se to vprašanje lahko nanaša predvsem na *fizikalne podlage zavestnosti* kot kvalije, ki razlikuje budno stanje od drugih duševnih stanj in pozornost od nepozornosti, neprisebnosti ipd. Zavestnost nima nujno posebne vsebine, predmetne naravnosti, centriranosti, pač pa lahko vse to spremlja. Ni subjekt, ki bi se postavljala nasproti objektom, in ni dejavnik, ki bi kaj bistvenega prispeval h konstituciji predmetnosti, čeprav mora vsaka subjektivna zavest vsebovati zavestnost kot primarno kvalijo. Zato zavestnost tudi ni nekakšna *transcendentalna zavest*, temveč je lahko vseskozi *empirijski pojav*, vezan na določen čas in prostor. Obenem pa brez zavestnosti ni tudi nobenega drugega vidika ali oblike zavesti.

Na te lastnosti zavestnosti se navezujejo še nekatere druge, ki morda olajšujejo povezavo zavesti in objektivne stvarnosti. Za zavestnost kot čisto duševno stanje je značilna *vsepovezanost*, to je homogenost in notranja koherentnost. Je tudi specifično *alokalno stanje*, namreč istočasno "združuje" različne doživljaje in duševna stanja, čutne vtise z vsega telesa, spomine, slutnje, upe. Zavestnost je nekakšno notranje "polje budnosti" in v enaki meri pripada vsem doživljajem, izkustvom, zamislim itd., če ti vstopijo v "polje budnosti". Polje budnosti pa ni le aktualnost, temveč tudi potencialnost, saj je odprto za vse mogoče nove občutke in druge doživljaje, kognicije, motivacijske vzgibe. Skratka, zajema na neki način *ves obseg človekovih občutkov, pretekla izkustva in prihodnje možnosti posameznika*.

kažejo zelo zanimive polprevodne lastnosti, še zlasti proteini (verige iz aminokislin). Pri nekaterih elektron skoraj brez upora potuje vzdolž verig. Z lahkoto potuje tudi na primer vzdolž vijajne osi v DNK (DNA). Od polprevodnikov ni več tako daleč do supraprevodnikov. Na primer, tako imenovani kvantni Hallov pojav nastopa v polprevodnikih, kaže pa supraprevodne lastnosti. Obstajajo domneve, da so nekateri proteini (npr. melanin) lahko celo supraprevodni, in to pri biološki temperaturi (37°C). Proteinske verige bi potem bile kot nekakšne supraprevodne žice, in če bi se na pravi način prepletle med sabo, bi v proteinskem spletu morda lahko prišlo do koherentnih pojavov in morda tudi prav neverjetnih možnosti procesiranja informacije, možnosti, ki daleč presegajo današnje zamisli.

Iskanja v tej smeri bi nekoč morda lahko pojasnila številne subtilne duševne procese.

Če bi hoteli na ta način pojasniti tudi najbolj celostne funkcije uma, pa bi bilo potrebno še nekaj: Medsebojno stikanje supraprevodnih ali polprevodnih območij po vsem organizmu ali vsaj po znatnem območju. Tu pa nastopi težava. Tiste biomolekule, ki so primerni električni kandidati, so skoraj vse omejene na relativno majhna območja, obdana z nekakšno "juho" vsega mogočega, raztopljenega v vodi. Malo več jih je skupaj v celičnih jedrih. Posebno veliko dolžino pa dosežejo v mikrotubulih. Zato so ti zdaj najbolj zanimivi.

Mikrotubuli so drobne cevke, široke približno 30 nm (nanometrov), sestavljene iz globularnih proteinov (to so v kroglice zavozlane proteinske verige), podobno kot so cevke mladotenic, v vodah živečih ličink, sestavljene iz peščenih zrc. Te kroglice so v parih (a in b tubulin), med njima je elektron, ki lahko prestopa med dvema sosednjima legama, s tem pa nagne cel

Tudi sedaj se znajdemo v zadregi, če skušamo najti kakšno zvezo tako pojmovane zavestnosti s fizično stvarnostjo, saj se zdi, da za kaj takšnega ni mesta v naravi. Odpade tudi pogosta domneva kognitivnih filozofov, da je zavestnost morda rezultat komputacijske ali njej sorodne dejavnosti nevronov v možganih, kajti zavestnost kot izvorna duševna kvalija ni niti *osnova niti rezultat* kakšne operacije, kvečjemu je njihov predpogoj. Zavestnost ni mentalni proces ali njegov celostni učinek v kolikor si pod njim predstavljamo kompleksni tok nevrnalnih signalov v možganih. Ta proces ne bi ustvaril polja budnosti, ki je obenem stanje in proces, temveč tudi izvoren pradoživljaj, ki lahko "obstaja" le tako, da je eno od izhodnih stanj organizma, ne pa rezultat drugih stanj organizma.

Isti zaključek po mojem velja tudi za kognitivistično domnevo, da naj bi bila zavest sinergetski učinek *nevrnalne mreže v možganih*, t.j. paralelno distribuiranih nevrnalnih procesov v možganih. To tezo zagovarja tudi Peruš v svoji knjigi. Paralelno distribuirani nevrnalni procesi so kompleksen in zapleten nevrnalni komputacijski mehanizem, katerega vedenje lahko podamo s kakšnim "učnim pravilom", npr. s Hebbovim ali kakšnim drugim. Toda nevrnalni proces te vrste lahko *podpira* vznik in obstoj zavestnosti v živem bitju, namreč tako, da ustvarja *nevrnalno hologramsko strukturo* v možganih, ne more pa *ustvariti* zavestnosti kot izvornega duševnega stanja, na katerega se nanašajo vsa druga zavestna stanja in vidiki zavesti. Zavestnost ni le hologramsko stanje organizma, temveč tudi spe-

proteinski par na eno ali drugo stran. Nekateri pari imajo nekakšne "roke", s katerimi prijemljejo druge molekule in jih transportirajo po celici, torej mikrotubuli skrbe tudi za transport snovi v celicah. Skrbe tudi za premikanje celih celic – bički in migetanke so iz mikrotubulov. Bistveno vlogo imajo pri delitvi (mitozi) celice. Zdi se, da imajo osrednjo vlogo pri prenosu informacije v celicah. To je še posebno očitno iz dejstva, da centralni del aksona (živčnega vlakna) tvorijo mikrotubuli. Vemo, da so živčne celice najdaljše od vseh in mikrotubuli so bržčas najdaljše proteinske strukture, saj se lahko raztezajo za dolžino živca daleč, to pa je lahko cel meter ali še več.

Znotraj mikrotubulov je čista voda (brez kakršnih koli raztopljenih snovi), kot da bi notranjost mikrotubulov bila rezervirana za prenos informacije brez dušenja, ki navadno nastopi v električno prevodnih raztopinah.

Dobimo asociacijo na valovne vodnike. In res so v celicah opazili visoko koherentna mikrovalovna in UV sevanja s točno določenimi frekvencami, sevanja, ki so, kot kaže, alokalna in lahko celo prestopajo iz ene celice v drugo (iz enega mikrotubula v sosednjega?). Kateri fizikalni pojav bi torej bil nosilec informacije? Ali polprevodni (oz. supraprevodni) koherentni električni tok v steni mikrotubulov, ali morda koherentno sevanje v notranjosti mikrotubulov? Ne vemo. Morda gre za povezanost vseh teh pojavov hkrati, in vsak ima svojo vlogo na svojem nivoju. Recimo: Elektromagnetna sevanja se širijo tudi nekoliko iz mikrotubulov in skrbe za nabolj celostne oz. alokalne povezave (bolj subtilni duševni procesi), električni tokovi v proteinih skrbe za koherenco znotraj obsežnih proteinskih struktur (nekaj med lokalnimi in alokalnimi procesi), roke na mikrotubulih pa segajo že v povsem lokalni molekularni svet,

cifični "pradoživljaj", je podlaga, na katero se usedajo vsi drugi doživljaji.

Mislím, da ni druge rešitve problema povezanosti zavesti in fizikalne stvarnosti, kot da zavestnosti ali vsaj *čemu na njej* pripišemo *neposredni fizično-fizikalni pomen*. Po tej domnevi bi bila zavestnost kot pradoživljaj tudi fizikalno, ne zgolj psihološko dejstvo (stanje). Če ta domneva drži, potem je razumljivo, da zavestnost ni le *učinek* fizikalnih procesov v možganih, temveč je *aktualizacija neke temeljne fizikalne možnosti* materije, ki ji možganska aktivnost le odpre vrata, je pa ne povzroči v celoti. To je moja teza o *fizikalni osnovi zavesti*. Podobne teze sem zasledil tudi pri nekaterih drugih avtorjih, zlasti pri avtorjih t. i. *kvantne teorije zavesti* (npr. pri M. Lockwoodu v knjigi "Zavest, možgani in kvanti" (1989)).

Dejstvo je, da danes edino v kvantni fiziki najdemo nekatere podobnosti z zavestnostjo, kot sem jo opisal prej. Npr. v kvantnomehanskih fizikalnih stanjih naletimo na izjemno koherentna kvantna stanja, na alokalnost nekaterih kvantnomehanskih procesov, na realne učinke potencialnosti (kvantnomehanskih "možnosti" ali alternativ). Zato kar nekaj teoretikov išče osnovo zavesti v kvantnomehanskih pojavih. Najbolj znan je ta hip verjetno R. Penrose s svojima knjigama "Novo oblačilo duha/zavesti" (1992) in "Sence duha/zavesti" (1995). Penrose meni, da se zavest gradi na podlagi kvantnomehanskih procesov v drobnih sestavinah celic, posebej nevronov, t.i. mikrotubulov, le sekundarno pa na ravni običajnih mednevronske povezav.

tako da se lahko informacija preliva v najširšem razponu med duhovnim in materialnim.

Seveda ni preproste slike, mehanizma, ki bi dokončno poskrbel za informacijske povezave in notranjo urejenost v živih bitjih. Za vsem bi našli še nekaj, kar šele to ureja. Vrnimo se k preobrazbi gosenice v metulja! Ko se ličinka ali gosenica zaprede v bubo, se začne vsa hkrati raztapljati – dobesedno raztapljati. Celične membrane popokajo, znotraj bube je vse ena sama celična protoplazma, v kateri na videz povsem neurejeno plavajo brezštevna celična jedra. To je tako imenovana faza celične mase. Potem pa se v celični masi začno zarisovati konture metulja, najprej v nejasnih obrisih, potem pa vedno ostreje. Molekule se začno sestavljati v krila in v druge organe – in to po vsej bubi hkrati. Metulj ne raste iz neke osnovne celice kot pri razvoju embria, temveč rast metulja starta hkrati po vsej bubi!

Naredili so poskus, da so bubo, ko je njen razvoj dosegel fazo celične mase, prerezali na dvoje in potem vsako polovico lepo zakrpali z voskom, da celična masa ni iztekla. Kaj je nastalo? Ali morda dva metulja? Ne, na eni strani je zrasel prednji del metulja, ki je lahko letal, na drugi strani pa zadek, ki je lahko povsem normalno legel jajčeca. Nekoliko čuden občutek. Kaj je življenje? In – kje je bila v tistem vmesnem stadiju informacija o zgradbi metulja? Vsekakor je morala biti neka subtilna prostorska informacija, morda na osnovi nam še neznanega polja. Uvedli so izraz "morfogenetsko polje", to je polje, ki rodi obliko. Morfogenetska polja morda nastopajo tudi pri dosti bolj elementarnih preobrazbah, na primer pri razvoju proteinov v aktivno konformacijo. Proteinska veriga se lahko preplete na razne načine, v razne prostorske oblike, in samo ena taka povsem določena

Ta kvantnomehanski proces je po njegovem načelno nekomputacijski, zato nam omogoča pojav razumevanja, npr. razumevanja matematike ali pa npr. Gödlovih dokazov o nepopolnosti matematike, Turingovih in Churchovih dokazov o neizračunljivosti in algoritemski nerešljivosti nekaterih problemov itd. Za analizo Penrosovih tez imam tu vsekakor premalo prostora, zato le navajam njegove glavne teze.

Čeprav so različne domneve "kvantnih teorij zavesti" medsebojno zelo nasprotne (kar med drugim izhaja tudi iz različnih filozofskih izhodišč avtorjev in iz različnih interpretacij kvantne mehanike), so po mojem mnenju uspele senzibilizirati javnost (laično in strokovno), tako da je teza o substancialni analogiji med zavestjo in kvantnomehanskimi procesi/stanji čedalje resneje preučevana. Vendar od tod ne smemo prehitro sklepati, da je *zavest kot takšna* kvantnomehanski pojav. Strinjam pa se z domnevo večine avtorjev kvantnih teorij zavesti, da za globljo in točnejšo raziskavo teh analogij potrebujemo novo fizikalno teorijo, ki bi lahko zajela tudi pojav zavesti v fizikalnem svetu. Ta teorija bi morala nujno preseči sedanjo delitev na kvantno in relativnostno teorijo, t.j. na bazično teorijo mikrosveta in bazično teorijo makrosveta. Nova osnovna fizikalna teorija bi morala osvetliti "nadaljevanja" kvantne fizike v makrosvetu. Eno od takšnih nadaljevanj kvantnomehanskih procesov na višjih ravneh fizikalne stvarnosti je nemara organska snov in nastanek življenja, drugo pa zavestnost. Če pri pojavu biološkega življenja naletimo na samem začetku na procese in

oblika je biološko aktivna. Vendar vsi računi kažejo, da te oblike nimajo najmanjše energije, torej razplet v aktivno konformacijo sploh ne poteka po znanih fizikalnih pravilih. Ali je zadaj morda morfo-genetsko polje?

4. Sklep

Minil je čas, ko so fiziki postavljali zakone za neživo naravo, iz njih pa so biologi izpeljali zakonitosti življenja. Biologija gotovo ni poseben primer take fizike, ki življenja ne prizvame že v najosnovnejšem izhodišču. Resnica je morda ravno obratna: Fizika je poseben primer biologije; kako naj obravnavajo življenje, pa se morajo fiziki šele naučiti. Vendar nismo povsem na začetku. Zgodovina znanosti je polna videnj oživljajočih energij v naravi. Spomnimo se na primer Giordana Bruna, ki so ga sežgali na grmadi, zato ker se je pogo-

varjal z živo naravo. Newton je obrnil tok fizike v drugo smer: Obravnaval je mrtve predmete, utemeljil je absolutni prostor in čas kot tog okvir, v katerem se vse premika. Vendar so tudi pozneje še bile slutnje, in to predvsem v zvezi z magnetizmom, vse od Gilberta preko Messmerja pa do časa, ko je Maxwellova teorija elektromagnetizma postala uradno sprejeta norma. Ne da bi dvomil o tej teoriji, čudovita je, vendar je tudi marsikaj, česar ne more ujeti. Spomnimo se vitalizma iz prejšnjega stoletja, Pasteurja, ki je v kiralni (pseudoskalarni, vijačni) konformaciji organskih molekul slutil podlago za svoj "elan vital". Spomnimo se brezštevilnih poskusov v tem stoletju, s katerimi so sledili organu (Reich), eteričnim energijam, prani, biopolju ali kakorkoli so že poimenovali tisto živo v naravi. Kje je bila ovira in kje je ključ za razumevanje teh pojavov?

pojave, ki so dovolj kompleksni in subtilni, da ne reagirajo le na *dejanske, aktualne dogodke v okolici*, temveč tudi na *možnosti dogodkov, pa celo na možnosti možnosti*. Življenje je stanje in razvojni proces obenem, kjer se organizmi usposobijo za vnaprejšnjo detekcijo nevarnosti ali možnosti zadovoljitve in se usmerjajo k ciljem, ki še zdaleč ni vedno prisoten v njihovi zaznavi. Enako oz. še bolj to velja za zavest. Zavest in še posebno zavestnost ni le stanje, tudi ne proces, temveč oboje. Zato je tako zelo občutljiva na dogodke v okolici organizma in v njem samem, ohranjati skuša paleto možnih alternativnih odgovorov na situacijo.

LITERATURA

- LOCKWOOD, R. (1989): *Mind, Brain, and the Quantum*, Oxford.
PENROSE, R. (1989): *The Emperor New Mind*, Oxford.
PENROSE, R. (1995): *Shadows of the Mind*, Oxford.
PERUŠ, M. (1995): *Vse v enem, eno v vsem*, Ljubljana.
WITTGENSTEIN, L. (1976): *Logično-filozofski traktat*, Ljubljana.
WITTGENSTEIN, L. (1969): *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt.

Kognicijska intencionalnost v etiki

1. KOGNITIVNO IN KOGNICIJSKO

S pojmom *kognicija* označujemo akt ali proces spoznavanja oziroma védenja. Pri izvajanju pridevniške oblike iz samostalnika *kognicija* stvari niso preproste. Tu obstajajo namreč tri možne oblike pridevnika: v enem primeru gre za nedoločno obliko pridevnika *kognitiven*, ki pri tem nastopa kot kakovostni pridevnik in pomeni, da je nekaj spoznavno, se pravi, da je obravnavano entiteto mogoče spoznavati oziroma spoznati. V drugem primeru gre za določno obliko istega pridevnika, *kognitivni*, ki služi označitvi vrste. Vendar ti dve obliki obstajata v svoji različnosti le pri pridevnikih moškega spola, in še to le v prvem sklonu ednine. Zato na tem mestu uvajamo še tretji pridevnik *kognicijski*, ki je izključno vrstni in, temu primerno, vselej v določni obliki; označuje pa, tako kot tudi drugi omenjeni pridevnik, področje znanstvenega raziskovanja oziroma način obravnavanja določenih vprašanj.

Prvi od pomenov je za tukajšnjo razpravo trivialen, in o njem, s tem pa tudi o prvi obliki pridevnika, tu ne bomo več govorili. Zato pa se je, zanimivo, drugi pridevnik kljub svojim navedenim komponentam neizrazitosti in posledične nejasnosti v našem prostoru že dokaj močno uveljavil v smislu edinega označevalca vrste, se pravi področja kognicije. Eden od vzrokov za to je najbrž direktno prevajanje iz angleščine, kjer pač že po

¹ *Pri tem torej sploh ne gre le za pravkar obravnavani primer, temveč se nekaj analognega dogaja tudi s pridevniki, ki jih izvajamo iz samostalnikov, kot so naprimer: etika, morala, logika, kultura, dednost. Običajni pridevniki iz teh samostalnikov so kakovostni in nas informirajo o tem, da je nekaj pač etično, moralno, logično, kulturno ali dedno. Vendar pa gre uporaba pridevnikov v pravkar navedenih oblikah večkrat tudi onstran svoje legitimnosti. Etično tako ne ostaja več le tisto, kar je dobro oziroma skladno z vrednostno pozitivnimi načeli etike, marveč tudi vse drugo, kar sega v domeno etike, ne glede na svoj vrednostni predznak. Podobno velja tudi za pomen pridevnika, izpeljanega iz besede **morala**. Tako je potem moč govoriti o etičnih kodeksih, o etičnih razpravah pa tudi o moralnih krizah in celo o moralnih izprijencih. V tistih naštetih primerih, ki se nanašajo na izpeljanke iz besede **etika**, bi bilo namesto tega smiselno uporabljati pojem **etiški**, kar nekateri, sicer redki, avtorji tudi počnejo. Večja zagata je s pridevnikom, ki ga dobimo iz samostalnika **morala**, pa naprimer tudi za tistega, ki izhaja iz besede **logika**. Tu namreč sploh ne obstajata vrstna pridevnika **moralški** ali **logiški**, ki bi označevala področje morale oziroma logike, in tako ločila ta pomena od*

nekakšni navadi ne delajo razlik med kakovostnimi in vrstnimi pridevniki¹, kot to počnemo pri nas. Spričo želje po večji eksaktnosti in s podporo navedenih argumentov bomo v pričujočem zapisu govorili torej o kognicijski in ne o kognitivni sferi.

2. KOGNICIJSKO IN RACIONALNO

Četudi je spoznavanje možno po različnih poteh, ne le skozi razum, je v današnjih tozadevnih razpravljanih v glavnem sprejeto nekakšno metafizično načelo, da je *kognicijsko* psihološki aspekt tistega, kar se v gnoseologiji imenuje *racionalno*. Glavno etiško vprašanje, ki se nam zastavlja v okviru slednjega, je: kaj igra pri moralnem odločanju poglavitno vlogo – razum ali kaj drugega, naprimer emocije? Ali ima prav Kant (1) ali Hume (2), ki predstavljata, kar zadeva odgovor na to, vsak svojo diametralno skrajnost? V svoji ekstremni obliki sta se, tako eden kot drugi, po vsej priliki motila. Kanta so glede omenjenega kritizirali in dopolnjevali že sodobniki, pa naj so se z njim nasplošno strinjali ali pa tudi ne – Hegel je naprimer Kantov prazni kategorični imperativ opremil z živo vsebino, ki jo je konceptualno izvajal iz stvarnega etiškega življenja dane skupnosti, v kateri posameznik živi (3); medtem ko je Schopenhauer namesto abstraktnega razuma ponudil povsem nov osrednji dejavnik – posameznikovo voljo (4). Proti vlogi razuma v etiki so v našem stoletju nastopali celo logični pozitivisti, ki so zastopali stališče, da v okvirih etike pač ni mogoče trditi ničesar, kar bi imelo znanstveno vrednost, in potemtakem je o tem bolje molčati (5). Etiške sodbe so po njihovem kvečjemu izraz emocij, približno tako, kot če zakričimo *hura* ali *bu* (6), nikakor pa naj v njih ne bi bilo prostora za razum.

Seveda je vsaj toliko kot Kantova problematična tudi druga, Humova razlaga, po kateri naj bi vse moralne niti obvladovale izključno strasti. Omenjeno interpretacijo je seveda mogoče udomačiti in jo prikazati tako, da se vsakršen impulz, ki pride iz razumske sfere, preden lahko povzroči dejanje, navzame še elementov strasti – šele slednji namreč sploh lahko motivacijsko premaknejo dani osebek. Vendar pa je tovrstna interpretacija vse kaj drugega kot argument proti razumu v etiki – zanika namreč le neposredno dejavno moč tega faktorja; kar pa seveda ni nikakršen pomemben protiargument, saj lahko razum deluje pač posredno, in to njegove veljave niti malo ne zmanjšuje.

3. INTENCIONALNOST V ETIKI

Ko se je pred tremi desetletji v biologiji pričel uveljavljati termin *altruizem*, in to v docela svojski pomenski sferi glede na tisto, ki ji je ta pojem predtem pripadal, je bila eksplicitno podana razlika med njima – s tem pa, če nikoli prej, jasno definiran tudi sam etiški pomen pojma. Šlo je za to, da v biologiji za označitev dejanja z atributom altruizma zadostuje učinek, v etiki pa je bistvene teže sam namen dejanja (7, 8). S tem je podana osnova za kar dve temeljni trditvi, ki opredeljujejo etiko. Prvič, altruizem je eno od področij moralnosti²; in drugič, nujni pogoj za moralnost je intencionalnost. Osrednje vprašanje, ki je tu implicirano in s katerim se bomo spopadli v pričujočem delu, pa se glasi: ali vsakršna oblika intencionalnosti zadostuje kriterijem, po katerih je dejanje lahko označeno kot moralno, ali pa mora biti za njihovo izpolnitev intencionalnost tudi kognicijska? Kognicijska intencionalnost bi se pri tem pomensko nanašala na namen nekega subjekta, ki se zaveda dane situacije.

Poskuse odgovarjanja na to vprašanje lahko strnemo v dve skupini. Prvo, ki ji je kognicija nujni pogoj za moralno, bomo imenovali *zahodna konferenca*; drugi, ki pa ne zahteva kognicije, bomo rekli *vzhodna*. Pri tem imenovanju izhajamo kajpak iz zgodovinske tradicije, saj je znano, da je zahodni svet veliko bolj poudarjal vlogo razuma in zavednega, kot pa je to veljalo pri številnih vzhodnjaških filozofsko mističnih šolah.

2.1. INTENCIONALNOST V ETIKI ZAHODNE KONFERENCE

2.1.1. Analogija *cogita*

V okviru zahodne konference velja, da je individuuum lahko obravnavan kot etiški subjekt šele tedaj, ko je izpričana njegova kognicijska kapaciteta. V tem kartezijanskem smislu vsakdo najprej dožene svoj lastni obstoj na polju etike, nato pa po nekakšni – četudi vselej le zasilni – analogiji pripozna tovrstno eksistenco tudi drugih človeških bitij. Kriterij za izvajanje te analogije je pri tem lahko bolj ali manj prizanesljiv, vsekakor pa ima nekje svojo mejo, onstran katere obstajajo ljudje, ki spričo svoje kognicijske inkompetentnosti ne spadajo več v etiški okvir. Preprosto povedano – norec naprimer ni odgovoren za svoje moralne delikte.

Resne težave v okviru zahodne konference se pričnejo, ko prestopimo meje človeške vrste in pričnemo razpravljati naprimer o živalih. Znano je, da živali številnih vrst skrbijo za svoje potomce; da posamezniki med seboj sodelujejo; in da prihaja

*same kakovosti, moralnosti in logičnosti (kot rečeno, obliki pridevnikov **moralni** ali **logični** ne zadostujeta, saj rešujeta to nejasnost le v enem samem sklonu, spolu in številu). Spričo te inherentne jezikovne ohlapnosti je tako po eni strani **moralno** oziroma **logično** vse tisto, kar je v skladu z moralo oziroma logiko, kot po drugi tudi vse tisto, kar spada v območje, s katerim se morala oziroma logika ukvarjata. Podobne ugotovitve veljajo, nadalje, tudi za pridevnike, ki izhajajo iz besed **kultura** ali **dednost**: tako da je potem moč v literaturi najti besedne sklope, kot sta **kulturna evolucija** ali **dedna substanca**.*

*V prvem primeru gre za ponesrečen opis fenomena psihosocialne evolucije, ki je, gledano kvalitativno, lahko prav toliko kulturnen kot tudi barbarski. Če bi torej hoteli tudi verbalno zajeti pravi pomen, bi ga lahko dosledno podali z vrstnim pridevnikom **kulturnostna**. Z drugim omenjenim izrazom pa dostikrat označujejo predvsem DNA kot nosilko dednostnega zapisa – a problem pri tem je ta, da je dedna poleg omenjene substance tudi še marsikatera druga: v prvi vrsti najrazličnejše beljakovine, ki so prav tako dednostno opredeljene – se torej dedujejo in so potemtakem dedne -, pa tudi druge molekule in k temu še celični organeli živega bitja. Zatorej, če kdo hoče poudariti*

pomembno vlogo DNA pri procesih dedovanja, bi po pravilih eksaktnosti moral govoriti o njej kot o dednosti, in ne le dedni, substanci.

² *Navedena trditev je le minimalistična. Če namreč s pojmom **altruizem** označujemo tudi širši oziroma ohlapnejši krog odnosov, kot bi bila le požrtvovalnost kot najstrožja manifestacija altruizma, potem lahko pridemo do stopnje, ko je moč poreči, da je altruizem vsakršno upoštevanje drugega. To pa pomeni – in pričujoča trditev je maksimalistična – da je altruizem sinonim za moralnost, oziroma da se usa etika ukvarja izključno z vprašanji altruizma.*

³ *O obeh je pisal že Darwin (9).*

tu in tam celo do dejanj, ki so videti, kot da so storjena – vsaj nekoliko – iz požrtvovalnosti. Prvi dve obliki sta evolucijsko zelo dobro znana pojava³ – gre za sorodstveni altruizem (7, 10) in pa za sodelovanje oziroma recipročnost (11, 12). Teoretična biologija, v domeno katere oba pojava spadata, se prav veliko ne ubada z vprašanjem kognicije v okviru intencionalnosti pri obravnavanih organizmih. S to tematiko se veliko več ukvarjajo etologi, psihologi in številni drugi znanstveniki z različnih transdisciplinarnih področij – eno od bolj znanih je tako imenovana kognitivna znanost. Kljub številnim poskusom ni doslej še nihče predstavil nobenega povsem tehtnega argumenta, ki bi govoril nasprotno od prepričanja tistih, ki pravijo, da je tudi žival bitje, katerega značilnost je kognicijska intencionalnost; da je med nami in njimi v tem smislu kvečjemu kvantitativni razkorak, ni pa nikakršnega kvalitativnega brezna. Nasprotno pa obstaja kup različnih potrditev živalske kognicijske sposobnosti – med vsemi, kot vemo, prednjačijo opazovanja in eksperimenti, v katerih nastopajo v vlogi ciljnih objektov šimpanzi oziroma delfini. Tako v zvezi z enimi kot z drugimi se nekatere ugotovitve nanašajo tudi na sfero altruizma – in ker znanstveno ni razjasnjen status teh živali glede njihove eventualne kognicijske intencionalnosti, je v tem smislu nemogoče povedati, ali gre pri tem za biološki ali za etiški altruizem. Vendar pa se lahko pri tem spomnimo, da smo že pri upoštevanju drugega človeka morali vpeljati analogijo med nami in njim – in da brez nje še danes ne bi imeli v rokah prav ničesar, nobenega adekvatnega videnja notranjosti drugega subjekta. Enako, če ni tehtnega razloga nasproti temu, lahko torej storimo tudi v primeru živali.

2.1.2. Delfini reševalci

Znane so zgodbe o delfinih, ki rešujejo utaplajoče se ljudi. Nekateri neodarvinisti so poskušali ta dejanja odpraviti z naslednjim preprostim argumentom. Omenjene živali naj bi bile pač evolucijsko predisponirane za to, da pomagajo na površje vsakemu bitju, ki se znajde v njihovi bližini in ki, denimo, ne kaže več živahnih znakov življenja; baje so videli tudi delfine, ki so izpod vodne gladine “reševali” hlode. Tako namreč pomagajo tudi svojim mladičem, in če ne bi imeli razvite omenjene poteze, bi bili morda že zdavnaj izumrli. Ker se druga bitja ali predmeti, ki spodbujajo ta njihov naravni nagon po reševanju, v njihovi soseški znajdejo razmeroma dovolj redko, se v evoluciji očitno pač ni razvila diskriminacijska sposobnost, ki bi delfinom omogočala reševanje izključno svojih potomcev, ne pa tudi drugovrstnih bitij in objektov. Po tej interpretaciji se

delfini pač motijo; ker pa ta zmota ne povleče za sabo kakšnih hudih posledic – ni naprimer fatalna, pa tudi posebno velike izgube časa in energije ne pomeni –, skozi evolucijski tok pač ne preneha obstajati. Tukajšnji altruizem bi bil torej popolnoma biološki, izven vsakršne zveze z etiko.

Omenjena razlaga je logična, vendar pa to še ne pomeni, da je prava. Nasproti njej bi namreč lahko postavili tudi drugo: da se delfini prav dobro zavedajo, kaj ali koga rešujejo – in da je reševanje hloda morda navadna igra ali trening; reševanje mladiča njihovo biološko poslanstvo; reševanje utaplajočega se človeka pa moralno dejanje. Seveda je pričujoča hipoteza metafizične, neznanstvene narave – vendar pomembno je to, da isto velja tudi za prejšnjo, ki pa v sodobnosti – brez realne osnove za to – nastopa precej bolj suvereno in pod krinko znanosti. Tem manj utemeljen pa je argument proti moralnosti delfinov – in ti so tu vzeti le kot primer – če pomislimo še na to, da tudi pri etiki v človekovem svetu v resnici nikoli ne vemo čisto do konca, ali je nekaj povsem moralno ali pa gre pri tem vendarle še za nekatere sledove pridobitništva.

⁴ *In ta je povrhu vsega še redundantna – saj namesto nje, po zgornji enačbi sodeč, lahko uporabljamo besedo **življenje**.*

2.1.3. Življenje = kognicija?

Če živalim priznamo možnost kognicijske intencionalnosti, potem se kajpada pred nas prej ali slej postavi vprašanje, kje je meja te lastnosti – kateremu živemu bitju jo še lahko pripisujemo in kateremu eventualno ne več. Možni so najrazličnejši in preštevilni kriteriji, ki pa so vsi po vrsti arbitrarne narave, njihov edini sodnik je človek. Če bi se želeli temu dejstvu izogniti, bi prišli prav do začetkov življenja, kjer bi veljala enačba *življenje = kognicija* (13), ki pomeni, da je že najprimitivnejše živo bitje obdarjeno s kognicijskimi atributi. Problem omenjene enačbe, ki je značilna za razmišljanja nekaterih zagovornikov evolucijske epistemologije (14), je v tem, da *kognicija* potlej ostaja le še metafora⁴.

Ta pohod personifikacijskih podvzetij se zdaj seveda ne more ustaviti pri sami kogniciji, temveč gre po inerciji še naprej – v etiko. Če je paramecij nosilec kognicijskih kapacitet, potem dejansko ni razloga, zakaj ne bi mogel biti obravnavan tudi kot etiški subjekt. V tem smislu izhaja evolucijska etika neposredno iz evolucijske epistemologije (15, 16). Vendar pa, vzeta v tem najširšem smislu, evolucijska etika ni sposobna odgovoriti na nobeno konkretno vprašanje, saj se, tako kot evolucijska epistemologija v navedeni obliki, ne more dvigniti nad raven tавтоlogij. *Eno*, ki ga slednje izrekajo, pa je, kot nam lahko sugerira Parmenid, negibno, torej onstran dejanja – kar pomeni v tem primeru konec možnosti našega nadaljnega spoznavanja.

⁵ *O obojem se je tudi v našem prostoru že precej pisalo (19, 20, 21).*

2.1.4. Od kvantne fizike k vzhodni konferenci

Če gremo po nakazani poti še dlje, torej tudi onstran prvih živih organizmov in celo molekul in atomov – tudi slednjim nekateri pripisujejo atribute življenja in kognicije – pridemo do submaterialne, kvantne ravni obstoja. Pri tem je zanimivo, da v njenih okvirih nikakor več ne velja načelo redukcije, kot je to veljalo še tik pred tem. V kvantnem svetu so entitete povezane med seboj po načelih neprostorskega in nečasovnega – ki jih zajemata pojma alokalnosti in sinhronosti. Stvari so tu implicirane druga v drugi, prav tako to velja tudi za njihove spremembe. V tem smislu lahko torej govorimo tudi o njihovi medsebojni kogniciji, ki tu že presega raven banalne tautologije, dasiravno se še vedno nismo otresli tistega metaforičnega značaja, ki se te kognicije drži. Do te ločitve lahko pride definitivno morda šele na stopnji evolucije centralnega živčnega sistema, ki ga vse pogostejše obravnavajo kot kvantno strukturo.

Možgani, ki mislijo neko drugo bitnost in se odločajo o moralnem projektu, usmerjenem k njej, brez dvoma spričujejo fenomen kognicijske intencionalnosti – vendar pa se tu pojavi etiški precep: če je nekaj implicirano v nečem, če je tisto tam torej del tega tu – kaj ima pri vsem tem sploh še opraviti etika, katere pogoj je namreč drugost, ločenost (17)?

Analogen argument je mogoče najti tudi v okviru sorodstvenega altruizma – materam je naprimer moč očitati, da njihovo ravnanje sploh ni etično, marveč gre za najpreprostejši projekt narave, ki se ga da zlahka zajeti v koncept sebičnega gena (8) oziroma inkluzivne sposobnosti (18)⁵ – v vsakem primeru gre pač za preživetje dednostne substance. Vendar pa je tu takoj tudi že druga stran iste medalje: o materi, ki se ne briga za svojega otroka, ne bomo rekli le, da se vede nenormalno, temveč tudi, da je njeno ravnanje nemoralno (22). S tem pa takoj uvidimo, kako je nasprotje od tega vendarle nekaj, kar je – navkljub ugovorom o naturalističnih zavezah in nujah – pozitivna etiška vrednota.

S pričujočim primerom smo se vrnili k izhodišču in vprašanju, ali je kognicijska intencionalnost zares adekvaten kriterij za označitev nekega dejanja z atributom moralnosti. Mati, ki skrbi za svojega otroka – tudi če imamo še vedno v mislih neko predstavnico človeške vrste – izvaja svoja dejanja mnogokrat na povsem predspoznavni, nezavedni ali instinktivni ravni. Zahteva zahodne konference po kogniciji znotraj intencionalnosti se v tem smislu ne zdi več upravičena.

2.2. INTENCIONALNOST V ETIKI VZHODNE KONFERENCE

Vzhodna konferenca je o teh vprašanih torej drugačnega mnenja. Kot prvo, ne priznava nikakršne ločenosti med entitetami univerzuma, temveč je zanjo vse povezano – in, tako kot to potrjuje tudi kvantna fizika (23), vse celo implicirano v vsem. Ob takem izhodišču zahodni tip etike seveda ni možen. Njegova osrednja beseda *altruizem* postane v teh razmerah nekaj, česar ni in ne more biti. Spričo svojih mističnih razsežnosti je pričujoča filozofija tudi docela jasno opredeljena glede svojega stališča do kognicije – s slednjo je sicer vse lepo in prav, toda na njej graditi kaj tako pomembnega, kot je duhovni, se pravi tudi etiški odnos do sveta – tega pač ne kaže izvajati.

In še več: radikalni Zhuang Zi je iz svojega mističnega obzora odstavil celo vsakršno, ne le kognicijsko intencionalnost⁶. Od moralnega dejanja je zahteval nič manj kot to, da je storjeno brez slehernega namena. V tem smislu gre za nekaj podobnega kot pri Kantovem kategoričnem imperativu, kjer je edini dovoljeni – in hkrati tudi neobhodni – motiv za moralno dejanje: zvestoba moralnemu zakonu. Le da kitajskemu mistiku ni bilo treba govoriti niti o tem edinem motivu, saj je bil slednji pač inkorporiran v samem spontanem mističnem doživljanju.

2.3. VPRAŠANJE INTENCIONALNOSTI KOT ZADOSTNEGA POGOJA V ETIKI

Če pustimo pravkar navedeni ekstremni mistični pogled ob strani, kajti v nasprotnem primeru bi lahko kaj kmalu sploh prenehali razpravljati o etiki – oziroma, če bi želeli biti tudi sami etični, bi to po njegovem kriteriju celo morali storiti –, obstaja možna trditev, po kateri je sama intencionalnost v vsakem primeru nezadosten pogoj, da bi lahko nekaj označili za moralno. Na njeni podlagi bi prišli do negativnega odgovora na vprašanje: ali je namen, tisti prej obravnavani kriterij ločitve med biološkim in etiškim altruizmom, dovolj za doseg imena *moralno*; ali pa je namen sam nezadosten in je poleg njega potrebna tudi njegova realizacija? Po prvem (a) od obeh nasprotujočih si stališč bi torej veljalo, da je dober namen dovolj za možno proglasitev nekega dejanja za moralno, pa tudi če se izvedba ne posreči. Drugo stališče (b) je strožje in zahteva, da je za dostitev kriterijem moralnosti potrebna tudi dokončna izpeljava načrtovanega. V okviru te druge trditve lahko izvedemo še eno delitev – prva podtrditev (b1) je, da velja navedeni pogoj načelno, za običajne situacije, ki jih je sposoben predvideti vsak povprečen in uravnovešen predstavnik človeške vrste oziroma dane skupnosti; medtem ko v

⁶ S tem pridemo do zanimivega paradoksa: po eni strani gre za poudarjeno transcendentnost te etike, po drugi strani pa lahko vidimo, da prav nič drugače od nje ne trdi biološka definicija altruizma, ki pa sega pod raven vsakršne etike.

⁷ **Amoralno** je tisto, kar ni relevantno z moralnega gledišča, oziroma je amoralen tisti človek, ki se ne dotika področja moralnosti. Za razliko od tega je **imoralno** tisto, kar je v nasprotju z uveljavljenimi moralnimi vrednotami nekega okolja.

ekstremnih, izrazito nepredvidljivih situacijah, kjer objektivne okoliščine preprečijo izvedbo dejanja, od tega pogoja odstopimo – tako da v takih primerih naposled zadostuje tudi že sam dober namen. Druga podtrditvev (b2) pa ostaja pač neizproсна tudi ob takih primerih in ne dovoljuje nobene izjeme.

Če bi sprejeli trditvev b2, bi v tistem trenutku priznali, da je vsa moralnost, kar je obstaja, popolnoma arbitrarna, saj je odvisna od srečnih ali nesrečnih okoliščin, v katerih je posameznik. Na drugi skrajni točki, v primeru sprejetja trditvev a, pa bi se morali podpisati pod izjavo, da je moralno tudi vsakršno tisto dejanje, za katero bi moralo biti vsakemu vsaj približno prisebnemu človeku že v začetku jasno, da je obsojeno na neuspeh in da je poskus njegove izvedbe popolnoma nesmiseln. In če kdo povsem nekritično trmoglavi pri tovrstnem poizkušanjju, se kaj lahko zgodi, da to počne celo na škodo koga drugega v svoji okolici; ali pa, če že nič drugega, bi lahko počel kaj bolj koristnega in s tem tudi etiško bolj upravičenega. Če zadevo priženemo do ekstremne podobe, pridemo do primera donkihotovske borbe z mlinci na veter, ki v svojem namenu sicer je moralno dejanje, vendar pa vse druge okoliščine preplavijo izhodiščni namen, tako da v končnem smislu o moralnosti ne moremo govoriti. Zadeva je preprosto irelevantna za etiško razpravo, ali kot pravijo v nekaterih jezikih, amoralna⁷. Po vsem tem nam tako ostane le izjava b1, ki se dejansko zdi tudi edini smiselni kriterij za vzpostavljanje etiških sodb. Po tej interpretaciji je v etiki kognicijska intencionalnost potrební pogoj, praviloma – razen v imenovanih izjemnih primerih – pa ne tudi zadostni pogoj za imenovanje nekega dejanja z atributom moralnega.

Artur Štern (1965), magister temeljnih medicinskih ved s področja biokemije – genetične reprodukcije; doktor veterinarske medicine.

LITERATURA

- AXELROD, R. (1981): Hamilton, W. D., *The evolution of cooperation*, *Science* 1981; 211: 1390-6.
- AYER, A. J. (1936): *Language, truth and logic*, Golancz, London.
- BOHM, D. (1982): *Wholeness and the implicate order*, Routledge & Kegan Paul, London, Boston in Henley.
- DARWIN, C. (1859): *On the origin of species by means of natural selection*, John Murray, London.
- DAWKINS, R. (1976): *The selfish gene*, Oxford university press, Oxford.
- HAMILTON, W. D. (1963): *The evolution of altruistic behavior*, *American Naturalist* 1963; 97: 31-3.
- HAMILTON, W. D. (1964): *The genetical evolution of social behavior (I in II)*, *Journal of Theoretical Biology* 1964; 7: 1-16; 17-52.

- HEGEL, G. W. F. (1952): *The philosophy of right*, Clarendon Press, Oxford.
- HESCHL, A. (1990): $L = C A$ simple equation with astonishing consequences, *Journal of Theoretical Biology* 1990; 145: 13-40.
- HUME, D. (1886): *A treatise of human nature*. Philosophical works, Longmans, Green, London.
- JERMAN, I., ŠTERN, A. (1993): Od replikatorja k toku – vpeljava novega biološkega pojma, *Anthropos* 1993; 5-6: 128-45.
- KANT, I. (1993): *Kritika praktičnega uma*, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana.
- LEINFELLNER, W. (1988): *Traditional ethics, ethical decision theory and evolutionary ethics, v: Absolute values and the reassessment of the contemporary world*, *Proceedings of the Seventeenth International Conference on the Unity of the Sciences*, Los Angeles, 1988: 229-50.
- LEVINAS, E. (1976): *Totalitet i beskonačno*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- MAYNARD SMITH, J. (1964): *Group selection and kin selection*, *Nature* 1964; 201: 1145-7.
- SCHOPENHAUER, A. (1990): O temelju morala, *Bratstvo-jedinstvo*, Novi Sad.
- ŠTERN, A. (1994): Okopi sebičnosti, *Apokalipsa* 1994; 1-2: 109-37.
- ŠTERN, A. (1994): Sipline altruizma, *Anthropos* 1994; 4-6: 258-68.
- ŠTERN, A., JERMAN, I. (1993): Altruizem v luči paradigme sebičnega gena in kvantno mehanske biologije, *Anthropos* 1993; 3-4: 253-66.
- TRIVERS, R. L. (1971): *The evolution of reciprocal altruism*, *Quarterly Review of Biology* 1971; 46: 35-57.
- WITTGENSTEIN L. (1965): *A lecture on ethics*, *The philosophical review* 1965; 74/1.
- WUKETITS, F. M. (1990): *Evolutionary epistemology and its implications for humankind*, State of New York Press, Albany, NY.
- WUKETITS, F. M. (1993): *Moral systems as evolutionary systems: taking evolutionary ethics seriously*, *Journal of Social and Evolutionary Systems* 1993; 16 (3): 251-71.

Osnove spoznavanja v luči nove biologije

UVOD

Večina sodobnih naravoslovcev in v njihovem okviru biologov je prepričanih, da temelji življenje na najnižji ravni svojega obstoja – na molekularni ravni. Za to raven pa naj bi obstajali statistični procesi brez kakršnega koli širšega reda. Tako kompleksen pojav, kot je življenje, naj bi torej temeljil le na kratko-sežnih, stičnih povezavah med mikroskopskimi molekulami. V takih okvirih razmišljanja lahko sleherna percepcija – kot osnova spoznanja – temelji le na višjih nivojih organizacije življenja, kjer se pojavi kot emergentna lastnost.

Toda v novejšem času se kopičijo tako empirični dokazi kot teoretično filozofski in matematični razmisleki, da življenja ne podčrtuje red (ali raje nered) Brownovega gibanja, temveč povsem drugačen red, ki temelji na koherentnem bioelektromagnetnem polju (Vitiello 1992). V tem polju se tudi molekule ne vedejo kot slepo zaletavajoči se osamelci, temveč kot občutljive in s celoto vzajemno povezane enote, ki izražajo celo neko mero inteligence oziroma prilagodljivosti. Temu novemu pogledu na življenje, ki se šele počasi uveljavlja, pravimo – zaradi pomanjkanja kakega širše sprejetega in bolj specifičnega izraza – tudi nova biologija. Po spoznanjih nove biologije je osnove spoznavanja treba iskati že na ravni molekul – seveda ne vzetih izolirano, temveč povezano v širši biološki sistem.

ŽIVO STANJE KOT STANJE GLOBALNE ORGANIZEMSKÉ KOHERENCE

EMPIRIČNE OSNOVE

Eden od pomembnih virov za naziranje, da so v organizmih procesi že a priori koherentni, so nekatera novejša spoznanja o zelo hitrih in simultanih bioloških procesih. Biologija videnja na primer kaže, da so konstante kemijskih reakcij, predpostavljjenih za prenos fotonske energije do ustreznega živčnega impulza, precej počasnejše, kot traja dejanski prenos. Poleg tega je poznano, da lahko ena sama fotonsko aktivirana rodopsinska molekula tako rekoč trenutno aktivira okoli 500 molekul transducina ne-encimatsko. Noben biokemiji poznani, zgolj na Brownovem gibanju temelječ, mehanizem ne zna tega razložiti. Gre preprosto za *trenutni prenos in ojačanje* vhodnega signala (Ho 1989, 1993, str. 6-7). Podoben primer je skrčenje mišice. Tudi tu vse kaže, da se energija za to delo ne prenaša na kemijski način oziroma po difuziji, temveč z neposrednim resonančnim prenosom, in da je pri tem potrebna *daljnosežna koherenca pri prenosu energije*. Resonančni prenos energije hkrati pomeni zelo majhno entropijo (oziroma izgubo za delo sposobne energije) in s tem zelo visoko učinkovitost, poleg tega je lahko zelo selektiven. To je spoznal McClaire že na začetku 70. let (McClare 1971, 1972).

Najpomembnejši in daleč najbolj raziskan empirični indikator za obstoj biološkega koherentnega polja so izsledki raziskav s področja *ultrašibke biološke luminescence*. Spoznanja znanstvenikov s tega področja kažejo, da je šibko sevanje fotonov na širokem razponu valovnih dolžin (brez normalnega padanja intenzivnosti z zmanjševanjem valovne dolžine) značilno za skoraj vse vrste organizmov. To sevanje je tako šibko, da ga lahko opazujemo le s posebnimi elektronskimi fotopomnoževalnimi sistemi in ga ne smemo mešati z bioluminescenco kakih kresnic, ki je mnogo močnejša. Tipična ultrašibka fotonska emisija znaša nekaj 10 do nekaj 100 fotonov/cm².s in jo merijo med valovnimi dolžinami 200-800 nm (glej npr. Popp 1981, 1984, Popp in sod. 1992). Posamezna celica organizma torej le redko izseva kak foton. To pa še ne pomeni, da je ta svetloba dejansko šibka. Nasprotno, vse kaže, da je svetloba v organizmih dejansko precej intenzivna, vendar se skoraj ne siplje (ostaja v organizmu). Sevanje je intenzivirano med hitro delitvijo celic in pri malignih celicah.

Podrobne raziskave ultrašibke bioluminescence kažejo, da gre za koherentno, torej laserju podobno sevanje (Popp 1986). To je sposobno integrirati precej široka področja organizmov (visoki časi koherence). O koherenci in visoki sposobnosti

skladiščenja svetlobe v organizmih priča tudi t. i. hiperbolično izsevanje svetlobe po obsevanju organizma. Biofotoni sodelujejo pomembno tudi pri sinhronizaciji organizmov. Tako so zaznali visoko korelacijo v fotonski emisiji med organizmi, ki so bili optično povezani, in ne-korelacijo ob pretrganju povezave (Popp in sod. 1988). Glede na povezavo med fiziološkimi stanji organizma in značilnostmi ultrašibkega sevanja znanstveniki sklepajo, da svetloba ni nikakršen epifenomen (stranski produkt), temveč da je za življenjske procese vitalnega pomena. Ob zastrupitvi na primer celice niso več sposobne zadržati svetlobe in jo močnejše izsevajo (Ruth, Popp 1976), ravno tako ob smrti.

TEORIJE BIOLOŠKE KOHERENCE

Teorije koherentnih EM oscilacij imajo svoj začetek v 70. letih, ko je angleški biofizik Herbert Fröhlich razmišljal o celicah z vidika njihovega električnega polja in polarnih molekul. To delo je postavilo temelje novi biologiji, ki je utemeljena na osnovah (bio)fizike. Že konec šestdesetih let je postal Fröhlich pozoren na izjemne dielektrične lastnosti živih materialov v živih celicah in kasneje iz teh lastnosti izvedel tudi svojo predpostavko o koherentnih oscilacijah (glej Fröhlich 1975, 1988). V svoji novejši teoriji vidi predvsem tri bistvene lastnosti živih sistemov: 1) so stabilni, a daleč od ravnotežja – torej metastabilni, 2) označuje jih ne-trivialni red (dinamični, nelinearni) in 3) izjemne dielektrične lastnosti. Vse tri lastnosti so skupaj povezane v koherentne (metastabilne) oscilacije endogenega celičnega elektromagnetnega polja s frekvenco okoli 1011Hz. Energijo zanje daje seveda metabolna energija, frekvenco pa narekuje celična membrana. Tu je treba opozoriti, da je jakost električnega polja skozi membrano kar 107V/m! Koherentne (istofazne) EM oscilacije v celici so osnovni način njihovega medsebojnega *nestičnega* kontaktiranja. To daje možnost urejenih medmolekularnih procesov in selektivnih privlakov med encimi in ustreznimi substrati. Zaradi daljnosežnosti koherentnih oscilacij, ki se raztezajo tudi *med celicami*, te oscilacije niso le temelj znotrajceličnega reda, temveč tudi zunajceličnega. S tem v zvezi je zanimivo, da je po Fröhlichovem (in ne le po njegovem; glej npr. Cooper 1979) mnenju rak predvsem posledica dejstva, da nekatere celice zaradi spremenjenih notranjih lastnosti uidejo koherentnemu polju, ki obvladuje (nadzira) red v okoliškem tkivu. Če je takih celic naenkrat preveč, se stabilno iztrgajo nadzoru in začne se neovirana maligna rast. Zanimivo je, da je tudi lastnost ultrašibke svetlobe pri malignih celicah dokazano spremenjena.

Glede emisije – se pravi tudi možnosti detekcije koherentnih oscilacij – ugotavlja Fröhlich, da mora biti zaradi normalnega

resonančnega prenosa energije, značilnega za koherentne oscilacije (skoraj brez izgub), le zelo majhna in predvsem značilna za defekte na notranjih površinah. Kljub temu je zanimivo, da sta Pollock in Pohl preko mikrodielektroforeze potrdila emisijo EM oscilacij iz celic, čeprav resda na nekoliko nižjih frekvencah (4,2 – 9 Mhz; Pohl 1980, Pollock, Pohl 1988). Maksimalni učinki te emisije so bili vidni ob mitozih (v skladu s Fröhlichovo napovedjo) in niso bili opaženi pri mrtvih celicah. Emisijo so zaznali v vseh glavnih taksonomskih skupinah organizmov. Podobno empirično podporo pomenijo vrstno specifične agregacije živih eritrocitov v obliki svitkov (Giudice in sod. 1984).

Izhajajoč iz Fröhlichovega dela, je verjetno najbolj temeljito teorijo koherentnega biološkega polja razvila italijanska Giudicejeva skupina (Giudice in sod. 1984, 1988). Njeno teoretično izhodišče za obravnavanje živih bitij je *kvantna teorija polja*. Ta teorija je sposobna napovedati, kako izhaja makroskopski red (npr. pri feromagnetih, pri supraprevodnikih) iz kolektivnih lastnosti mikroskopskih komponent. Seveda pa za razliko od statičnega reda (strukture) kristalov, magnetov ipd. živo bitje označuje drugačen, dinamičen (prostorsko časovni) tip urejenosti. Najpomembnejši parameter reda je tu *gostota električne polarizacije*. V tem kontekstu je živo bitje (precej nenavadna in sveža definicija!) *končna postaja dinamične evolucije, ki izhaja iz osnovnih interakcij v množici električnih dipolov*. Ob določeni gostoti dipolov in pri stalnem dotoku proste energije postanejo polarizacijske oscilacije koherentne. Kvantna teorija polja zahteva za elektrodinamiko takega sistema, da se začne EM polje obnašati kot delec s silno majhno maso, se omeji v tanke filamente ter se ne širi v prostor. Taka filamentozna struktura je precej stabilna in traja celo nekaj časa po ukinitvi podčrtujočega reda dipolov. Zanimivo je, da korelacije med dipoli ne smejo biti niti premočne niti prešibke, če naj se vzpostavi filamentozni režim; življenje torej obstaja na meji med redom (koherenco) in neredom (nekoherenco) oziroma med različno urejenimi področji. Filamentozno EM polje v organizmih seveda ni nekakšna zanimiva posebnost, epifenomen, temveč je centralna entiteta, ki urejuje in koordinira kemijske in (mikro)mehanske procese v celici. To polje naj bi vodilo nastanek in razgradnjo mikrotubulov ter drugih mikrofilamentov, ki sestavljajo celično ogrodje in gibalni sistem. Če se frekvenca EM filameta (resonančno) ujame s frekvenco okoliške molekule, jo privleče na zunanjo površino in jo hkrati orientira. V filamentoznem polju se torej preko resonančne indukcije urejujejo kemijske reakcije in se resonančno povežejo med seboj. Filamentozno polje je pomembno tudi s termodinamskega vidika: končna energija kemijske reakcije se tu ne razprši, temveč potuje kot polarizacijski val naprej. Podobno

kot Fröhlich tudi Giudicejeva skupina ugotavlja, da polje "uhaja" le ob razpokah in da je pri tem na vseh frekvencah koherentno. Zelo zanimivo je, da se ta teoretična predvidevanja ujemajo s Poppovimi empiričnimi ugotovitvami o značilnostih ultrašibke bioluminescence (glej npr. Popp, Nagl 1988). Filamentozno polje ima še druge zanimive lastnosti: ob filamentih se npr. vzpostavi supraprevodni električni tok, kar daje osnovo za hipersenzitivnost na magnetno polje – tudi dejansko odkrito.

Ideje Libermana ter Fröhlichove in del Giudicejeve šole združuje del Hameroffa in drugih avtorjev, ki so se predvsem osredotočili na organizacijske in informacijske lastnosti celičnega skeleta (Hameroff 1988). Hameroff ugotavlja, da nudijo koherentne oscilacije Fröhlichovega tipa možnost medmolekularne kognicije. Citoskelet naj ne bi bil le celično ogrodje in gibalo, temveč zlasti informacijsko omrežje celice, katerega osnovo predstavlja filamentozno polje Giudicejevih del. To potrjujejo empirična spoznanja o elektromagnetni, piroelektrični in piezoelektrični naravi citoskeletnih elementov, zlasti mikrotubulov. V podporo svojim hipotezam navaja vrsto različnih empiričnih ugotovitev, med drugim tudi dejstvo, da so različni informacijski senzorji v čutnicah dejansko sestavljeni iz mikrotubularnih elementov (npr. preobražene cilije). Na podlagi koherentnih oscilacij bi lahko med elementi citoskeleta nastala holografska interferenca, ki bi nudila vsakemu elementu celice informacijo o celoti. Rudimentarno spoznanje se po pogledih nove biologije torej lahko osnuje že na podcelični ravni.

Neposredno na Fröhlichovo in Giudicejevo delo se navezujejo tudi empirične in teoretične ugotovitve v zvezi z elektromagnetnimi lastnostmi encimov. Pri raziskovanju proteinov je prišel Kell do spoznanja, da morajo te molekule, če naj bodo biološko zares visoko funkcionalne, imeti *intramolekularno* koherenco (Kell 1988). Ta mora biti povezana z medmolekularno koherenco, ki zagotavlja učinkovit prenos energije (skoraj brez izgub) preko resonance. Tak sistem prenosa energije naj bi bil na primer značilen za membranski sistem elektronskega prenosa. Hkrati je pomembno, da so proteini lahko zelo občutljivi na delovanje zunanjega električnega polja in da lahko ob aplikaciji le-tega spremenijo svojo konformacijo in s tem encimatsko aktivnost. Sicer pa sposobnost encimov, da "lovijo" in transmittirajo prosto energijo iz zunanjega oscilirajočega električnega polja empirično ugotavljajo tudi drugi avtorji (Westerhoff in sod. 1986). O še bolj nenavadnih lastnostih encimov vis a vis EM polju poroča Smith (Smith 1988). Preko sistematičnih raziskav lizozima v različnih EM poljih je spoznal, da nanj lahko vplivamo tako s statičnim magnetnim poljem kot z nizkofrekvenčnim in visokofrekvenčnim – celo s svetlobo ter s protonsko magnetno resonanco. Učinek te spremembe je ostal

celo dalj časa po ekspoziciji, zaradi česar govori o nekašnem spominu encima. Z različnimi frekvencami (od 50 kHz do 300 MHz) ga je lahko aktiviral ali inhibiral, kar jasno kaže na resonančne efekte.

Zanimive stvari pa se nam odprejo tudi, če pogledamo na raven samih molekul. Tudi tu se nam lahko pokaže precej drugačna slika od tiste, ki jo dobimo po učbenikih. Liberman s sodelavci na primer trdi, da lahko posamezna molekula preko svojih vibracij (fononov) trenutno "razišče" vse celične molekularne strukture in se na ta način v celici pravilno orientira oziroma vstopa urejeno v odnose z drugimi molekulami (Liberman in sod. 1989). Temu pravijo tudi *kvantno molekularni računalnik*. Fononi naj bi raziskali celično celoto in se nato absorbirali na ustreznem akceptorju (se partikularizirali). Conrad celo matematično dokazuje, kako lahko molekula na ravni valovne funkcije (Bohmovem implikatnem redu) razišče različne energetske konfiguracije in najde optimalno za povezavo z drugo molekulo – v tem stanju se nato zgodi kolaps valovne funkcije (Conrad 1993). Molekula torej deluje kot poseben računalnik ali raje senzor na ravni kvantne mehanike. Ta ideja je podobna Bohmovi ideji o kvantnem potencialu, ki vsakemu partiklu (elektronu, atomu ipd.) podaja trenutno informacijo o širokem prostoru, v katerem se nahaja, in ga na neki način usmerja pri njegovi poti (Bohm, Hiley 1975). Pri sistemih, kjer je v interakciji hkrati veliko delcev, postane moč kvantnega potenciala v primerjavi z navadnimi potenciali zanemarljivo majhna, zato se makroskopski sistemi ne obnašajo alocalno. Drugačnja situacija pa nastopi, kadar so makroskopski sistemi notranje urejeni, koherentni – tedaj se lahko subtilni kvantno mehanski alocalni efekti pokažejo tudi na zunaj. Če torej povežemo biološko koherentno polje in kvantno mehansko naravo molekul, ki se nahajajo v takem polju, pridemo do povsem nove slike o naravi živega stanja, kjer vihti vajeti alocalni kvantni potencial.

PERCEPCIJA IN SPOZNAVANJE

Po spoznanjih nove biologije se spoznanje ne osnuje na ravni visoko razvitih in organiziranih bioloških sklopov, temveč že na ravni molekul. To spoznanje je morda nekaj povsem drugačnega od našega pojmovanja tega pojava, toda glede na spoznanja Conrada, Kella, Libermana, Hameroffa, Bohma in drugih lahko rečemo, da obstaja že na tej ravni neka definitivna percepcija okoliškega prostora – tako kratkosežnega kot daljnosežnega. V organizmih pa zaradi koherentnega režima ta percepcija ni vpeta le v eno molekulo, temveč se preko

kaskadnega prenosnega sistema prenese na mnogo širšo celoto, postane kolektivna. V tej obliki je to lahko že osnova organizmome percepcije. Percepcija in spoznanje v tej sliki nista več ločena, kot je to pri klasičnem obravnavanju organizmov. Po slednjem je percepcija nevrofiziološki pojav, ki ga označuje sprejem signala na čutnici, pretvorba v električni impulz (akcijski potencial) in končno poniknjenje v možganih, kjer na misteriozen način naenkrat nastane zavestna izkušnja – čutno spoznanje.

Pri novi biologiji ni več takšne misterioznosti, ni več klasičnega “vse ali nič” sistema, ko imamo na eni strani opraviti z (z vidika zavesti) inertno, brezčutno materijo, na drugi pa z zavestjo. Povezovalac med obema naj bi bila le visoko organizirana materija možganov, morda celo le človeških! Ta descartesianska paradigma je v novi biologiji presežena s pogledom, ki je veliko bolj zvezen in po svoje hילוzoističen. Lahko ga povežemo z Bohmovo teorijo implikatnega reda. Zavest in spoznanje obstajata na ravni implikatnega reda ustrezne enote (lahko molekule, lahko celice, celega organizma,...). Od globine tega reda pa je odvisna globina našega spoznanja: lahko je le čutno, občutkovno lahko racionalno, lahko intuitivsko (brez posrednika) itd. Nikjer ni videti začetka in nikjer konca. Spoznanje ima torej načeloma lahko tudi kamen, toda vendarle obstaja pomembna razlika med njim in med organizmi – razlika, ki končno tudi osmišlja biološko znanost. Organizmi so sposobni skozi svoje koherentno polje izražati tudi v eksplikatnem redu del svojega implikatnega reda. Zato tu spoznanje ni le subjektivno pasivna kategorija, temveč objektivno udejanjajoča. Pri organizmih postane spoznanje dejavna sila, ki spreminja eksplikatni red.

Igor Jerman, Inštitut za bioelektromagnetiko in okolje.

LITERATURA

- BOHM, D. J., HILEY, B. J. (1975): *On the Intuitive Understanding of Nonlocality as Implied by Quantum Mechanics*, *Foundations of Physics*, 5(1): 93-109.
- CONRAD, M. (1993): *Emergent computation through self-assembly*, *Nanobiol.* 2(1): 5-30.
- COOPER, M. S. (1979): *Long range dielectric aspects of the eukaryotic cell cycle*, *Physiol.Chem.Phys.*, 11(5): 435-443.
- FR(HLICH, H. (1975): *The extraordinary dielectric properties of biological materials and the action of enzymes*, *Proc.Natl. Acad.Sci.*, 72: 4211-4215.
- FR(HLICH, H. (1988): *Theoretical physics and biology. Biological Coherence and Response to External Stimuli*. Springer Verlag., Berlin, str. 1-24.

- GIUDICE, E. DEL, DOGLIA, A., MILANI, M. (1984): *Order and structures in living systems, Nonlinear Electrodynamics in Biological Systems*, Plenum Publ. Corp., str. 477-487.
- GIUDICE, E. DEL, DOGLIA, A., MILANI, M., VITTELLO, G. (1988): *Structures, correlations and electromagnetic interactions in living matter, Biological Coherence and Response to External Stimuli*, Springer Verlag, Berlin, str. 49-64.
- HAMEROFF, S. R. (1988): *Coherence in the Cytoskeleton, Biological Coherence and Response to External Stimuli*, Springer Verlag, Berlin, str. 242-265.
- HO, M. W. (1989): *Coherent excitations and the physical foundation of life. Epigenetic and Evolutionary order*, Edinburgh Univ. Press, Edinburgh.
- HO, M. W. (1993): *The Rainbow and the Worm*, World Scientific, Singapore.
- KELL, D. B. (1988): *Coherent Properties of Energa-Coupling Membrane Systems, Biological Coherence and Response to External Stimuli*, Springer Verlag, Berlin, str. 231-241.
- McCLARE, C. W. F. (1971): *Chemical machines, Maxwell's demon and living organisms*, *J. Theor. Biol.*, 30: 1-34.
- McCLARE, C. W. F. (1972): *A "molecular energy" muscle model*, *J. Theor. Biol.* 35: 569-595.
- POHL, H. A. (1980): *Oscillating fields about growing cells*, *Internat. J. Quantum Chem.: Quantum Biology Symposium*, 7: 411-431.
- POLLOCK, J. K., POHL, D. G. (1988): *Emission of Radiation of Active Cells, Biological Coherence and Response to External Stimuli*, Springer Verlag, Berlin, str. 139-147.
- POPP, F. A. (1986): *On the coherence of ultraweak photonemission from living systems*, in *"Disequilibrium and Self-Organisation"*, C. W. Kilmister (Eur), D. Reidel, Dortrecht.
- POPP, F. A. et all (1981): *Emission of Visible and Ultraviolet Radiation by Active Biological Systems*, *Collective Phenomena* 3: 187-214.
- POPP, F. A. et all (1984): *Biophoton Emission: New Evidence for Coherence and DNA as a Source*, *Cell Biophysics* 6: 33-52.
- POPP, F. A., Li, K. H., Gu, Q. (1992): *Recent advances in Biophoton Research and its applications*, Editors, World Scientific, Singapore.
- POPP, F. A., LI, K. H., MEI, W. P., GALLE, M., NEUROHR, R. (1988): *Physical aspects of biophotons*, *Experientia* 44: 576-585.
- POPP, F. A., NAGL, W. (1988): *Concerning the question of coherence in biological systems*, *Cell Biophysics*, 13: 218-220.
- RUTH, B., POPP, F. A. (1976): *Experimentelle Untersuchungen zur ultraschwachen Photonemission biologischer Systeme*, *Zeitschrift Naturforschung* 31c: 741-745.
- SMITH, C. W. (1988): *Electromagnetic Effects in Humans, Biological Coherence and Response to External Stimuli*, Springer Verla., Berlin, str. 205-232.
- VITIELLO, G. (1992): *Coherence and electromagnetic fields in living matter*, *Nanobiology*, 1(2): 221-228.
- WESTERHOFF, H. V. in sod. (1986): *How enzymes can capture and transmit free energy from an oscillating electric field*, *Proc.Natl.Acad.Sci.*, 83: 4734-4738.

Vedenjsko kloniranje z metodami strojnega učenja

V tem prispevku se ukvarjamo z računalniško rekonstrukcijo veščine vodenja sistemov, kot sta žerjav ali letalo. Načrtovanje vodenja takih dinamičnih sistemov po klasičnih postopkih iz teorije vodenja zahteva apriorno znanje o objektu vodenja, najpogosteje v obliki matematičnega modela. Pri tem lahko nastopijo težave, npr. če objekta vodenja ne poznamo dovolj dobro, če bi bil razvoj natančnega matematičnega modela predolgotraven ali predrag, če je sistem močno nelinearen ali pa se s časom spreminja. Poleg tega je včasih predrago, predolgotrajno ali sploh nemogoče sproti zagotavljati tako natančne numerične vrednosti parametrov, kot to zahtevajo klasične metode avtomatskega vodenja.

Hkrati je znano, da so izurjeni operaterji na podlagi izkušenj in kvalitativnega sklepanja sposobni ročno voditi mnoge sisteme, ki so za klasične metode iz zgoraj navedenih razlogov težki. Ena od zanimivih možnosti je torej posnemanje izurjenega operaterja. Pri tem namesto objekta vodenja modeliramo človekovo reševanje naloge z množico pravil, ki so lahko kategorična ali "mehka". Vodenje sistemov s hitro dinamiko ponavadi terja izurjenost, veščino, ki je operativna in jo je mogoče pokazati oziroma opazovati, zelo težko pa jo je natančno opisati. Marsikateri od svojih reakcij se operater sploh ne zaveda, še manj pa jih zna razložiti. To znanje je težko prenosljivo, kar otežuje poučevanje začetnikov, hkrati pa tudi onemogoča njegovo

neposredno “vgradnjo” v napravo, ki bi bila sposobna večino reproducirati. Zaradi težav, ki jih imajo ljudje pri eksplicitnem izražanju tovrstnega znanja, je pri netrivialnih sistemih pogosto težko priti do ustrezne množice pravil za vodenje sistema.

Eno od možnih rešitev je predlagal Donald Michie in jo poimenoval vedenjsko kloniranje (angl. *behavioural cloning*) (Michie in sod. 1990; Michie 1993). Pri tem postopku izhajamo iz posnetkov operaterjevega izvajanja naloge, ki jim pravimo tudi vedenjske sledi. Iz njih poskušamo s *strojnim učenjem* (angl. *machine learning*) (Bratko 1989) priti do operativnih opisov veščine na simbolični ravni. Rezultat je *vedenjski dvojniki*, zato postopku pravimo tudi generiranje vedenjskih dvojnikov.

Običajna formulacija problema generiranja vedenjskega dvojnika s strojnim učenjem je takšna:

Imamo posnetek operaterjevega izvajanja. Posnetek je zaporedje stanj vodenega sistema in operaterjevih akcij, na katere gledamo kot na primere pravilnih odločitev. Vsak primer je par (*Stanje*, *Akcija*), pri čemer je *Stanje* vektor atributnih vrednosti, *Akcija* pa je odločitev, prirejena temu stanju. Pri tej formulaciji lahko uporabimo tehnike strojnega učenja, ki inducirajo funkcijsko relacijo $Akcija = f(Stanje)$. Vrednosti atributov vektorja *Stanje* so lahko zvezne ali diskretne, prav tako tudi vrednosti razreda *Akcija*. Naučena funkcija f predstavlja vedenjskega dvojnika, ki naj bi bil sposoben “oponašati” posnetega operaterja, torej voditi dinamični sistem.

Možno je upoštevati tudi časovni zamik med stanjem in akcijo. Običajna interpretacija se sklicuje na fiziološke omejitve, ki jih ima človek tako pri prepoznavanju situacije kot pri fizičnem izvajanju kontrolnih akcij. Če je zamik (t , se učimo $Akcija(t) = f(Stanje(t - \Delta t))$). S poskusi je bilo ugotovljeno, da je primerna izbira vrednosti zamika eden od pomembnih dejavnikov uspeha kloniranja. Vedeti pa moramo, da zamik odseva celo vrsto pojavov, da se spreminja od naloge do naloge, od človeka do človeka in celo pri istem človeku od situacije do situacije, zato poenostavljene interpretacije niso primerne, izbira pa je v odsotnosti trdnejših teoretičnih ali eksperimentalnih izsledkov zaenkrat še rezultat sistematičnega poskušanja.

Za generiranje vedenjskih dvojnikov iz posnetkov vodenja lahko uporabimo obstoječe programe za strojno učenje, ki iz dane množice učnih primerov generirajo splošen opis zakonitosti, vsebovanih v podanih primerih. Naučeni opisi imajo lahko obliko odločitvenih dreves, kot npr. pri učnih programih ID3 (Quinlan 1979), C4.5 (Quinlan 1987) in Asistent (Cestnik in sod. 1987), ali pa klasifikacijskih pravil, kot npr. pri programu CN2 (Clark in Niblett 1989). Pri našem delu smo veliko uporabljali programa RETIS (Karalič 1991) in M5 (Quinlan 1993), ki

gradita regresijska drevesa in sta primerna za obravnavo zveznih atributov in razredov.

Ker problemska domena v veliki meri posega v področje implicitnega, dostikrat nezavednega znanja ljudi, se srečujemo še z dodatnimi vprašanji, kot sta problem interpretacije rezultatov strojnega učenja in problem vzajemne povezave med rezultati strojnega učenja in človekovim razumevanjem njegove lastne veččine. Zato imamo pri generiranju vedenjskih dvojnikov dva cilja:

- generiranje vedenjskega dvojnika, ki bo čimbolj *uspešno izvajal* predpisano nalogo vodenja, in
- generiranje vedenjskega dvojnika, ki bo dovolj *razumljiv*, da bo na simbolični ravni kazal, kaj operater pravzaprav počne.

Generiranje vedenjskih dvojnikov je bilo po naših informacijah zaenkrat preizkušeno v naslednjih problemskih domenah:

- vodenje inverznega nihala (Michie in sod. 1990; Zalar 1994),
- pilotiranje letala (Sammut in sod. 1992; Michie in Camacho 1994),
- razporejanje opravil (Kibira 1993),
- vodenje kontejnerskega žerjava (Urbančič 1994; Urbančič in Bratko 1994).

Skupne ugotovitve omenjenih študij so naslednje:

- V vseh do sedaj preizkušenih problemskih domenah je bilo možno s standardnimi tehnikami strojnega učenja generirati vedenjske dvojnike, ki so uspeli rešiti zastavljeno nalogo.
- V vseh omenjenih domenah je bilo možno generirati tudi vedenjskega dvojnika, ki je izvedel nalogo v določenem smislu bolje od človeka, katerega posnetki so bili vir učnih primerov.
- Ljudje se v načinu vodenja pri enako zastavljeni nalogi razlikujejo, zato vsi avtorji odsvetujejo učenje iz primerov, izvirajočih iz posnetkov različnih operaterjev.

Dejstvo, da so bili v vseh omenjenih problemskih domenah generirani dvojniki, ki so rešili isto nalogo kot operater, in to celo v nekem smislu bolje od njega, je obetavno. Vseeno pa moramo omeniti problema zanesljivosti in razumljivosti. Težave z zanesljivostjo se pojavljajo na dveh ravneh. Kot prvo omenimo veliko odvisnost uspešnosti postopka od parametrov učenja. Omejujoče so tudi težave z robustnostjo samih vedenjskih

dvojnikov. V kompleksnejših domenah, kot npr. pilotiranje in vodenje žerjava, so le-ti zelo neodporni za spremembe parametrov problema. Že malo spremenjeno začetno stanje je lahko za dvojnika hud problem. Eden od razlogov je verjetno v tem, da učni primeri slabo pokrivajo problemski prostor. Drugi, po našem mnenju pomembnejši, pa se navezuje na dejstvo, da dvojniki izvajajo nalogo izrazito reaktivno, ne da bi karkoli "razumeli" o domeni, ciljih in podciljih operaterja, vzročnih povezavah ipd. Prav to je tudi razlog za težave, ki jih lahko imamo, preden doumemo, kaj dvojniki pravzaprav počne. Na problema robustnosti dvojnikov in njihove razumljivosti zato gledamo povezano.

Ena od najpomembnejših do sedaj zapostavljenih nalog pri generiranju vedenjskih dvojnikov je po našem mnenju primerjava dvojnika, generiranega iz posnetka operaterja, in navodil za vodenje, kot jih opiše isti operater. Ta primerjava naj bi pomagala poiskati odgovore na vprašanje o transparentnosti generiranih dvojnikov ("Kaj dvojniki pravzaprav počne?"), njihovi robustnosti in splošnosti ("Ali je možno dvojnika izboljšati z upoštevanjem operaterjevih navodil?"), prav tako pa tudi na vprašanje, ali je možno operaterjeva besedna navodila izpopolniti na podlagi informacije, ki jo vsebuje dvojniki.

Na osnovi primerjave ugotavljamo, da lahko posnetki operaterjevega izvajanja in operaterjeva navodila ob primerni uporabi *obeh* pripomorejo k izpolnitvi zastavljenega cilja, to je vedenjskega dvojnika, ki bo hkrati *operativen* in *razumljiv*. Operaterjeva navodila predstavljajo eksplicitni del njegovega znanja o problemski domeni, ki ga lahko izkoristimo kot predznanje za avtomatsko učenje (izbira atributov ipd.). Hkrati pa sam ta del operaterjevega znanja ni dovolj za avtomatsko vodenje. Avtomatsko generirani vedenjski dvojniki lahko pomagajo zapolniti vrzeli v operaterjevih navodilih in natančneje določiti numerične vrednosti, ki jih operater poda bolj "po občutku". Zato smo predlagali ciklično metodološko shemo za generiranje vedenjskih dvojnikov, pri kateri operaterjevo sicer nepopolno eksplicitno znanje pomaga pri učenju dvojnikov, hkrati pa rezultat strojnega učenja izkoristimo za dopolnitev operaterjevih besednih navodil (Urbančič in Bratko 1994).

Kombinacija refleksov, usmerjenega opazovanja, planiranja, kreativnosti v poskušanju, mehanizmi prehajanja učenja s sub-simbolnega na simbolno raven in obratno, vse to omogoča, da se ljudje izurijo v reševanju zelo kompleksnih nalog vodenja. Strojno učenje nam omogoča, da z generiranjem vedenjskih dvojnikov dobimo vsaj delen vpogled v tako pridobljeno človekovo veščino. Rezultat je po našem mnenju vse, kar se človek iz tega nauči o sebi, in vse, kar prispeva k izpopolnjenemu delovanju človeka ali naprave pri reševanju določene naloge.

LITERATURA

- BRATKO, I. (1989): *Machine Learning*, v: K. J. Gilhooly (ur.): **Human and Machine Problem Solving**, Plenum Press, New York, str. 265-287.
- CESTNIK, B., KONONENKO, I., BRATKO, I. (1987): Assistant-86: A knowledge-elicitation tool for sophisticated users, v: I. Bratko, N. Lavrač (ur.), **Progress in Machine Learning**, Sigma Press, Wilmslow.
- CLARK, P., NIBLETT, T. (1989): The CN2 induction algorithm, **Machine Learning 3**, 261-283.
- KARALIČ, A. (1991): *Avtomatsko učenje regresijskih dreves iz nepopolnih podatkov*, Magistrsko delo, Fakulteta za elektrotehniko in računalništvo, Univerza v Ljubljani.
- KIBIRA, A. (1993): *Developing an expert controller of a black box simulation of a telephone line using machine induction*, Neobjavljeno poročilo, AI Laboratory, University of New South Wales.
- MICHIE, D. (1993): *Knowledge, learning and machine intelligence*, v: knjigi L. S. Sterling (ur.), **Intelligent Systems**, Plenum Press, New York.
- MICHIE, D., BAIN, M., HAYES-MICHIE, J. (1990): *Cognitive models from subcognitive skills*, v knjigi: M. Grimble, J. McGhee, P. Mowforth (ur.), **Knowledge-Based Systems in Industrial Control**, Stevenage, Peter Peregrinus, str. 71-99.
- MICHIE, D., CAMACHO, R. (1994): *Building symbolic representations of intuitive real-time skills from performance data* v knjigi: K. Furukawa, S. Muggleton (ur.), **Machine Intelligence and Inductive Learning**, Oxford University Press (v tisku), Oxford.
- QUINLAN, R. (1979): *Discovering rules by induction from large collection of examples*, v: D. Michie (ur.), **Expert Systems in the Micro-electronic Age**, Edinburgh University Press.
- QUINLAN, R. (1987): *Simplifying decision trees*, **International Journal of Man-Machine Studies**, vol. 27, št. 3, 221-234.
- QUINLAN, R. (1993): *Combining instance-based and model-based learning*, **Proceedings of the 10th International Conference on Machine Learning**, Morgan Kaufmann, 236-243.
- SAMMUT, C., HURST, S., KEDZIER, D., MICHIE, D. (1992): *Learning to Fly*, v: D. Sleeman, P. Edwards (ur.), **Proceedings of the Ninth International Workshop on Machine Learning**, Morgan Kaufmann, str. 385-393.
- URBANČIČ, T. (1994): *Avtomatizirana sinteza znanja za vodenje sistemov*, Doktorska disertacija, Fakulteta za elektrotehniko in računalništvo, Univerza v Ljubljani.
- URBANČIČ, T., BRATKO, I. (1994): *Reconstructing Human Skill with Machine Learning*, v: A. Cohn (ur.), **Proceedings of the 11th European Conference on Artificial Intelligence**, 498-502. John Wiley & Sons, Ltd.
- ZALAR, A. (1994): *Avtomatsko učenje vodenja dinamičnega sistema*, Diplomaska naloga, Fakulteta za elektrotehniko in računalništvo, Univerza v Ljubljani.

Teorije kompleksnih sistemov kot osnova kognitivne znanosti (pregled idej in polemika)

1. KRATEK PREGLED MODELIRANJA MOŽGANOV-DUŠEVNOSTI Z MODELOM ATRAKTORSKIH NEVRONSKIH MREŽ IN KVANTNIH KORELATOV

Pričujoči članek je namenjen kratki predstavitvi osnovnih idej moje knjige *Vse v enem, eno v vsem (Možgani in duševnost v analizi in sintezi)* (DZS, 1995), ki je bila povod za forum "Vidiki razvoja kognitivne znanosti" 8. maja 1995, in pretehtanju odzivov nanjo. Hkrati želim z nekaterimi poudarki svoje teze še modernizirati in razširiti v skladu z najnovejšim razvojem v kognitivni znanosti ter z lastnimi novimi dognanji. Pregled tez bo nujno zgolj telegrafski, nova dognanja pa omogočajo kvečjemu POSPLOŠITEV teorije, podane v knjigi, na druge mikrobiološke in kognitivne kompleksne sisteme. Tako predstavljen mrežni model ne bo več le nevronska mreža, mreža nevronov (bioloških ali formalnih), temveč mreža mehko definiranih osnovnih procesov (kvantnih, virtualnih) ali superpozicija takšnih "osnovnih mrež".

Najprej preglejmo osnovne teze, ne da bi se spuščali v ozadje in obrazložitev:

A. Ravni kognitivnega procesiranja, ki so sklopljene, korelirane in izomorfne:

- VIRTUALNA raven: atraktorji – gestalti
- NEVRONSKA raven: paralelno-distribuirani nevronski vzorci
- KVANTNA raven: lastne valovne funkcije – “kvantni vzorci”
- SUBKVANTNA raven: “vakuum” ali “hologibanje” (po Bohmu)
- VPLIV OKOLJA

Atraktorji so posebni vzorci (konfiguracije) množice nevronskih aktivnosti, ki imajo kak informacijski pomen in ki so posebno stabilni (predstavljajo minimum energije sistema). Zato se druge konfiguracije pretvarjajo v te vzorce-atraktorje. Njihov informacijski pomen sledi iz dejstva, da se specifični vzorci-atraktorji rekonstruirajo kot odziv mreže na specifične dražljaje iz okolja.

Vzorci, ki delujejo kot atraktorji, predstavljajo mentalne kategorije (informacijske enote višjega reda, gestalte). Navedimo poenostavljene primere: nevron je “kamenček v mozaiku”, nevronski vzorec je “mozaik”, atraktor pa predstavlja kontekstualno razpoznano sliko.

Mojca Vljak Pavšič

Kognitivna revolucija

Najprej bi želela izreči priznanje dipl. inž. fizike Mitji Perušu za poglobljeno in vsestransko analizo problematike, ki jo njegovo delo obravnava. Ob tem bi želela poudariti tudi, da je zelo razveseljivo in spodbudno, da je knjiga *Vse v enem, eno v vsem: Možgani in duševnost* v analizi in sintezi izšla prav v tem času – in v tem pogledu gre posebno priznanje tudi uredništvu založbe DZS. Smo namreč v sredini desetletja, ki so ga Združene države Amerike proglasile za “Desetletje možganov”. S to deklaracijo je takratni predsednik ZDA George Bush želel opozoriti na možnosti in pomembnost raziskovanja možganov. Cilj omenjene deklaracije je zagotoviti izdatnejše financiranje tovrstnih raziskav, še zlasti na področju

računalniških modelov nevronskih mrež, kakor tudi zakonitosti delovanja zdravega in bolnega živčevja ter načinov zdravljenja nevroloških bolezni, kot so shizofrenija, manična depresija, Alzheimerjeva bolezen in druge (Bush, 1990).

Združenim državam Amerike so kmalu sledile Italija, Nizozemska, Švedska in Švica, ki so proglasile svoje lastne “nevro-dekade”, ob koncu leta 1992 pa je v Palais des Academies v Bruslju tudi Evropska skupnost slovesno inavgurirala svoje “Evropsko desetletje raziskovanja možganov” (Aldhous, 1992). Uvod v ambiciozni znanstveni program med drugim pravi:

“Poskus razumevanja funkcij možganov pomeni enega največjih intelektualnih in znanstvenih izzivov za človeštvo in bo hkrati prinesel daljnosežne praktične aplikacije, ki bi lahko prispevale k razreševanju glavnih medicinskih in psihosocialnih problemov, povezanih z delovanjem možganov. Znanost je pravkar

B. Kodiranje objekta zavesti – tega, kar je “v zavesti”:

- nevronska raven: vzorec v SISTEMU NEVRONOV
- kvantna raven: lastna valovna funkcija, ustrežna kvantnemu koherentnemu stanju (eksplikatni red po Bohmu)

C. Spomin:

- nevronska raven: vzorci v SISTEMU SINAPTIČNIH VEZI, zakodirani z medsebojnimi korelacijami
- kvantna raven: SUPERPOZICIJA oziroma INTERFERENCA lastnih valovnih funkcij (implikatni red po Bohmu)

Obe zgornji ravni spremlja prestrukturiranje atraktorjev – VIRTUALNE ravni.

Sorodna fiziološka stanja so podlaga PODZAVEDNEGA in NEZAVEDNEGA (mišljeno ne le v Freudovem smislu, temveč širše). Vendar podzavednega in nezavednega ni mogoče jasno omejiti le na sistem sinaps ali na kvantno interferenco. Zanesljivo je le to, da podzavedni in nezavedni procesi ne presežejo praga, ki bi vodil k rekurziji in “budnemu” (zavestnemu) samonanašanju.

dosegla točko, ko so razvite tehnologije, ki lahko omogočijo uresničenje tega cilja, o katerem smo dolgo sanjali: revolucija na področju nevroznanosti, ki smo ji bili priče v zadnjih nekaj letih, je posledica novih dosežkov na področjih molekularne biologije in genetike ter vesoljske in informacijske tehnologije” (Mendlewicz, 1992).

Ob tem je zelo pomembno, da se tudi slovenski znanstveniki enakopravno in ustvarjalno vključujejo v sodobne evropske in svetovne tokove mišljenja in raziskovanja.

V nadaljevanju bom na kratko predstavila kognitivno znanost ter njen nastanek in razvoj ter skušala pojasniti, zakaj strokovna literatura govori o “kognitivni revoluciji”.

Naziv kognitivna znanost ima zelo kratko zgodovino. Pojem “kognitivna znanost” je prvi uvedel leta 1973 H. C. Longuet-Higgins (Lighthill, 1973), širše pa so ga začeli uporabljati v

pozni sedemdesetih letih. Korenine kognitivne znanosti so v ZDA in šele pred nekaj leti je stopila v mednarodni prostor. Vendar je že leta 1985 izšla knjiga H. Gardnerja *The Mind’s New Science: A History of the Cognitive Revolution*, ki jo je izdala založba Basic Books v New Yorku in jo je P. N. Johnson-Laird, eden najbolj vplivnih kognitivnih znanstvenikov, ocenil kot izjemno stimulatívno (Johnson-Laird, 1988). Zelo pomembno vlogo v razvoju te nove znanstvene discipline je imela fundacija Alfreda P. Sloana – zasebna agencija za denarno podporo znanstvenih raziskav v New Yorku, ki je leta 1975 začela financirati interdisciplinarni program kognitivne znanosti (Scheere, 1988). Leta 1977 pa je začela izhajati revija *Cognitive Science*.

V strokovni literaturi ocenjujejo kognitivno gibanje kot enega od najpomembnejših miselnih tokov v sodobnem intelektualnem življenju. Gre za preplet različnih ved: raziskovalci na

D. Prehodi spomin – zavest:

- nevronska raven: priklic oziroma rekonstrukcija vzorca v sistemu nevronov (povod je navadno vpliv okolja na senzorne nevrone, ki prek sistema sinaps povzročijo specifično interakcijo med asociativnimi nevroni ter njihovo zasnovanje okolju specifičnega vzorca)
- kvantna raven: “kolaps valovne funkcije”, prehod implikatni red – eksplikatni red

E. Učenje: proces SPREMINJANJA JAKOSTI SINAPTIČNIH VEZI pod vplivom novih dražljajev iz okolja

F. Razpoznavanje vzorca: rekonstrukcija nevroškega vzorca- atraktorja v sistemu nevronov, ki jo sproži pojav ustreznega objekta v okolju (sistem pri tem najde energijski minimum)

G. Razumevanje: asociativna sinteza vzorcev-atraktorjev nižjega reda v gestaltni vzorec-atraktor (v kvalitativno novo enoto) na osnovi kontekstualnega vpliva – medsebojnega interagiranja (primerjanja) množice vzorcev

H. Matematični formalizem:

- nevronske vzorce: konfiguracijski vektor (posamezna komponenta ustreza aktivnosti posameznega nevrona v vzorcu)

področjih psihologije, filozofije, računalništva, lingvistike, antropologije in nevroznanosti so namreč ugotovili, da si zastavljajo številna enaka vprašanja o naravi človeške duševnosti ter da so razvili številne metode raziskovalnega dela, ki se medsebojno dopolnjujejo. Beseda kognitivno se nanaša na spoznavanje, zaznavanje, razumevanje. Kognitivna znanost je torej znanost o duševnosti. Kognitivni znanstveniki si med drugim prizadevajo pojasniti procese zaznavanja, mišljenja, pomnjenja, razumevanja jezika in učenja, zaradi česar je njihovo raziskovalno delo izredno pestro in razvejano.

Izraz “kognitivna revolucija” se pojavlja zlasti na področju psihologije, kjer se je razvila kognitivna psihologija kot upor proti prevladujočemu behaviorizmu. Kot poudarja Michael W. Eysenck (Eysenck, 1994), eden od urednikov revije *European Journal of Cognitive Psychology* ter avtor številnih knjig in člankov s

področja kognitivne psihologije, “predstavlja informacijsko-procesni pristop kognitivne psihologije novo paradigmo, v smislu kot ta pojem opredeljuje T. S. Kuhn v delu *The Structure of Scientific Revolutions* (1962)”.

Behaviorizem se je pojavil ob koncu 19. stoletja in je dominiral vse do šestdesetih let. Zgodnji behavioristi so pojmovali učenje kot avtomatičen, mehaničen in nezaveden proces. Empirično so proučevali reakcije organizma, predvsem živali, na različne dražljaje ter ugotavljali učinke nagrad in kazni na učenje. V okviru tega konceptualnega ogrodja ni bilo prostora za introspekcijo in zavest. Iz psihološkega besednjaka so izgnali vse “mentalistične” pojme, kot so zavest, predstava, čustvo, volja, pozornost, občutek itd., ter jih nadomestili s po njihovem mnenju bolj objektivnimi nazivi, kot so diferenciacija dražljajev, pogojni odgovor, verižni refleks itd. Ostro so zavračali

- spomin: korelacijska matrika (posamezni element matrike ustreza prepustnosti posamezne sinapse – ta kodira stopnjo korelacije med komponentama dveh vzorcev)
- priključitev iz spomina v zavest: Dražljaj iz okolja opišemo s t. i. vhodnim vektorjem, ki se pomnoži s spominsko (korelacijsko) matriko, da dobimo izhodni vektor – to je adaptirano novo nevronske stanje, ki je superpozicija starega zapisa v sistemu sinaps (izkušnje oziroma pričakovanj) in dejanskega stanja v okolju.

I. Hierarhične strukture vzorcev:

- sestavljanje vzorcev spremlja oblikovanje novih gestalt-nih atraktorjev višjega reda, ki so nereduktibilni
- frekvenčne sklopitve oscilirajočih nevronov
- mnogonivojske fraktalne strukture nevronske, kvantne in virtualne narave

J. Ravni zavesti:

- INTENCIONALNA ZAVEST (“zavest o nečem”): mednivojska koherenca oziroma korelacija objektov v okolju, ustreznih nevronske vzorcev-atraktorjev in kvantnih stanj. Prek citoskeletona, posebno mikrotubulov, naj bi kvantni in nevronske sistem interagirala. Tako kvantni kot tudi nevronske sistemi so sposobni realizirati rekurzivne

razlage vedenja z asociacijo misli, kar so ožigosali kot “mentalizem” ali z aktivnostjo nevronov, kar so imenovali “psihologiziranje”.

Eden najbolj znanih in najbolj vplivnih behavioristov Burrhus F. Skinner (leta 1970 ga je revija *American Psychologist* postavila na drugo mesto, takoj za Freudom, z vidika vpliva na psihologijo 20. stoletja) je na primer dokazoval, da je možno vse oblike vedenja razložiti z genetskimi dejavniki in zgodovino ojačevanj, katerim je bil organizem izpostavljen (Reed, 1993 in Sutherland, 1993). Njegov ekstremni behaviorizem je zanikal obstoj vseh nevidnih in nedotakljivih vzrokov vedenja. Tako je iz razlag človeške narave izključil upanje, strahove, prepričanja, dvome, občutke in misli, dejansko celoten svet notranjega življenja. Skinner ni verjel v duševnost kakršnekoli vrste. V tem smislu je celo imenovali ga psiholog precej zavajajoče. Sledil je namreč začetniku in utemeljitelju

behavioristične psihologije Johnu B. Watsonu, ki je sprva zavračal zavest kot predmet psihologije, kasneje pa je celo zanikal njen obstoj. Trdil je, da je zavest zgolj domneva, religiozen pojem, predsodek in ostanek magije. Podobno je bila tudi za znanega behaviorista Alberta P. Weissa zavest zgolj “mitološki pojem”. Na mesto vsega tega je Skinner postavil enostavne zakone učenja. Ljudje in živali, po njegovi teoriji, težijo k temu, da ponavljajo tista dejanja, za katera so bili predhodno nagrajeni, in se izogibajo tistim, za katera so bili kaznovani. Skinnerjev vpliv je začel upadati z nastankom kognitivne psihologije, ki je priznala bogastvo in pestrost duševnega življenja ter možnost znanstvenega proučevanja duševnih pojavov.

Mimogrede naj omenim, da je v zadnjih letih izšlo več zanimivih kritičnih analiz akademske kulture, v kateri je Skinner tako zelo uspel. Leta 1990 je izšlo delo Kurta Danzin-

- oziroma samorefleksivne procese, ki so enolično povezani z "objektom zavedanja".
- NEINTENCIONALNA ZAVEST ("zavest sama na sebi"): procesi na subkvantni ravni – na ravni "vakuuma" oziroma "hologibanja" ("osnovnega energijskega morja", ki ga je najverjetneje moč neposredno izkusiti ob globoki meditaciji in mističnih doživetjih. Dokazi za subkvantno naravo neintencionalne zavesti so tudi kvantna nelokalnost, razni razlogi iz teoretične fizike, poročila o parapsiholoških pojavih (predvsem telepatija), kolektivni intersubjektivni pojavi in kolektivno zavedno. Za navedene trditve mnogi jamčijo, da so eksperimentalno dokazane (Sheldrake, Orne, Johnson, Jahn idr.). Seveda pa je še veliko več poročil, ki so težko preverljiva, malo verjetna, zelo redka in neponovljiva, predstavljena v specifičnem simbolnem jeziku ali sploh neizrazljiva, zato jih lahko samo "vzamemo na znanje" ter ostanemo nevtralni, ne moremo pa jih (še) znanstveno sprejeti. Nekateri takšni pojavi (za večino od nas le hipotetični, za nekatere pa povsem realni) – telekineza, levitacija ipd. – kažejo na zveze zavesti s KVANTNO GRAVITACIJO. O tem, da je KVANTNA KOHERENCA osnova zavesti, največ pišeta anesteziolog Hameroff in matematični fizik Penrose.

Neintencionalna zavest, ki je ne smemo zamešati z običajno intencionalno zavestjo, je FUNDAMENTALNO FIZIKALNO

gerja *Constructing the Subject: Historical Origins of Psychological Research*, leta 1985 delo Johna M. O'Donnella *The Origins of Behaviorism: American Psychology, 1879-1920*, leta 1988 pa je izšel zbornik *The Rise of Experimentation in American Psychology*, ki ga je uredil Jill G. Morawski, in leta 1990 zbornik *Metaphors in the History of Psychology* v uredništvu Davida E. Learyja.

Seveda pa kljub dominantni vlogi behaviorizma behavioristična stališča niso bila nikoli splošno sprejeta. Taka obravnava učenja je kaj kmalu naletela na ostre kritike psihologov, ki so bili prepričani, da lahko višje razviti organizmi razvijajo vsaj pričakovanja, ter ugotavljali pomen ciljev, namenov in razumevanja v procesih učenja.

Ob tem je potrebno posebej izpostaviti tudi vlogo evropske psihologije za razvoj kognitivne znanosti, ki je razvila več zelo pomembnih kognitivnih pristopov, kot so genetska epistemologija

Jeana Piageta, kulturno-zgodovinski pristop Leva Vigotskega ter gestalt psihologija Wolfganga Kählerja, Maxa Wertheimerja in Kurta Koffke. Omeniti je potrebno tudi Otta Selza, ki je že v prvih desetletjih tega stoletja opredelil številne zakonitosti, na katerih temeljijo sodobni računalniški modeli nevronske mreže.

Kognitivna psihologija pomeni torej vrnitev k zgodovinskemu predmetu psihologije, saj zastavlja vprašanja, ki zadevajo naravo duševnosti. Problem zavesti, ki je bil skoraj celo stoletje v izgnanstvu, obravnava sodobna kognitivna znanost z novih perspektiv ter z novimi eksperimentalnimi metodami in tehnikami. Število publikacij, ki obravnavajo zavest, v zadnjih letih narašča. Med najbolj odmevna sodijo dela *Consciousness Explained* (1991) Daniela Dennetta, *The Emperor's New Mind* (1989) Rogera Penrose in *Astonishing Hypothesis* (1994) Francisa Cricka, ki so to tematiko odprle pred široko

DEJSTVO. Neintencionalne zavesti ni mogoče omejiti le na ljudi ali le na živa bitja, temveč "nastopa v" vseh kompleksnih sistemih, ki izhajajo iz enotne subkvantne celote. Vemo pa, da iz "vakuuma" izhaja ves materialni in virtualni svet, torej je neintencionalna zavest kozmološka prvina ter je ekvivalentna osnovnemu kvantnemu polju! Tukaj moram poudariti, da me kdo ne bi obsodil idealizma (sem holist, ne idealist!), da na ravni enovitosti vakuuma oziroma hologibanja postane sam izraz "neintencionalna zavest" preveč subjektivističen in nara-voslovno neprimeren. Hočem reči le, da je NEINTENCIONALNA ZAVEST (vsaj) NA ENAKI RAVNI FUNDAMENTALNOSTI KOT MATERIJA.

Intencionalna zavest je rezultat evolucije. Po nekaterih raziskavah (Lit 1) naj bi jo imeli tudi šimpanzi in (samo še) nekatere opičje vrste. Na to sklepajo po sposobnosti zavestnega bitja, da ima koncept lastnega Jaza in se zaveda samega sebe. Malo bolj sporna je širša kategorija bitij, ki se zavedajo, vendar se ne zavedajo sami sebe ali pa je to vprašljivo (mačke, psi, novorojenčki). Meja vsekakor ni ostra; imamo več stopenj intencionalne zavesti. Raziskave zgodnjeantičnih (Homerjevih) epov so baje pokazale (Lit 1), da zgodnji Grki še niso imeli koncepta lastnega Jaza (vsaj ne v današnji avtonomni obliki), saj so delovali, kot so bili sami prepričani, po navodilih bogov, (notranjih) duhov, demonov ipd. V teh zgodnjih epih naj junaki ne bi razmišljali SAMI, temveč naj bi jim "prišepetavali" bogovi. Seveda je takšna kategorizacija zavesti odvisna od

javnostjo. Ob koncu preteklega leta pa je začela Oxfordska univerza izdajati mednarodno multidisciplinarno revijo *Journal of Consciousness Studies*, katere cilj je na skupnem prostoru predstaviti popolnoma različne poglede na zavest, kot nastajajo na področjih kognitivne znanosti, kvantne mehanike, filozofije, psihologije, računalništva, nevrofiziologije in religije, med katerimi se pojavljajo, kot je zapisano uvodoma, fascinantne povezave. Pri tem si je uredniški odbor zastavil pomembno nalogo, ki so jo opredelili ob začetku izhajanja nove revije; in sicer poudarjajo: "Devetdeseta leta so bila proglašena za 'Desetletje možganov' predvsem zaradi izrednega razvoja v raziskovanju možganov in v tehnikah opazovanja možganov, ki so temeljito spremenile naše razumevanje kognitivnih procesov. *Journal of Consciousness Studies* smo začeli izdajati z namenom, da bi opozorili, da mora biti to tudi 'desetletje duha' in da bi

pokazali, da oba pojma nista nujno sinonimna" (*Journal of Consciousness Studies*, 1994).

Ob zaključku predlagam, naj se z ustrezno podporo kognitivni znanosti pridruži "Desetletju raziskovanja možganov" tudi Slovenija ter se tako enakopravno vključi v sodobne evropske in svetovne tokove mišljenja in raziskovanja.

LITERATURA

- President Bush Proclaims the 1990s "Decade of the Brain"*, *Neural Networks Today*, oktober, 1990, str. 1–3.
- ALDHOUS, P. (1992): *An Uncertain Start for a Brain Decade*, *Science*, 2. oktober, 1992, str. 23.
- MENDLEWICZ, J. (1992): *Brain Research in Europe* *Science*, 22. januar, 1992, str. 442.
- LIGHTHILL, J., SUTHERLAND, N. S., NEEDHAM, R. M., LONGUET-HIGGINS, H. C.,

definicije oziroma od razmerij in zvez med pojmi zavest, samozavedanje, Jaz, Sebstvo.

Zakaj potrebujemo za razlago intencionalne zavesti mnogonivojsko koherenco ter moramo vedno znova opozarjati na celostnost?

Oglejmo si proces natančneje: Neki predmet v okolju je makroskopski objekt, ki ga modelira klasična fizika. Človekova manipulacija z okoljem nujno zahteva uporabo makroskopskih pripomočkov, npr. njegovih udov. Premike udov regulira nevronski motorični sistem, kvantni sistem je premalo močan. Vendar na drugi strani kaže, da je zavest povezana s kvantnimi procesi. Poleg duhovnih stanj k temu namigujejo tudi enotnost zavesti, sinteza multimodalnih dražljajev in dejstvo, da iz kvantnih procesov izhajajo vsi procesi klasične fizike. Če na primer zavestno premaknemo vazo, pri tem nujno sodelujejo:

- vaza – opazovan makroskopski zunanji predmet
- svetloba – kvantni delci fotoni, ki se odbijajo od vaze in vzbujajo receptorne nevrone na očesni mrežnici, nevroni pa so makroskopske celice in jih večinoma obravnavamo s klasično fiziko
- asociativna nevronska mreža (nekakšna makroskopska replika kvantnih principov systemske dinamike)
- subcelularne strukture, npr. mikrotubuli, ki naj bi bili neuro-kvantni posredniki in so povezani v nekakšne fine “nevronske” mreže; znotraj mikrotubulov pa se nahajajo mreže električnih dipolov oziroma spinov

MICHIE, D., (1973): *Artificial Intelligence, A Paper Symposium, London Science Research Council.*

JOHNSON-LAIRD, P. N. (1988): *The Computer and the Mind, An Introduction to Cognitive Science, MA: Harvard University Press, Cambridge.*

SCHEERER, E. (1988): *Towards a History of Cognitive Science, International Social Science Journal, februar, 1988, str. 7–19.*

EYSENCK, M. W. (ur.) (1994): *The Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology, Blackwell, Oxford.*

REED, J. W. (1993): *Bold Claimant, Science, 26 november, 1993, str. 1459–1460.*

SUTHERLAND, S. (1993): *Impoverished Minds, Nature, 26. avgust, 1993, str. 767.*

The Editors, Introduction, Journal of Consciousness Studies, Summer 1994, str. 4–9.

Marko Uršič

Analiza in sinteza pri iskanju nove “holistične paradigme”

Ko sem preiščeval, kaj lahko povem v kratkih desetih minutah na forumu »Vidiki razvoja kognitivne znanosti«, da ne bo ne preveč abstraktno-spolšno, ne preveč parcialno za obravnavano holistično tematiko, sem se odločil, da se navežem na Perušev stavek v uvodu knjige *Vse v enem, eno v vsem*, kjer avtor zapíše: »Zadrževanje samo v okvirih specializiranih ved postaja neprimerna in lažna skromnost in omejenost. Možnosti za nov holističen pristop že imamo.« (Str. 14.) Pravzaprav je celotna Peruševa knjiga, ki jo ocenjujem kot zelo zanimivo in izvirno, namenjena prikazovanju teh možnosti, ki jih v sodobni znanosti ponujajo teorije nevronske mreže oziroma paralelno dis-

- kvantni sistem, ki je znotraj mikrotubulov (ti so nekakšne cevke npr. v aksonu nevrona) v stanju kvantne koheren- ce, kar je hipotetični fizikalni korelat enotnosti zavesti
- subkvantna raven (“vakuum”), ki naj bi bila osnova za transcendentalno oziroma neintencionalno zavest
- nevrnske in kvantne virtualne strukture (atraktorji), ki jih doživljamo kot mentalne reprezentacije vase
- motorični nevroni, ki regulirajo raztezanje in krčenje mišic, kar privede do premika vase

Motorično akcijo pa moramo stalno senzorično spremljati in obenem se je (lahko) zavedamo. Za to pa je nujno potrebno vzpostaviti PROCESUALNO ENOTNOST predmeta, fotonskega polja, nevrnske mreže in njenih atraktorskih struktur, kvantnega polja “v” mikrotubulih in širše. To je mnogonivojska koherenca.

Razvoj duševnosti in intencionalne zavesti je posledica postopnega zloma simetrije neintencionalne zavesti oziroma diferenciacije kvantnega polja. Zlom simetrije prinaša ustvarjanje kvantnih nehomogenosti (materije) in virtualnih struktur, ki vedno spremljajo sistemske procese. Za duševnost potrebujemo specifične enolične korelacije materialnega in virtualnega.

MONIZEM se zaveda enotnosti zavesti PRED zlomom simetrije sistema, DUALIZEM opozarja na pole materialno-virtualno PO zlomu simetrije. MATERIALIZEM priznava le materialni pol, IDEALIZEM le virtualnega. Dualistično kognitivnofilozofsko prepričanje pa se deli še na INTERAKCIONIZEM (materija in duh

tribuirani kompleksni sistemi, v t. i. “novi duhovnosti” pa, med drugim, tudi meditacijske prakse in mistična doživetja. Gre za »mnogonivojski pristop«, ki ugotavlja in raziskuje zrcaljenja in izomorfizme med različnimi ravnmi. Podoben pristop je značilen npr. za znano, zdaj že skoraj klasično knjigo Douglasa Hofstadterja *Gödel, Escher, Bach* (1979), o kateri sem pisal v svojem eseju “Meje izomorfizma”, kakor tudi za druga sorodna holistična dela.

S Perušem si deliva prepričanje, da je prizadevanje za novo celovitost nujno tako s teoretičnega kakor tudi s praktično-etičnega stališča. Novoveške razmejčitve med znanostjo na eni strani in duhovnostjo (tj. umetnostjo, filozofijo, religijo) na drugi strani so nas v 20. stol. privedle na razpotje, ob katerem se je izkazalo, da sta obe poti, kot ločeni druga od druge – slepi. Bolj kot kolega Peruš pa sem skeptičen glede dejanskih možnosti za vzpo-

stavitev nove sinteze. Ena izmed osrednjih težav, na katero želim opozoriti v tem kratkem prispevku, je jezik – *analitični jezik znanosti* na eni strani in *jezik duhovne sinteze* na drugi. “Meje mojega jezika so meje mojega sveta,” se glasi eden izmed slavnih Wittgensteinovih stavkov.

Jezik znanosti je na paradigmatični ravni vselej analitičen, tudi takrat, ko znanost skuša spregovoriti o novi, holistični paradigmi (npr. o “nelokalnosti” kot osnovnem fizikalnem načelu ipd.). Ilustracija te trditve, da je *jezik znanosti ireduktibilno analitičen* – trditve, ki se vam bo morda zdela malce preostra – je tudi sama Peruševa knjiga: napisal jo je znanstvenik (ki je seveda obenem izjemno tenkočuten in premišljujejoč človek), napisana je v analitičnem jeziku znanosti, in sicer *tudi* v tistih poglavjih, ki govorijo o mysticizmu in duhovnosti. Saj drugače, kot se zdi, *znanstvene* knjige o novem holizmu

vplivata drug na drugega) in PARALELIZEM (materija in duh sta sinhronizirana, vendar ne vplivata drug na drugega). Rekel bi, da materija (nevroni) in duševnost (atraktorji – gestalti) delujeta drug na drugega SAMO PREK KARDINALNEGA NEVRONA, ki regulira in kodira ves vzorec atraktor, sicer pa sta lahko le sinhronizirana. Atraktor je virtualna (nadmaterialna) struktura, nevron pa je materialen, zato ne moreta interagirati v pravem pomenu besede. Bolj “neposredno” lahko interagirata prek “točke, ki je še najbolj skupna” – to je prek kardinalnega nevrona. Naše psihofizično vprašanje lahko nazorno ilustriramo z naslednjim: Ali posamezni državljani (nevron) interagira z državo (vzorcem-atraktorjem) ali le z njenimi predstavniki (kardinalnimi nevroni)?! Vzorec-atraktor je nekakšen organizacijski režim. Tega najbolj podpira nevron, ki “ima oblast” – kardinalni nevron. Vsak državljani (nevron) je del države (vzorca-atraktorja), vendar šele “če ima oblast (pomen)”, lahko dejavno narekuje državni režim...

Gledano celovito se mi zdi, da možgani-duševnost NA RAZLIČNIH RAVNEH delujejo v skladu z različnimi kognitivnofilozofskimi teorijami, ki smo jih navedli. Menim, da alternativa kognitivne znanosti ni v izbiri ene smeri, ampak v preučitvi območja veljavnosti vsake posamezne teorije. Morda je metoda SINTETIČNEGA SUPERPONIRANJA TEORIJ zgolj začasna rešitev, vendar trenutno le ta prinaša bistvene novosti, ne da bi se posamezne smeri medsebojno zatirale.

Teoretični razlogi, ki podpirajo tezo o fundamentalnosti neintencionalne zavesti, so v dejstvu, da je mogoče dojemati

sploh ni mogoče napisati. Pri tem pa ne gre za kako nehoteno ali nezavedno ohranjanje t.i. “kartezijanske paradigme”, temveč gre za to, da se znanost ne more odpovedati samim osnovnim *principom racionalnega diskurza*, ki jih je prvi opredelil že Aristotel: identiteti, neprotislovnosti, jasni in razvidni definiciji, klasifikaciji, dedukciji, induktivni generalizaciji, pa Leibnizovemu načelu zadostnega razloga za kontingentne stavke itd. Toda, po drugi strani, je *topos* duhovnega holizma, tistega “enega v vsem”, *onkraj* teh principov, prav v protislovju, paradoksu, bolečini nekonsistence, v izgubi in zabrisu identitete, ali, kot uči budizem: v “brezbarvni luči praznine”.

Vstop v mistično spoznanje celote, v “globalno poenotenje” sebe in univerzuma, o čemer piše Mitja Peruš, zahteva zanos, pesniško in/ali vidčevo videnje in občutenje, meditantovo zamaknjenje – brez tega ostane celota le na ravni

miselne abstrakcije. Seveda povsem verjamem Mitjevim zagotovitvam, da je sam skušal mistična doživetja in da piše na osnovi teh izkušenj – vendar tukaj ne gre za subjektivno, temveč za objektivno težavo, za nemoč dikcije, jezika, še posebej znanstvenega analitičnega diskurza pri izrekanju neizrekljivega Enega. Tega problema se naš avtor zaveda, saj na 138. strani zapiše:

“Tukaj se mi zdi nujno poudariti, da sem takšna /mistična/ doživetja sam imel! O tem vsaj zame ni nobenega dvoma. Brez njih ne bi imel pravice pisati tega poglavja. Že tako je zelo vprašljivo, saj ga pišem v običajnem *razumskem analitičnem stanju zavesti, ki se povsem razlikuje od sintetičnega mističnega stanja zavesti*” (podčtrajl M. U.).

Peruš opredeli mistično doživetje kot “občutje Enega, Absolutnega, vseobsegajočega in samozaokroženega Univerzuma”, v katerem “mistik doživi sebe kot neločljiv del celote”

kvantno raven in gravitacijsko polje kot KOMPLEKSNA SISTEMA. Gravitacija je po relativnostni teoriji povezana z ukrivljenostjo prostora-časa. Po domače rečeno, tako prostor-čas kot tudi gravitacija sta posledici nehomogenosti v (sub)kvantnem polju. Te nehomogenosti pa so izraz sistemske dinamike "osnovnega polja". Podobno kot delci izhajajo iz paralelno-distribuiranih procesov v "vakuumu", tudi atraktorji nastajajo na osnovi paralelno-distribuiranih nevronskega procesov.

Kohonenov model zaznavanja predvideva, da se naključno porazdeljeni zunanji dražljaji v možganih topološko organizirajo glede na stopnjo medsebojne korelacije. To pomeni, da se bolj PODOBNI dražljaji zakodirajo BLIŽE skupaj v t. i. mape možganske skorje. PROSTORSKA STRUKTURA skorje (časovne sekvence se tudi kodirajo prostorsko) nastane na osnovi KORELACIJ med vzorci, ki neurejeno prihajajo iz okolja. Skratka, PROSTORSKO-ČASOVNE VZORČNE STRUKTURE SO POSLEDICA SISTEMSKE DINAMIKE NEVRONSKE MREŽE. Podobno velja tudi na subkvantni ravni: PROSTOR-ČAS IZHAJA IZ SISTEMSKE DINAMIKE "HOLOGIBANJA" ("mrež" vakuumskih fluktuacij).

Zavest, kvantna gravitacija in pojem prostora-časa imajo torej nekaj skupnega. Skupni imenovalec je spet kolektivna paralelno-distribuirana dinamika kompleksnega sistema – prav v tem so si nevronske, kvantne in virtualne procesualne strukture sorodne!

Če smo še natančnejši: lokalizacija kvantnih delcev se pojavlja podobno kot proces "zmagovalec-dobi-vse" v nevronskega

(prav tam) – s to definicijo se povsem strinjam in mislim, da je na analitični ravni ustrezna. Seveda pa ta opredelitev *ostaja na ravni meta-jezika*, na ravni analitične znanosti, ki skuša kot svoj tematski predmet obravnavati celoto, sintezo vsega v enem in enega v vsem. Sâmo mistično doživetje pa se analizi izmakne (čeprav ga analiza pred-postavlja). Prisotnost "tistega neizrekljivega" bi bila evocirana v pesmi, molitvi, zamaknjenju, tihem zrenju...

"O čemer ne moremo govoriti, o tem moramo molčati," se glasi slavna 7. teza iz Wittgensteinovega *Traktata*. Kot vemo, se je sam Wittgenstein te svoje teze pozneje odrekel v povsem praktičnem smislu, namreč da ni zdržal v zapovedi molka. In res se pravzaprav lahko vprašamo – le zakaj naj bi molčali? Saj so navsezadnje tudi največji mistiki v zgodovini izrekli mnogo besed o "tistem neizrekljivem". Poanta 7. teze bržkone ni v

samem "preprostem" molku, temveč v zavedanju odprtosti skrivnosti, ki mora ostati *skrivnost*, četudi besede nanjo "kažejo".

Pri iskanju nove holistične paradigme si lahko priključimo v misli srečanje med filozofom Avicenna (Ibn Sina) in sufijem Abu Saidom, srečanje, ki je zabeleženo v *Sufijskih zgodbah modrosti* (prev. Evald Fliser, založba Julija Pergar, Ljubljana 1993):

Ko sta se filozof in sufi srečala, je Avicenna dejal:

"To, kar jaz vem, on vidi."

Abu Said pa je rekel:

"To, kar jaz vidim, on ve."

Da bi se filozof in sufi še bolj približala "Enemu v vsem", bi se jima moral pridružiti še pesnik ali romar, ki *čuti*. Zakaj celostno spoznanje, ki so ga pred davnimi stoletji imenovali gnoza (*gnosis*), je trojna pot: védenje, videnje, čutenje.

mreži. Neki paralelno-distribuiran vzorec-atraktor kodira mentalno stanje. Znotraj njega pa določen nevron (t. i. kardinalni nevron) postane najbolj dominanten in sam prevzame levji delež informacijskega zastopanja. Kardinalni nevron je seveda lokaliziran, ves vzorec pa je razpršen po bolj ali manj vseh možganih. Ravno tako je tudi na kvantni ravni: nelokalizirano kvantno stanje se lahko v posebnih okoliščinah manifestira kot lokaliziran delec. Kvantno lokalizacijo sproži proces merjenja ("kolaps valovne funkcije"), prevlado kardinalnega nevrona in njegov prevzem kodirne vloge pa sproži dražljaj iz okolja (zaznavanje). Zunanji dražljaj privilegira tiste nevrone, ki so mu najbolj ustrezni, in eden od njih postane kardinalen.

V knjigi sem posebno poudarjal pomen kolektivne sistem-ske dinamike, konteksta, razmerij in odnosov med vzorci za duševnost. Za razliko od dosedanje literature o kognitivni zna-nosti sem se bolj posvetil osnovam intuitivnega in ustvarjalnega mišljenja ter dal znanstveno legitimnost meditativnim in mističnim stanjem zavesti.

Introspekcijo dojemam kot NOTRANJE MERJENJE, ki je legitimna empirična metoda, vendar bi ostala neartikulirana, če njenih izsledkov ne bi primerjal z računalniškimi simulacijami in analognimi fizikalnimi modeli (kot so nevronske mreže, spinski sistemi, kvantna fizika).

2. ODGOVOR PROFESORJU MATJAŽU POTRČU NA KRITIKO MOJE KNJIGE VSE V ENEM, ENO V VSEM (MOŽGANI IN DUŠEVNOST V ANALIZI IN SINTEZI)

Profesor Potrč je podal negativno kritiko moje novoizdane interdisciplinarne knjige o zvezah med možgani in duševnostjo. Odgovor objavljam, ker je bila kritika na eni strani tehtna in podrobna, na drugi strani pa niso bili upoštevanji mnogi pomembni poudarki iz knjige, kar je pripeljalo do negativne ocene.

Prof. Potrč, s katerim je sicer bilo sodelovanje vedno dokaj vzorno, me je vselej želel pripraviti do tega, da bi svoje teze lokaliziral in naredil statične, da bi jih bilo mogoče ovreči. Vendar je struktura možganov-duševnosti dinamična, evolutivna in odvisna od okolja. Zato je tudi najprimernejši model zanjo (model pa je vedno samo model) dinamičen oziroma takšen, ki daje natančno opredeljene odgovore šele ob natančno opredeljenih okoliščinah.

Naslov "Vse v enem, eno v vsem" je glava sintetičnega prikaza mnogonivojske strukture možganov-duševnosti, zato je prof. Potrč svojo negativno kritiko usmeril predvsem v to ekstremiteto.

Vendar sem v svoji knjigi opisal RAZLIČNE RAVNI SIMETRIJE, ki prehajajo od NESPOZNAVNE POPOLNE SIMETRIJE k ravnem ZLOMLJENE oziroma RELATIVNE SIMETRIJE. Strinjam se s Paramenidom (kot ga navaja prof. Potrč), vendar ustvarjam kompromisne modele za potrebe našega sveta zlomljene simetrije, v katerem omenjene različne ravni SOBIVAJO! Sobivanje raznih vidikov je vsaj najprimernejši modelski približek večplastnosti sveta in organizma-duha v običajnem stanju zavesti.

Poglejmo RAZNE SOBIVAJOČE RAVNI SIMETRIJE od globalne simetrije do nivojev vse bolj zlomljene simetrije:

1. Popolna simetrija – “vakuum” ali “hologibanje” (po Bohmu): Vse-Eno, celota, ki ne dopušča delov

2. Simetrija uniformnega paralelno-distribuiranega kompleksnega sistema: mreža množice “osnovnih” elementov in vezi – to je matematična “nevronska” mreža na subkvantni ravni, ki obstaja onstran prostora-časa oziroma ustvarja prostor-čas kot posledico lastne systemske dinamike. “Vsi za enega, eden za vse”; “vse v enem, eno v vsem”, kolikor je “eno” sploh ločljivo od “vsega”.

3. Kvantna raven – mreža delcev in interakcij v prostoru-času: “vse IMPLICITNO v enem, eno IMPLICITNO v vsem”; “vsi (vsaj posredno) za enega, eden (vsaj posredno) za vse”. Posredno zato, ker zlom simetrije prinaša senčenje in lokalizacijo. O tej ravni sem pisal v Dodatku A in prikazal na primeru Huygensovega načela ter Feynmanove interpretacije Schroedingerjeve enačbe.

4. Simetrija biološke nevrnske mreže kot nekakšne makroskopske (“fraktalne”) rekonstrukcije kvantne mreže: Gosta (četudi nepopolna) prepletenost zagotavlja efektivno funkcionalno simetrijo. Ta se zlomi šele z oblikovanjem vzorcev-atorjev, ki kodirajo posamezne mentalne reprezentacije. Torej so med seboj razločljive kategorije šele posledica zloma prvotne simetrije pod vplivom dražljajev iz okolja. Ta izvorna simetrija se koristno izraža pri asociacijah med duševnimi vzorci-atorji. Kako bi sicer koncept mačke in njene tačke lahko sploh kdaj bila povezana, če ne preko te skupne “nižje ležeče” celote, ki se je kasneje diferencirala?!

Izvorni holizem se kaže v pravilu izmenjave signalov “vsi za enega, eden za vse” (dobesedno za tiste biološke nevrone, ki so neposredno povezani, sicer so povezani vsaj posredno). Geslo “vse v enem, eno vsem” pa velja na tej ravni v informacijskem smislu: na osnovi delne informacije lahko prikličemo celotno.

Matematične analize kažejo, da tudi močno razredčena mreža ohrani večino atraktorjev in omogoča zadovoljiv priklic. Niti večji kirurški posegi ne uničijo duševnih struktur, če le niso uničeni tudi najpomembnejši kardinalni nevroni. Takšna dejstva podpirajo efektivni holizem biološke nevronske mreže, pri katerem ostanejo le tiste sinaptične povezave, ki kodirajo neke spominske korelacije.

5. Lokalne nevronske mreže – lokalne simetrije

6. Virtualna rekonstrukcija simetrije na višjih ravneh vzorcev-atraktorjev oziroma gestaltov (višje kategorije, Jaz, občutja harmonije ipd., intencionalne enote višjega reda – oblikovane na osnovi virtualnih vezi in koherence nihanj nevronskih aktivnosti). Uporabljam tujko “gestalt” (namesto slovenskega pojma lik), ker so gestalti tudi nevizualnega tipa (npr. melodija). Pojem “oblika” bi bil primeren, vendar gestalt ni nujno “otipljiv”, zato je v ta namen abstraktna tujka nemara ustrežnejša.

7. Simetrija zlomljena: vse več nehomogenosti, nekoherentnosti, celota razpade na dele.

Hopfieldov model oziroma virtualno hierarhizirani Hakenov sinergetski model sta najprimernejša za modeliranje globalnih procesnih simetrij možganov-duševnosti. Preostali modeli so primernejši za klasifikacijo pri zaznavanju, za izvajanje gibalnih dejavnosti (motorike) ipd., ne pa za višje duševne procese. Pri Hopfieldovem modelu so vsi nevroni povezani z vsemi in vsak nevron sodeluje pri hkratnem sooblikovanju vseh vzorcev. Ker pa je tako gosta povezanost za konkretne potrebe preveč potratna, se biološka mreža z notranjo selekcijo redči in ostane povezana le toliko, kolikor je potrebno. Lahko pa se kakšne povezave tudi obnovijo s pomočjo sistemske dinamike v subcelularnih strukturah (v subcelularni “mreži”). Možganov in duševnosti ni mogoče razlagati brez dinamike kompleksnega sistema, njegovih preslikav in notranjih odnosov.

MNOGONIVOJSKI DINAMIČNI HOLIZEM ne dopušča stroge definicije osnovnih elementov (formalnih nevronov) in interakcij (formalnih vezi). V fiziki ni delcev, ki bi bili absolutno osnovni. Sistemsko rešitev problema ponujajo “bootstrap”-teorija in dela Bohma, Hileyja, Bella. V bioinformatiki pa ni osnovnih informacijskih enot. Imamo le nekakšno fraktalno hierarhijo interagirajočih ravni, ki se skupaj na specifičen način odzivajo na specifične dražljaje iz okolja, kar nas privede k mnogonivojski dinamični celoti. Katere ravni so najpomembnejše za katere miselne procese, je še odprto vprašanje. Kaže pa, da moramo ločiti vzorce, ki so predmet zavesti, od podza-

vestnih vzorcev ipd. – oboji so si najverjetneje izomorfno (“fraktalno”) podobni ter prehajajo med kvantno in nevronske ravni (oziroma med neintencionalno zavestjo, intencionalno zavestjo in nezavednim procesiranjem). POMEN vzorcev-atriktorjev, kot ga razlagam, je v kolektivni dinamiki nevronov in celih vzorcev, v medsebojnih korelacijah in kontekstu, ne v elementih samih. Pomena res ni v nepomenskih elementih (kot pravi Potrč), temveč v njihovih interakcijah, primerjavah in skupinskih preslikavah (kar pa Potrč spregleda).

Na več mestih sem tudi govoril, da se topološko korektni vzorci, ki jih vpliv okolja vtisne npr. v prvo plast očesne mrežnice (npr. vzorec črke E), kasneje abstrahira (najprej neposredno že na sredi strani 24).

Intencionalnost se da razlagati z oblikovanjem specifičnega vzorca-atriktorja kot odziv na specifični dražljaj iz okolja. Rekonstrukcijo izomorfni, z okoljem korelirani vzorcev-atriktorjev sem natančno opisal. Paralelno-distribuirani nevronske vzorec, ki deluje kot dno virtualnega atraktorja, je vezni člen med materialnim in duševnim...

Prof. Potrč je dobro odkril osrednje probleme znanosti o kompleksnih psihofizičnih sistemih, vendar žal pogosto ni zaznal mojih odgovorov in odzivov nanje, ki so že bili vgrajeni v knjigo samo. Knjigo, ki govori o tako zapleteni sestavljeni celoti, kot so možgani-duševnost, je potrebno brati celovito in sintetično. Prof. Potrč je v slovensko kognitivno filozofijo upravičeno vnesel pojem mehkost, ki naj bi izven območja logičnega mišljenja preseгла analitično togost logičnega pozitivizma. Zakaj principa mehкости ne bi uporabil še pri tolmačenju moje knjige? Priporočljivo je, da ljudje presežejo omejenost svojih atraktorjev, kjer je to mogoče in smiselno (ob globalnem pogledu), ter atraktorje obdržijo le ob konkretnem, analitičnem, lokalnem pogledu. En sam pogled pa je za kognitivno znanost premalo.

Svet, možgane in duševnost lahko smatramo za dinamične, zato je najboljši model nečesa dinamičnega prav tako dinamičen. Priznam pa, da je za potrebe komunikacije, didaktike in formalizacije dinamični notranji model primerneje ustaliti, vendar šele v takih primerih in če ne gre drugače. Dinamični notranji modeli so možni – vsaj z intuitivnim in celostnim doživljanjem, ki izhaja iz poprej pripravljene analitične osnove. Neposredno doživljanje, pa tudi njihov mistični vrhunec, je lahko v posebnih primerih tudi brez pogoja intersubjektivno (nasprotno Potrčevi trditvi); še več – vselej je intersubjektivno, če osebe vstopijo v skupno stanje zavesti. Ljudje, ki takšnih izkušenj niso imeli, lahko vanje verjamejo ali pa (v najbolj odklonilnem primeru) ostanejo nevtralni. Nevtralni zato, ker mistiki žal svojih doživetij ne morejo (ne moremo) dokazati

kjerkoli in kakorkoli (ponovljivo). Nasprotovanje, ki je v tem primeru brez osnove, pa ni znanstveno. Možnosti preverjanja so, vendar jih mnogi znanstveniki nočejo ali ne znajo uporabljati. Vsakdo lahko izraža svoje izkušnje, vendar vsakdo drug sme ostati do njih tudi zadržan. To je nujna idejna "demokracija" in svoboda.

Bralcem predlagam, da se vrnejo h knjigi sami, ki daje manj omejene opise kot sta Potrčeva kritika in ta moj kratek odgovor.

Prof. Potrču pa se kljub vsemu zahvaljujem za polemiko in za dosedanje sodelovanje.

3. DRUGI ODMEVI IN SKLEP

BOJAN RAUTER KOSIČ je v svojem članku v Slovenskih novicah (4. maja 1995) podal kritiko knjige *Vse v enem, eno v usem* prav z nasprotne strani kot prof. Potrč. Potrč je kritiko naslovil "Mistika ni filozofija", Rauter Kosič pa je zapisal, da se "izhod (za kognitivno znanost) skriva v mislečevem samorefleksivnem pristopu, ki mu bo uspelo preseči objektivistični pogled in združiti v višjo sintezo ne le nasprotujočih si pojmov, marveč tudi lastno misel". Slednji mi je očital dualizem in pomanjkanje notranje-izkustvene prepričljivosti. (Verjetno je v knjigi pogrešal opis notranjih izkušenj, kakršnega sem podal v eseju "Tarikova velika zaokrožitev", *Sodobnost*, št. 10 / 1992, str. 959-973.) Dejal je, da so pojmi duša in telo lažni in spoznavno neustrezni, t. i. problem telesa in duha (problem njune povezave) pa je kvazi-vprašanje. Zanj je torej moja knjiga še PREMALO monistična in holistična.

Za večino NARAVOSLOVCEV pa je problem duha in zavesti kvazi-znanstven v drugem smislu. Zato naravoslovje vse več ve o materialnih osnovah, nič pa o fenomenološki nadgradnji. Vendar moram posebej poudariti, da je to le mnenje tistih naravoslovcev, ki se s problemom možganov IN duševnosti niso nikoli mogli ali utegnili sistematično ukvarjati. Jaz kot naravoslovec sem moral opustiti redukcionizem, takoj ko sem želel proučevati tudi duševnost, ne le možganov. Enako velja tudi za kolege s tem zanimanjem doma in v tujini. Ljudje DOŽIVLJAMO MENTALNE REPREZENTACIJE – ATRAKTORJE, ne pa (vsaj ne neposredno) ustreznih nevronskih vzorcev ali kvantnih stanj samih zase!

Veliko pa je bilo tudi pozitivnih kritik moje knjige, ki pozdravljajo poskuse povezovanja...

Moje izkušnje kažejo, da je razpon možnih pogledov zelo širok, zato jih je težko usklajevati, posebno ker so vsi pogledi v sebi v glavnem konsistentni in upravičeni. Njihova nekonsis-

tentnost se deloma pojavlja le v njihovi nekompatibilnosti! Z mojega zornega kota pa za nekompatibilnost oziroma medsebojno izključevalnost pogledov ni potrebe in smisla (razen seveda, če to vodi v strpen in produktiven dialog). Nasprotno, menim, da je prihodnost kognitivne znanosti (vsaj zaenkrat) v iskanju SINTEZE v SUPERPOZICIJI raznih pogledov in disciplin. Seveda pa moramo upati tudi v zasnovanje morebitnega enotnejšega znanstvenega in institucionalnega okvira ter skupnega jezika vsaj v prihodnosti.

Kompleksni sistemi, kakršen je tudi možgani-duševnost in njihove fizikalne osnove (nevronske mreže, kvantni sistemi), so polivalentni oziroma mnogoteri sami po sebi ali pa jih le kot take lahko znanstveno obravnavamo. Nevronski spomin in nevronski korelati objektov zavesti so superpozicije vzorcev-atraktorjev in njihovih korelacij. Kvantno stanje je superpozicija lastnih valovnih funkcij, po Everettovi interpretaciji (ki je ni zmogel še nihče znanstveno spodnesti) pa celo superpozicija paralelnih "univerzumov". Ni torej sledu o enem samem objektivnem fizikalnem stanju, eni sami znanstveni resnici, marveč se zdi, da je primerneje (vsaj zaenkrat) graditi INTERDISCIPLINARNE SUPERPOZICIJE posameznih pogledov, znanj in njihovih ravni. MODELI KOMPLEKSNIH SISTEMOV (npr. NEVRONSKE MREŽE) so lahko VEZNI ČLEN.

Enotnost ter celovitost možganov-duševnosti in zavesti pa sta neposredno spoznavna nemara le skozi introspektivna in mistična doživetja, ki so (žal) bolj ali manj privatna zadeva posameznika, vendar POVSEM LEGITIMNA!

Kognitivni problem je končno uradno in javno odprt tudi v Sloveniji. Upajmo v čimveč plodnih predlogov njegovega reševanja in razumevanja.

Mitja Peruš, dipl. inž. fizike, podiplomski študent kognitivne znanosti na Oddelku za filozofijo Filozofske Fakultete in podiplomski študent fizike na FMF.

OSNOVNA LITERATURA

(Podrobnejši spisec je v knjigi *Vse v enem, eno v vsem.*)

OAKLEY, D. A. (ur.) (1985): *Brain and Mind*, Methuen, London, New York.

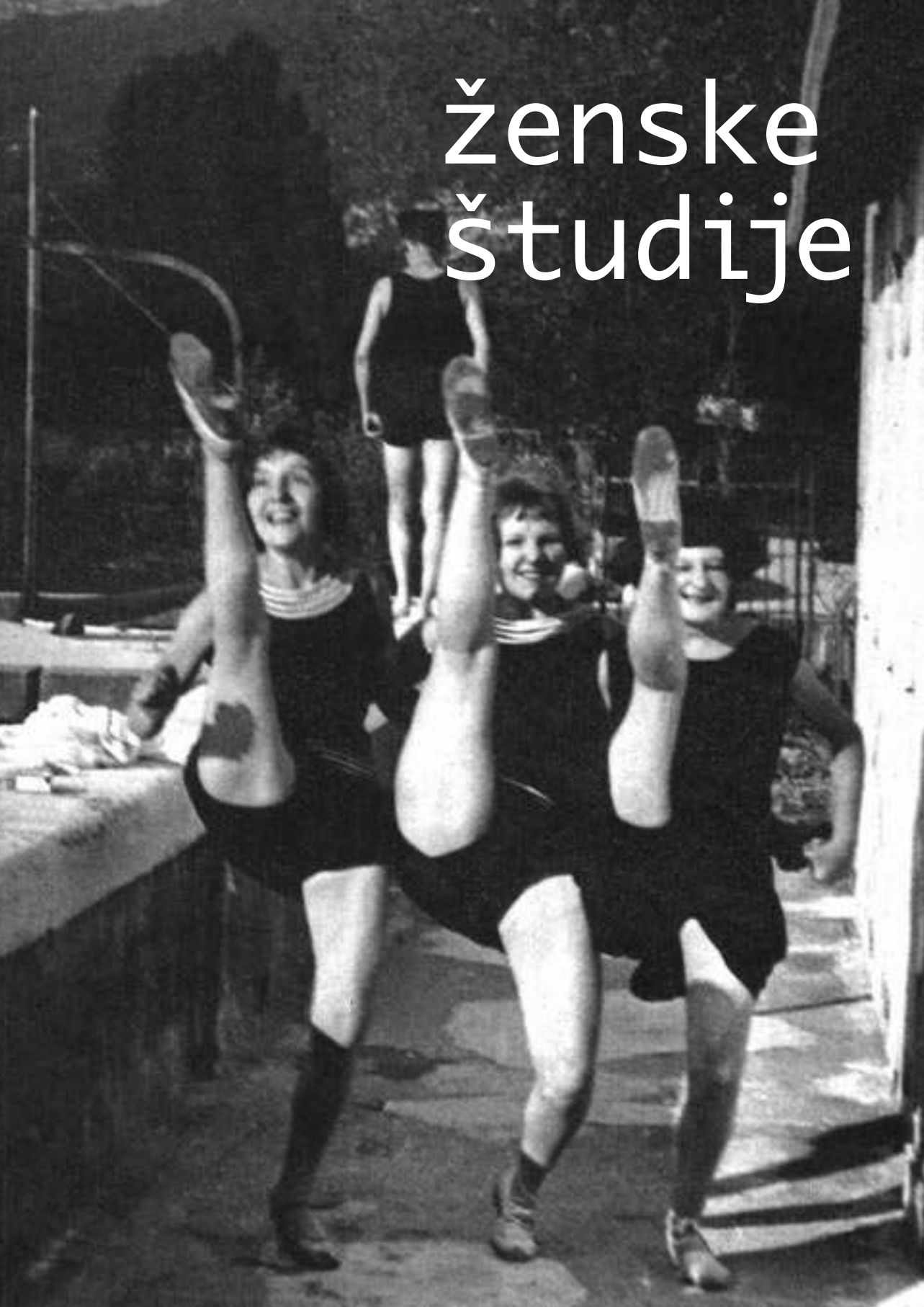
PENROSE, R. (1994): *Shadows of the Mind (A Search for the Missing Science of Consciousness)*, Oxford Univ. Press, Oxford.

Journal of Consciousness Studies, vol. 1 (1994), posebej: S. R. Hameroff: *Quantum coherence in microtubules; neural basis for emergent consciousness?*, št. 1, 91-118.

STERN, A. (1994): *The Quantum Brain (Theory and Implications)*, North Holland / Elsevier, Amsterdam.

- AMIT, D. (1989): Modeling Brain Functions (The world of attractor neural networks), Cambridge Univ. Press, Cambridge.*
- PERUŠ, M. (1995): Analogies of the quantum and neural processing – consequences for cognitive science, Proceedings “New Directions in Cognitive Science”, Saariselka, Finland.*

ženske študije

Ženska gibanja in feministična znanost v ZRN

UVOD

Mednarodna in domača, z različnimi poudarki vodena, debata o pomenu "kategorije spol" ni vedno pomembnejša le v politični praksi, temveč tudi v zvezi z znanstvenim raziskovanjem in oblikovanjem teorije. V tem prispevku bi rada predstavila nekatere razvojne smernice in oporišča, ki so značilna za silnično polje "žensko gibanje" in "feministično usmerjena/ navdihovana znanost" v Zvezni republiki Nemčiji.¹ Pri tem mi gre za različne izvore "ženskega gibanja", za potrebe in interese, ki so tudi del feminističnega oblikovanja teorije. Lotevam se pomembnih miselnih modelov in sprašujem, kakšen spoznavno-političen pomen imajo.

Kot pri vsakem "zgodovinopisju" gre le za poskus približevanja doživetju in delujoči resničnosti. Zato sem se v naslovu nalašč odločila za množinsko obliko: če bi govorila o ženskem gibanju, bi ponovno kleščila tam, kjer se je ženskam vendarle uspelo otresti okovov predstav o ženskosti, ki njihove lastne izkušnje utišajo, njihovo kompleksno življenjsko realnost pa naredijo nevidno. Temeljna izkušnja razlike – morda najbolj temeljna nasploh: mene ni, nimam imena.

¹ *Moje izkušnje in vednostno obzorje temeljijo na družbeni stvarnosti stare in nove Zvezne republike, o življenjskih izkušnjah in spoznavnih procesih žensk v bivši NDR se upam izrekati le zelo pogojno.*

“ŽENSKO GIBANJE” – PRIBLIŽEVANJA NEKEMU FENOMENU

Kaj si pod tem predstavljamo? Skupek ljudi, teles, glav – v gibanju: miselno, prostorsko, v političnem, gospodarskem, kulturnem smislu. Kot zaznavanje teles na cestah in trgih, v gibanju, lepo razvrščenih v vrste, sestrsko z roko pod roko, ali pa kot stopanje po ulicah v razpuščenih gručah, marsikdaj preoblečenih, stiliziranih v podobe, kot jim jih je omislil patriarhalni simbolični red – v podobe strahu ali občudovanja, idealiziranja ali ukrotitve. Včasih kriče (če nas je veliko, smo pogumne in glasne), včasih pojoč (zelo predrzne pesmi, pa lepe, da ti solze v oči navrejo), včasih smeje. “Popljuvajmo Hegla” – tu čutimo bes, ki izvira iz žalitev in zaničevanja. “Vas moških ne potrebujemo več, zdaj imamo sebe!”

Ta pogum, ta osupljiva evforija, ki se zna prehitro obrniti v dvom, razočaranje, kajti tako enostavno pa spet ni.

Biti v družbi, nenadoma se znajti v družbi, se spet najti! Imeti občinstvo, producirati občinstvo. Spet oživiti tradicije, o katerih sploh ničesar ne slutimo. Upor proti lakoti, dajte nam kruha...

Spektakularne akcije, ki so medijsko učinkovite, in katerih umanjkanje imamo vedno znova za znak “smrti ženskega gibanja”, za “umik iz politične javnosti”. Paradižnike v politične kompanjone iz lastnih vrst, v kečap pomočene tampone v sodnike in sex-shope... “Me smo ženske, veliko nas je, dost nam je vsega!!! Uf!!!”

“Žensko gibanje” pomeni *prostor*, kraj/prostor znotraj družbene “celote”, ki omogoča in izziva diskurz žensk o njihovem bivanju, željah, bolečinah, izkušnjah in mislih. Prostor, v katerem same razvijajo moč definicije. “Žensko gibanje” pa je tudi *čas*, ki so si ga ženske dale in vzele, da bi si pač ta prostor vedno znova producirale, napolnjevale z življenjem in se brigale za svoje interese in predstave. Namesto da bi upravičevale svojo existenco s “službo drugim”, se ženske zanimajo izrecno ena za drugo in – zase.

“Žensko gibanje” je tudi dinamika, *gonilna sila*, ki podžiga občutke in misli, jih žene naprej, žene do konca, ki družbeno “celoto” – in posamezne ženske – spodbuja, premika.

“Žensko gibanje” je potemtakem kraj, čas in sila v družbi in zgodovini.

Kaj pa feminizem?

Feminizem je “drugi pogled”, nož, ki ostri naše zaznavanje in mišljenje (in podoba noža kaže na to boleče početje), kritika, ki je uperjena v obstoječe – splošno in posebno, zunanje in notranje – in normativna sila, ki postavlja nove vrednote: dostojanstvo vseh, tudi žensk. Od tod izhaja vse drugo.

Pri določanju razmerja med “ženskim gibanjem” in “feminizmom” lahko prvega opišemo kot “socialno gibanje”, ki se ujema z mišljenjem “feminizma”. Vsekakor tudi tu velja kot tolikokrat: oboje je tesno povezano, pogosto se uporablja kot sinonim, prehaja iz enega v drugo in izhaja eno iz drugega, nikoli pa se ne zlijeta. Morda bi še najlažje določili razliko med ženskim gibanjem in feminizmom takole: “Gibanje” označuje dimenzijo (tudi telesne, tudi energetske) *izkušnje*, teoretična in politična perspektiva “feminizem” pa strukturira polje zaznavanja, zanimanje za *spoznanje* in možnost le-tega. Vsebinsko nismo s tem povedali še nič konkretnega o izhodiščih, metodah in ciljih ženskega gibanja ali feminizma. Konkretnajša bom v naslednjem poglavju, v katerem na kratko skiciram zgodovino “ženskega gibanja” v ZRN.

“Privatno je politično” – je pomenilo za ženske v Socialistični nemški študentski zvezi ob koncu šestdesetih let: želja po spremembi družbenih razmer (tja do svobode in samoodločanja) naj se več ne ustavlja pred spalnico tovarišev in kolegov.

Da je tudi na levisi (v študentskem gibanju in delavskih organizacijah) vladal seksizem in zaničevanje žensk, so tematizirale ženske – kdo pa drug: hotele so sodelovati v boju proti prevladi in zatiranju, same so se s tem soočale vsak dan “v lastnih vrstah”. Če so bile “prijateljice”, “žene”, “matere”, so skrbele za delo doma, vzgojo otrok in psihično reprodukcijo moških. Za politična zborovanja, akcije, teoretična razpravljanja jim je pogosto zmanjkalo časa in moči.

Če so se kot posameznice poskušale na politični sceni, so se soočale z vsemi oblikami odkrite in prikrite diskriminacije; morda najhuje: moški jih enostavno niso poslušali.

Prve ženske skupine so nastale zato, da bi jim končno nekdo prisluhnil in da bi tudi na levisi prevladujoče strukture odnosov in komuniciranja razkrinkale kot vladajoče strukture. Kako je odleglo ob spoznanju, da ni – morda vendarle po lastni krivdi – usoda posameznika, da gre za družben problem! Položaj žensk je bilo treba vključiti v politično analizo, vsakodnevni seksizem pa nič več odpravljati kot nepomemben ženski očitek moškimi.

Vzporedno s tem – izhajajoč iz boja za reformo čl. 218, ki je kaznoval splav – so se ženske začele napadalno (in spektakularno!) bojevati za samoodločanje o lastnem telesu. Boj okrog čl. 218 je postal kristalizacijska točka “novega ženskega gibanja” – ženske iz vseh krogov/slojev/razredov so postale pozorne, spoznale so, da gre za njihove interese, sodelovale so.

S tem sta označeni dve glavni smeri, ki sta se zlili v nastanek tega novega gibanja – gibanja, do katerega so končno čutile pripadnost ženske, ki so prišle z najrazličnejših življenjskih področij in ki so se, vsem razlikam navkljub, solidarizirale z drugimi ženskami.

Nakazan je prvi osrednji konflikt: Ali naj ženske skušajo v "mešanih" organizacijah, ki si običajno za cilj zastavljajo "družbeni napredek", uresničevati svoje interese *skupaj z moškimi*, in tako rekoč obogatijo *njihovo* politično platformo za tako imenovano "žensko stališče"? Ali pa je vodila pot le prek avtonomnih ženskih organizacij, neodvisno od vseh takratnih strank in grupacij? Med tema dvema poloma se je gibala razprava.

Kasneje se je poudarek v tej diskusiji premaknil: Naj se ženske odpravijo na "dolgi pohod skozi inštitucije" (država, politika, znanost) ali naj zastavijo samostojne ženske projekte, naj ustvarijo "lasten ženski svet"? Ženske skupine v levih strankah, organizacijah in grupacijah so še vedno videle svojo vlogo v konkretni mešani organizaciji in skušale prepričati tovariše/kolege o pomembnosti "ženskega vprašanja". Vodene so bile diskusije o gospodarskem pomenu ženskega dela/gospodinjanskega dela in o delitvi dela po spolih kot temelju seksističnih vladajočih struktur – kar so tovariši samo *izjemoma* priznali, da so končno spet lahko prešli na "redni dnevni red"!

V ženskih centrih in projektih pa so se gibale *tiste* ženske, ki niso (več) hotele imeti opravka z mešanimi organizacijami in so se "avtonomno" združevale v skupine. Spekter je obsegal "Skupino za reformo čl. 218", ženske skupine, ki so kritično razpravljale o ginekologiji (in se npr. same preiskovale, da bi spet spoznale lastno telo), debatne skupine, kjer so se ženske pogovarjale o konkretni življenjski situaciji, izkušnjah in težavah, in kjer so poskušale odkriti drugačno samozavest. Nekatere ženske so študirale, te so razmišljale o svojem položaju na univerzi in si s teoretičnim delom in/ali z raziskovanjem zgodovine prizadevale odkriti *ženske* in jih napraviti vidne – skušale so *napisati novo zgodovino*. Nekatere zaposlene ženske je pot zanesla v skupine zaradi seksizma na delovnem mestu, iskanja in izgube službe, zaradi večkratne obremenitve kot zaposlene matere. In bile so tudi – moteče za našete grupacije, tuptam pa tudi izrecno organizirane kot samostojna skupina – ženske, ki najbolj neposredno ljubijo ženske: lezbijke.

V katero koli skupino so že sodile – zanje so bili ženski prostori (centri, knjigarne, diskoteke, kavarne ali gostilne) še veliko bolj življenjsko pomembni kot za vse druge.

Ta primerjava – ženske v mešanih organizacijah/ženske v "avtonomnih ženskih prostorih" – pa vendarle ostaja nekako umišljena: vedno so bile ženske, ki so čutile pripadnost *obema* stranema, ki so bile zdaj tu, zdaj tam – ali se vsaj niso omejevale od druge strani. Nenazadnje so se kar naprej povezovali v akcijah, in to vsem razlikam navkljub. Pa vendar: vprašanje, do katere strani čutijo posameznice *v prvi vrsti* pripadnost – ali so razglasile vladajoči red med spoloma ali kapitalizem za

glavnega sovražnika – je kar naprej peljalo v ostre spore in cepitve. Podobni boji so se vneli tudi zaradi drugih polarizacij: “politika proti kulturi” ali “politika proti duhovnosti”, “pozicije moči proti gibanju v bazi”, “enakost spolov proti razlikam med spoloma”, “lezbični način življenja proti heteroseksualnosti”, če omenim le nekatere najpomembnejše.

Lahko bi slišali veliko zgodb – o različnih “generacijah” žensko naravnanih žensk in njihovih burnih osebnih in političnih poteh; o tekmovanju, uspelem sodelovanju, o medsebojni obogatitvi in strašnih kregih, o prijateljstvih, sli, strasteh, ljubezni, o žalitvah in neuspehu; o dogmatskih in nedogmatskih poskusih, kako izraziti lastno resničnost, lastno eksistenco.

Danes so “ženske scene” v dobršni meri zdiferencirane. (Tudi “delitev dela” je način, kako se lotevati razlik, v katerih se morda skrivajo premnogi konflikti!) Nepreglednost in negotovost lahko spričo takšne “pokrajine” občutimo tudi kot bogastvo: bogastvo raznolike realnosti žensk, mnogostranskih poskusov, kako vplivati na svoje življenjske razmere, kako si odpirati nove prostore in nova obzorja.

V konkretnih zgodovinskih situacijah (denimo spričo strašne realnosti vojn), ko se ženske združujejo, da bi javno izrazile vprašanja, ideje in prepričanja, ogorčenje in bes, pa se ta mnogostranskost pogosto izkaže za problematično. Postavljajo se namreč temeljna vprašanja kot: Ali res obstaja skupen interes, ali obstaja možnost skupne politične akcije?

Interes za resnično ukvarjanje s problemom ni vedno dovolj močan, da bi res prisluhnili, da bi resno jemali vedno bolj vidne razlike in da bi tako dolgo razmišljali, da bi se pokazale skupne poti. Če pa se to posreči, se ta mnogostranskost po mojih izkušnjah res izkaže za potencial, ki presega dozdajšnje meje mišljenja in ravnanja.

FEMINISTIČNO OBLIKOVANJE TEORIJE V KONTEKSTU ŽENSKEGA GIBANJA

V nadaljevanju bom za razumevanje kompliciranega razmerja med feminističnim oblikovanjem teorije in “gibanjem” predstavila nekatera temeljna razmišljanja, saj si tudi v kontekstu ženskega gibanja pogosto predstavljamo teorijo in prakso ločeni, in ju kot taki postavljamo eno proti drugi.

Teorije pa ne moremo razumeti kot enoumen temeljni pogoj prakse, pa tudi praksa ni enostavna “uporaba” teorije. Oblikovanje teorije je vsekakor neka oblika prakse, medtem ko praksa, ki ne izrecno in zavedno oblikuje teorije, lahko vsebuje tudi neko obliko spoznanja, predstavlja vsaj: kontekst, povezavo z možnim spoznanjem.

Prakso razujem kot dejavno, aktivno ukvarjanje z “okoljem”, ki mu – kot njegov del – pripadam. Dejavno, aktivno pa se z njim lahko ukvarjam tudi tako, da razmišljam, spoznavam, oblikujem pojme, urejam v sisteme, gradim teoretično stavbo, raziskujem ozadje, kritiziram in zavračam.

Prakse si brez teorije ne moremo zamisliti. “Izkušnja” (zaznavanje, doživljanje) kar kliče po *razlagi*: po simbolni, nazorni ali pojmovni “verziji/oznaki, jezikovnem izrazu, strukturiranju, sistematizaciji, kontekstualizaciji, in končno oceni in vrednotenju. “Izkušnja” torej že vsebuje “spoznanje”, ga predvideva in nosi s seboj.

“Teorija” je – četudi kot “ideologija” – vedno tu. In: vsaka “praksa” je – zavedno ali nezavedno, reflektirano ali nereflektirano – ukvarjanje s “teorijo”.

- Dvigniti lasten glas, formulirati zahteve, sklicevati se na dane vrednote v družbi (enakost, pravičnost, demokracija...),
- ne doživljati konkretnega trpljenja kot nekaj, kar je uporabno, temveč kar je povzročeno in zato odpravljivo (čl. 218: kaznivost splava, praksa preprečevanja zanositve, spolne prakse...),
- prepoznavati, da je individualna prizadetost sprepletana s strukturnimi odnosi in procesi (prebivalstvena politika, discipliniranje spolnosti, kontrola ženskega telesa...),

vse to se navezuje na teoretično in priča o uporabi teoretičnih “orodij”, inštrumentarijev.

Feminizem oz. feministična misel ali feministično raziskovanje in znanost pomeni pri tem določeno perspektivo kritike, utopije, pa tudi določeno perspektivo nanovo formulirane norme.

Kritika je orožje. Njen pogoj ne-strinjanje – skoraj vedno izhaja iz bolečine, iz trpljenja/sočutja, iz občutka omejenosti...

Spraševati se o ozadju danega, utemeljiti in kritizirati predpostavke danega, zamišljati si, formulirati, omeniti, zarisati drugačno – in željeno – vse to je sestavni del spreminjajoče se prakse in oblikovanja teorije. Tudi žensko gibanje se torej temu ne more odpovedati in se mu tudi ni.

Pri vseh razpravljanih o vlogi in o praktični, politični koristi feminističnega oblikovanja teorije, kritike in analize – je šlo nenazadnje za različne *oblike* vednosti, različne *oblike* spoznanja.

Če so ženske iz “politične prakse”, projektov, iniciativ “teoretičarkam”, ki so pogosto nastopale tudi z ustreznim intelektualnim habitusom, očitale, da se nasploh ukvarjajo z znanostjo “moških”, ki (kaj ostro formulirano) tako ali tako sodi na “smetišče zgodovine”, če so jim očitale, da konec koncev reproducirajo vladajoče strukture, potem se moramo vprašati

po upravičenem jedru te kritike – četudi s tem tako rekoč ravnamo radikalno. (Geslo: “Odklanjanje teorije”.)

Vprašati se moramo, katera teorija, katere oblike vednosti, kateri jezik in katere oblike interpretacije so sprožile to sovražnost. Katera hierarhija – med teorijo in prakso, med intelektualno avantgardo in “preostankom” sveta – je bila s tem mišljena, četudi je v konkretnem posameznem primeru sploh ni bilo moč zgrabiti.

Kritika je orožje. Tudi v razmerju do sebe, v razmerju do lastnega gibanja. Kritika, s katero so feministične teoretičarke grajale/morale grajati žensko gibanje samo, njene lastne predpogoje in implikacije njenih zahtev in praks, je bolela. Orožje kritike, secirni nož ali skalpel analize pogosto pomeni destrukcijo “celote”. Vsekakor bi lahko pomenilo de-konstrukcijo, podiranje, razstavljanje, odmišljanje “razmer”, plastovito odstranjevanje “usodnosti”, ki bi se jih radi ubranili. Pri tem pa strah – da potem ne bo ostalo nič. Da bomo, razstavljeni v pradelčke, potrepetavali v praznem prostoru, brez začetka, brez konca, brez cilja in brez smisla. Da ne bomo imeli na čem stati. Nobene opore, nič, česar bi se mogli oprijeti. In nobene vezi, nobene notranje povezanosti, ki bi nam dajala občutek, da nismo sami.

Ampak feministično oblikovanje teorije zaobsega – kot je nakazano zgoraj – vedno oboje ali še več: Kot kritika je uperjena v obstoječe razmere, in – kot kritika sebe – potencialno “proti” ženskemu gibanju, ženskam samim.

Kot poskus utemeljitve odkriva strani, ki se pač “držijo” (skoraj?) vsake znanosti/vsakega oblikovanja teorije: deluje normativno, legitimira lastno pozicijo, uveljavlja svoje stališče kot “boljše”, “resničnejše”, “pravilnejše”. S tem, ko se želi sistematično izrekati o resničnosti z določenih vidikov in z določenim interesom (razlaga, poimenovanje), istočasno izključuje druge možne razlage.

Tudi feministično oblikovanje teorije lahko zmanjšuje kompleksnost, lahko tudi razvija moč definicije.

FEMINISTIČNI FUNDAMENTALIZEM?

Poskusila bom označiti elemente feminističnega oblikovanja teorije iz perspektive njene kritike – in sicer kot kritike sebe. Primer: *očitek* fundamentalizma.

Kritiko fundamentalizma ženskega gibanja (pa tudi feminističnega oblikovanja teorije!) lahko povežemo s kritiko esencialističnih predstav, ki menijo, da lahko izhajajo iz “bistvenosti” ženske – ali pa tudi moškega! Sama pripisujem esencializmu bolj filozofsko-teoretično dimenzijo, fundamentalizmu pa prej

² *Denimo v kontekstu feministične duhovnosti, ženskega mirovnega gibanja, "nove materinskosti", pa tudi v kontekstu družbenih utopij v smeri "androginije".*

³ *Tako bi vsekakor mislile, če bi se pomen tega koraka meril z očitnimi ali subtilnimi obrambnimi in razvednotnimi strategijami, ki potem v skladu z izkušnjami (in medtem že na široko raziskane!) zaživijo.*

politično. Takšni elementi so vsebovani v mnogih predstavah realno obstoječega feminizma.

Sem sodi, denimo, kar preveč enostaven vzorec storilec-žrtev, po katerem so ženske prepoznavane izključno kot žrtve moškega nasilja in prevlade, moški pa predvsem kot storilci. Tudi ko je govor o "ženskem principu" (za razliko ali kot nasprotje "moškega principa"²), se ugotavlja "ženska bitnost" – ne glede na to, ali se pri tem izhaja iz komplementarnosti/smislne dopolnitve ali hierarhije (v eno ali v drugo smer!).

Kakšno funkcijo imajo taki miselni modeli, kakšen spoznavno/političen interes je v igri? Poskusila bom na kratko odgovoriti.

Škandaliziranje nesvobode in nasilja akcentuira perspektivo žrtve, strukturo (ali dimenzijo) prevlade in podrejenosti. (Kako težavni so odnosi "gospodovanje-hlapčevanje", vemo najpozneje od Hegla.) Tu se etablira status ženske kot žrtve. Če pa po drugi strani ženske iščejo vzore za lastno življenje, če kopljejo za lastnimi koreninami, se pojavijo – kot akterke na odru zgodovine. Impulzom heroizacije, idealizacije se je komaj moč izogniti, vsekakor pa se impulzi v realnosti npr. feminističnega raziskovanja zgodovine soočajo (ali: so postavljeni v odnos) z vedno bolj diferenciranimi vidiki in vpogledi/spoznanji.

V želji in prizadevanju, da bi spremenile lastno konkretno vsakodnevno prakso ("zdaj, takoj"), se ženske doživljajo kot oblikovalke in oblikovanke v napetostnem polju strukturnih razmerij in osebne "predelave" oz. ob-delave le-teh. Začutijo meje lastnih možnosti, poskušajo pa jih tudi razširiti. Bodisi s povsem praktičnim poseganjem v prostore, ki doslej niso bili dostopni (zahteva za udeležbo, participacijo), bodisi z raziskovanjem in izkoriščanjem lastnih potencialov, lastnih resursov.

Kako lahko opišemo dejanja in ravnanja v kontekstu ženskega gibanja ob takem ozadju?

Prakse ženskega gibanja se ločijo npr. po tem, kako globoko se dogajajo v prostorih (oz. javnosti), ki so predvideni za "politiko" ali "kulturo" in ki so že na razpolago, in v kolikšni meri odkrivajo "nove prostore" oz. jih šele producirajo. Če se ženske podajo na "odre moških" in zahtevajo zase "enako pravico", potem je to – samo zase – na neki način že revolucionaren akt³, ki pa je pogosto povezan s ("prostovoljno") podreditvijo vladajočim merilom. Če pa se – po drugi strategiji – spremeni "privatno v politično" (v skladu s polarizacijo spolov, ki jo hkrati napadalno obrača), potem je v tem nekaj silno subverzivnega, pa tudi še morebitna past: kajti če do zdaj "v senci ležeče" ("senčno delo" žensk) enostavno bolj ovrednotimo in ga postavimo za novo/staro izhodišče lastne spoznavne prakse, *ne* da bi se resno povprašali o ozadju dozdnjnjih razmer (npr. o razmerju med subjektivnostjo in objek-

tivnostjo, med posebnim in splošnim) in s tem povezanih hierarhij, potem se kar prelahko zgodi – tako rekoč kot protiudarec – da se ženskam vedno znova odmerja podrejeno mesto v hierarhiji spolov.

V katerih javnostih se ženske gibajo (v katere jim uspe proreti in jih že s tem morda vendarle spremeniti) in katere *nove* javnosti producirajo – zase in za druge – to se mi zdi odločilen vidik feministične politike.

V kolikšni meri sta pojma javnost in zasebnost *sploh* vprašljiva zaradi doslej prevladujočega pomena, ki sta jima ga določala žensko gibanje in “ženske v gibanju” (kot ustvarjalke), lahko tukaj le nakažem.

AKTUALNA POKRAJINA FEMINISTIČNEGA OBLIKOVANJA TEORIJE

Zadrževališča feministk so se delno spremenila. Kar eksplozivno se je na univerzah razvijalo iskanje, raziskovanje, brskanje, razmišljanje⁴, prav tako delo v feminističnih projektih. Kraji feminističnih debat so postali: študentski krožki, seminarji (medtem imamo feministične učiteljice na univerzi, čeprav pogosto v nezavarovanih položajih), feministična interdisciplinarna predavanja, decentralizirana združenja – znak vedno pomembnejše decentralizirane javnosti, specializirane javnosti⁵, kar je morda vprašljivo.

Marsikdo pravi temu: premišljen umik iz politike. Jaz pa pravim: spreminjanje oblik gibanja, katerih oceno lahko delno prepustim tudi zgodovini prihodnosti.

Danes krožijo feministično-teoretične oz. -filozofske diskusije o

- vprašanju ženske kot subjekta, vprašanju zgodovinskih in aktualnih oblik ženske subjektivnosti; to je tudi vprašanje ženske sposobnosti ukrepanja in njihovih konkretnih dejanj v zgodovini;
- vprašanju razmerja med razliko in enakostjo spolov in znotraj istega spola⁶; to je tudi vprašanje najrazličnejših konstelacij odnosov vladanja in moči⁷ v narodnem in mednarodnem pogledu;
- kritičnem preučevanju in analizi teoretičnih konceptov (in njihovega izžarevanja v praksi!) individuuma, zgodovine, družbe in znanja oz. spoznanja; to je vprašanje feministične kritike znanosti in razuma, razmerja med naravo in kulturo, vprašanje obvladovanja narave in kritike tehnike;
- vprašanju konceptov moči in vladanja, glede na možne “druge” koncepte politike in strategij družbenega spre-

⁴ *Ki se kaže v številnih znanstvenih objavah. Pri tem pa ogromno dela in diskusij še vedno ni dokumentiranih!*

⁵ *Kongresi, srečanja, številne okoliščine, v katerih je problematizirana hierarhija spolov in v katerih to tudi pušča sledove. Regionalni “Dnevi” ali “Tedni” vsepovsod, ženski projekti nove vrste: o finančni strukturi pomoči dekletom, o položaju žensk na vasi, gibanje arhivov – če omenim le nekaj primerov.*

⁶ *Prim. tu npr. dokumentacijo istoimenskega mednarodnega kongresa “Razlika in enakost. Človekove pravice (ni)so brez spola” (1990), pa tudi Prispevki na mednarodnem feminističnem knjižnem sejmu v Amsterdamu junija 1992.*

⁷ *Glej npr. “Monographic Section – Gender, race and class”, izdajateljice Sheila Allen, Floya Anthias in Nira Yuval-Davis, Rim 1991 (2. zvezek “Revue Internationale De Sociologie/International Revue of Sociology”); Iris Marion Young, “Justice and the Politics of Difference”, Princeton 1990.*

⁸ *Spričo zgodovinskega ženskega raziskovanja pa tudi s spoznanji kritiškega feminističnega družboslovja postaja viden ženski "več": Ženske so in živijo še nekoliko onstran podob, kakršne imajo druge o njih (in one same o sebi!).*

minjanja; to je tudi diskusija o morali/etiki, diskusija o pravičnosti, vprašanje ustrezne teorije demokracije, države in civilne družbe;

- in nenazadnje: *vprašanju pomena jezika, estetike in simbolike* v tej zvezi.

V delih o vseh teh kompleksnih vprašanjih je najti spoznavnoteoretične oz. znanstvenoteoretične usmeritve vseh vrst. Izhodišča in način spraševanja se razlikujejo po regionalni sprepletenosti, po znanstveni tradiciji in diskusijah/življenjskih razmerah "na samem mestu". Da pa s tem ne moremo izhajati iz kontingence v smislu poljubnega pluralizma, kažejo silovite kontroverze o ustreznosti določenih filozofskih oz. teoretičnih konceptov (še zlasti med poststrukturalizmom in marksizmom).

Če povzamemo – in se še enkrat vrnemo na očitek fundamentalizmu – je moč reči, da so še posebej tiste misleče ženske, ki sta jih navdihovala oz. nanje vplivala tako imenovani poststrukturalizem ali tradicija (ideološko) kritiške teorije, pokazale oblike očitne in subtilne ontologizacije spolnih identitet, razmerja med spoloma – znotraj in izven feminizma.

Takšna premišljanja imajo različne korenine – v duhovni zgodovini in v življenjskih zgodbah. Naj omenim le dvoje:

- tradicija kritike razsvetljenstva in kritike filozofije subjekta (v romantiki, pri Nietzscheju ali Heideggerju, v kontekstu marksizma in psihoanalize),
- konkretna izkušnja, da se lastne življenjske resničnosti in življenjske zamisli nikoli ne zlijejo z definiranimi "bitnostmi"; na eni strani trpljenje in kljubovanje in upornost, na drugi reduciranje s klišeji!⁸

RAZGLED OB KONCU

Ali obstaja solidarnost žensk onstran trpljenja?

Ali lahko razvijamo to solidarnost tudi po moči in spričo razlik med ženskami?

Nemška študentka Ursula Engel je ob koncu osemdesetih let svojo diplomsko nalogo o "Diskurzih v ženskem gibanju" zaključila s temi besedami:

"Tretja pot feminizma in ženskega gibanja onstran dualizmov in harmonizacije pričakuje veliko od žensk, morda celo preveč, in končno je še vedno odprto, ali je sploh možna. Eno pa je jasno: ta pot pelje na neznano področje, ki še ni vrisano na zemljevidih in ki ni opremljeno s kažipotmi. Nekaj orientacijskih točk je vse, kar lahko vzamemo na pot, pa

voljo in moč, da si postavljamo mnoga vprašanja in iščemo nanje odgovore, ki jih morda ni.”

Nočem dati “odgovora”, rada pa bi formulirala nekaj zaključnih misli, ki so morda zanimive v kontekstu družboslovnega in socialno/političnega raziskovanja/dela.

V številnih raziskovanjih so si raziskovalci v zadnjih letih prizadevali narisati podobo življenjske realnosti žensk, in to diferencirano in opazovano s številnih vidikov. Med drugim se je jasno pokazalo:

- še vedno je ta življenjska realnost določana s pričakovanji, ki so ženskam vsiljena, da se namreč čutijo odgovorne za področje reprodukcijskega dela (delo v družini, socialno delo, častne funkcije);
- temelj družbene organizacije dela je še vedno delitev dela po spolih, ki se npr. kaže v fenomenu spolno specifičnega trga dela;
- v najrazličnejših variacijah se od žensk pričakuje, da združujejo delo doma z delom v službi – kdajpakdaj celo v sodelovanju z moškimi. (Mimogrede, te vrste vsakodnevne organizacije, obvladovanja življenja med tako imenovano zasebnostjo in javnimi polji delovanja ženske ne doživljajo le kot hudo preizkušnjo ali kot dvojno obremenitev, temveč tudi kot priložnost za izkušanje več svetov);
- telesno in/ali psihično nasilje moških nad ženskami in dekleti je neverjetno poraslo (nasilje v zakonu, spolne zlorabe).

Očitno postaja, da je družbeno izoblikovanje razlik med spoloma kot hierarhije – in s tem razmerje moči pripeljalo do diferentnih, različnih in razločljivih življenjskih razmer žensk in moških. (Tu seveda ne smemo zanemariti različnosti življenjskih razmer med ženskami samimi in moškimi samimi – ta je pa določena s pripadnostjo določenim generacijam, družbenim skupinam, razredom, regijam. Da mednarodne perspektive niti ne omenjam.)

Uvrščanje žensk na reprodukcijsko področje – če jim je ta umestitev realno všeč ali ne – določa njihovo življenje kot spolno bitje, zaradi tega resničnost “drugače” izkušajo. Izkušanje razlike med spoloma ima torej posledice za zaznavanje sveta, za pripisovanje pomembnosti, za samokoncepte moških in žensk, za življenjske osnutke in strategije obvladovanja življenja.

Diferentno delovanje, ki je pogojeno z delitvijo dela po spolih, vpliva končno tudi na mišljenje in jezik.

To pomeni: Socialna in psihična realnost, ki jo razceplja spolna ločnica, se vedno znova producira. To pa do danes

pomeni: spolno hierarhična realnost. Dilema (pod pogojem, da si za cilj postavimo odpravo spolne hierarhije).

Dilema, ali naj torej razvijamo emancipacijske koncepte ali naj žensk – in moških! – v razvoju vseh želenih človeških možnosti več ne ovirajo – definicije tistega, kar morajo – kot ženske in moški – biti.

Nemška pedagoginja Annedore Prengel je poskušala razviti demokratičen pojem difference, koncept egalitarne difference, ki ga skicira takole:

- demokratični postulat enakosti je treba nanovo in radikalno vnovčiti, tako da bo vidna heterogenost življenjskih stilov in da se bojo različne oblike eksistence obravnavale enakovredno;
- s tem pa ne smemo utemeljiti poljubnosti in vrednostne nevtralnosti (pravičnost obvezuje!);
- morali bi skleniti družbeno pogodbo med spoloma v novem smislu, ki bi odpravil hierarhično razmerje med spoloma;
- vrednostna ocena “ženskih”/”moških” kompetenc naj bo mogoča, ne da bi idealizirali eno ali drugo;
- kulturne, zgodovinske razlike med moškimi in ženskami ne gre razumeti statično, temveč dinamično; moški in ženske imajo pravico do enakosti in razlikovanja;
- načeloma moramo izhajati iz dialektike enakosti in razlik, ki se ne da odpraviti, se pa dinamično oblikuje.

Njena misel se mi je zdela kar preveč gladka; imela sem občutek, kot da bi vso trmoglavost enostavno polikala; v razumljivem hrepenenju, da bi se razhajajoče se, protislovno stopilo v idealnem.

Morda pa se da to misel brati tudi še drugače:

“egalitarno razliko” kot stalen izziv, kot neomajno spodbu-
do, da se moramo protislovij lotevati produktivno...

Če znamo dopuščati izkušnje ambivalence, negotovosti, ne samo iskati zaprte miselne sisteme in dokončne rešitve, potem se mi to zdi dober začetek.

Prevedel Darko Čuden

Susanne Maurer, roj. 1958, predava in raziskuje na Univerzi v Tübingenu na oddelku za socialno pedagogiko. Poleg tega dela v avtonomnem ženskem projektu o raziskovanju in ohranjanju zgodovine žensk v deželi Baden-Württemberg in piše disertacijo “Feministična spoznavna politika med kritiko, normo in utopijo”.

Ženske in zdravje

Veda o zdravju je relativno nova disciplina, ki se ukvarja s teorijo in z aplikativnim znanjem o varovanju zdravja, preventivi in pospeševanju zdravja.¹ Glavni teorem te družboslovne veje je domneva, da sta nastanek in potek bolezni družbeno pogojena. Pri tem se izhaja iz naslednjih paradigem:

Veda o zdravju je

1. interdisciplinarna, kar pomeni, da so upoštevana skoraj vsa spoznanja tistih znanosti, ki se ukvarjajo z vprašanji odpravljanja bolezni in ohranjanjem zdravja;
2. interparadigmatična, kar pomeni, da se iščejo poti, kako združiti po možnosti vse interpretacijske vzorce, in to iz celotnega spektra humanističnih znanosti;
3. socializacijsko naravnana (Schnabel, 1990).

Poseben problem se skriva v definiciji pojmov "zdravje" in "bolezen". "Zdravje" lahko definiramo kot *vrednostni pojem* , pri čemer je najdoslednejša in najbolj znana definicija, kot jo je oblikovala Svetovna zdravstvena organizacija (WHO): "Zdravje je stanje popolnega telesnega, duševnega in socialnega ugodja." Pojem zdravja poznamo tudi še kot *izključevalni koncept* , ki zdravje definira kot odsotnost bolezni. Definicije zdravja so lahko tudi *funkcijske izjave* , še zlasti take, ki so povezane z definicijsko močjo strokovnjakov, npr. medicincev: "zdravje kot molčanje organov".

¹ Veda o zdravju, t. j. *Public Health* , se v ZDA poučuje že dolgo in ima pomembno vlogo v izobraževanju in praksi.

Vsi ti definicijski poskusi se na različen način srečujejo z nezmožnostjo, da bi odkrili splošno presegajoč substrat. To pa avtomatično pelje v nujnost, da pojem zdravja zasidramo historično, kar pomeni, da pojem zdravja tako postane diskurzni konstrukt, ki ne more imeti vsepresegajočega substrata. Glede na družbenozgodovinsko in socialno pogojevanje pomeni zdravje vsakič nekaj drugega. V industrijskih razmerah pomeni pač predvsem sposobnost za delo, v postindustrijskih življenjskih okoliščinah se morda približuje pomenski ustreznici sposobnosti uživanja itd. (Bauer, 1992).

Tako razširjena perspektiva definicije tudi razkrije, da zdravje za ženske in moške ne more pomeniti istega. Gledano z zgodovinske in socialnostrukturne perspektive, obstajajo družbeno normirani pa tudi subjektivni koncepti zdravja, ki so spolno specifični in diferencirani. V nadaljevanju bomo zato na temo zdravja gledali s te perspektive. Pri tem se bomo oprijeli rezultatov tistih raziskav, ki se ukvarjajo specialno s temo "ženska in zdravje", še posebej pa bomo upoštevali socializacijsko-teoretično perspektivo. Po našem mnenju tudi novo spolno specifično raziskovanje zdravja skriva nekatere nevarnosti tradicionalnih stereotipizacij, ki se jih bomo lotili v nadaljevanju.

KONCEPTI ZDRAVJA IN BOLEZNI KOT REZULTAT SPOLNO SPECIFIČNE SOCIALIZACIJE

V zadnjih letih se zdravje vedno močneje problematizira s socializacijsko-teoretičnih izhodišč. "Izkažejo se primerna za analizo odnosa med obremenjujočimi življenjskimi razmerami, individualnimi obvladovalnimi strategijami in socialnimi mrežami za pomoč na eni strani ter fiziološkimi, psihološkimi in socialnimi simptomi na drugi strani" (Hurrelmann, 1991, str. 189). Zdravje potemtakem ni pasivno doživeto pozitivno stanje, temveč aktualni rezultat vsakič aktivno producirane in ohranjene socialne, psihične in telesne dejavnosti človeka v celem življenju (Hurrelmann, 1991).

Osrednji kategoriji preučevanja zdravja sta starost in spol. V življenju se pojavijo določeni rizični dejavniki, na katere spet vpliva pripadnost enemu ali drugemu spolu. Moški novorojenčki imajo sicer višjo stopnjo umrljivosti, v bistvu pa so bolezenska tveganja v prvih desetih letih življenja za oba spola približno enaka. Ravno v teh letih se zaradi različne socializacije izoblikujejo različni koncepti zdravja. Ker so ženske "vsakodnevne strokovnjakinje" za zdravje v družini, se dekleta z vzgojo in s privzemanjem vzorčne ženske vloge že zelo zgodaj senzibilizirajo za zdravstvene probleme, medtem ko je namen fantovske

socializacije ta, da "moški ne stokajo in da so močni". Moškim otrokom je sicer dovoljeno več agresivnosti in aktivnosti kot dekletom, po drugi strani pa se to pogosto definira kot nenormalno ali bolno obnašanje, tako da se fantom v starosti do deset let predpisuje bistveno več psihotropnih zdravil kot dekletom.

V mladosti, med desetim in dvajsetim letom, izražajo dekleta več bolezenskih težav kot fantje, predvsem psihičnih in psihosomatskih (glavobol, prehranjevalne motnje itd.). Pogosto so to reakcije na konflikte med vlogama, ki se s pojavom menstruacije še razplamtijo, pa tudi na izkušnje z nasiljem. Za moško mladino pa sodi izzivanje zdravja (npr. vožnja z motorji, pijančevanje) k moškemu razumevanju vlog. Fantje torej že v tem obdobju pokažejo "nadresirano nezmožnost trpljenja" (Richter, 1973, str. 297). V kontekstu menstruacije, vprašanj preprečevanja zanositve in ginekoloških preventivnih preiskav pa dekleta obratno razvijejo določen koncept zdravja, v katerem se bolezen in zdravje prekrivata in kjer so meje zabrisane. Dekleta se med menstruacijo subjektivno lahko počutijo "bolne", čeprav je to objektivno zdrava ženska telesna funkcija, pa tudi ginekološke preventivne preiskave postanejo rutinske, čeprav boleznih sploh ni. V tem kontekstu imajo dekleta tudi drugačen odnos do zdravil. Za menstruacijske težave in psihosomatske bolečine dobivajo zdravila, s tem pa se naučijo neke vrste upravljanja bolečin in boleznih.

V letih reprodukcije, torej med 21. in približno 50., vplivajo na ženske bolezenske težave predvsem dejavniki, povezani s preprečevanjem nosečnosti, nosečnostjo in porodom. Raziskave so pokazale, da se ženske, glede na to, kako se odzivajo na zdravje oz. bolezen, delijo v dve skupini: na take, ki se na težave odzivajo mirno in ki imajo določeno mero samozaupanja v zvezi z zaznavanjem zdravstvenih motenj, in na take, ki se na težave odzivajo veliko občutljiveje in ki takoj poiščejo strokovno pomoč. Moški so v teh letih dovzetnejši za koronarne bolezni in srčne infarkte.²

Začetek menopavze je za ženske pomembna statusna sprememba, ki vpliva na zdravje. Ženske med menopavzo in po njej izkazujejo jasno povečano stopnjo obolevnosti, pri čemer so zelo pomembni še zlasti socialni in ekološki dejavniki. Kljub temu živijo ženske v poprečju sedem let dlje od moških. Moške v teh letih še posebej obremenjuje tako imenovani "upokojitveni šok".

ŽENSKE – "BOLNI" SPOL?

Kot se je jasno pokazalo v prejšnjih izvajanjih, se očitno kažejo razlike v razumevanju zdravja/boleznih pa tudi v ženskih

² Obratno pa so raziskave pokazale, da je pri zaposlenih ženskah, torej predvsem pri tistih, ki so izpostavljene dvojni obremenitvi družina/slужba, življenjska doba nižja od moške (Projekt: Zdravo življenje 1989; Rodenstein 1981).

in moških mehanizmih obvladovanja stresa. Zdi se, da so že zelo zgodaj socializacijsko pogojeni in da se v življenju utrdijo oz. diferencirajo.

Čeprav ženske v poprečju živijo dlje kot moški, so v primerjavi z njimi – še zlasti v tradicionalni medicini in njenih raziskovalnih metodah – v večji meri definirane kot “bolne”. To pa zato, ker ženske ob preiskavah izrazijo več bolezenskih težav kot moški, ker gredo pogosteje k zdravniku in ker se na splošno subjektivno počutijo “bolnejše” kot moški (Maschewsky-Schneider et. al., 1991). O “objektivnem” zdravju žensk pa to vsekakor še ne pove veliko, ker imajo ženske drugačen odnos do zdravja in ker se drugače odzivajo na bolezni kot moški.

Ženske se pritožujejo bolj zaradi psihičnih, psevdosomatskih in vegetativnih bolezenskih težav, moške težave pa so fiksirane na organe in se zato tudi bolj vklaplajo v tradicionalni medicinski koncept, ki je pretežno somatski. Moški pogosteje opišejo svoje bolezenske simptome s somatskimi kategorijami, ki sodijo v ta sistem, medtem ko se opisi ženskih bolezni ne skladajo z naravoslovno-materialističnim pogledom zdravnikov na svet (Vogt 1985, str. 34). Tipično ženske bolezni, ki običajno nimajo organskih vzrokov, zato označujejo s pojmom “ženski sindrom” (Rodenstein, 1984).

Razlike v simptomatiki in v moškem in ženskem razumevanju bolezni so vendarle utemeljene s socializacijo in niso organske narave. Poleg tega so pogojene še z naslednjimi dejavniki:

- stereotip, ki “tipično žensko” obnašanje primika v bližino običajnih predstav o psihičnem obolenju (pasivnost, razdražljivost, čustvenost itd.);
- metodološki problemi: pri večini preiskav ugotavljajo predvsem psihosomatske bolezenske težave žensk in jih s tem preveč poudarjajo, medtem ko se moške psihosomatske težave (kot npr. agresivnost) v vprašanjih sploh ne pojavljajo (prim. Vogt 1985, str. 35).

Za izjemno pomembno pri pojasnjevanju odnosa zdravje/bolezni se je izkazalo vprašanje obremenitve in obvladovanja vsakodnevnih problemov in kriznih življenjskih dogodkov, na katerega se osredinja še zlasti novejše preučevanje stresa.

Badura (1993) definira stres kot zapleteno medsebojno učinkovanje socialnih, duševnih in organskih dogajanj. Temelj tega modela je domneva, da sta človek in okolje v dinamični in občutljivi igri medsebojnega učinkovanja. Družba postavlja vsakemu posamezniku posebna tveganja in izzive, po drugi strani pa ga opremlja z materialnimi, osebnimi in družbenimi resursi, ki omogočajo, da se odzivamo na vsakodnevne in

vseživljenjske izzive. Koliko to uspeva, je odvisno od razpoložljivih notranjih in zunanjih resursov pa tudi od subjektivne ocene problema in obvladovalnih možnosti.

Lazarus & Folkmann (1984) razumeta obvladovanje stresa kot stalno spremenljiva, kognitivna in vedenjska prizadevanja posameznikov, ki se ukvarjajo s specifičnimi zunanjimi in/ali notranjimi zahtevami, ki terjajo ogromno njihovih prilagoditvenih sposobnosti ali jih presejajo.

Kot so pokazale številne raziskave, so ženske zaradi svoje družbene in socialne vloge izpostavljene specifičnim obremenitvam in stresnim dejavnikom (Halhuber, 1982). Sem sodi še zlasti dvojna obremenitev s službo in družino ali kot samohranilke, večje tveganje revščine kot pri moških, izkušnje z nasiljem pa tudi tako imenovane "double-bind situacije", v katerih so ženske istočasno izpostavljene najrazličnejšim in deloma protislovnim pričakovanjem vlog. Raziskave kažejo, da so zato dovzetnejše za stres (prim. Berlemann, 1991). Stresni simptomi, ki izhajajo iz tega, so nemara glavni razlog, zakaj se ženske pogosteje zatekajo po zdravniško pomoč (Hoffmann, 1983). Tudi med samimi ženskami poznamo povsem različne oblike obvladovanja stresa in obremenitev. Medtem ko je nekatere ženske moč prištevati k "tipu stokanja", se druge nagibajo k "strategiji zdrži", pri čemer velik del žensk obe strategiji uspešno združuje in variira (Maschewsky-Schneider et. al. 1985).

Večina praktičnih izhodišč za pomoč pri obvladovanju stresa še vedno izhaja pretežno iz individualnih preventivnih strategij. Zavarovalnice na primer ponujajo tečaje, na katerih naj bi se ženske naučile živeti zdravo in se bolje znajti v stresnih situacijah (prim. Berlemann, 1991). Kritično pri tem je, da se nazadnje poslužujejo enodimenzionalnega pogleda na multidimenzionalne vzroke stresa in obremenitev. Poleg tega pretežno individualistično usmerjena preventiva prenaša tradicionalne odnose, kajti za lastno zdravje in zdravje družine je spet odgovorna ženska. S tem se po možnosti le še okrepijo že tako obstoječi konflikti in obremenitve. Pri povsem individualističnem pristopu se tudi zanemari pomen pomoči v socialnih mrežah, in to, čeprav je znano, da socialne mreže človeku pomagajo ustrežneje in uspešneje obvladovati vsakodnevne obremenitve (von Ferber, 1983).

To seveda ne pomeni, da forsiranje individualnih obvladovalnih strategij ni koristno, po našem mnenju pa ni zadostno. Preventivo bi morali nujno izvajati s spreminjanjem določenih socialno-ekonomskih pogojev, ki so obremenjujoči še zlasti za ženske.

“ŽENSKI SINDROM”: NOVA DEFINICIJA “ŽENSKÉ HISTERIJE”?

Novejše, spolno specifično razmišljanje o temi zdravje/bolezni je spodbudilo in senzibiliziralo spoznanje, da moški in ženske zaradi različne socializacije razvijajo različne koncepte zdravja in bolezni. Na podlagi tega postane jasno, zakaj in v kolikšni meri se tradicionalna, naravoslovna medicina odziva na ženske bolezni z neustreznimi terapijami ali ženskih težav sploh ne jemlje resno. V končni fazi to pomeni, da ženske potrebujejo drugačno medicino in terapijo kot moški. V to smer pa za zdaj kaže le malo znakov.

Če so v novejši literaturi ženske težave obravnavane drugače od moških in so klasificirane pod pojmom “ženski sindrom”, se v tem vsekakor skriva nevarnost, da bi sicer zastarelo debato o ženski “histeriji” ponovno sprožili v drugačni obliki. Kjer namreč bolezen ni organska in funkcionalna, se premakne v bližino psihičnih obolenj. Ideal zdravja v industrijskih družbah je tako močno osredotočen na določene moške (storilnostne) norme, da definicija psihičnega zdravja sovpaše s “tipično moškimi” vedenjskimi značilnostmi. V skladu s tem so ženske že po pripadnosti spolu in temu ustreznemu stereotipu vloge definirane kot psihično manj vredne in bolj bolne. Medtem ko moški srčni infarkt, ki je “otipljiv” rezultat “preobremenjenosti z delom”, izzove sočutje, pa ženske le nedoločljivo trpijo v obliki “ženskega sindroma”, katerega simptomatika je tako difuzna, da obstaja nevarnost, da bojo uvrščene med psihično bolne ali – tradicionalno – “histerične”. Če bi se rade ubranile klasifikacije “duševnih bolnic”, tako da se vedejo “netipično”, to pa pomeni “nežensko”, potem se zapletejo v zunanje in notranje konflikte, ki njihovo trpljenje še povečajo (prim. Vogt, 1985). Če se zatečejo po zdravniško pomoč, jim “ženski sindrom” velikokrat “zdravijo” s psihofarmaki (Vogt, 1985), zaradi česar nastane signifikanten odnos med subjektivnim trpljenjem in uživanjem zdravil (sredstva proti bolečinam in psihofarmaki). Hkrati pa se uživanje pomirjeval in psihofarmakov spet ocenjuje kot še en dokaz za “žensko šibkost”, tako da se ženske na koncu znajdejo v nerešljivi dilemi.

Namesto da bi govorili o “ženskem sindromu”, bi bilo v prihodnosti gotovo smiselneje natančno raziskati vzroke ženskih zdravstvenih motenj in jih natančneje poimenovati. V bolezenskih težavah, ki jih izražajo ženske, so zgoščeni notranji in zunanji konflikti, ki so značilni za ženske v zahodnih industrijskih družbah in njihov družbeni položaj.

Seveda se morajo ženske ponovno naučiti prevzeti odgovornost za lastno telo in zdravje, potem ko jim je bilo samozaupanje v tem pogledu v zgodovinskem kontekstu sistematično

jemano in zanikano. In morajo si upati poimenovati vzroke svojega trpljenja. To je treba spodbujati tudi z razširitvijo zdravstvene vzgoje, npr. z zdravstveno vzgojo v šolah ali s projekti, kot so "zdravstveni butik za dekleta"³ (Preiss et. al. 1993). Socialno delo in svetovalne službe morajo spodbujati ženske prav v tem, da prodrejo v še vedno moško medicino in da se uprejo, da jim ne bo treba "pogoltniti prav vseh tablet", ki jim jih predpišejo.

³ Zdravstveni butik za dekleta je zaenkrat enkratni modelni projekt v Nemčiji.

Prevedel Darko Čuden

Cornelia Füssenhäuser dela kot asistentka na Inštitutu za pedagogiko in je na seminarju "Ženske in zdravje" sooblikovala ta prispevek.

Dr. Gabriele Stump dela kot znanstvenica na Inštitutu za pedagogiko. Posebne raziskovalne in pedagoške teme: intervencija v krizi, veda o zdravju, ženske in revščina.

LITERATURA

- BADURA, B. (1993): *Freud versus Selye Zur Bedeutung der Gefühlsregulierung für die Streßbewältigung*, v: *Zeitschrift für Gesundheitswissenschaften*, 1. Jg. zv. 1, str. 47-60.
- BAUER, B. (ur.) (1992): *Lexikon des Sozial und Gesundheitswesens*, München, str. 796-836.
- BERLEMANN, C. (1991): *Streßbewältigung*, v: *Stahr, I., Jungk, S., Schulz, E. (ur.) (1991): Frauengesundheitsbildung. Grundlagen und Konzepte*, Weinheim, str. 147-158.
- BRUDERL, L. (ur.) (1988): *Theorien und Methoden der Bewältigungsforschung*, Weinheim/München.
- DAMKOWSKI, C. (1980): "Isolation macht krank. Depression als Ausdruck verhinderter Emanzipation." V: *Gipser, D., Stein-Hilbers, M. (1980): Alltägliche Leiden und abweichendes Verhalten von Frauen*, Weinheim/Basel.
- FERBER, C. v. (1983): *Soziale Netzwerke – ein neuer Name für eine alte Sache?* V: *Geistige Behinderung*, zv. 4, 1983, str. 250-258.
- HALHUBER, C. (1982): "Frauen werden zwar alter, aber sie sind früher kaputt." V: *Psychologie heute* Redaktion (ur.) 1982: *Sonderband: Die Harten und die Zarten. Das neue Verhältnis zwischen den Geschlechtern*, Weinheim, str. 58-61.
- HOFFMANN, M. (1983): "Frauen und Therapie – Brauchen Frauen eine andere Therapie als Männer?" V: *Zimmer, D. (Hrsg.): Die therapeutische Beziehung*, Weinheim, str. 250-264.
- HURRELMANN, K. (1991): "Gesundheitswissenschaftliche Ansätze in der Sozialisationsforschung". V: *Hurrelmann, K., Ulich, D. (ur.): Neues Handbuch der Sozialisationsforschung*, Weinheim/Basel.
- HURRELMANN, K., LASSER, U. (ur.) (1993): *Gesundheitswissenschaften, Handbuch für Lehre, Forschung und Praxis*, Weinheim und Basel.

- LASSER, U., et. al. (1990): *Gesundheitswissenschaft und öffentliche Gesundheitsförderung*, Berlin.
- MASCHEWSKY-SCHNEIDER, U., KLESSE, R., SONNTAG, U. (1991): *Lebensbedingungen, Gesundheitskonzepte und Gesundheitshandeln von Frauen*. V: Stahr, I., Jungk, S., Schulz, E. (ur.) (1991): *Frauengesundheitsbildung. Grundlagen und Konzepte*, Weinheim, str. 22-35.
- SCHNABEL, P. (1990): "Krankheitsentstehungs und Krankheitsverlaufsforschung." V: Laaser, U. et. al., prim. zg. str. 181-249.
- SCHWENKEL-OMAR, I. (1980): "Das Hausfrauensyndrom: Psychosomatische Erkrankungen von Frauen". V: Gipsler, D., Stein-Hilbers, M. (ur.): *Alltägliche Leiden und abweichendes Verhalten von Frauen*, Weinheim/Basel.
- STAHR, I., JUMGK, S., SCHULZ, E. (ur.) (1991): *Frauengesundheitsbildung, Grundlagen und Konzepte*, Weinheim.
- STEINKAMP, G. (1990): "Sozialepidemiologie als Pladoyer für eine differenzierte Erfassung von Lebenslagen und sozialen Milieus." V: Laaser et. al., prim. zg..
- VOGT, I. (1983): *Frauen als Objekte der Medizin: Das Frauensyndrom*. V: *Leviathan*, zv. II, str. 161-199.
- VOGT, I. (1985): "Weibliche Leiden – Männliche Lösungen." Zur Medikalisation von Frauenproblemen. V: Franke, A., Jost, I. (ur.): *Das Gleiche ist nicht dasselbe. Forum für Verhaltenstherapie und psychosoziale Praxis*, zvezek 10, Tübingen, str. 32-47.

Lik ženske v slovenskih ljudskih pravljicah

I. UVOD

Kot vsaka literarna zvrst, tudi ljudske pravljice kličejo po različnih interpretacijah.

Ne vemo točno, kdaj so ljudske preavljuje nastajale. Z gotovostjo lahko rečemo le, da so nekatere, že izdelane verzije pravljič, nastajale v izrazito patriarhalnih družbah, vendar nam to ne pove veliko, še posebej, če vemo, da veliko sociologov definira družbene odnose v ruralnih področjih srednje Evrope pred petdesetimi leti še kot izrazito patriarhalne.

Pri nas se je pravljičam posvetila Alenka Goljevšček. Pravljično dogajanje in motivacijo junakov je razlagala s pomočjo arhaičnih družb lovcev, nabiralcev in zgodnjih poljedelcev z njihovimi miti in rituali. Ameriški antropolog J. M. Taggart pa je poskušal razložiti pravljice s pomočjo ugotovitev sodobnih psihoanalitikov. Do zanimivih razlag dogajanja v pravljici pa nas preprosto privede tudi proučevanje družbenih odnosov v predindustrijskih družbah. Zanimivo je spremljati ženske like v slovenskih in drugih evropskih pravljicah. Pravljičice so na prvi pogled manj naklonjene ženskam, saj je bistveno manj pravljič, kjer nastopa ženska kot glavna junakinja, kot pa pravljič z moškim protagonistom. Ženski liki imajo v pravljicah večinoma obrobno, pasivno vlogo, vendar pa je pomen teh vlog vse prej kot zanemarljiv. Na naslednjih straneh bomo spremljali prota-

gonistke nekaterih slovenskih ljudskih pravljic na njihovi razvojni poti od nedorasle deklice, preko prehoda v spolno zrelost in prestajanja preizkušenj, preko zrele, odrasle, izkušene ženske pa do starke. Poskušali bomo najti razlage za izrazito dvojnost ženskih likov. Pri interpretacijah se bomo naslonili tako na tradicionalne družbe in mitološko simboliko, kot je to naredila A. Goljevšček, kot na sodobno psihoanalizo, ki se je v svojih interpretacijah španskih različic svetovno znanih pravljic poslužil J. M. Taggart. Odgovor pa bomo iskali tudi v družbenih odnosih, predvsem v odnosih v družini pred približno sto leti, v družini predindustrijske družbe, kjer so vladali izrazito patriarhalni odnosi, zato jo imenujmo patriarhalna.

Svetovno znane pravljice, kot so *Pepelka*, *Sneguljčica*, *Lepotica in zver*, imajo nešteto inačic. Taggart zato govori o "tipih pravljic", npr. o tipu pravljice *Pepelka*. Tudi na Slovenskem se je razvila vrsta takih tipov, na naslednjih straneh pa jih bomo spoznali le nekaj.

II. PRAVLJICE IN NJIHOVI RAZLAGALCI

Težko je definirati, kaj je pravljica, ker je ni tako enostavno razmejiti od ostalih zvrsti ljudskega slovstva. Pravljica je dokaj skromna oznaka za eno najstarejših literarnih zvrsti. Kdaj je pravzaprav nastala, ne vemo, saj je že zdavnaj izgubila svoje individualne avtorje in je do danes doživela mnogo preobrazb. Vsem tem različnim preobrazbam pa so skupne fantastične pripovedne prvine, stvaritve umetniške fantazije, ki so vgrajene v pripoved z vidika nazorov ljudi in dobe, v kateri so nastale, ter ustvarjalca ali ustvarjalke in posredovalca-interpretatorja ali posredovalke-interpretatorke: ti so pomembni za ljudsko pravljico, ki se nam je ohranila do zapisov z ustnim posredovanjem.

Pravljice so začeli vrednotiti šele v obdobju predromantike in romantike, ko se je pojem tradicije povezal s pojmom nacije. Tradicija je postala politično aktivno načelo: folklor je postala orodje politike, samopotrjevanja in dostojanstva neke nacije. Temelje za takšno vrednotenje pravljic je postavil Herder, ki je nacijo videl kot organsko enotnost religije, običajev in jezika. Ljudsko poezijo, prozo, pravljice in bajke pa je pojmoval kot izraz ljudskega mišljenja in verovanja. Bajke, pripovedke, legende, pravljice in šaljivke so oznake, s katerimi se je poskušalo vsaj približno ujeti značilnosti ljudske proze.

Bajke in pripovedke se naslanjajo na resnične zgodovinske in mitološke osebnosti ter dogodke. Zgodba je pri teh dveh vrsteh le nakazana, gre bolj za poročilo, informacijo o nekem dogodku ali neki osebnosti. Za razliko od pravljic pri bajkah in pripovedkah srečen konec ni tako zanesljiva in običajna zakonitost.

Tudi legende imajo svoje jedro v resničnosti. Na didaktično-dogmatičen način razlagajo resnice krščanskega nazora. Skoraj vedno je v legendi prisoten tudi izrazit versko-vzgojni element.

V smešnicah je fantastično jedro oslabiljeno, saj vedno obravnavajo vsakdanjost in človeške lastnosti. Smešenje le-teh in zabavanje ob njih je izključen namen smešnic.

Pravljica pa je nekaj posebnega: stvarnosti ni dolžna ničesar, jemlje lahko od povsod, a sposojeno bo vedno prilagodila svojim zakonom. Pravljica z neomejeno svobodo spreminja resnično, fantastično, možno in neuresničljivo v umetniško resničnost. Gre za najvišjo in najstarejšo obliko ljudske umetnosti. Če so bajke, pripovedke in legende ogledalo ljudskega verovanja in svetovnega nazora, so pravljice ogledalo ljudske duše, so odraz človekovih potreb po estetskem doživljanju. Pravljica je sproščena igra umetniških podob in celo etično (dobro : zlo) jemlje kot estetski pojav. Najvišji smoter in dosežek pravljice je, da podaja fantastično vizijo notranjega sveta z umetniškim jezikom. Pravljica konstantno ignorira individualnost, prostor, čas in njegovo minevanje. Junaki in junakinje se vedno srečujejo s čudežnim, ki ga jemljejo za samoumevno. Osnova ljudske pravljice je optimistično prepričanje preprostih ljudi, da se dobrota nagradi, hudobija pa kaznuje. Junak – človek vedno zmaga nad demonskim.

Veliko sodobnih teoretikov se je posvetilo pravljici. Vladimir Propp se je lotil z oblikovne plati: konstantni element pravljic so funkcije delujočih oseb. Ključno obeležje pravljice je videl v njeni strukturi, ne pa v čudežnosti.

Max Lüthi vidi posebnost pravljice v načinu uporabe njenih motivov. Njena forma živi iz sebe, ne iz vsebine. Pravljice so delo visoke umetnosti in so šele od tam prišle k ljudstvu.

Za Carla G. Junga je pravljica simbol nezavednih duševnih procesov, kjer liki ne predstavljajo ljudi, ampak posamezne arhetipsko zamišljene komponente človekove duše.

Bruno Bettelheim, sodobni psihoanalitik, odkriva, da pravljice odražajo segmente človekovega, predvsem otrokovega notranjega sveta. Otroku omogočajo, da notranje konflikte na različnih stopnjah razvoja intuitivno dojame in jih s pomočjo fantazije izživi in razreši.

Alenka Goljevšček trdi, da vsebina pravljic izvira iz mita in rituala, da so pravljice z njima v tesnem sorodstvu, la da nimajo svetotvorne funkcije. Za današnji čas nesprejemljive vsebine so močno racionalizirane. To Goljevščkova potrdi z dokazovanjem, da veliko pravljicnih dogajanj ni motiviranih in imajo najverjetneje svojo podlago v nekem starem redu. Junake pravljic prikaže tudi kot negativne, nečastne, pasivne like in s tem zamaje dolgo utrjeno mnenje, da so eni izmed stalnih atributov pravljice tudi stalne vrednote in jasna polarizacija med dobrim in

zlim. Goljevščkova vidi stalnice pravljic v izročnosti (pasivnosti) junakov, v njihovem selstvu, zajedalstvu in milenarizmu.

III. DEKLICA IN PREHOD V PUBERTETO

Slovensko izročilo obsega nekaj pravljic, kjer nastopajo ženske kot glavne junakinje, vendar pa so na splošno pasivnejše od protagonistov moškega spola. Preizkušnje, ki jih morajo opraviti od začetke pravljičice, ki se praviloma začne z odhodom od doma, pa do njenega konca, ki je bodisi poroka, bodisi vrnitev domov, so bolj trpne narave. O tem, kakšna naj bo ženska že kot dekllica, nam pripovedujejo pravljice tipa *Mačeha in pastorka*, ki so podobne svetovno znani *Pepelki*, le da v teh pravljicah junakinja ni mladenka, godna za možiteve, aktivno dekle, ki na plesu očara princa, ampak dekllica, ki je še pred puberteto, izredno pasivna, kajti njena spolnost se še ni prebudila. Take vrste junakinja, aseksualna podoba nedotaknjene deklice, je bila ideal moških že pred 12. stoletjem.

Od junakinje se ne pričakuje drznosti (npr. slediti škratu v brezno), bojevitosti (borba z zmaji, velikani in razbojniki) in krvoločnosti (npr. uboj pošasti po tem, ko je junaku pomagala z nasvetom), ampak požrtvovalnost, vztrajnost, ljubeznivost in darežljivost. Predvsem se morajo te lastnosti kazati do starejših oseb, ki nenazadnje v pravljici postanejo zavezniki junakinje – največkrat deklice pred puberteto. V eni od mnogih variant pravljice *Mačeha in pastorka* stari deklici pove, kje bo lahko sredi zime našla jagode. Ta simpatični odnos med deklicami in starci ter starkami nam postane jasnejši, če vemo, da so bile na Slovenskem in tudi drugje po Evropi ženske tiste, ki so bile odgovorne za nego ostarelih in obnemoglih staršev. Ta skrb je včasih šla tako daleč, da se npr. najstarejša hči v družini ni smela poročiti, da bi se lahko v svojih srednjih letih v celoti posvetila skrbi za starše. V tem smislu se ženska v pravljicah velikokrat pojavi tudi kot univerzalna hraniteljica (npr. vila, ki podoji nemočnega dečka in mu s tem vlije čudežno moč) ne le ljudi, ampak tudi živali – izključno domačih, ki se ji nato v toku pravljice oddolžijo največkrat s tem, da ji rešijo življenje.

V pravljici *Pastorka* maček in petelin junakinjo potem, ko ju je nahranila, posvarita pred objemom črnega vraga, ki simbolično predstavlja spolnost. Nedorasla dekllica živali uboga in se ne spusti v ples s hudičem, ampak ga prelišči. Tu hvaležni živali predstavljata tudi zaščitnici dekličine čistosti. Zanimivo je, da jezni, razočarani hudič pastorki podari možnjo cekinov, preden izgine. Na hudiča lahko gledamo tudi kot na prezgodnjega, nevarnega snubca, ki hoče zapeljati nedolžno dekle, a v njem se zrcali tudi pričakovanje slehernega moškega v patriar-

halni sredini – da bo njegova izvoljenka do poroke nedotaknjena. Mošnjo cekinov si lahko razložimo kot dar, ki ga je deklica dobila, ker je branila svojo deviškost in čast, ter s tem, da se ni vdala skušnjavi, ohranila svojo idealno podobo.

Podobna je pravljica *Prijazna in prepirljiva deklica*, kjer hvaležna maček in pes obvarujeta junakinjo pred tem, da jo požre mož v gradu, kjer straši. Ker jo maček in pes branita, mož deklice ne požre, ampak ji podari zlati kolovrat. Zlati kolovrat ima simboličen pomen, ki je v tesni povezavi s pojmovanjem ženske v mitu; ženski v kozmičnem pomenu pretita dve nevarnosti: da bo ritem njene energije prepočasen, se pravi, da bo neplodna in bo svet sterilizirala, ali pa bo ritem njene energije prehiter in bo s svojo pohotnostjo svet pahnila v stanje kaotičnosti. Razni iniciacijski rituali si prizadevajo, da bi ženska biološko in psihično ponotranjila pravi ritem. Simbol pravega ritma je luna, zato v njenem znamenju stoji tudi žensko načelo. Luna je nebesno telo življenjskih ritmov in nadzoruje vse kozmične ravni, ki jih uravnavajo ciklični zakoni. Lunarna simbolika te kozmične ravni povezuje in jih medsebojno prepleta. Lunini emblemi so preslica, vreteno in tudi kolovrat. Pravljica *Prijazna in prepirljiva deklica* govori o dekletu, ki jo mačeha spodi v grad, v katerem straši, da bi se je znebila. Grad in dogodki v njem so simbol adolescence, prehoda iz otroške v odraslo dobo. V patriarhalni družbi je adolescenca, predvsem deklet, trajala zelo malo časa. Največkrat se je dekle poročilo kmalu po tistem, ko je spolno dozorelo. Iz otroštva in odvisnosti od ognjišča svojih staršev je dekle neposredno prestopilo v dobo odrasle ženske, kajpada odvisne od svojega moža, a z aktivno vlogo soproge in matere. Kolovrat, ki ga je deklica dobila od moža v gradu, si lahko razlagamo kot potrdilo, da je postala odrasla ženska, ki zna obvladovati ritmično naravo.

V zgodbah tipa *Mačeha in pastorka* poleg dobre junakinje vedno nastopa hudobna mačeha, ki ima ponavadi tudi hčerko. V pravljicah se zadnji pojavljata izključno kot antijunakinji. Njuno sovražnost, ki je uperjena proti junakinji, si lahko preprosto razložimo z usodami vdov in njihovih otrok v patriarhalni Sloveniji in ostali Evropi. Ženska in otroci so bili materialno odvisni od moža. Zakonska skupnost je bila čisto ekonomskega pomena, obojestransko ljubezen med partnerjema pa je bila prej izjema kot pravilo. Če je mož, glavni prinašalec dohodka v družini, umrl, so se žena in otroci znašli brez sredstev za preživljanje, velikokrat pa tudi brez strehe nad glavo. Ponovna poroka je bila zato dejanje skrajne nujnosti. V taki zvezi vdove z moškimi, največkrat tudi vdovcem, se je začel krut boj za obstanek tako ženske kot njenih otrok, saj jih očim povečini ni maral. Mate-ram je preostalo, da so branile le svoje otroke, navadno v

škodo pastorkov in pastork. Oče, ki je moral skrbeti za povečano družino, je bil veliko zdoma, tako da so njegovi otroci večino časa preživljali z njim nenaklonjeno mačeho.

Sovražnost mačehe in njene hčerke v pravljicah nam lahko razloži tudi psihoanaliza. Taggart v svojem delu navaja psihoanalitika Bruna Bettelheima, ki trdi, da je glavna tema vseh variant *Pepelke* rivalstvo med sestrami in brati. Podobno je tudi v pravljicah tipa *Mačeha in pastorka*. Druga rdeča nit v teh pravljicah pa je boj med materjo in hčerko za lastno identiteto. Vezi med materami in hčerkami so v vseh družbah, posebej pa v patriarhalnih, zelo intenzivne (kažejo se med drugim v skrbi hčerke za ostarele starše in v medsebojni pomoči matere in hčerke v gospodinjstvu in pri vzgoji ter negi otrok), vendar so prav zaradi svoje intenzivnosti za dekleta nevarne, saj ji onemogočajo, da si pridobi lastno identiteto odrasle ženske. Ta konflikt je tudi glavni motiv v *Sneguljčici*. Bettelheim interpretira narcisistični boj med materjo in hčerko kot dinamični proces: mati se posvetuje z ogledalom, ker se zaradi hčerkinе lepote počuti ogrožena, hčerka pa izraža ljubosumje nad materino zrelostjo in samostojnostjo ter v fantaziji razcepi mater na dobro mater-hraniteljico, zaščitnico in na zlo mater-mačeho, ki od nje zahteva nemogoče. Razcep starševske podobe je zelo pogost v otroških fantazijah in predstavlja relativno nenevarno rešitev za otroka, ki hoče manifestirati ambivalentnost do staršev. V družbah, kjer sta ljubezen in spoštovanje do staršev velikega pomena in sta tudi globoko versko utemeljena, kot sta bila v patriarhalni Evropi, torej tudi pri nas, je notranja cenzura tako močna, da se liki matere in očeta razcepijo na več zlih karakterjev (mačeha, čarovnica) in enega dobrega (prava mati, ki praviloma umre na začetku pravljice). Taggart se v svojem delu naslanja tudi na interpretacije Nancy Chodorov, ki trdi, da dekleta obdržijo mater kot ljubezenski objekt tudi takrat, ko so ujete v vezi ojdipske situacije in prenesejo svojo spolno željo na očeta. Mater morajo v fantaziji zato nujno razcepiti, da si pridobijo avtonomnost in lastno žensko identiteto. Taggart navaja tudi psihoanalitično interpretacijo fantazijske razcepitve matere pri dečkih. Ta naj bi nastala kot obrambno dejanje, kajti mati s svojo zapeljivostjo v dečkih povzroča močna zastrašujoča čustva in strah, da jih bo oče kaznoval s kastracijo. Bettelheim odkriva veliko razcepljenih podob, ki se pojavljajo v evropskih pravljicah. Otroci svojo jezo na starše izživljajo na "nepravilnih starših" (na mačehi, ki se hoče znebiti svoje pastork). Tudi pravljice tipa *Mačeha in pastorka* predstavljajo tak razcep podobe matere na mačeho, ki od pastorka zahteva nemogoče, in na dobro mati, ki je umrla na začetku pravljice.

Odnose med dekletom in starši, oz. odvisnost deklice od staršev, na zanimiv način opisujejo tudi pravljice tipa *Vrag se*

ženi. Vrag se pojavi v podobi grofa, spodobnega in nenevarnega snubca, ki tri hčere drugo za drugo odpelje v navidezni grad, kjer morajo prenašati zlato jabolko iz sobe v sobo, le v dvanajsto sobo – pekel – jim je vstop prepovedan. Starejši sestri neprevidno pogledata v sobo, izgubita jabolko (ali pa se jima osmomi roža na prsih), vrag pa ju zapre v pekel. Mlajša sestra ga prelisichi, reši obe sestri in se z njima vrne k staršem. V tej pravljici je simbolika več kot očitna: pekel predstavlja spolno uživanje, izgubljeno jabolko (ali osmojena roža na prsih) pa izgubo nedolžnosti. Starejši dve sestri, ki ju vrag skuša v spolnosti, sta bolj dojemljivi za seksualnost in ju neprevidnost porine v pekel, mlajša sestra, spolno še neprebujena in nezaspeljena, hitro odkrije nevarnost, reši sebe in sestri, in skupaj se zatečejo v varen objem domače hiše, kjer jim tudi vrag ne pride več do živega.

Ta pravljica nam ponudi še en razlog, zakaj je dekle tako navezano na dom in na starše. Oni so varuhi njene časti in nedolžnosti, kajti ti sta bili v patriarhalni Evropi, in tudi pri nas, pogoj, da je dekle dobilo primernega moža.

IV. DEKLE IN POROČNA NOČ

Preden deklica postane deklica, godna za možitev, si mora skozi preizkušnje, ki jim lahko rečemo tudi ženska iniciacija, pridobiti zaželjene lastnosti, kot so pripravljenost odvezati se od doma, pridobiti si samostojno žensko identiteto in pripravljenost na zakon in vzgojo otrok ter skrb za moža in dom. Od nje se pričakujejo požrtvovalnost, vztrajnost in ljubeznivost. Dekle v procesu iniciacije, prikazane v pravljicah, ne prevzame oblasti nad divjimi zvermi iz gozda, kajti gozd je moško področje, divje zveri pa včasih simbolizirajo kar moške same. Dekle si pridobi moč le nad tistim, kar spada v njeno področje, se pravi nad domom in njegovo ožjo okolico. Dekletova magična moč vpliva na živali, plodnost zemlje, na tek letnih časov in na potek različnih opravil (predenje, tkanje, šivanje). Pogosto jo v toku iniciacije ugrabi zver (zmaj, velikan), jo zapre v stolp brez oken in vrat, ali pa jo nekdo uroči v žival. Vse te poteze ženske iniciacije imajo stvarno osnovo. V tradicionalnih družbah so se moški pretežno ukvarjali z lovom, ki je sicer doprinesel le 20 – 40% hrane v pleme, vendar je bil bolj cenjen od ženskega dela, saj je bilo tveganje večje in tudi organizacija kompleksnejša. Tudi tam, kjer je bila mati center družbenega življenja (uxorilokalne družbe), so se moški združevali v lovske in kultne bratovščine in so se totemi ter insignije predajali po moški liniji. Z udomačevanjem živali lov izgubi svoj pomen, obdelovanje polja prevzamejo moški, ženske pa

se ukvarjajo z ohišnico. To je dalo temelj patriarhalnemu sistemu, ki je ponekod prisoten še danes. Spola sta samostojna zaradi specifične delitve dela. V odnosih navzven se od ženske pričakuje popolna trpnost (zvestoba, domačnost, zadržanost, skromnost, požrtvovalnost, marljivost) v nasprotju z moško dejavnostjo. Kontrola skupnosti skrbno bdi nad obstoječim stanjem in preprečuje vsakršno spremembo (da se moški ne bi lotil ženskega dela in obratno). Ti podatki kažejo, da so pravljice izoblikovale svojo podobo v času patriarhata.

Glede na ambivalentnost ženskih likov, poznajo slovenske pravljice dva tipa deklet, godnih za poroko: trpno dekle, ki zvesto čaka na ljubimca – rešitelja (*Hudobna mačeha in dobra pastorka*), in aktivno, ponosno in maščevalno dekle, ki svojega zaročenca muči, mu streže po življenju in kaže odpor do možitve (*Železni prstan*).

Pravljice lahko čas, ki jih zanima (liminalni čas), raztegnejo na eno samo poročno noč in jo razumejo kot eno najnevarnejših preizkušenj: mlada žena si prizadeva, da bi umorila moža, ali pa jo prav v tej noči obišče zmaj in se mora mož z njim dvobojevati. Tak motiv nevarne poročne noči je prisoten tudi v mitih (Danaide v poročni noči pobijejo može, boginje Ištar, Artemida, Afrodita, Izis itd. umorijo svoje ljubimce ali može...). Včasih je preizkušnja poročne noči tako nevarna, da jo nase prevzame junakov magični pomočnik (kot v Epu o Nibelungih), nevesto lahko neusmiljeno premlati in po tepežu je dekle ukročeno, socializirano in odrešeno svoje živalske narave. Nekaj slovenskih pravljič ta motiv dobesedno prikaže, kot npr. pravljici *Kačja dolina* in *S kačo se je oženil*. V obeh pravljičah junak hudobno, smrtno nevarno kačo s tepežem spremeni v prelepo deklico.

Uročenost v kačo, ali v katerokoli drugo žival, pomeni stanje spolne latence, tepež pa pomeni razdevičenje, v katerem se dekle spremeni v žensko. Tepež lahko izvede le za to poklicani junak – primeren snubec za dekle.

Na ta tepež pa lahko gledamo tudi z drugega zornega kota in si ga razlagamo kot premagovanje moškega strahu pred žensko spolnostjo. V romskih pravljičah se poroka izvrši tako, da ženin zgrabi izvoljenko za lase in jo neusmiljeno pretepe. Grdo ravnanje z nevesto v poročni noči je znamenje strahu pred demonično močjo ženskega spola. V nekaterih pravljičah po svetu se je ohranilo verovanje, da je ženska vagina zobata. Razdevičenje so v arhaičnih družbah imeli za smrtno nevarno, zato se je izvršilo ritualno, v procesu iniciacije, kot priprava na poroko. Pravljice ta motiv tematizirajo: dekle ugrabi zver iz gozda, ki polagoma pridobi antropomorfnu podobo (velikan, povodni mož). To je podoba ritualnega zakona, v katerem se izvrši ritualno razdevičenje. To je v slovenski pravljici *Deklica in pasjeglavci* zelo nedvoumno prikazano:

Pasjeglavci vidijo, da je mlada, in pravijo: "Dajmo jo ujeti!" Brž se spusti krdelo v dir. Deklica je vedela, da ne uide urnim petam, zato spleza na gosto smreko in se skriva med vejami. Pasjeglavci pa imajo pasjo glavo in oči obrnjene v tla, zato ne morejo pogledati navzgor. Tako niso mogli videti, na kateri smreki čepi skrita deklica. Bodli so torej s sulicami ob debelih od smreke do smreke tako dolgo, da je po skorji nekega drevesa pritekla rdeča kri. Obstopili so tisto smreko in jo izruvali: tako jim je prišla deklica v pest. (Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 139, 140)

V neki avstralski pravljici mladeniči zapovrstjo umirajo v mladenkinem objemu, dokler ji zadnji v vagino ne potisne kamna in polomi smrtonosne zobe v njej. V antični Lidiji se je ritualno razdevičenje izvršilo v okvirih tempeljske prostitucije. Žensko je moral razdevičiti tujec, ki je prišel "od drugod" in zato ni bil v nevarnosti. V starem Rimu je bilo razdevičenje zaupano "močnim osebnostim", v mitu božanstvom, v pravljici pa to nalogo velikokrat opravi velikan ali čarovnik, kot v pravljici *O dvanajstih bratih in sestrah*. Z močno spremenjenim značajem in argumentacijo se to verovanje pojavlja npr. v srednjem veku kot pravica prve noči.

Zaradi nevarnosti njenega spola čakata dekle v mitu in tudi v nekaterih pravljicah ponavadi dva zakona – prvi ritualni, s pošastjo ali z velikanom, in drugi, normalni, s človeškim partnerjem. Ta dvojni zakon lahko poteka tudi tako, da dekle nekaj časa prebiva kot "sestra" v prepovedani moški hiši. Pravljice sramežljivo zamolčijo spolno vsebino te koeksistence. Gre za začasen skupinski zakon, ki navadno kaže težnjo po monogamnosti: dekle na koncu pripada voditelju skupine ali novodošlemu, kot npr. v *Sneguljčici*. "Sestra" je poznala vse skrivnosti moške hiše, ki so bile drugim ženskam prepovedane, zato se je morala pred odhodom podvreči posebnemu obredu, ki jo je zavezal molku. V takih pravljicah "sestre" ponavadi umrejo, potem pa jih obudijo novodošli (npr. princ) in se poročijo z njimi.

Pravljice, ki pripovedujejo o moškem strahu pred žensko spolnostjo, imajo tudi analogne inačice, v katerih ženske premagujejo strah pred spolnostjo in moškimi. To so pravljice tipa *Lepotica in zver*, kjer dekle s svojo ljubeznijo in predanostjo uspe spreminiti v lepega mladeniča, kar pomeni, da na spolnost ne gleda več kot na nekaj živalskega in se je voljna poročiti ter predati se spolnosti. Ta motiv najdemo v pravljici *Sin jež*, čeprav je mladenka, ki ima ježa rada, zelo pasivna in se mora jež "lastnoročno" spreminiti v mladeniča. Pravljica *O junaškem kovaču* s podobno problematiko pa je očitno novejšega izvora, saj je tako racionalizirana, da se

kovač nikoli ne pokaže v zverski podobi, ampak le kot nadnaravno močan, divji, neotesan kovač, ki se spremeni v lepega, mladega in lepo oblečenega gospoda, brž ko mu najlepša treh mladenk, ki jih je rešil, rada poda roko v zakon. Pravljica odseva tudi mišljenje, ki se je oblikovalo že v poznem srednjem veku – da ima ženska blažilni vpliv na moško surovost.

Nadnaravno moč ženske lahko predstavlja tudi moč ženske ljubezni do moškega. Kot taka ta moč ni več nekaj strašnega, demonskega. Različne pravljice moč ženske ljubezni različno pojmujejo. Ženska je hraniteljica: hrani živali v pravljici *Mačeha in pastorka*, hrani ljubimca v pravljici *Brat in ljubi*. Ženska lahko humanizira zver, ali pa napravi, da iz neotesanega kovača postane lep gospod. Ženska pomaga junaku izpolniti nemogoče naloge. V slovenski pravljici *Pastirček in čarovnikova hči* dekleta s čarobno močjo pomaga junaku opraviti za navadnega smrtnika neizvršljive naloge, ki mu jih naloži čarovnik – dekletov oče. Pravljica pripoveduje o tem, kako je moški tudi odvisen od ženske in njenih nedoumljivih moči. V odnosu med čarovnikom in pastirčkom se zrcalijo odnosi med bodočim zetom in tastom: gre za svojevrstno tekmovalnost med njima, vendar je ta zgolj navidezna. Tast hoče le preizkušati bodočega ženina, če je sploh sposoben skrbeti za ženo.

Čarovnika si lahko nenazadnje predstavljamo tudi kot zlega, zahtevnega očeta, ki je nastal z razcepitvijo očetove podobe v sinovi fantaziji.

Pravljico pa lahko razumemo tudi kot nauk, da ljubezen in zakon lahko uspeta le, kjer si partnerja medsebojno pomagata.

V pravljici *Pastirček in čarovnikova hči* je zanimiv tudi motiv skupnega pobega pastirčka in čarovnikove hčerke od njenih staršev. Beg pomeni osamosvajanje dekleta od zaščitniškega domačega ognjišča. Dekle v drugih inačicah te pravljice na begu odvrže glavnik ali podoben predmet, ki predstavlja njeno navezanost na dom, in s tem ustvari nepremagljivo prepreko za očeta, ki jo zasleduje. V naši pravljici dekleta na begu naredi "čire čare" in spremeni pastirčka in sebe enkrat v čolniček, ki plava po reki, drugič pa v pastirčka, ki pase kravico. To ne pomeni le simboličnega sodelovanja med zakoncema, ampak kaže tudi na delitev dela med spoloma. Zanimivo je, da dekleta s "čire čare" preslepi le očeta, mati pa spregleda njene trike in jo v zadnjem poskusu zasleduje sama, jezna na moža, ker se je dal prevarati. Pravljica se na tem mestu nenadoma zaključí:

Vendar je deklica tudi v tretje začutila, da jo preganjajo. Še to je čutila, da gre zdaj za njima čarovnica. Zato je urno poslednjič naredila čire čare in tako sta se rešila. Rešena deklica in pastirček sta prišla srečno domov.
(Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 154)

To je še ena pravljica, ki nam govori o nevarnosti tesnih vezi med materami in hčerami, ki slednjim lahko onemogočijo osamosvojitve in pridobitev lastne ženske identitete. Priča pa tudi o tem, kako boleče je lahko slovo hčerke od matere. Pravljica nam ne pove, kakšne čire čare je moralo narediti dekle, da se je rešilo matere. Ne vemo, ali je temu vzrok pozabljivost pripovedovalca, ali pa je to delo cenzure, ki deluje v smeri ohranitve tesnih odnosov med materjo in hčerko v kulturah, kjer je otroška ljubezen do staršev izredno velikega pomena in je tudi globoko versko utemeljena.

V nekaterih slovenskih pravljicah pride do izraza poseben odnos staršev do otrok, predvsem do hčerk. Z njimi ravnaajo kot z lastnino, z blagom. Po eni strani se "slabega blaga" poskušajo čim prej odkrižati (npr. v pravljici *Vrag se ženi* bi starši hčerke, ki se ne morejo poročiti, dali samemu vragu, v pravljici *Čudno drevo* pa bi kralj dal hčerko prvemu, ki bi odkril, kakšne vrste sad rodi zelo visoko drevo v njegovem kraljestvu...), po drugi strani pa gredo ekstremno daleč, da bi preprečili izgubo hčerke in s tem oblast nad njo (kot v pravljici *Pastirček in čarovnikova hči*). Na ta način se izkazujejo tudi patriarhalni odnosi v družini: oče je bil glava družine, imel je oblast nad ženo in otroki, a tudi žena je gledala na otroke kot na lastnino, iz katere je treba izganjati hudiča, čeprav je bila sama v podrejenem položaju. Od otrok so pričakovali, da bodo ubogali starše tako dolgo, dokler bodo živeli z njimi pod isto streho. Mladi niso imeli nobene besede niti pri izbiri lastnega zakonskega partnerja oz. partnerice. Glavno besedo so imeli starši, saj je bil zakon ekonomska nujnost, poroka pa način izboljšave ali obdržanja socialnega statusa celotne družine.

V. ODRASLA ŽENSKA

Privlačna sila spolnosti in ženska moč porajanja sta v mitološki percepciji sveta stali v bližini svetega – nedotakljivega in nečistega. Moč ženske je bila demonska, smrtna (rusalke, čarovnice, zlobne mačeha, ljudožerske hudičevke, morilske starke). Ti ženski liki so v pravljicah pogosto prikazani dvoumno: npr. ljudožerske velikanke, ki se najprej z junakom bojujejo, potem pa mu pomagajo, da postane neznansko močan. Ženski liki v pravljicah niso vsi ustrojeni po isti meri. Včasih je ženska poosebljenje varnosti in miru, drugič pa je izdajalka, zmami moža v smrt, ali pa mu ukrade čudežni predmet in pobegne k ljubimcu, kot v pravljici *Železni prstan*. V pravljicah najdemo patriarhalne in predpatriarhalne prvine, ki opisujejo žensko kot trpno, a tudi suvereno – kot zaščitnico klana in izvrševalko magije. Včasih je doraščajoče dekle, ki jo je treba osamiti,

drugič pa je ljudožerka, obenem pa je lahko tudi pomočnica in darovalka.

V tradicionalnih družbah so se tipično ženskega posebno panično bali, predvsem jih je bilo strah menstrualne krvi in krvi porodnic. Kri je že sama na sebi nabita s simboličnimi pomeni in pomeni nekaj pozitivnega, če se preliva prostovoljno, npr. v bojevanju ali pri razdevičenju, če pa teče sama od sebe, pomeni nekaj strašnega, demonskega.

Ženska zmožnost porajanja je pomenila nedoumljivo skrivnost, ki žensko potisne v bližino svetega, iz katerega so moški kot biološka bitja izključeni. Stik s svetim ali izgovorjava čarobne formule oplodita žensko, ne pa moški. Nekatere naše pravljice ohranjajo takšno razumevanje oploditve: *Pa je nazadnje bog pogledal z dobrim očesom tudi mačeho, dobila je hčerko.* (Slovenske pravljice, 1965, str. 13) Tako nam razloži pravljica *Pastorka*, v pravljici *Palček* pa mati, podobno, kot v *Sneguljčici*, izreče željo: "Ah", *si je že lela žena, vsaj tako dete bi rada, kakor je moj palec, če že večjega nisem vredna.* Porajevalna moč je pri moških vedno vzbujala strahospoštovanje, zato so poskušali priti v stik s porodom s pomočjo kulta in rituala. Eden najznačilnejših je kuvada. Nekatere variante *Palčka* celo položijo čarobno formulo – željo – na usta očetu.

Neplodna ženska oz. ženska, ki je rodila mrtvega otroka, je bila posebljeni demon, ki je zmožen škodovati vsem. V patriarhalnih družbah je bila taka ženska vredna vsega omalovaževanja, pa tudi strahu, saj so jo hitro označili za čarovnico. Zanimivo je, da v nasprotju s pravljičami, slovenske bajke na ženske, ki ne morejo imeti otrok, gledajo s sočutjem in opisujejo vso njihovo tragiko. V bajki *Žalik žena v postelji* ta žalik žena nikomur ne stori nič slabega, le stalno beži pred škopnikom. Iz te zagate jo reši ženska, ki ji dovoli, da eno noč preživi z njenim soprogom in se na ta način reši nadležnega zasledovalca. Pravljice pa hočejo negativno prikazati tako zaznamovane ženske. V pravljici *Šest volkov* hočejo žensko, katere vseh šest otrok je hudobna sosedica znosila v vodo, sežgati na grmadi, v pravljici *O treh bratih in treh hčerah* pa zakleta ženska brez otrok ugrabi tri grofove hčere, vrh tega pa krade tudi zlata jabolka s kraljevega vrta.

Ženska moč se kaže tudi v že omenjenem odnosu matere do otrok. O posebni moči matere nad hčerkami in o njihovem medsebojnem boju za lastno žensko identiteto smo že govorili, posebno pa je zanimiva moč matere nad sinovi, ki jih zaplete v mreže ojdipske situacije. Mati je namreč zmožna z besedo uročiti svoje sinove (hčerk nikoli) v živali. V pravljici *Sin jež* mati sinu zavda – brez kakršnegakoli vzroka – da postane jež. Jež ostane jež tako dolgo, dokler ne sreča pravega dekleta in se otrese incestne želje do matere kot ljubezenskega objekta.

Materi v tej pravljici tudi ni žal za svoje dejanje, kar si lahko razložimo tudi tako, da pomeni ojdipski zaplet in razplet nekaj normalnega, pravzaprav nujnega za normalen sinov razvoj. Podobno problematiko vidimo v pravljici *Šest volkov*:

Nekoč je mati mesila kruh. Otroci, lačni kakor vedno, so jemali iz kodunj testo in ga jedli. Mati jim je nejevoljno rekla: "Tako požrešni ste kot volkovi!" V tistem hipu so vsi njeni sinovi postali – volkovi. Mati se je silno prestrašila. Toda vseh šest volkov je odšlo v gozd. (Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 95)

Pri teh sinovih gre za razrešitev incestnih želja s pomočjo iniciacije. Volkovi gredo v gozd – tudi v tradicionalnih družbah dečke ločijo od matere in jih odpeljejo v gozd – izključno moško, ženskam prepovedano področje, kjer se izurijo vseh za življenje odraslega moškega potrebnih veščin. Mati za njimi zgolj ritualno žaluje. V gozdu je življenje ravno nasprotno življenju ob materi – dovoljena je kraja, ropanje in celo ritualno ljudožerstvo. To so lastnosti, ki se pripisujejo divjim zverem, v našem primeru volkovom.

VI. STARKA

Tudi starke so v pravljicah dvoumne osebe. Na prvi pogled so pravljичne starke strašne in nevarne, vendar se skoraj vedno izkažejo kot darovalke in junakove pomočnice. V pravljici *Čudežno drevo* je starka – Lunina mati – opisana takole:

Bila je stara kot svet, velika kot hrast, črna kot ožgano poleno, oči je imela velike, kakor tolarji Marije Terezije, lase ko žima in suha je bila kot kost. Ta starka je bila Lunina mati. Jezno ga je pogledala in vprašala, kaj išče tod. (Slovenske narodne pravljice, 1974, str. 73)

V pravljici *O treh grahih* je starka, ki junaku svetuje, kako naj se reši strašnega zmaja, opisana kot grda stara baba, ki še grše gleda. Taki srhljivi opisi starke, ki pa vseeno pomaga junaku, so ostanki arhaičnega čaščenja mrtvih prednikov. Oni imajo sicer grozljivo podobo, vendar brez njih svet ne bi obstajal. Mrtvi predniki so dajali življenju pramodni, brez njih ne bi bilo mogoče nobeno dejanje živih. Tudi starke v pravljicah praviloma najdemo le v "svetu mrtvih", ki ga lahko simbolizirajo deveta dežela, hiša v gozdu ali pa zakleti grad.

VII. ZAKLJUČEK

Zaključimo lahko, da so ženske v pravljicah, razen deklice pred puberteto, prikazane kot dvoumne osebnosti – enkrat so dobre hraniteljice, varovalke miru in domačega ognjišča, drugič pa hinavke, ali celo smrtno nevarne ljudožerke. Zdaj so muhaste, drugič spet ustrezljive, zdaj pasivne, drugič spet sposobne reševanja nemogočih nalog. Dvojnost ženskih likov, predvsem lika odrasle ženske smo si razlagali z razcepom podobe matere v otroških fantazijah, to dvojnost pa si lahko razlagamo tudi s statusom ženske v nedavnih patriarhalnih odnosih, ali pa si jo predstavljamo kot posledico konsenza med tistim, kar naj bi bila, in tistim, kar v resnici je.

Posebno pozornost pa namenjajo pravljice (in tudi njihovi interpreti) deklicam ob prehodu iz otroške dobe v dobo spolne zrelosti, in dekletom, ki se pripravljajo, da bodo stopile v zakon. S tem je bilo vedno povezano veliko število zapletenih ritualov, tako v tradicionalnih družbah, kot pred stotimi leti v srednji Evropi, kot tudi v sodobnih zahodnih družbah. Lik starke nam ponuja najmanj možnosti za interpretacijo, kajti njena vloga se ne razlikuje veliko od vloge starcev v pravljicah nasploh, kot predstavnikov sveta mrtvih.

Pravljice še vedno nastajajo, bodisi nove, bodisi variante na že znane pravljice. Dajejo nam mnogo možnosti za interpretacijo, saj ne odsevajo le mitološke percepcije arhaičnega sveta, ampak tudi dejanske odnose med ljudmi v družbi, ki ji pripadajo tudi pripovedovalci in zapisovalci pravljic.

LITERATURA

- BOŠKOVIĆ-STULLI, M. (1983): *Usmena književnost nekad i danas*, Prosveta, Beograd.
- BERGANT, M. (1981): *Družina – zakon – ljubezen na razpotjih*, Zavod SRS za šolstvo, Ljubljana.
- GOLJEVŠČEK, A. (1991): *Pravljice, kaj ste?*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- PROPP, V. (1982): *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd.
- (1966): *Slovenska ljudska pripoved*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- (1974): *Slovenske narodne pravljice*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- (1966): *Slovenske pravljice*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- TAGGART, J. M. (1990): *Enchanted maidens*, Princeton, New Jersey.

Ilustracija: Maxfield Parish

OIKOZ

Genetska erozija

GEOGRAFIJA RAZLIČNOSTI

Poljedelstvo se je pojavilo v srednji Evropi tri do štiri tisoč let pred našim štetjem z migrantskimi valovi iz Anatolije in Srednjega vzhoda. Migracije iz severne Afrike so preko Iberskega polotoka prišle v Francijo ter južno Anglijo. Prišleki so s seboj prinesli spretnost in iznajdljivost izdelovanja orodja, lončarstva, gojenja živine in rastlin. Kasneje so sredozemsko obalo kolonizirali migrantje z Vzhoda, katerih poljedelstvo je temeljilo na ječmenu, ovcah in kozah. Od tod sta se drugod po Evropi razširila tudi pšenica in rž.

S poljedelstvom je prišla v Evropo tudi večina sort, ki jih poznamo danes. Večina žitaric je prišla s Srednjega vzhoda ter jugovzhodne Azije in večina sadja s Kitajske. Zelo malo zelenjave je prvotno evropske: zelena solata, čebula in beluši. Zgodovina poljedelstva in evolucija poljščin kaže, da je obstajalo le nekaj področij, od koder se je širila nova kultura, in sicer vedno s področij, kjer je bila različnost vrst zelo velika. Eno in drugo ne sovпада vedno. Rastlinske vrste so se vedno širile z gibanjem ljudi: z vojnimi pohodi, z begunci ali z raziskovalci.

Sistematično raziskovanje izvora posameznih kulturnih rastlin je fenomen 19. stoletja. Alexander von Humboldt je bil verjetno prvi, ki je pisal o tem v svojem eseju o geografiji rastlin

leta 1807. Pol stoletja kasneje mu je sledil švicarski botanik Alphonse de Candolle, ki je v svoja raziskovanja geobotanike vključil lingvistiko in arheologijo. Trdil je, da večina znanih rastlin, namenjenih za prehrano, prihaja s Kitajske, tropske Azije, jugovzhodne Azije in Egipta.

Zgolj akademskemu raziskovanju geobotanike v času Darwina se je konec prejšnjega stoletja pridružil še interes za pomen svetovne genetske različnosti in potrebe po njenem ohranjanju. Nemška znanstvenika Emanuel Ritter von Proskowetz in Franz Schindler sta bila prva, ki sta začela biti plat zvona. Na mednarodnem kongresu za kmetijstvo in gozdarstvo na Dunaju leta 1890 sta govorila o pomenu lokalnih sort in svarila, da njihova izguba pomeni obubožanje pridelka in različnosti v prihodnosti. Von Proskowetz je v tistem času že

Izvori evropskih poljščin in povrtnin

V Evropi od predzgodovinskih časov:

repa, nekatere vrste zelja, leča in grah

Prišlo v Evropo v obdobju antike:

velika redkev, melone, kumare, artičoka, pastinak, korenček

Prinesli Arabci in Židje med 10. in 15. stoletjem:

melancani, cvetača, lubenice, špinača, artičoke

Prišlo iz Amerike po letu 1492:

paradižnik, krompir, sladki krompir, fižol, buče in paprike

Iz Azije:

nekatero zelenjavo so prinesli že Arabci, druga se ni mogla prilagoditi našim razmeram: japonska artičoka, jam ter kitajsko zelje ni prišlo v Evropo vse do 19. in 20. stoletja

Zelenjava, vzgojena in izboljšana v Italiji:

grenki radič, različne solate, glavno zelje, milansko zelje, cvetača in brokoli, lan, pesa, redkve

Zelenjava, ki je prišla iz srednje in severne Evrope:

hren, švedska repa, angelika in vodna kreša

Nedavno vzgojena zelenjava:

brstični ohrovt (18. st.), vrtni regrat (19. st.), endivija (19. st.)

(Hawkes, 1986: 10)

ekstenzivno zbiral lokalne sorte ječmena v Moraviji. Bil je trdno prepričan, da so vse pomembne za vzgojo novih vrst in da jih bo brez potrebne akcije večina izginila za vedno. Z gotovostjo lahko rečemo, da je bil prerok.

Potem je prišel Vavilov. Nikolaj Ivanovič Vavilov je bil ruski znanstvenik, ki se je v dvajsetih letih pojavil s tezo, da poljščine nimajo le svojega izvora v predelih sveta, koder se je najprej razvilo poljedelstvo, ampak imajo tudi svoje centre raznovrstnosti. Vavilov je trdil, da so bili ti centri raznovrstnosti povezani s področji, odkoder so izvorno posamezne vrste. Sedaj vemo, da ta povezava ne drži vedno. Etiopija naj bi bila po Vavilovu ena izmed takšnih centrov, ker na njenem področju uspeva pravo bogastvo različnih ječmenov in pšenic. Vendar pa jih na teh področjih najverjetneje niso udomačili, saj niso nikoli odkrili njihovih divjih oblik.

Podobnega dela, kot ga je opravil Vavilov, ni opravil še nihče pred njim: dokumentiral je svetovno bogastvo rastlinske genetske različnosti. Mnoge pred njim, od portugalskih navigatorjev do nizozemskih kolonialistov, so zanimale nove in eksotične vrste. Toda le on je imel podobno kot Proskowetz pred njim nos za genetsko različnost znotraj vrst. S svojimi kolegi je potoval okoli sveta, skozi več kot 40 dežel, in prinesel nazaj v Sovjetsko zvezo največjo zbirko semen. Kot rezultat svojih potovanj in študij je Vavilov zaključil, da ima svet osem centrov genetske različnosti. To so bila področja, kjer je različnost v posamezni vrsti največja.

Teze Vavilova so pozneje preverjali in predelovali drugi raziskovalci. Dodani so bili novi centri in pojmi, vendar osnovna trditev Vavilova, da na svetu obstajajo določena področja z največjo intenzivnostjo različnosti posamezne vrste, še vedno drži. Večina 'Vavilovih centrov' je povezana s področji z najzgodnejšimi oblikami poljedelstva, z različnimi klimami in civilizacijami. Večina teh je na področjih Tretjega sveta. Koruza, krompir, jedilne buče in paradižnik imajo svoj izvor v Južni Ameriki. Soja, pomaranče in marelice prihajajo s Kitajske.

Riž, čičerika, jajčevci in kumare so bili vzgojeni v Aziji. Za največjo različnost prosa, kave, bombaža in vrsto drugih sort je potrebno iti v Afriko. Kot 'genetski centri' so te dežele pomembne kot izvor materiala za vzgojo vrst z večjo odpornostjo proti novim škodljivcem in boleznim, klimatskim spremembam in produkcijskim sistemom.

Evropa ima kljub svoji genetski revščini dva centra različnosti kulturnih rastlin: Sredozemlje in evropsko-sibirsko področje. Ti področji sicer nista izvorno področji nekaterih današnjih

V Indiji so nekdaj gojili približno 30.000 vrst riža. Indijski raziskovalni inštitut za kmetijstvo predvideva, da se bo ta številka v naslednjih 15 letih zmanjšala na 50 vrst.
(Glachant, 1991; 39.)

vrst, vendar sta pomembni področji 'sekundarne' genetske diverzifikacije glede na različne kulture in ljudi, ki so gojili te rastline v tem okolju.

Sredozemski center različnosti obsega vso južno Evropo in obalna področja Bližnjega vzhoda in severne Afrike. Turčija kot ena glavnih centrov različnosti je del bližnjevzhodnega področja. Južna Evropa se lahko ponaša kot izvorno področje za naslednje kulturne rastline: olive, grozdje, zelje, peso in redkev. Prvi dve sta očitni. Kdo si lahko predstavlja španski ali italijanski obed brez olivnega olja ali vina? Kapusnice imajo v Evropi dolgo zgodovino in zelo kompleksno taksonomijo. Nekdaj je na obalah Sredozemlja verjetno rastlo divje zelje. Ljudje so izbrali različne oblike listov, poganjkov in brsti, kar je privedlo do različnih oblik glavnatega zelja (rdeče, belo in savojsko), cvetače, brokolov in brstičnega ohrovt. Mnogi od njih so italijanske stvaritve. Tam je nastalo savojsko ali milansko zelje, brokoli so vzgojili v Italiji v poznem 17. stoletju. Pa kalabrijko v Kalabriji. Najnovejše odkritje v družini kapusnic je brstični ohrovt, verjetno iz Belgije, staro manj kot 200 let.

Z Evropo je povezana tudi družina korenovk. Divja morska pesa na obalah Sredozemlja in Atlantskega oceana je bila udomačena že davno. Njena vzgoja se je potem razdelila v dve smeri. V eni so jo ljudje gojili zaradi listov, kot zelenjavo za kuhanje in se je razvila v špinačo. V drugi smeri so ljudje vzgajali tiste s sladko korenino in jih vzgojili v običajno vrtno peso. Krmilna pesa je bila vzgojena na Nizozemskem. Sladkorna pesa na Poljskem in naj bi danes že popolnoma spodrinila sladkorni trs kot osnovo za sladkor. Kapusnice in korenovke so le majhen del evropske dediščine. Sredozemlje je bilo dom za celo vrsto dišavnih, začimb, zdravilnih rastlin in dreves: šatraj, žajbelj, rožmarin, sivka, timijan, lovor, koriander, peteršilj, kapra, plutovec itd.

Drugi evropski center različnosti je evro-sibirski. Vzhodna Evropa je domovina hmelja in nekaterih korenovk, kot so hren, repa in pastinak. Na tem področju imajo svojo široko paleto genetske različnosti tudi lan, sončnice, zelena solata in orehi. Sibirija je dom vrste sadnega drevja, ki se je prilagodilo na skrajno nizke temperature, značilne za zime v srednji Evropi. Primer sta mongolska in stepska češnja, ki sta razširjeni onstran Volge in preko vse južne Sibirije in preneseta temperaturo do -50 stopinj Celzija.

Četudi je bil razvoj teh relativno domačih rastlin pomemben v zgodovini evropske ekonomije, je večina današnjih kulturnih rastlin prinesenih iz dežel Tretjega sveta: paradižnik, krompir, riž, paprika, fižol, jedilna buča itd. V stoletjih so se te tropske rastline aklimatizirale in prilagodile. V tem procesu so kmetje in pridelovalci ustvarili bogastvo različnih sort, primernih za njihove lokalne potrebe in podnebje.

UPADANJE RAZLIČNOSTI

Pred manj kot dvajsetimi leti so imela vaška naselja v Nemčiji in Franciji še vedno nasade jablan, ki so bile prilagojene lokalnim razmeram: nekatere so bile dobre za pite, druge za izdelavo kisa, zopet tretje za takojšnjo uporabo. Toda uporabnost sama ni ustvarila sorte. Nekatere vrste imajo rade višje lege, nekatere so manj odporne proti mrazu. Nekatera sadna drevesa dobro uspevajo blizu hiš, druga imajo sadeže, ki enakomerno zorijo več mesecev.

Danes večina supermarketov in trgovin s sadjem v zahodni Evropi ponuja tri tipe jabolk: rdeča (Starking iz ZDA), rumena (Golden Delicious prav tako iz ZDA) in zelena (Granny Smith iz Avstralije). Zapakirana skupaj so za potrošnika kot semafor. Toliko različnosti in nič več.

Raziskave pred nekaj leti v Franciji so pokazale, da so vse do tega stoletja imeli ljudje v Provansi v svoji prehrani 250 različnih rastlinskih vrst. Danes je to število zmanjšano na trideset. Število razpoložljivih vrst, namenjenih prehrani, je eno izmed meril za genetsko različnost. Drugo je število sort znotraj iste vrste. Grčiji, ki je imela nekaj genetsko najbolj raznoliko pšenico v Evropi, je tega bogastva ostalo samo 5 odstotkov. V zadnjih treh desetletjih je vlada grške kmete načrtno spodbujala, naj opustijo lokalne sorte in sadijo eno samo sorto pšenice, vzgojeno v Mehiki. Regionalno adaptirane sorte, ki so jih kmetje nehali gojiti, so izginile za vedno.

Štirje medsebojno povezani dejavniki so evropsko pridelovanje hrane in kmetijski sistem silili v vse večjo uniformnost: neugodna kmetijska politika, koncentracija semenskega sektorja, raziskave in vzgoja rastlin, ki vodi k vse večji uniformiranosti, in zakoni, ki urejajo ponudbo semen. Gre za štiri dejavnike, ki jim običajno pravimo industrializacija kmetijstva.

Kmetje so vzgajali nove vrste vse od začetkov poljedelstva. Znanstveniki počnejo to samo zadnjih dvesto let – zelo majhen del celotne zgodovine vzgajanja novih sort. Genetske rekombinacije, ki so spodbudile načrtno izboljševanje lastnosti pridelka, so se začele nekako v 18. stoletju v Franciji, Nemčiji, na Švedskem in v Angliji. Bogati posestniki so kot imitacija kraljevskih elit postavljali posebne vrtove, kjer so uvajali eksotične vrste in z njimi eksperimentirali. Nekateri so začeli na svojih vrtovih razvijati in vzgajati nove kmetijske pridelke za lokalne potrebe.

Družina Vilmorin-Andrieux v Franciji je bila prva, ki se je začela ukvarjati s takšne vrste vzgojo. Leta 1770 je bila zunaj Pariza odprta prva Vilmorinova semenska hiša, kjer so eksperimentirali in prodajali francoskim kmetom celo vrsto eksotičnih in domačih vrst: krmilno peso, jedilne buče, drevesa in okrasne rastline iz ameriških kolonij. V petdesetih letih prejšnjega sto-

letja je Louis de Vilmorin odkril pri svojem delu s sladkorno peso način križanja rastlin. Njegovo metodo križanja so do konca stoletja uporabljali tudi v drugih evropskih deželah, zlasti pri križanju pšenice in drugih žitaric, in je postala temelj 'pedigree' vzgoje. Prvotno so kmetje delali selekcijo tako, da so izbirali najboljše rastline in z njimi nadaljevali vrsto. Pedigree vzgoja pa novo sorto ustvarja s križanjem dveh rastlin.

Henry Vilmorin je leta 1870 naredil iz pedigree pšenice zaščitno znamko svoje hiše. Njegov prvi uspeh je bilo križanje odporne angleške pšenice ter zgodaj dozorele aquitainske vrste. Njegova prizadevanja so rodila velik uspeh in še danes je večina francoske pšenice neposredna naslednica teh zgodnjih Vilmorinovih križanj.

Drugi podobni poskusi so bili v Nemčiji, kjer je Rimpau v osemdesetih letih prejšnjega stoletja križal ameriško in nemško pšenico, in na Nizozemskem Broekema. Na Švedskem je Nilsson-Ehle poskušal razumeti logiko genetskih manevrov in odnosov.

Ob koncu prejšnjega stoletja so križali različne sorte v Rusiji in na Poljskem.

Kljub temu nemirnemu obdobju križanj in opazovanj, vse do začetka 20. stoletja, do Mendelovih poskusov, ni prišlo do

poglobljenega razumevanja genetike. V dvajsetih let se je razmahnila vzgoja rastlin in semenskega materiala, ko so se posamezne kmečke družine specializirale v selekcioniranju, razmnoževanju in prodaji

semen drugim kmetom. To je rojstvo semenske industrije kot dejavnosti, ločene od produkcije pridelka. Posamezna področja Evrope so postala specializirana za semensko produkcijo določenih rastlin: Bavarska za ječmen, Pevele na severu Francije za sladkorno peso in žitarice ter Brabant v Belgiji za kapusnice. Večina inovacij je bila plod dela posameznih družin: Cuthberts v Angliji; Probstdorfer Saatzzucht v Avstriji; Benoist, Desprez in Lepeuple v Franciji; Strube in Von Lochow v Nemčiji, ki pomenijo temelj moderne semenske industrije. Kasneje so se jim pridružili raziskovalni inštituti in univerze.

Do zasuka je prišlo v 60. letih z intenzivno uporabo kemičnih in naftnih proizvodov v kmetijstvu (gorivo za stroje, sintetična gnojila, herbicidi, pesticidi in drugi biocidi). Agrarni biznis je začel cveteti na globalni ravni. Ni trajalo dolgo, da so se kemični, predelovalni in farmacevtski giganti začeli zanimati za semena kot profitno področje investiranja. Trgovci z žitom in predelovalci hrane, kot sta Cargill in Continental Grain, so tako lahko dobili lažji nadzor nad celotno verigo, od semena in žetve do končnega proizvoda. Kemijski in farmacevtski veliki pa boljšo povezavo med lastno produkcijo in določeno

Več kot 70% sort pšenic na Srednjem vzhodu, na geografskem področju svojega izvora, je zamenjala peščica sort "zelene revolucije" v petdesetih in šestdesetih letih.
(Glachant, 1991; 39.)

vzgojeno vrsto. Ceneje, hitreje in lažje je prilagoditi rastlino kemikalijam kot kemikalije rastlini. Kot da ne bi bila logika trgovine v takšne vrste sinergiji dovolj, so nastali še zakoni, ki omogočajo monopolne pravice nad semenskim materialom.

V dveh desetletjih, od 70. let do danes, je val industrijskega koncentriranja in investiranja korporacij spremenil obličje in smer vzgoje rastlin in semen v Evropi in drugod v industrijskem svetu. Po svetu je bilo več kot 500 družinskih podjetij, ki so se na lokalni ravni ukvarjala s pridelavo in prodajo semen, kupljenih od korporacij. Stara imena, kot so Clause, Hilleshog ali Van der Haave, se še vedno pojavljajo na semenskih vrečkah, toda njihovi lastniki so sedaj Rhone-Poulenc, Sandoz in Suiker Unie. Današnji svetovni trg s semeni pomeni prodajo v znesku 15-17 milijard dolarjev letno, od tega za 5-6 milijard dolarjev v Evropi kontrolira nič več kot 10 do 20 podjetij. Prvih deset kontrolira petino, prvih petnajst pa že četrtno trga s semeni. V primerjavi z industrijo pesticidov to morda ni veliko, kjer prvi dve podjetji kontrolirata 80 odstotkov prodaje. Toda upošteva je časovni okvir teh sprememb in omejenost trga je koncentracija semenske industrije zelo velika.

UNIFORMNOST IZ LABORATORIJA

Da spoznamo genetsko bazo evropskega kmetijstva, je dovolj pogledati, koliko različnih sort je na trgu. Lahko pristanemo na logiko kapitala in se strinjamo s trditvijo, da privatni sektor s svojim investiranjem in interesom po dobičku ponuja več vrst na trgu s semeni ter tako spodbuja genetsko raznolikost.

Pogled v zgodovino nam pokaže, da ni bilo vedno tako. V Franciji je semenska hiša Vilmorin-Andrieux sama ponujala leta 1925 toliko različnih sort zelenjave kot celotna francoska nacionalna lista leta 1981. Za posamezno zelenjavo, kot je fižol, zelje, pesa in čebula, je to družinsko podjetje lahko ponudilo več sort, kot jih je sedaj na voljo na celotnem francoskem trgu s semeni. Številke so presenetljive, toda pomembnejše od tega je, kako genetsko različne so posamezne sorte. Lepo je imeti na trgu stotine različnih vrst pšenice, toda koliko se med seboj dejansko razlikujejo genetsko? Ali so različno ali podobno odporne proti slani in mrazu? Ali imajo različne ali iste prednike? Le na tej ravni je mogoče govoriti o resnični genetski raznolikosti. Slika evropskega kmetijstva je spet zastrašujoča.

Zgodovina vzgoje rastlin s progresivno koncentracijo dejavnikov in recikliranjem nekaterih lastnosti vodi navzdol v t. i. 'učinek lijaka'. Začelo se je z relativno obsežno selekcijo semen, nabranih pri kmetih in vrtnarjih po Evropi. Institucionalizirano vzgajanje vrst vztraja pri izboljšanju in predelovanju tega mate-

riala do takšne mere, da skoraj vsi zgoraj omenjeni proizvajalci semen uporabljajo izključno visoko prečiščen in stabilen 'elitni' material. To pomeni ekstremno uniformnost.

Leta 1986 so izvedli kontrolo med evropskimi proizvajalci semen, čebule in ječmena, da bi ugotovili, kakšne vrste genetskega materiala uporabljajo in kako uporabna je obstoječa genetska banka. Rezultati so alarmantni. Izkazalo se je, da za obe vrsti proizvajalci uporabljajo predvsem elitni material, ki je že bil uporabljen in preverjen. Proizvajalci se izogibajo uporabi genov iz divjih rastlin ali starih sort zaradi tveganosti transferja pravega gena iz teh virov na gojitveno kulturo, ker pride lahko pri tem tudi do nezaželenega prenosa genetskih smeti.

Molekularne preiskave pedigreeja francoske pšenice v Nacionalnem inštitutu za kmetijske raziskave (INRA) so pokazale, da je genetska različnost upadla in da proizvajalci križajo vedno le nekaj dobro znanih prednikov. Izkazalo se je, da ima vsa francoska pšenica enega samega prednika v vrsti Noe, ki so jo vzgojili kmetje v okolici Odese v Ukrajini v prejšnjem stoletju. Podobno se je izkazalo za sladkorno peso v Nemčiji in na Nizozemskem, kjer vsa nosi isti genotip občutljivosti za pesni rumeni virus, kar lahko pomeni katastrofo za produkcijo. Vsi današnji hibridi sladkorne pese imajo istoveten izvor citoplazmične moške sterilnosti (CMS). Zaradi podobne omejenosti je bilo leta 1971 uničeno 15 odstotkov ameriškega pridelka koruze. Tudi kapusnice so kljub bogastvu raznolikosti, ki se je skozi stoletja ustvarila v Evropi, visoko uniformirane. Tudi proizvajalci sami se bojijo, da bo prevelika stopnja hibridizacije kapusnic popolnoma zamenjala omenjeno raznolikost, če ne bodo zbrali in shranili materialov za prihodnje raziskave. Ne le, da je večina naših pridelkov istovetna mešanica, ki pomeni majhno raznolikost, ampak izginja tudi sama raznolikost.

Nikoli ne bomo vedeli, koliko različnosti vrst je zares izginilo. To kar opažamo, je najverjetneje izginjanje bogastva, ki ga komaj lahko slutimo. Za nekatere pomeni večja genetska različnost edino kompleksnost starih vrst, prilagojenih lokalnim pogojem, ne pa hibridi in visoka elita semen, ki so si razen nekaj kromosomov in encimov genetsko tako zelo blizu. Za druge pomeni en kromosom ali encim vso razliko med enim paradižnikom in drugim. Ali je to različnost?

Vzgoja uniformnosti ni samo vprašanje, kakšen material uporabljáš in oplajaš, ampak tudi, zakaj sploh vzgajaš. V zadnjih desetletjih so se proizvajalci v večini primerov pri vzgoji odločili le za enega izmed dejavnikov za okus, hranljivost ali odpornost. Francoski primer nam pokaže, da so se proizvajalci semenske pšenice sčasoma posvetili zgolj zgodnji zrelosti in količini pridelka. Zanimarili pa so odpornost proti boleznim in kakovost moke. Pri poudarku na visokem donosu so predvide-

vali, da bo bolezensko odpornost rešila intervencija kemičnih snovi, ki je v tem primeru dejansko postala nujna. Zanimarjaje kakovosti moke iz vzgojene pšenice pa ima za posledico, da je danes Francija, največja porabnica kruha, prisiljena uvažati pšenico za kruh iz Nemčije.

Kar se dogaja danes v proizvodnji semen, je načrtna uniformiranost. Del tega gre pripisati temu, da so proizvajalci prisiljeni zadovoljevati izjemno homogenizirano in intenzivirano kmetijstvo, ki so ga sami soustvarjali, ki je zainteresirano izključno za visok pridelek pred vsemi drugimi dejavniki. Po drugi strani velike proizvajalce semen zanimajo izključno hitre in poceni rešitve problemov tako na polju kot na trgu. To vodi v omejeno fascinacijo z enim, supergenom, ki bo rešil njihove težave, pozablja pa se na veliko različnost razpoložljivih vrst, divjega materiala in kompleksno genetsko strukturo. Večina jih upa na genetski inženiring in druge instrumente biotehnologije, ki naj bi prinesli več različnosti. Sedaj ko lahko z genetskim inženiringom presežemo določene meje, lahko dobimo celo vrsto novih genetskih kombinacij. Z molekularnimi markerji naj bi bili sposobni pikolovsko locirati gene za najmanjše funkcije v rastlini in jih natančneje voditi. Prepričujejo nas, da bo to ustvarilo nove genetske variacije v naših kulturnih rastlinah.

Toda dvom ostaja. Omejeno gledanje na en sam gen kot rešitev za večino problemov pozablja na dejstvo, da rastlina vsebuje desetisoče genov, ki prispevajo k njeni fizični manifestaciji, ki je zatem sama v interakciji s specifičnim in spremenljivim okoljem. Reduciranje te različnosti na eno samo molekularno komponento uniči njo samo. Rastlina je sestavljena iz zaporedja DNA, toda osredotočenje na njen posamezen del lahko prepreči naše videnje celote.

PRAVNI OKVIRI GENETSKE EROZIJE

Pravni okviri genetske erozije, ki urejajo dejavnosti v tem sektorju, so njen najbolj kontroverzen del. Na tem področju obstajata dve vrsti pravne regulative: ena določa, kakšno seme se lahko prodaja na trgu, druga določa, kdo je njen lastnik.

Prvi lahko preprosto rečemo tržna regulativa in sega v 20. leta, ko se je začel sektor produkcije semen organizirati. Zahrteva je prišla od producentov samih, predvsem od gojiteljev cvetja in sadja. Njihov namen je bil ustvariti na njihovem segmentu trga red in regulirati konkurenco. Država je presodila, da je v interesu kmetov in vrtnarjev, da obstajajo merila kakovosti za blago na trgu. Od 20. let so se po vsej Evropi oblikovale podobne regulative, ki so omogočale uradno regi-

stracijo vsake nove superiorne vrste. Takšni zakoni so bili sprejeti 1925. v Franciji, 1933. v Nemčiji, 1938. v Avstriji in 1941. na Nizozemskem. Sprva so vključevali glavne pridelke, kot so pšenica, koruza, krompir, sladkorna pesa, ter se pozneje razširili tudi na druge kulturne rastline. Zelenjava, posebno tista, ki za privatni sektor ni bila zanimiva, je bila vključena kasneje ali pa sploh ne. Beluši, endivija, brokoli in zelena na primer še vedno niso na večini evropskih seznamov. V Švici registracija obsega samo žitarice, koruzo in krompir. Vrsta mora izpolniti določene kriterije, da bi prišla na nacionalno listo in dobila certifikat. Ti se med državami razlikujejo, imajo pa skupni imenovalec, imenovan DUS test, ki zahteva, da mora biti sorta izrazito razpoznavna med vsemi drugimi na trgu. Biti mora enolična, to pomeni, da morajo biti posamezniki vrste enaki, in biti mora stabilna, t. j. da se vse lastnosti dosledno prenašajo iz generacije v generacijo. Mnoge države so dodale še dodatne zahteve, ki omejujejo vključevanje na nacionalno listo.

Uveljavljanje DUS principov in izključevanje vsake vrste, ki jih ne zadovoljuje, je povzročilo dodatno izgubo genetske različnosti. Z zaostrovanjem kriterijev za uvrstitev na listo je prišlo do marginalizacije obilja sort, še posebno tistih, ki so jih vzgojili kmetje sami. Stroga zahteva po uniformnosti je reducirala tudi komercialno razpoložljivo različnost za nadaljnjo vzgojo. Torej pozabimo na prodajo heterogenih sort ali starih sort, ki so morda zanimive z ekološkega stališča ali določenih kmetijskih okoliščin, toda njihova inherentna različnost lahko poruši 'skrbno izbrano' semensko ponudbo.

Istčasno takšna shema zmanjšuje število akterjev, ki bi lahko dali svoj prispevek. Mnogi kreativni vrtnarji ali neprofitne organizacije so morda sami prišli do novih sort, celo do takšnih, ki ustrezajo DUS standardom. Toda pridobitev certifikata in registracije zahteva veliko časa in denarja. Danes v Veliki Britaniji takšna registracija in pravica biti na listi deset let stane 10.000 USD. V Franciji so stroški registracije 40.000 USD.

Stroški so enaki, če prodaj tisoč vrečk s semenom ali pa nekaj milijonov. Ni dovolj biti kreativen in vztrajen, da bi bil soudeležen na trgu s semeni. Biti moraš bogat, plačati visoke administrativne stroške in se osredotočiti samo na nekaj najbolj komercialnih vrst.

ZLOM TRGA S SEMENI

Vsak verjetno ve za kakšen zlom trga. Zlomi trgov veljajo tako za denar kot za hrano. Toda kdo je opazil, ko je prišlo do zloma trga s semeni? Ali niso učinki enaki in celo dolgotraj-

nejši? Trideseti junij 1980 bo prišel v zgodovino EU kot dan, ko je birokracija triumfirala nad občutkom za odgovornost za rastlinsko genetsko različnost, nad preprostim zdravim razumom. Tega dne je Bruselj ukinil obstoj več kot 1500 rastlinskih sort 23 zelenjavnih vrst. Zelena dediščina je bila pobita z enim samim zamahom peresa.

Po logiki skupnega trga so se članice EU odločile združiti svoje nacionalne liste v Skupni katalog in tako ustvariti skupno semensko ponudbo vsem. Za prodajo v Skupnosti mora biti sorta registrirana ali na nacionalni listi ali na listi EU. Toda proces združevanja se je spremenil v nočno moro. Bilo je očitno, da se je ista sorta prodajala v različnih deželah pod različnimi imeni, zato je bilo nujno takšno podvajanje racionalizirati. Kako to izpeljati? Preverba s kakšnim testom 'genetske iskrenosti' je bila fizično nemogoča. Evropska komisija ni imela nobene druge rešitve, kot proizvajalce semen prositi, naj predložijo listo vsega tistega, kar menijo, da se podvaja. Ti so se strinjali in predložili hit listo 1547 različnih zelenjavnih sort, namenjenih za ukinitvev.

Vrtnarske in kmetijske organizacije so zagnale vik in krik. Organizacija Henry Doubleday Research Association iz Anglije je vzela pod drobnogled seznam 'sinonimov' in prišla do osupljivega zaključka: samo 38 odstotkov predlaganih za izbris je bilo dejansko sinonimov iste vrste. Skoraj 1000 sort zelenjave je bilo zapisano izginotju iz preprostega razloga, ker se je hotela semenska industrija znebiti nezaželene konkurence na trgu s semeni.

To se je zgodilo pred petnajstimi leti in se lahko zopet ponovi. Po mnenju ministrstev za kmetijstvo in Evropske komisije je postal Skupni katalog preobsežen. Kljub upadanju proizvajalcev semen in naraščajočim stroškom vključitve na listo se je število sort, registriranih za trg, enormno povečalo, in birokracija bi ga zopet rada obtesala. Vprašanje je, kdo bo postavil kriterije za racionalizacijo, kaj bo merilo in kdo bo obveščen vnaprej o novem.

KDO JE LASTNIK SEMEN?

Drugi del zakonske regulative, ki se nanaša na semena, je tisto, kar se imenuje pravice intelektualne lastnine zlomu. Že v 20. letih so profesionalni gojitelji zahtevali pravno zaščito svojega dela. Čeprav živali in rastline niso mogli biti patentirani in ker je sektor pridelovanja hrane moral biti zaščiten pred monopolizacijo, so zahtevali posebne nagrade in povračilo za svoje delo. Odgovor je zorel desetletja in se izoblikoval v posebno formo intelektualne lastnine, imenovano Plant Breeder' Rights (PBR). PBR je

nekaj podobnega kot patent, prirejen okoliščinam v kmetijstvu. Enakopravno poskuša spoštovati potrebe in pravice gojiteljev in kmetov. Čeprav omogoča določeno obliko monopola nad rastlinami, ta pokriva samo komercialno uporabo sorte za semensko produkcijo. Genetska koda rastline same in proces manipuliranja še naprej ostajata v zakupu nepredvidljivega vesolja.

Vrste, ki jih ščiti PBR, gojitelji lahko prosto uporabljajo za vzgojo novih. Izboljšave potekajo na obstoječem materialu. Hkrati so kmetje dolžni plačati licenco za tako zaščitene sorte in imajo pravico uporabiti del žetve za seme. Razumljivo, saj je namemba najboljšega dela pridelka za seme temeljni kamen kmetijstva. Ti regulativi naj bi navidezno omogočali dostop do genetskih virov, ki so izhodišče za vse nadaljnje inovacije v kmetijstvu. Dejansko patenti pomenijo ekskluzivni monopol, ki lahko v prihodnosti popolnoma zmonopolizira produkcijo hrane. Približno tako je zadevo razumela skupina evropskih držav leta 1961, ko je bila podpisana Mednarodna konvencija za zaščito novih vrst rastlin – International Convention for the Protection of New Varieties of Plants (UPOV konvencija).

Konvencija je dokončno določila mednarodne principe PBR in ima danes dvajset članic. Vse so iz industrijskega sveta. Ena izmed temeljnih postavk UPOV konvencije je bila, da PBR lahko edina ureja obliko intelektualne lastnine na področju rastlinskih vrst.

Karte so padle iz rokava 1991. Marca 1991 je prišlo do revizije UPOV konvencije, mnoge specifikacije PBR so bile ukinjene, in PBR je postal patentna pravica v pravem pomenu besede. Prepoved o dvojni zaščiti je bila umaknjena, države članice so se lahko po želji odločile za PBR patent. Pravice kmetov in gojiteljev so bile v veliki meri omejene. Če so kmetje hoteli uporabiti del pridelka za seme, so morali plačati dodatno licenco. Gojitelji so lahko svobodno uporabljali sorte drugih za vzgojo novih sort le pod pogojem, da so bile njihove intervencije na sorti očitne.

Kakšne učinke so imele pravice PBR na genetsko različnost do danes? Gledanja so različna. Nevladne organizacije, ki se ukvarjajo s kontrolo genetskih virov rastlin, že dve desetletji pravijo, da PBR zavira inovacije v sektorju vzgoje novih vrst ter zmanjšuje razpoložljivost genetskega materiala. Nasprotna stran pa trdi, da PBR spodbuja privatni sektor, ker garantira komercialni nadzor nad novimi vrstami in plačevanjem licenc. PBR naj bi stimuliral vzgojo novih sort v korist kmetov in potrošnikov, semena naj bi postala zanimiva za investicije in trg bi imel bogatejšo ponudbo.

Od približno 7000 imenovanih sort jabolk, ki so na začetku stoletja uspevale v ZDA, jih je vsaj 4000 izgubljenih. (Glachant, 1991; 39.)

Na žalost nobena od zgornjih predpostavk ni izpolnjena. PBR je sicer stimuliral vključevanje korporacij v semensko industrijo, toda posledica tega je bila manjša konkurenca na trgu. PBR je povzročil razvoj več rastlinskih vrst, toda nobenega zagotovila ni, da med njimi obstajajo tudi večje genetske različnosti. Večina se jih le malo razlikuje med seboj. Koncentracija industrije, ki jo povzroča PBR, pomeni, da se uporabljena genetska masa za vzgojo novih vrst nenehno zmanjšuje. Kar je najbolj obžalovanja vredno, je to, da je trideset let pravic gojiteljev rastlin, ki naj bi dejansko povečale genetsko različnost, to omejilo in zmanjšalo.

V tehničnem smislu PBR pomeni liberalni 'kompromis' pri pristopu do genetskih resursov. Njegov dejanski učinek pa je sprememba strukture industrije, ki je izničila mnoge predvidene pozitivne učinke. Še več, PBR je odprl vrata za popolno patentiranje rastlin in živali. Patenti bodo še bolj omejili razpoložljivost in izmenjavo genetskega materiala. Znanstveniki in nevladne organizacije bodo v strahu pred izgubo vse manj pripravljeni dajati na razpolago svoje materiale. Kmetje bodo prisiljeni plačevati trojno ceno: za raziskave javnega sektorja, ki ga eksploatira privatna industrija; za semena, kupljena na trgu, ter za vsako naslednjo generacijo patentiranih semen, ki jo bodo iz svojega pridelka znova posadili. Nekatere jutrišnje sorte bodo morda imele celo več patentov za različne genske strukture.

Pravni okvir, ki spodbuja profitne priložnosti tako v raziskovanju kot na trgu, je najmočnejši dejavnik v izginjanju genetske različnosti, raznovrstnosti pridelka in ne nazadnje varne prihodnosti naše prehrane. Stroga licenčna pravila in monopolne pravice so vzrok, da so običajni ljudje s svojimi lokalnimi sortami, ki pomenijo alternativo uniformnim rešitvam, izključeni s trga ponudbe.

ZAKLJUČEK

Za nekatere je genetska različnost 'genetska banka', neizmerljiv fond surovine, nujno potreben, da pridemo do pridelka. Za druge pomeni popoln spekter vsega, kar je različno, enkratno, obsežno in zanimivo. Ves spekter med rumenim in črnim paradižnikom. Za tretje je živa zgodovina vseh njihovih prednikov na istem kosu zemlje ali pol sveta stran. Genetska različnost so vse te stvari naenkrat. Nestalna mešanica preteklosti in prihodnosti, vir bogastva in plodnosti, barvna mandala potencialov narave in omejitev kulture. Nemogoče je imeti eno samo stališče do kompleksnosti oblik življenja in sil, ki nas obkrožajo. Različnost enostavno nima ene same vrednosti. Vse je odvisno od našega videnja, lahko gledamo nanjo nostalgično,

intelektualno, znanstveno, duhovno, koristoljubno ali pa nas preprosto skrbi za naše preživetje.

Ko podrobneje pogledamo globino in različnost rastlin, ki so služile človeku za prehrano, zavetje, obleko ali zdravila, se nenadoma soočimo z dihom brezčasnosti in neizmerljivostjo prostora. V nepredstavljenem zaporedju let so se rastline razvijale in bivale ob človeku, ki jih je uporabljal. Njihova in naša zgodovina, njihova in naša usoda sta nerazdružljivo povezani. Brezštevilne prsti, v katerih so rastle, roke, ki so skrbele zanje, in vrednote, ki so jih oblikovale; različnost rastlin, ki jih je vzgojil človek, kažejo na različnost naših kultur.

Vso to različnost lahko najpreprosteje imenujemo dediščina. Beseda je obremenjena z vsakovrstnimi pravnimi, političnimi in etičnimi implikacijami. Toda obenem je močna in preprosta. Rimljani so ji pravili *patrimonium*. Označevala je tisto, kar je bilo podedovano od očeta in se je preneslo na naslednjo generacijo. Veriga prenašanja, ki se je ni smelo pretrgati. Označevala je tiste stvari, ki so imele globljo, neodtujljivo vrednost za družino in skupnost in niso bile namenjene blagovni menjavi. Rastline brez dvoma spadajo v to kategorijo. Lahko bi jih bolje označili z *matrimonium*, saj je bilo nabiranje in ohranjanje semen, hranljivih divjih rastlin in vzgoja novih vrst v domeni žensk. Rastline so temeljni del verige življenja na tem planetu in njihova raznolikost pomeni ključ za preživetje. Nekaj različnosti je posledica klimatskih sprememb in okolja. Večina je rezultat vmešavanja neprekinjene generacije ljudi. Nikoli ne bomo vedeli, kolikšen del igrajo pri tem eni in drugi.

V tem smislu je genetska različnost naravna in kulturna dediščina, ki jo je nujno prenesti naprej. Preprosto zaradi preživetja samega. Imenovati genetsko različnost dediščine ne pomeni samo prepoznanje vloge rastlin v verigi življenja, pomeni tudi vprašanje, kdo je odgovoren za ohranjanje nedotakljivosti verige in njeno širjenje.

Samo Škrbec, 1959, dipl. politolog, publicist, Ljubljana

LITERATURA

- DENELAN, P. (1987): **Growing To Seed**, *Ecology Action - Willits Seed Savers Newsletter*, Harvest 1992, Summer 1993, Summer 1994.
- GLACHANT, M. (1988): **Biological Diversity: A Challenge to Science, the Economy and Society**, EC FAST Programme
- HOBHOUSE, H. (1985): **Seeds of Change**, Harper and Row.
- HAWKES, J.G. (1985): **The Diversity of Crop Plants**, Harvard University Press, Cambridge.
- FOWLER C. in MOONEY P. (1990): **Shattering-Food, Politics, and the Loss of Genetic Diversity**, The University of Arizona Press, Tuscon.

Kaos, konsenz in zdrava pamet*

Poskusi v zadnjih dvajsetih letih, da bi v ZDA zavzeli do ribiškega menedžmenta bolj konsenzualen pristop preko regionalnih svetov, v splošnem niso bili uspešni. V kali problema je radikalna razlika v pogledih na naravo – na eni strani znanstvenikov, katerih pristop je linearen in newtonovski in na drugi ribiških delavcev, katerih razumevanje morskega okolja je bližje nelinearnemu pojmu teorije kaosa. Intervjuji z ribiči iz Nove Anglije ilustrirajo nekatere težave pri komunikaciji in dialogu.

Z razširitvijo človekovega vedenja o naravi so človeške družbe postale vse bolj soočene z okoljevarstvenimi dilemami, in možnost za konflikt se je ustrezno povečala. Grenki in celo nasilni prepiri med ribiči, ki uporabljajo različno opremo in ki izhajajo iz različnih skupnosti ali narodov, še vedno polnijo naslovnice. Primer so nedavne "vojne s tunami" med britanskimi ribiči s plavajočimi mrežami, španskimi ribiči s svojimi mrežami z drogovi (pole-and-line) in francoskim ribiškim ladjevjem, ki uporablja plavajoče mreže.

Take konflikte še zastrujejo različne kontradiktorne vladne politike, ki ob priznavanju pomena zaščite živahnosti in življenjskega stila tisočih majhnih ribiških družin in njihovih skupnosti vendarle upoštevajo nasvete ekonomistov. Ti trdijo, da morajo vlade "ribištvu strožje obvladovati in pripomoči k zmanjšanju števila ribiških ladij, posebej – relativno 'neučinkovitih' – majhnih komercialnih ladij."

Da bi omilile nekatere od teh konfliktov, so se nekatere vlade odpovedale t. i. politiki "od zgoraj navzdol" in zavzele namesto tega

** Članek je preveden iz revije "The Ecologist", letnik 25, št. 2/3, maj/junij 1995, str. 80-85. Nekaj snovi iz tega članka je bilo prvič objavljenega pod naslovom "Kaos v ribiškem menedžmentu" v Maritime Anthropological Studies, zv. 3, št. 2, 1990, ki ga izdaja Euromed/MAST, Antropološko-sociološki center, University of Amsterdam, O.Z. Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam.*

bolj konsenzualne oblike odločanja, na primer take, ki temeljijo na regionalnih ribiških svetih, sestavljenih iz predstavnikov različnih interesnih skupin, ki so povezane z ribištvom. Spoznale so, da morajo za dosego večje učinkovitosti programi menedžmenta upoštevati širok razpon izkušenj in ekspertnega znanja, kakor tudi, da je drago, če že ne nemogoče, uveljavljati politiko, ki je širše prebivalstvo ne sprejema in upošteva. Tisti, ki sodelujejo pri ustvarjanju določene politike, jo namreč razumljivo hitreje sprejmejo in izvajajo.

Kljub temu pa je bilo doslej v tej smeri uspešnih le nekaj poskusov. Spore je bilo težko razrešiti. Zdi se, da mnogi nimajo občutka, da v resnici 'sodelujejo' v tem procesu, in da ustrezen konsenz, ki bi "deloval", ni bil dosežen. Stroški uveljavljanja ribiške politike so namreč tako visoki, da so problem za proračunske vire – in ves ta čas se zaloge rib zmanjšujejo. V nekaterih primerih brez možnosti popravka.

RAZLIČNI POGLEDI

ZDA so bile prve pri ustanovitvi regionalnih ribiških menedžerskih svetov, ustanovljenih po zakonu o ohranitvi rib in menedžmenta iz leta 1976, ki je zagotovil dvestomiljno ameriško ribiško linijo (EEZ). Osnovna funkcija osmih svetov naj bi bila pripraviti regionalno primerne načrte, ki bi zaščitili ribiške zaloge in omogočili njihovo "žetev". Sveti obsegajo uradnike in znanstvenike za ribiški menedžment kot tudi predstavnike različnih interesnih skupin, na primer okoljevarstvenike, ribiče, lastnike ladij in športne ribiče. Toda glasovanje se močno nagiba v prid komercialnih interesov, kot jih predstavljajo kupci in predelovalci rib ter lastniki tovarn konzerv.

KAOTIČNO RIBIŠTVO

Izziv sinekuri napovedovanja

V zadnjih nekaj desetletjih so znanstveniki izračunali ribje zaloge po konceptu "maksimalno spremenljive izgube" (MSI) – največje število rib posamezne vrste, ki jih teoretično še lahko vzamemo iz zaloge v tistem letu, ne da bi se ta zmanjšala. V teh letih so postale priljubljene različne inačice MSI: "maksimalna ekonomska izguba" (MEI) pomeni raven sprejemljivega ribarjenja, ki bo dalo najboljše ekonomske učinke; pravilo FO.1, komplicirano matematično formulo, ki temelji na smrtnosti rib in ribiškem učinku, je uporabil kanadski Oddelek za ribištvo in oceane, da bi postavil cilj nekoliko nižje kot MSI. Kljub razlikam pa vsi ti modeli temeljijo

na predpostavki, da je z "uglaševanjem" manjšega števila linearnih funkcij vzpostavljeno neke vrste ravnotežje na vsakem ribiškem področju.

V praksi, ko ribištvo vse bolj nazaduje, pa je vse bolj jasno, da ni tako. V sedemdesetih letih se je pojavila nova generacija ribiških biologov in matematikov, kot so Robert May, John Beddington in Colin Clark (ki delujejo v ZDA, Vel. Britaniji in Kanadi), ki je predstavila bolj sofisticirane modele. Ti kažejo, da bi eksploatacija blizu MSI v resnici vodila v zlom ribištva. V odmevnem članku, objavljenem v *Science* leta 1977, je pet znanstvenikov trdilo, da je soodvisnost različnih vrst, kompleksnost odnosov predator-plen in nepredvidljivost okoljevarstvenih, socialnih in ekonomskih dejavnikov onemogočila dosego ravnotežja in napoved

Na začetku je ta oblika konsenzualnega ribiškega menedžmenta vzbujala velike upe. Vendar pa so bili le redki zadovoljni s samim procesom in njegovimi rezultati. Eni krizi zalog je sledila druga, in jata za prehrano pomembne vrste rib se je zmanjšala.

Med mnogimi razlogi, ki se ponavadi omenjajo kot vzrok za neuspeh regionalnih Svetov, ki naj bi zaščitili zaloge rib, je nezmožnost različnih skupin, da bi dosegle konsenz o ključnih vprašanjih. Člani različnih interesnih skupin se sicer strinjajo o potrebi po zmanjšanju pritiska na zaloge rib in celo s tem, da so v glavnem ljudje odgovorni za ta pritisk; ena skupina za to krivi razvoj tehnike, druga zopet število ribičev, tretja vedno širši razpon simultanega lovljenja prevelikega števila ribjih vrst v prehrabeni verigi, četrta degradacijo obale in onesnaženje drstilnih področij, peta spremembe v okolju in šesta kombinacijo vseh teh elementov ter človekovo nezmožnost ustrezno obvladovati tak kompleksen sistem. Vsi pa se vendarle strinjajo, da so bili plani svetov nezadostni, neprimerni, verjetno nepravilni – in v trenutku uresničitve – zastareli.

Vzrok za to, da se je menedžment ribiških svetov v mnogih ozirih znašel v slepi ulici, je v temelju različno gledanje na naravo narave. Pri regionalnem ribiškem svetu v Novi Angliji, na primer, so ribiški menedžerji na nasprotnih bregovih, med katerima je dialog težko vzpostaviti in kjer je konsenz praktično nemogoč. Vsaka stran vidi svojo pozicijo (najsí ta izvira iz znanstvenih dognanj ali praktičnih izkušenj) enostavno kot “v skladu z zdravo pametjo”.

stanja ribjih zalog. Primer: medtem ko se ponavadi pridruži jatam vahenj v Severnem morju okrog štirideset milijard mladih rib te vrste, jih je bilo leta 1967 375 milijard, leta 1987 pa za deset odstotkov manj od povprečja. Članek se končuje s tem kratkim stavkom: “Posledice in implikacije menedžmenta le stežka omogočajo kratek povzetek dogajanj.”

V letih, ki so sledila, so znanstveniki z vsega sveta, na novo oboroženi s sofisticiranimi računalniškimi sistemi, predstavili obširen izbor modelov, ki skušajo pojasniti en ali drug vidik kompleksnih naravnih in od človeka generiranih procesov, ki uravnavajo populacijo rib. Nekateri od njih so pokazali, kako dinamika ribje populacije sledi zakonom, ki niso linearni, pač pa “kaotični”, to pomeni, da imajo divje fluktuacije. Te, čeprav niso nujno slučajne,

so lahko tako kompleksne, da njihovega vzorca ni mogoče opazovati v okviru za človeka normalne časovne razporeditve.

Nekaj najbolj sofisticiranega modeliranja je opravila Jacqueline McGlade, ki sedaj dela na Warwick University v Veliki Britaniji. Ugotovila je, da je “učinek metulja” mogoče aplicirati tudi na ribiško področje. Malenkostne spremembe v pogojih okolja se lahko zelo hitro povečajo in vodijo do enormnih razlik v številu rib.

McGládova je tudi izdelala izredno kompleksne modele lovljenja vahenj v Novi Škotski, ki upoštevajo mnogo bioloških, ekonomskih in družbenih dejavnikov, kot so teža, smrtnost in plodnost rib, število in cena ribiških ladij, cena rib, elastičnost povpraševanja in vedenje ribičev. V različnih pogojih ribje zaloge pokažejo različne stopnje kaotične fluktuacije. V neka-

UPRAVLJANJE RIBIČEV

Prva skupina, ki jo večinoma sestavljajo biologi, ekonomisti, statistiki in ekologi v regionalnem ribiškem svetu – in ki je še najbolj zaposlena z raziskovanjem morja v državnih ali zveznih agencijah – vidi naravo kot 'linearen' sistem, v katerem je mogoče kvantificirati periodični red ali enostaven ponavljajoči se vzorec. Ta skupina v glavnem raziskuje definirana področja in podpodročja v morskem ekosistemu, specifične vrste in generacije kakor tudi ribiška pristanišča in število zasidranj. Opredeliti skuša perimetre in parametre ter uporablja različne enačbe za opis procesov, ki se v času postopoma spreminjajo. Definirala, izmerila in opazovala je specifično število spremenljivk v določenih obdobjih v okviru celotnega konteksta, ki ga obravnava kot konstanto.

Tako večina ribiških menedžerjev govori o reproduktivnih procesih ribiških zalog, kot da ne bi bilo ne interakcij med generacijami ne enkratnih dogodkov v okolju, ki vplivajo na generacije. Na primer, mnoge formule, ki napovedujejo ribiške populacije, predpostavljajo, da obstaja konstantna raven naravne smrtnosti, denimo dvajset odstotkov od enega do drugega leta, enostavno zato, ker ni "nobene znane tehnike, ki bi opazovala naravno smrtnost". Upoštevanje konstantnosti takih spremenljivk prispeva h kredibilnosti predpostavke, da je na primer moč identificirati in matematično izraziti odnos med številom polenokv, ki jih je moč najti na nekem področju v obdobju od enega do drugega leta.

Klasični izraz linearnega pogleda na dinamiko populacije je znanstveno obdelal že John Maynard Smith v svoji knjigi iz leta 1968, *Matematične ideje v biologiji*. Trdil je, da populacije ostanejo relativno konstantne ali po ustaljenem redu variirajo okoli neke predpostavljene

terih pogojih ribištvo na primer lahko dolgo-ročno niha med situacijo, ko so ribe relativno pogoste in zahtevajo nizko ceno, in situacijo, ko so ribe redka dobrina in drag "luksuz".

McGladeova sodeluje pri ambicioznem projektu "integriranega ribiškega menedžmenta" z magičnim menedžerskim imenom – projekt Prospero, katerega cilj je:

izboljšati globalni menedžment živih morskih virov z integriranjem znanstvenih, pravnih, ekonomskih in antropoloških informacij v procesu sprejemanja odločitev, pri čemer uporablja nove skupine konceptualnih orodij, ki presegajo obstoječe pristope.

McGladova trdi, da bi morali "sinekuri napovedovanja" MSY in TAC nadomestiti z "identifi-

kacijo dolgoročnih ciljev, s katerimi bi preseгли zahteve za vzpon in padec posameznih ciklov".

Enostavnejši in manj menedžerski pristop sta predlagala James Wilson in Peter Kleban z Univerze v Mainu. Trdita, da za kaotična naravna in družbena okolja "konvencionalni menedžment in pristop glede na kvote" ne more veljati, saj vsiljuje "veliko, drago in v osnovi nemogoče merjenje". Predlagajo naslednje:

"Alternativa je, da se preusmerimo na dolgoročno, ekološko ozaveščeno politiko... Ribarjenje lahko povzroči smrtnost in druge učinke v sistemu, ki uničuje evolucijske strategije vsake ribje vrste; po drugi strani pa ribarjenje lahko deluje na način, ki je v grobem konsistenten z delovanjem samega sistema. Primer: možnost, da mreže popolnoma zde-

točke ravnotežja. Kar zadeva komercialno ribištvo, biologi pogosto domnevajo, da je ribarjenje osnovni vzrok za odklone od norme, in skušajo – še posebej v zadnjem obdobju – zaloge ohraniti z reguliranjem ribolova. Kot je dejal neki menedžer, “če ne moremo obvladati rib, bomo morali obvladati ribiče”.

“ALI NE RAZUMEJO, DA RIBE PLAVAJO?”

Ribiči v regionalnih svetih so tako v ambivalentnem položaju. So (sodelujoči) upravljalci in tisti, ki jih upravljajo. Poleg tega so – skupaj z drugimi ribiči in njihovimi družinami – redko izurjeni v ‘menedžerskem diskurzu’. Pogosto le s težavo artikulirajo tisto, kar ‘vedo’ v jeziku, ki bi ga razumeli tisti, ki jih upravljajo. Pogosto jih opisujejo (in tako se opisujejo tudi sami) kot nepopolne v jeziku in poznavanju znanstvenih dognanj. Mnogo manj so v diskusijski areni sposobni podati “rigorozne, znanstveno utemeljene” argumente, kjer njihove poskuse, da bi se izrazili, pogosto odpravijo kot “zmedeni oportunistem”. Pri izražanju pogleda na naravo, ki je v konfliktu z znanstvenim vidikom, so tako v slabšem položaju.

Večina ribičev, ki so sodelovali v regionalnih svetih v Novi Angliji, narave ne vidi kot nekaj tjavendan. “Stvari se enostavno ne zgodijo same od sebe,” je dejal eden od njih, “vselej mora biti neki vzrok”. Vendar pa v globalu naravo štejejo za nepredvidljivo. “Če bi vedel vse za vse tisto, kar naredi neko ribiško plovbo uspešno ali neuspešno, bi bil bog.” Svet kot celoto – zaloge rib, vremenske razmere, trg, vladne odločitve – mnogi vse bolj razpoznavajo kot subjekt, ne le vzroka in posledice, marveč tudi neravnotežja.

setkajo jate v času drstenja, kar lahko popolnoma izniči drugače učinkovite strategije rib proti ribam roparicam. Vse to pa ima seveda dolgoročne posledice za roparje ribiče. Prepoved lovljenja drstečih jat bi onemogočila to roparsko možnost. Tudi razvoj opreme, ki bi bila selektivna glede velikosti in vrste rib, naj bi šel v smeri definiranja roparskih zmožnosti ribičev. Celo liberalnejša pravila imajo lahko tak učinek... Poudarek na menedžmentu naj bi bil bolj v smislu, kako so prizadevanja aplicirana (npr. značilnosti inputov), kakor pa v smislu, koliko prizadevanj je aplicirano (npr. kvantiteta outputov).”

“Praktični menedžment kaotičnega ribištva je odvisen od informacije o relativno stabilnih ekoloških parametrih ribištva. Take vrste znanja naj bi si ribiči pridobili s pomočjo opazovanja in izkušenj... Teorija kaotičnega ribištva je konsistentna, ne le s perspektivo ribičev... ampak tudi s pomočjo takih vrst institucij in s takimi menedžerskimi tehnikami, ki naj bi jih ribiči uporabljali pri upravljanju ribištva in ulova.”

Ribiči iz notranjosti, ki so se stoletja pritoževali zaradi dolgoročnih učinkov nekaterih vrst ribiške opreme, se bodo verjetno strinjali.

Avtorja tudi menita, da bi bil tak kvalitativen pristop bolj realističen in verjetnejši za ribiče kot dosedANJI kvantitativen:

Prevedel: Igor Maver

To perspektivo znanstveniki vse bolj podpirajo. Na novo definirana znanstvena paradigma teorija kaosa trdi, da se dinamika različnih sistemov lahko razvije na nenaključen, toda nepredvidljiv način. To teorijo so aplicirali pri raziskavi različnih področij, od vremenskih vzorcev in delniških oz. tržnih ciklov do obnašanja tekoče vode in fibrilacij (nerednih krčenj) človekovega srca (glej dodatek). Take pojave imenujejo "nepredvidljive", ne le zato, ker tisti, ki jih raziskujejo, ne upoštevajo (in verjetno ne morejo upoštevati) vseh majhnih, a relevantnih motenj pri modeliranju sistema. Te motnje, četudi ignorirane, trivializirane ali izključene, se lahko izkažejo za kritične pri določanju tako kalkuliranih kot tudi realnih izidov. Princip opisuje znana uspavanka:

"Brez žeblja je bilo izgubljeno kopito; brez kopita je bil izgubljen konj; brez konja je bil izgubljen jezdec; brez jezdeca je bilo izgubljeno sporočilo; brez sporočila je bila izgubljena bitka; brez bitke je bila izgubljena vojna; brez vojne je bilo izgubljeno kraljestvo – in vse to zato, ker ni bilo žeblja."

Kot pravi uspavanka, ima vsako še tako majno gibanje svoj učinek in njegov pomen je podoben učinku snežne kepe. To je bistvo "metuljevega učinka", ki ga je opisal meteorolog Edward Lorenz leta 1979, ko je odkril, da je malenkostna napaka v osnovnih pogojih, vstavljenih v računalniški klimatski model, vplivala na popolnoma drugačen končni scenarij. Lorenz je ugotovil, da metulj, ki plahuta s krili v Rio de Janeiru, lahko pospeši tornado v Texasu.

Precej podoben pogled na naravo je izrazil neki ribič iz Nove Anglije. Dejal je, da je nekoč poznal človeka, ki je:

"spremenil celoten kos obale in ribarjenje ob njej, ker je izsušil majhen del močvirja, da bi na tej zemlji njegov sin, ki se je bil ravno poročil, zgradil hišo. Toda ko poskušate govoriti s temi ljudmi (ribiškimi menedžerji) o tem, kako so se podobne stvari verjetno dogajale ves čas, usepovsod in kaj mora to pomeniti za ribe in ribarjenje, vas le pogledajo, postrežejo s kupom enačb in trdijo, da spričo tega, da ne ribarimo v skladu z enačbami, ne moremo razumeti, kako stvari resnično delujejo."

Ribiči se zavedajo, kako imajo majhne spremembe lahko velike posledice: na primer, manjši mehanični problem lahko povzroči izgubo celotnega plovila z mornarji vred. Ribiči prav tako zavračajo večino sedanjih raziskav in analiz, saj menijo, da so neobčutljive za resnična dejstva. Kot je pripomnil neki ribič:

"Ti ljudje so pa res neumni! Leto za letom prihajajo sem s svojimi kartami in grafi ter merilnimi instrumenti in gredo vsakič na isto mesto. Poskušajo ujeti ribe zato, da bi primerjali letošnje zaloge rib z lanskoletnimi in s tistimi pred desetimi leti in tako

dalje. Nekaj mrmrajo o nekakšnih 'ponavljajjih' in 'postopkih vzorčenja' in podobno. Jezus! Ali ne vedo, da ribe plavajo?"

AMATERSKO POPRAVLJANJE IN NATANČNO UGLAŠEVANJE

Ustrezno z omenjenim, ribiči često zavračajo načrte menedžmenta, ki so jim vsiljeni:

"Vsakič ko se pojavi padec pri ulovu 'ribokrati' pravijo, 'Kako zmanjšati lovljenje?'. Seveda pa obstajajo drugi razlogi za padec ulova, čeprav to ne pomeni, da trenutno ni problema pretiranega lova. Vsekakor pa se vsega – morda celo večine tega – kar gre narobe v industriji, vendarle ne da rešiti z menedžerskim načrtom. Včasih ima narava – tako kot riba – svoje načrte. In v resnici ne vemo dovolj o tem, kako vse skupaj sodi skupaj. K vragu! Ne vemo dovolj o tem, kako ena vrsta preživi, kaj šele, kako se ta vrsta vklaplja v celotno sliko. In ti ljudje ne skušajo tega le amatersko popraviti, ampak z lopatami nakladajo tone peska in prekrivajo bistvo problema."

Ribiči so si ustvarili svojo sliko o naravnih fenomenih, ki določajo njihov obstoj. S stališča ribiških menedžerjev pa je tehnološki skok, ki se je zgodil v dvajsetem stoletju, ustvaril problem, ki ga prej praktično skoraj ni bilo – možnost pretiranega ulova in s tem izpraznitve regionalnih zalog rib v nekaj mesecih. Menijo, da vpliv takšne eksponentne rasti v tehnološki zmožnosti izpraznitve zalog rib doslej v stališčih ribičev še ni bil upoštevan. Ribiči po drugi strani, često upravičeno, trdijo, da so vsiljene omejitve neutemeljene in da pomenijo nekonsistentno interferenco.

Primer razkola med ribiški menedžerji in industrijskim osebjem je pravni spor iz leta 1990 med dr. Williamom W. Foxom, tedanjim predstojnikom Nacionalne morske ribiške službe (NMFS), in skupino komercialnih ribičev ter kupcev. Industrijska skupina je na ameriškem okrajnem sodišču vložila civilno tožbo zaradi prepovedi lovljenja s "škrgastimi" mrežami, ki naj bi bila:

"vsiljena ... brez pozitivnega učinka pridobitve novih podatkov ali informacij ... čeprav bo ... večji del komercialne kvote verjetno ostal neizrabljen."

Časopis *National Fisherman* je poročal:

"Fox trdi, da pomanjkljive informacije vodijo k precejšnjim razlikam v mnenjih, ki so odvisna od tega, kaj narediš z nezanesljivimi podatki. Rečeš lahko: 'To še ne pomeni, da obstaja problem,

četudi vse tako kaže. Zato ne bomo začeli nobenega postopka, dokler ne bo dokazana njegova nujnost." Moje mnenje je, da je potrebno, ko se soočimo z negotovostjo, delovati na konzervativen način."

Sodišče se je strinjalo s Foxovo konzervativno distanco in primer razveljavilo. Reakcija ribičev pa je bila, da kar se njih tiče, eliminacija sredstev za zaslužek, ki jim omogoča preživetje, komajda pomeni "konzervativen" ali "preventiven" ukrep. Neki ribič iz New Bedforda je dejal:

"To pomeni le še eno negotovost več v življenju ribiča. Vreme, ribe, ladja in sedaj še 'ribokrati' – in ti slednji so še najbolj spremljivi od vsega. Lahko bi se naučili živeti z vsem, če bi le prekleti zvezni uradniki nekaj uveljavili in to potem pustili tako nekaj časa. Toda človek nikoli ne ve, kaj bodo storili. In ves čas nekaj amatersko poskušajo popraviti, sami pa to imenujejo 'natančno uglaševanje'."

"Amatersko popravljanje" predpisov v navidezno neplodnem poskusu doseči ravnotežje je vir pogostih pritožb ribičev. Eden od njih je pripomnil:

"Več kot desetletje sem potreboval, da sem se kaj naučil o tem, kako postati dober ribič – a stvari poznam le delno, saj vsaka malenkost lahko pomeni veliko spremembo. Toda predpisi vse spreminjajo, ves čas. Včasih smo (le z majhnim tveganjem) lahko kupili mrežo, za katero smo vedeli, da bo uporabna vsa nekaj časa. Danes pa, če kupim nov komplet mrež ta teden, bodo naslednji teden verjetno že novi predpisi – in moja nova mreža po predpisih ne bo več legalna. Tako ne bom vedel, kam z novo mrežo, vredno tisoče dolarjev."

TEORIJA KAOSA? PA KAJ?

Ni lahko presoditi, ali so take običajne pripombe ribičev upravičena kritika "rigidnega dogmatskega razmišljanja" ali primeri "zmedenega oportunističnega". Ribiči so v prizadevanjih za spremembe predpisov lahko prav tako vztrajni kot "ribokrati". Ciniki bi rekli – in nekateri ribiči bi se verjetno strinjali – da se ribiči "učijo živeti" s stabilnimi predpisi v glavnem tako, da iščejo luknje v sistemu in mimo pravil.

Vsaj ta hip mnogi ribiški znanstveniki niso pripravljeni sprejeti kritik svojih metod, pa naj jih izrekajo ribiči ali teoretiki kaosa. Sedem biologov ribištva, ki so delali v ribiškem menedžmentu Nove Anglije, so leta 1993 vprašali, kakšno je njihovo mnenje o uporabnosti linearnih ali nelinearnih pristopov pri razumevanju dinamike ribištva. Nobeden

izmed njih ni modela kaosa opisal kot nosilca potenciala, ki bi izboljšal njihovo razumevanje bioloških sistemov. Naslednji trije odgovori so tipični za vseh sedem:

Če bi menedžment prepustili nam /morskim biologom/, bi lahko kaj naredili. Toda za končno analizo znanstveni dokazi niso pomembni, saj odločilno vlogo igrajo razmerja v političnem sektorju. V vsakem primeru pa teorije kaosa ne vidim kot koristnega pripomočka, ki bi ga lahko uporabili v biologiji.

Nelinearni modeli nam nič ne povedo, česar ne bi že vedeli o naravnih sistemih. Toda ko moramo zbrati podatke, jih analizirati in proizvesti projekcije za pogoje ribjih zalog, ki bi pomagale določiti menedžerske načrte, kaj naj napravimo tedaj? Ljudje pričakujejo, da bodo naše analize spoštovale nekakšen format. Natančno moramo upoštevati pravila, ali pa naše rezultate zavrnejo. Poleg tega, če teorija kaosa drži, potem je svet poln takih trivialnosti, tako da nelinearni teoretiki prav tako kot linearni verjetno le s težavo lahko zarišejo natančno pot. Kakšno korist ima torej taka vaja? In kaj zato, če imajo ribiči intuitiven občutek za teorijo kaosa, kaj zato?

Kaos je novodobna (new-age) pseudoznanost, ki ni nič vredna. Nikogar ne poznam, ki bi se resno ukvarjal z ribiškimi menedžmentom in pri tem upošteval kaos. Ko ga enkrat uporabiš deskriptivno, kakšno vrednost lahko še ima za menedžerske režime? Saj ne verjamate ribičem, ko tako govorijo, kajne? Saj vas samo vlečejo za nos.

“RECI KROMPIR...”

Nenazadnje je uporabna vrednost vsake menedžerske sheme izmerljiva ne toliko po svoji notranji konsistenci ali natančnosti svojih projekcij, marveč po obsegu, koliko ljudje verjamejo njeni implementaciji, in po zanesljivosti informacij o oceni njene dinamike. Pripravljenost pristati na njena pravila temelji na percepciji, da so ta pravila “smiselna” in da so rezultat inputa tistih, ki so najbolj neposredno in odločilno odvisni od teh pravil.

Kljub visoki soudeležbi predstavnikov ribiških sektorjev pri oblikovanju načrtov menedžmenta mnogi ribiči verjamejo, da so njihovi prispevki trivializirani, ignorirani ali da jih smešijo in da njihove probleme odpravijo kot izraz pohlepa ali ekonomskega oportunitizma.

Po drugi strani se ribiški menedžerji sami lahko prav tako počutijo odtujene v tem procesu. Poleg omejitev, kot so pomanjkanje kadra, neprimerno financiranje in tako naprej, se jim zdi, da jih imajo za norca, ko pravijo, da so – zaradi neupoštevanja tistih, ki so jih prizadeli s svojimi priporočili in predstavitvijo napačnih ocen ribjih zalog – “oddaljeni od realnosti”. Tudi drugi udeleženci verjamejo, da so

izključeni: javne akcijske skupine, ki opazujejo dejavnost regionalnega sveta, se pritožujejo zaradi svoje slabe zastopanosti v njem ali v različnih komitejih. Redni udeleženec sej sveta Nove Anglije je razložil:

“Vsi se delajo norca iz nas, češ da smo nerealistični prenapeteži, ki mislimo, da bomo rešili svet. Resno nas upoštevajo le takrat, ko uporabimo sodišča – in takrat ljudje resnično postanejo sovražni.”

Vsi tisti, ki sodelujejo v regionalnem svetu Nove Anglije, prinesejo s seboj svojo “intelektualno prtljago”: svoj pogled na svet in na naravo, ki vpliva na tisto, kar mislijo in slišijo ter kar mislijo, da pravijo drugi. Kljub “najboljši volji na svetu” za skupno delo je resničen dialog težak, če že ne nemogoč, ko udeleženci z različnimi aksiomi, predpostavkami in koncepti, pogosto, ne da bi se tega zavedali, govorijo drugačen jezik. Govorijo drug mimo drugega, predpostavljajo, da obstaja ne-strinjanje, ali v odločilnih kasnejših obdobjih drug drugega obtožujejo krive vere. Krive vere, za katero morda mislijo, da opravičuje njihovo lastno uporabo dvomljivih metod ali nesodelovanje. Znanstvena raziskava kaotičnih, nelinearnih procesov lahko vsebuje potencial, ki jezik znanstvenika do neke mere pomiri z jezikom ribiča, čeprav je doslej za to pokazal malo pripravljenosti.

V svetu, kjer naraščajo poskusi obvladovati naravo, bo potrebno razpravljati o naraščajočem številu tem in v razpravah bodo morali sodelovati ljudje iz različnih družbenih in kulturnih okolij in stališč. Pomembno si je vzeti čas za razpravo o osnovnih razlogih, zakaj je težko najti rešitve skupnih problemov v različnih kontekstih. V nasprotnem primeru se bomo znašli v položaju, ko bomo zgolj ponavljali obupane besede nekega dolgoletnega člana sveta: “Včasih se zdi, da bolj ko si prizadevamo, slabše je stanje.”

LITERATURA

- J.L. TYSON, **“Commercial, sports anglers feud over dwindling fish”**, *Christian Science Monitor*, 6 september 1994, str. 8.
- Prim. M.E. SMITH, **“Fisheries Management: Intended Results and Unintended Consequences”**, v: Maoilo, J. in Orbach, M. (eds.), *Modernization and Marine Fisheries Policy*, Ann Arbor Science Publishers, Ann Arbor, MI, 1982, str. 57-94.
- M.E. SMITH, **“Fisheries Risk in the Modern Context”**, *MAST: Maritime Anthropological Studies*, zv. 1, št. 1, 1988, str. 29-48.
- A.C. FINLAYSON, **“Fishing for Truth: A Sociological Analysis of Northern Cod Stock Assessments from 1977-1990”**, *Institute of Social and Economic Research. Memorial University of Newfoundland*, 1994, str. 34.
- J.M. SMITH, **“Mathematical Ideas in Biology”**, Cambridge University Press, Cambridge, 1968.
- J. GLEICK, **“Chaos: Making a New Science”**, Viking Penguin, New York, 1987.
- E. LORENZ, **“Predictability: Does the flap of a butterfly's wings in Brazil set off a tornado in Texas?”**, študija, predstavljena na letnem srečanju Ameriške zveze za napredek znanosti, Washington, DC, 1979.
- R. FEE, **“NMFS director Fox is criticized as running a one-man shop”**, *National Fisherman*, 71 (6), oktober 1990, str. 14-15.

Vloga javnosti pri odločanju o zadevah varstva okolja

UVOD

Uspešno in učinkovito varovanje okolja je danes moč doseči zgolj z ustvarjanjem čim širšega družbenega konsenza o ciljih varovanja okolja in o načinu doseganja teh ciljev. Širok družbeni konsenz sicer prispeva k učinkovitejšemu urejanju vsakega segmenta družbenega življenja, vendar pa je zaradi posebnosti področja pri varstvu okolja še posebej pomemben. Učinkovitost ukrepov varovanja okolja temelji namreč predvsem na preventivnem delovanju državnih organov in organov lokalne skupnosti ter na preventivnem delovanju samih občanov. Zaradi širine področja (na okolje vpliva namreč neposredno ali posredno vsaka človekova dejavnost) pa je učinkovit nadzor pristojnih organov v praksi skoraj neizvedljiv. Izvrševanje in učinkovitost varovalnih in preventivnih ukrepov, ki jih določa zakonodaja na področju varstva okolja, je torej v veliki meri odvisno od volje posameznika. Njegova pripravljenost na ravnanje v skladu z okoljevarstvenimi predpisi in ukrepi bo tem večja, čim večje bo njegovo odobravanje le-teh. To je tudi eno izmed temeljnih načel varovanja okolja, na katerem ne sloni zgolj slovenska zakonodaja o varstvu okolja.¹

Širok družbeni konsenz pa je moč zagotoviti samo z vključevanjem čim širšega kroga ljudi v postopke odločanja o zadevah varstva okolja. Poleg zakonodajnih organov odločajo o

¹ Janez Čebulj s sodelavci: *Zakon o varstvu okolja s komentarjem*, *Gospodarski vestnik, Ljubljana, 1994*, str. 70 in opomba 5, člen 7. Glej tudi *deklaracijo o okolju in razvoju (tako imenovano Rio deklaracijo)*, načelo 10.

² *Poslovnik državnega zbora, Uradni list RS, št. 40/93.*

³ *Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33/91. 88. člen ustave določa, da zakon lahko predlaga tudi pet tisoč volivcev.*

⁴ *Kar seveda tudi ni presenetljivo, saj je cenzus pet tisoč volivcev za državo z dvema milijonoma prebivalcev relativno visok.*

⁵ *Šolski primer takšne štiriletne oscilacije aktualnosti okoljevarstvenih problemov je naprimer vprašanje zaprtja jedrske elektrarne Krško.*

⁶ *Prepričana sem, da volivcem vprašanj za ministra za varstvo okolja ne bi smelo primanjkovati, če zgolj pomislimo na vprašanje strategije o ravnanju z odpadki, pa na vprašanje izvedbe presoje vplivov na okolje v primeru gradnje avtocest itd.*

zadevah varstva okolja tudi upravni organi v upravnem postopku, zato bom v nadaljevanju predstavila vlogo in možnosti sodelovanja javnosti v zakonodajnem postopku in v upravnih postopkih na področju varstva okolja v skladu z veljavno zakonodajo. Ker pa je, kot sem omenila že na začetku, na področju varstva okolja ključnega pomena preventivno delovanje, bom na kratko predstavila tudi načrtovanje posegov v prostor in vlogo javnosti v postopku načrtovanja ter opozorila tudi na oblike neformalnega sodelovanja javnosti pri sprejemanju odločitev, pomembnih za varstvo okolja.

KAJ PA JAVNA RAZPRAVA?

Poslovnik državnega zbora,² ki ureja postopek sprejemanja zakonov, ne predvideva nobene posebne oblike sodelovanja javnosti v zakonodajnem postopku, seveda z izjemo zakonodajne iniciative same. To imajo v skladu z ustavo³ poleg vlade, državnega zbora in državnega sveta tudi volivci. Glede na to, da volivci takšne možnosti do sedaj še niso izkoristili,⁴ so nam trenutno realno na voljo zgolj posredne oblike vplivanja na zakonodajni postopek. Poslanci v državnem zboru so voljeni predstavniki državljanov, ki so jim volivci zaupali zastopanje njihovih interesov v času trajanja mandata. Prva in najpomembnejša možnost vplivanja na delo in odločanje poslancev v državnem zboru je torej neizvolitev poslanca v naslednji mandat, če volivci z njegovim delom v preteklem mandatu niso bili zadovoljni. Ta vpliv pa lahko volivci izkoristijo zgolj vsaka štiri leta, kar pomeni, da je možnost vplivanja na delo poslanca med njegovim mandatom relativno majhna in se večja proporcionalno s približevanjem datuma novih volitev. S tem določeni družbeni problemi, med katere prav gotovo sodijo tudi ekološki problemi, postanejo v državnem zboru aktualni samo takrat, ko je potrebno spet pridobivati volilne glasove.⁵ Na drugi strani pa to seveda pomeni tudi, da je možnost vplivanja javnosti na zakonodajni postopek v času pred volitvami večja in da bi takšno možnost veljalo v tem času tudi izkoristiti, saj je tako moč doseči odločanje in reševanje tistih problemov, ki bi jih bilo drugače le težko rešiti.

Mislím pa, da se volivci ne zavedajo dovolj, da je moč na delo izvoljenih poslancev vplivati tudi že v teku mandata. Poslanci bi se morali s svojim volilnim telesom posvetovati o pomembnih vprašanjih, ki se nanašajo na njihovo delo v parlamentu. Volivci lahko na svojega predstavnika v parlamentu naslavljajo tudi vprašanja, na katera naj bi jim ta odgovoril ali pa jih v obliki poslanskih vprašanj naslovil na vlado ali na posameznega ministra.⁶ Velja poudariti, da je predstavnik

volivcev določene volilne enote seveda tisti poslanec, ki je bil v tej volilni enoti izvoljen, in da le-ta predstavlja vse volivce v določeni volilni enoti ne glede na njihovo strankarsko afiniteto. Zato lahko s svojimi vprašanji mirno nadlegujete tudi tistega (ali pa predvsem tistega) poslanca, ki ga niste osebno volili. Na poslance pa je moč vplivati tudi preko različnih interesnih skupin, ki poskušajo pridobiti podporo poslancev pri reševanju in izpostavljanju okoljskih problemov. Pri tem velja opozoriti tudi na dejstvo, da se o mnogih zadevah, pomembnih za varstvo okolja, odloča na ravni lokalne skupnosti, kjer je takšen neposreden stik ter vpliv na izvoljene poslance seveda mnogo lažji in pogosto tudi bolj učinkovit, hkrati pa je moč preko predstavnikov lokalne skupnosti doseči tudi vpliv na poslance v državnem zboru. Prav tako ne gre pozabiti, da v državnem svetu sedi dvaindvajset predstavnikov lokalnih interesov, ki na prigovarjanje volivcev vsaj v času volitev ne bi smeli biti imuni.

Lahko torej ugotovimo, da imajo volivci v zakonodajnem postopku sicer formalno možnost zakonske pobude, vendar pa je ta zaradi relativno visokega cenzusa za vložitev predloga bolj teoretična kot praktična. Na voljo so jim torej predvsem posredne in neformalne oblike vplivanja na svoje izvoljene predstavnike, ki pa zato niso nujno manj učinkovite. Morda pa bi preko takšnih posrednih, neformalnih oblik vplivanja v bodoče lahko dosegli znižanje cenzusa za sprožitev zakonodajne pobude ali pa morda določitev posebnega predstavnika interesov nevladnih, okoljevarstvenih organizacij v državnem svetu ali pa celo predstavnika interesov divjega živalskega in rastlinskega sveta.⁷ Hkrati pa ne bi bilo odveč razmišljati o možnosti uvedbe presoje vplivov na okolje tudi že v samem zakonodajnem postopku.⁸ Predlogi zakonov morajo biti opremljeni z oceno finančnih sredstev, ki jih bo terjala njihova izvedba; ni razloga, zakaj naj bi predlog zakona ne bil opremljen tudi z oceno svoje ekološke cene. Samo tako bi parlament ob sprejemanju zakona lahko sprejel dobro pretehtano odločitev. Uvedba presoje vplivov na okolje že v fazi sprejemanja zakonodaje bi prinesla številne koristi. Ker je bistveni del presoje vplivov na okolje tudi javna razprava, bi s tem širša javnost dobila možnost vplivanja na okoljevarstvene odločitve že v fazi zakonodajnega postopka. To bi pozitivno vplivalo na ustvarjanje širokega družbenega konsenza, o katerem je bilo govora v uvodu. S tem bi se v nadaljnjih fazah izvajanja zakonodaje in uresničevanja na njej temelječih projektov bistveno zmanjšalo nasprotovanje izvajanju

⁷ *Pri čemer bo pri določitvi volilne baze takšnega zastopnika prav gotovo potrebna dobršna mera inovativnosti.*

⁸ *Peter Wathern: Environmental Impact Assessment - Theory and Practice, Routledge, London, 1992, str. 6.*

Velja poudariti, da je predstavnik volivcev določene volilne enote seveda tisti poslanec, ki je bil v tej volilni enoti izvoljen, in da le-ta predstavlja vse volivce v določeni volilni enoti ne glede na njihovo strankarsko afiniteto. Zato lahko s svojimi vprašanji mirno nadlegujete tudi tistega (ali pa predvsem tistega) poslanca, ki ga niste osebno volili.

⁹ *Zakon o splošnem upravnem postopku, Uradni list SFRJ, št. 47-690/86 in 55-2515/92.*

¹⁰ *Dr. Vilko Androjna: Upravni postopek in upravni spor, ČZ Uradni list SR Slovenije, 1985, str. 15.*

¹¹ *Krog prizadetih oziroma zainteresiranih strank v zadevah varstva okolja je praviloma širši, kot je to na primer v upravnih zadevah na področju notranjih zadev, kjer se z določeno upravno odločbo praviloma odloča zgolj o pravnih interesih neposredno udeležene stranke (aktivne ali pasivne) v postopku.*

¹² *Zakon o varstvu okolja, Uradni list SR, št. 32/93.*

¹³ *Glej opombo 10, str. 75-76.*

le-teh, kar bi skrajšalo nadaljnje upravne postopke in preprečilo civilne spore in tako skrajšalo čas izvedbe projektov in zmanjšalo stroške. Prav tako pa bi bilo zbiranje podatkov, ki so relevantni za ekološko oceno projekta, bistveno lažje že v zakonodajnem postopku kot pa šele v fazi izvedbe projekta.

SPLOŠNO O UPRAVNEM POSTOPKU

Za urejanje zadev varstva okolja so na prvi in drugi stopnji odgovorni upravni organi, postopek, ki ureja njihovo delovanje, pa je urejen z zakonom o splošnem upravnem postopku.⁹ Omenjeni zakon v svojem drugem členu določa, da se lahko posamezna vprašanja postopka za določeno upravno področje v posebnem zakonu drugače uredijo. Takšna prilagoditev pravil splošnega upravnega postopka je potrebna predvsem, ko to zahteva narava upravnega področja in ko je s prilagoditvijo moč doseči učinkovitejšo in enostavnejšo uporabo ter izvrševanje materialnih predpisov.¹⁰ Področje varstva okolja prav gotovo sodi med področja, na katerih zaradi njihove posebne narave prihaja do nastanka posebnih pravnih razmerij,¹¹ predvsem pa je namen in težišče upravnega delovanja na področju varstva okolja preventivno ukrepanje pristojnih organov. Tako zakon o varstvu okolja¹² določa nekatera odstopanja od pravil splošnega upravnega postopka, predvsem pri postopkih presoje vplivov na okolje, ki jih bom obravnavala v naslednjem poglavju.

Zainteresirani posamezniki in skupine se upravnega postopka lahko udeležijo zgolj kot stranke. Zato je za opredelitev možnosti sodelovanja zainteresiranih posameznikov in skupin v upravnem postopku odločilna zakonska opredelitev tega, kdo lahko v upravnem postopku nastopa kot stranka. Stranke v formalnem (procesnem) smislu določa zakon o splošnem upravnem postopku v svojem III. poglavju. 49. člen pravi, da je stranka oseba, na katere zahtevo se je uvedel postopek (aktivna stranka), zoper katero teče postopek (pasivna stranka) ali ki ima za varstvo svojih pravic ali pravnih koristi pravico udeleževati se postopka (stranski udeleženec).¹³ Kot primer je moč navesti pritožbo zoper izdano gradbeno dovoljenje za postavitve čistilne naprave. Pritožbo je vložil lastnik sosednjega zemljišča (aktivna stranka), ki s tem poskuša preprečiti izdajo gradbenega dovoljenja graditelju čistilne naprave (pasivna stranka), postopka pa se udeležuje tudi lastnik bližnje prašičje farme (stranski udeleženec), zainteresiran, da se čistilna naprava zgradi, ker bi bil s tem rešen njegov problem odplak, ki jih sedaj izpušča v bližnji potok.

Stranka v upravnem postopku je lahko vsaka fizična ali pravna oseba, lahko pa so stranke v upravnem postopku tudi

organizacije, naselja, skupine oseb in drugi, ki niso pravne osebe, če so le-ti lahko nosilci pravic in obveznosti, o katerih se odloča v upravnem postopku.¹⁴ Za to, da torej nekdo lahko nastopa kot stranka v upravnem postopku, mora pred pristojnim organom izkazati lastni pravni interes, kar pomeni, da mora izkazati, da mu je bila neposredno kršena kakšna pravica ali pravna korist. Stranka v upravnem postopku pa ne more biti tisti, ki zatrjuje, da ščiti abstraktni javni interes, da torej ne gre za neposredno kršitev njegove pravice. Vendar pa obstoja takšnega interesa ni moč vedno ugotoviti že ob sami uvedbi upravnega postopka, temveč večinoma šele po izvedbi ugotovitvenega postopka ali pa celo šele ob odločanju o glavni stvari.¹⁵

Kdo ima v konkretni stvari pravni interes, pa opredeljujejo materialni predpisi, ki določajo, kdo ima določeno pravico (aktivno legitimacijo) ali obveznost (pasivna legitimacija) oziroma pravno korist (legitimacija stranskega udeleženca), o kateri je treba odločiti v upravnem postopku. Če stranka takšnega pravnega interesa v konkretni upravni stvari ne more izkazati, je treba njeno zahtevo za uvedbo postopka zavreči. V primeru pa, da ni ugotovljena pasivna legitimacija, pa uvedba upravnega postopka proti takšni osebi ni dovoljena.¹⁶

Najpomembnejši materialni predpis na področju varstva okolja je prav gotovo zakon o varstvu okolja¹⁷, ki določa temelje sistema varstva okolja in tako tudi vlogo, ki jo državljanji in drugi prebivalci kot posamezniki ali združeni v interesne skupine imajo v upravnih postopkih v zadevah varstva okolja. Predvsem je pomembno, kako je v tem zakonu določen krog možnih udeležencev oziroma strank v upravnem postopku. Neposredni lastni pravni interes določenega posameznika ali skupine je z materialnim predpisom namreč moč določiti zelo široko ali pa zelo restriktivno. Tako na primer zakon lahko določa, da je preprečitev škodljivih posegov v okolje v neposrednem pravnem interesu vsakega posameznika, ne glede na to, kje se v okolje posega. Če pa zakon določa pravni interes restriktivno, bo opredelil kot neposredni pravni interes posameznika le preprečitev škodljivih posegov v okolje v njegovem neposrednem življenjskem okolju. Seveda pa je poleg samih določil zakona zelo pomembna tudi njihova interpretacija, ki pa določene pravne pojme spet lahko razlaga zelo široko ali pa zelo restriktivno. "Neposredno življenjsko okolje" je moč na primer interpretirati kot neposredno okolico, v kateri posameznik živi (zemljišče, ki je v lasti posameznika in sosednja zemljišča), ali pa kot prostor, kamor sežejo emisije določenega zemljišča.¹⁸ Kot bomo videli v nadaljevanju, zakon o varstvu okolja določa možnost sodelovanja posameznikov in skupin v upravnem postopku sicer relativno restriktivno, vendar pa kljub temu pušča možnost za bolj široko interpretacijo dolo-

¹⁴ Glej opombo 9, člen 50. Morajo biti torej aktivno ali pasivno legitimirani, ali pa morajo v postopku varovati svoje pravice ali pravne koristi.

¹⁵ Glej opombo 10, str. 80.

¹⁶ Glej opombo 10, str. 75-89.

¹⁷ Glej opombo 12.

¹⁸ Slednja interpretacija je prav gotovo mnogo smiselnejša, saj vemo, da se vplivi določenega posega v okolje ne omejujejo zgolj na zemljišča, ki ležijo v neposredni bližini. Tako je od narave in obsega posega v okolje odvisno, kaj se v posameznem primeru smatra za neposredno življenjsko okolje.

čenih pravnih pojmov. Pri izoblikovanju interpretacije le-teh bo v bodoče pomembno vlogo igralo predvsem ustavno sodišče. Žal na področju varstva okolja trenutno še nimamo na voljo pomembnejših odločb ustavnega sodišča, ki bi govorile o možnosti sodelovanja zainteresiranih posameznikov in skupin v postopkih varstva okolja. Vendar pa je nekaj takšnih zadev trenutno v obravnavi; ko bo ustavno sodišče o njih odločilo, bo mogoče natančneje opredeliti pomen, ki ga bo v bodoče imela javnost pri odločanju o zadevah varstva okolja.

Zakon o varstvu okolja v svojem 4. členu široko določa skupino subjektov, ki zagotavljajo varstvo okolja, saj kot le-te navaja tudi državljane in druge prebivalce kot posameznike ali organizirane v društva, strokovna in druga združenja ter druge nevladne organizacije za varstvo okolja. Hkrati pa isti člen sodelovanje posameznikov in okoljevarstvenih organizacij pri

zagotavljanju varstva okolja tudi bistveno omejuje, saj določa, da so navedeni zgolj subjekti v okviru svojih pristojnosti oziroma pravic in obveznosti. Z določitvijo razmeroma omejenih pristojnosti, pravic in obveznosti pri varovanju okolja se lahko posameznikom in njihovim organizacijam omogoči torej le marginalen vpliv na odločanje o zadevah varstva okolja.

Možnost sodelovanja posameznikov in njihovih združenj je nekoliko drugače opredeljena v 15. členu zakona o varstvu okolja. Ta pravi, da imajo osebe za uresničevanje pravice do zdravega in čistega življenjskega okolja pravico biti stranka v

postopku, v katerem se odloča o dovolitvi posega v okolje, če bi odločitev o stvari, ki je predmet postopka, lahko posegla v to pravico. Vendar pa je tudi tukaj krog oseb omejen na območje, določeno s 6. točko 56. člena. Gre za osebe, ki prebivajo ali imajo imetje na območju, ki je v poročilu o vplivih na okolje opredeljeno kot območje, za katero veljajo zaradi nameravanega posega v okolje predpisani posebni ukrepi, in ki so zaradi tega tudi upravičene do odškodnine zaradi povzročene nevarnosti ali razvrednotenja okolja. Določba 15. člena torej teoretično sicer daje možnost, da se z relativno široko določenim vplivnim območjem določenega posega v okolje določi tudi relativno širok krog oseb, ki imajo pravico sodelovati kot stranke v upravnem postopku, vendar je ta krog oseb ne glede na to spet omejen zgolj na osebe, ki na omenjenem območju prebivajo ali imajo tam nepremičnine, izključene pa so vse tiste osebe, ki bi načrtovanemu posegu v okolje nasprotovale na primer iz strokovnih razlogov ali pa so na omenjenem

Lahko torej ugotovimo, da imajo volivci v zakonodajnem postopku sicer formalno možnost zakonske pobude, vendar pa je ta zaradi relativno visokega cenusa za vložitev predloga bolj teoretična kot praktična. Na voljo so jim torej predvsem posredne in neformalne oblike vplivanja na svoje izvoljene predstavnike, ki pa zato niso nujno manj učinkovite.

območju zgolj zaposlene. Hkrati pa se v navedenem členu skriva še ena omejitev, saj imajo navedene osebe možnost sodelovanja v upravnem postopku samo, če bi se jim s posegom v okolje kršila pravica do zdravega življenjskega okolja. Vprašanje interpretacije pristojnih organov pa je, ali se bo štelo, da takšna kršitev pravice do zdravega življenjskega okolja obstaja avtomatično za vse osebe, ki prebivajo ali imajo nepremičnine na navedenem območju.¹⁹

¹⁹ Glej opombo 1, str. 84-85.

Zanimivo je, da zakon o varstvu okolja določa krog upravičencev do tožbe, s katero se nosilcu posega v okolje odredi ustavitev oziroma prepreči pričetek posega v okolje, mnogo širše od kroga upravičencev do sodelovanja v upravnem postopku. Glede na pomembnost preventivnega delovanja na področju varstva okolja bi se mi zdelo bolj smiselno, da se omogoči širša udeležba zainteresiranih posameznikov in njihovih združenj v tisti fazi izvedbe posega v okolje, ko je moč nastanek škode še preprečiti, in ne v fazi, ko je do nastanka škode že prišlo in se terjaja njena odprava. Poleg preprečevanja nastanka škode v okolju bi širše sodelovanje zainteresiranih v zgodnjih fazah izvajanja posega v okolje pomenilo tudi preprečevanje ali vsaj omejevanje kasnejših sodnih postopkov, to pa bi prispevalo k skrajšanju časa izvedbe posega v okolje in tako posledično tudi k njegovi pocenitvi.

SODELOVANJE JAVNOSTI V POSTOPKU PRESOJE VPLIVOV NA OKOLJE

Zakon o varstvu okolja v okviru presoje vplivov na okolje predvideva tudi sodelovanje javnosti in ga ureja v svojem 60. členu. V skladu z določbami tega člena mora organ, ki je pristojen za izdajo okoljevarstvenega soglasja, zagotoviti javno predstavitev osnutka odločbe in poročila o vplivih na okolje oziroma celotnega projekta, če poročilo ne vsebuje vseh potrebnih sestavin. Izvesti mora tudi javno obravnavo ter javno zaslišati nosilca posega v okolje. O tem mora predhodno obvestiti javnost z javnim naznanilom, v katerem navede krog prizadetih oseb ter kraj in čas predstavitve, obravnave in zaslišanja. Javno naznanilo vsebuje tudi povzetek poročila o vplivih na okolje s sklepno oceno in obliko dajanja mnenj ter pripomb javnosti. Javno naznanilo se objavi v sredstvih javnega obveščanja na krajevno običajen način. Ko pristojni organ sprejme svojo odločitev, jo mora objaviti v sredstvih javnega obveščanja, odločitev pa mora vsebovati tudi obrazloženo navedbo o upoštevanju mnenj in pripomb javnosti.

Zakon o varstvu okolja sicer določa, da v postopku presoje vplivov na okolje lahko sodeluje tudi javnost, vendar pa iz

²⁰ Glej opombo 8, str. 6.

navedenih določb ni razvidno, kakšen bo obseg sodelovanja javnosti v teh postopkih, pristojno ministrstvo pa še ni izdalo uredbe, s katero bi natančneje določilo vsebino in postopek izvedbe presoje vplivov na okolje. V primeru že omenjene restriktivne interpretacije zakonskih določb se namreč možnost sodelovanja javnosti v postopku presoje vplivov na okolje lahko zoži le na krog neposredno prizadetih oseb. Glede na skopost določil o presoji vplivov na okolje, ki jih vsebuje zakon o varstvu okolja, je torej marsikaj odvisno od uredb, ki jih mora o tem izdati pristojno ministrstvo. Že sedaj pa lahko opozorimo, da presoja vplivov na okolje ni namenjena zgolj avtorizaciji posegov v okolje, temveč da je njen namen predvsem seznanitev pristojnih organov s posledicami, ki jih bodo imele njihove odločitve.²⁰ Pristojnim organom bo tako še vedno pripadla izbira med različnimi prioriteta, vendar pa jim bo takšna odločitev olajšana, saj bodo imeli na voljo več podatkov tudi o ekoloških posledicah njihove odločitve. Očitno je, da ne gre le za odločanje za ali proti določenemu posegu v okolje, temveč da je postopek presoje vplivov na okolje predvsem postopek, ki naj zagotovi, da se morebitni negativni vplivi določenega posega v okolje ugotovijo že v postopku njegove odobritve in da se v istem postopku že tudi določijo ukrepi za preprečitev nastanka tako ugotovljenih negativnih vplivov posega pri njegovi izvedbi. Pristojni organi ne bodo odobrili posega v okolje le v primeru, ko bodo njegovi negativni vplivi nesprejemljivi in jih ne bo mogoče odvrniti. Vloga občanov je seveda v takšnem postopku zbiranja informacij o možnih vplivih določenega posega na okolje zelo pomembna. Dobro namreč poznajo okolje, v katerem živijo, in okoljevarstvene probleme svojega življenjskega in delovnega prostora. So torej pomemben vir informacij in pomemben dejavnik pri reševanju okoljevarstvenih problemov v svojem okolju. Ko bodo zakonodajalec in drugi pristojni organi torej odločali o vlogi javnosti v postopkih presoje vplivov na okolje, se morajo zavedati, da je presoja vplivov na okolje predvsem postopek za reševanje in odpravljanje okoljevarstvenih problemov, preden le-ti v okolju dejansko nastopijo, in ne zgolj postopek legitimacije nepopularnih posegov v okolje pred javnostjo.

SODELOVANJE JAVNOSTI V POSTOPKIH SPREJEMANJA PROSTORSKIH AKTOV

Sodelovanje javnosti v postopkih sprejemanja prostorskih aktov je eno izmed podrobneje urejenih in normiranih področij sodelovanja javnosti, čeprav tega ne bi mogli trditi za najbolj splošne akte urejanja prostora: občinske in državne

prostorske plane. Z razpadom sistema družbenega planiranja je nastala na tem področju precejšnja pravna praznina, ki je zakonodajalec še ni uredil z novo zakonodajo. Ker le-ta še ni sprejeta, se bom v nadaljevanju omejila le na sodelovanje javnosti pri sprejemanju prostorskih izvedbenih aktov; to je urejeno v zakonu o urejanju naselij in drugih posegov v prostor²¹ (v nadaljevanju: zakon o urejanju prostora), ki je trenutno še v veljavi.

Akti, ki konkretizirajo splošne usmeritve prostorskih planov, so prostorski izvedbeni akti (v nadaljevanju: PIA), ki jih delimo na: 1. prostorske izvedbene načrte (v nadaljevanju: PIN) in na 2. prostorske ureditvene pogoje (v nadaljevanju: PUP). V skladu z zakonom o urejanju prostora je priprava in sprejemanje prostorskih aktov v pristojnosti občin, ki za svoja območja na podlagi svojih prostorskih planov sprejemajo svoje PIA.

Prvi korak pri pripravi prostorskih izvedbenih aktov je program priprave PIA. Ta akt, ki ga sprejme izvršni organ občine, je za področje sodelovanja javnosti pomemben zato, ker se v njem določijo organi in organizacije, ki dajejo soglasja in mnenja k osnutkom prostorskih izvedbenih aktov. Izvršilni organ občine ob zakonsko določenih soglasodajalcih, ki morajo biti vključeni v pripravo aktov, vključi ponavadi kot soglasodajalce ali vsaj mnenjedajalce vsaj še krajevne skupnosti, katerih področja akt zadeva. Krajevne skupnosti pa so zaradi svoje majhnosti in neposrednih oblik sodelovanja seveda pomemben dejavnik sodelovanja javnosti. V praksi se je pokazalo, da lahko javnost prav prek krajevnih skupnosti doseže velik vpliv na sprejemanje prostorskih odločitev. Čeprav vključitev krajevnih skupnosti kot soglasodajalcev v večini primerov ni zakonsko obvezna, je v dosednji praksi večina občin krajevne skupnosti vključila v pripravo kot soglasodajalce in si s tem zagotovila večjo legitimiteto svojih prostorskih aktov.

Pri sprejemanju prostorskih izvedbenih načrtov (PIN) so obvezna sestavina osnutka tudi strokovne rešitve. Za nekatere vrste PIN je praviloma potrebno pripraviti variantne strokovne rešitve. V praksi se variantne strokovne rešitve pripravljajo le za večje investicijske objekte (industrijski kompleksi, elektrarne itn.). Variantne rešitve se pridobijo z javnim natečajem in se zatem javno razgrnejo za najmanj 14 dni. V času razgrnitve lahko vsak zainteresiran občan ali skupina daje mnenja in pripombe na te rešitve. Zakon ne določa, v kakšni meri in kako je občinski izvršilni organ vezan na te pripombe pri izbiranju strokovnih rešitev.

V drugi fazi se osnutek PIA javno razgrne na sedežu občine in v prizadetih krajevnih skupnostih. Razgrnitev traja najmanj en mesec. V času razgrnitve se osnutek tudi javno obravnava. Ob razgrnitvi in na javni obravnavi lahko vsakdo daje pripombe, predloge in mnenja na razgrnjene dokumente.

²¹ *Zakon o urejanju naselij in drugih posegov v prostor, Uradni list SRS, št. 18/84, 26/90, 18/93, 47/93 in 71/93.*

²² Kot naprimer organiziranje javnih protestov, izobraževanje in osveščanje javnosti, lobiranje poslancev, oglaševanje in izdajanje javnih glasil in drugo.

Po končani razgrnitvi izvršilni organ občine pripravi dokončen osnutek PIA. Pri tem mora zavzeti stališče do pripomb in predlogov, podanih v času razgrnitve. Na podlagi teh stališč se osnutek PIA dopolni. Na tako dopolnjen osnutek mora izvršilni organ občine pridobiti soglasja soglasodajalcev, določenih v programu priprave (tudi od krajevne skupnosti, če je določena kot soglasodajalec), in – v primeru pozitivnih soglasij – osnutek predloži občinskemu svetu v sprejem.

Tretja faza pa je postopek sprejemanja PIA v občinskih svetih. Ta je določen v statutih posameznih občin. Ti povečini ne predvidevajo neposrednega sodelovanja javnosti pri sprejemanju splošnih pravnih aktov, zato se lahko vpliv javnosti kaže le v vplivanju na posamezne občinske poslance in pa prek poslanca – predstavnika krajevne skupnosti, ki jo določen PIA zadeva. Postopek je zelo podoben tudi v primeru, ko gre za državni PIA, s to razliko, da ga ne sprejme zakonodajni organ (državni zbor), pač pa izvršilni organ (vlada RS). Tudi ti akti se v fazi osnutka pošljejo v javne razgrnitve in obravnave v prizadete občine. Stališča in predloge v tem primeru podajo tudi izvršilni organi posameznih občin.

Prostorski izvedbeni akti, katerih pripravo in sprejem sem na kratko orisala, so pomembni pravni dokumenti, saj predstavljajo podlago za pridobivanje upravnih dovoljenj za gradnjo in druge posege v prostor. Če sedaj analiziramo vse možne oblike sodelovanja javnosti v postopkih odločanja o zadevah varstva okolja, potem ugotovimo, da je možnost sodelovanja javnosti še najbolj izdelana in konkretna v postopkih sprejemanja prostorskih izvedbenih aktov. Tudi bodoča zakonodaja na področju urejanja prostora teh možnosti sodelovanja ne bi smela okrniti, temveč naj bi jih kvečjemu še razširila. Potrebno pa bo tudi jasno določiti razmerje med postopki načrtovanja prostorskega razvoja in postopki presoje vplivov na okolje.

NEFORMALNE OBLIKE UDELEŽBE JAVNOSTI

Na koncu bi rada opozorila tudi na dejstvo, da so poleg formalnih oblik udeležbe javnosti v postopkih odločanja o zadevah varstva okolja javnosti na voljo tudi neformalne oblike sodelovanja ter vplivanja na okoljevarstvene odločitve²² (nekaj sem jih že omenila v poglavju o vplivu javnosti na zakonodajni postopek). Hkrati pa je pomembno poudariti, da so zainteresiranim v večini primerov na voljo tako formalne kakor tudi neformalne oblike udeležbe javnosti, ki jih večinoma lahko uporabijo hkrati ali pa se odločijo za eno izmed njih.

Kratkoročno je sicer z neformalnimi oblikami udeležbe javnosti mogoče doseči vidnejše učinke, predvsem pa je na

neformalen način mogoče hitreje ukrepati. To je še posebno pomembno v primerih, ko je takšno hitro ukrepanje pomembno za preprečitev škode, ki bi jo bilo kasneje težko ali nemogoče odpraviti. Če pa smo zainteresirani za dolgoročno reševanje posameznega okoljevarstvenega problema, pa v določenem trenutku ne bomo mogli mimo formalnih oblik sodelovanja. To bo potrebno v primeru, ko bomo hoteli posredno ali neposredno vplivati na spremembo zakonodaje (če je za rešitev okoljevarstvenega problema sprememba potrebna) ali pa na spremembo sprejetih planskih in drugih odločitev pristojnih organov.

Neformalne in formalne oblike sodelovanja javnosti se torej med seboj dopolnjujejo in so v medsebojni povezavi učinkovito

sredstvo za dolgoročno reševanje okoljevarstvenih problemov. Pri tem velja še posebej opozoriti na pomembno vlogo, ki jo imajo v tem procesu javni mediji ter izobraževanje javnosti o okoljevarstvenih problemih ter njihovem reševanju. Kot je omenjeno že v uvodu, je uresničevanje določenih okoljevarstvenih ciljev predvsem v rokah nas samih, saj lahko bistveno prispevamo k večji učinkovitosti sprejetih zakonskih in drugih odločitev pristojnih organov. Pri tem pa je pomembno, da tudi mi sami poznamo posledice svojega ravnanja, zato je okoljevarstveno izobraževanje in osveščanje javnosti tako zelo pomembno.

ZA KONEC

Za uspešno izvedbo sodelovanja javnosti v postopkih odločanja ni pomembna samo zakonska določitev možnih formalnih oblik udeležbe javnosti v različnih postopkih odločanja. Pomemben vpliv na učinkovitost javne udeležbe ima v veliki meri tudi motiviranost ter iznajdljivost zainteresiranih posameznikov in organizacij. Udeležba javnosti ni zgolj instrument za reševanje okoljevarstvenih problemov, temveč predstavlja obliko participativne demokracije, ki nam daje možnost, da aktivneje sodelujemo ter vplivamo na sprejemanje odločitev na vseh področjih našega življenja.

Barbara Vrečko, magistra prava varstva okolja, raziskovalka na Inštitutu za javno upravo pri Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani

Zakon o varstvu okolja v svojem 4. členu široko določa skupino subjektov, ki zagotavljajo varstvo okolja, saj kot le-te navaja tudi državljane in druge prebivalce kot posameznike ali organizirane v društva, strokovna in druga združenja ter druge nevladne organizacije za varstvo okolja. Hkrati pa isti člen sodelovanje posameznikov in okoljevarstvenih organizacij pri zagotavljanju varstva okolja tudi bistveno omejuje, saj določa, da so navedeni zgolj subjekti v okviru svojih pristojnosti oziroma pravic in obveznosti.

LITERATURA

- ČEBULJ, Janez: **Zakon o varstvu okolja s komentarjem** / (avtorji komentarja Janez Čebulj, Dušan Pichler, Ana Prančič.) - Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1994.
- ANDROJNA, Vilko: **Upravni postopek in upravni spor** - Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1985.
- Nova ustavna ureditev Slovenije: zbornik razprav** / avtorji Ivan Bele ... (et al.); (Izdajatelj) Pravna fakulteta v Ljubljani in Društvo za Ustavno pravo Slovenije. - Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1992.
- WATHERN, Peter: **Environmental Impact Assessment - Theory and Practice** - London: Routledge, 1992.
- ROBINSON D., DUNKLEY, J. & Contributors: **Public Interest Perspectives in Environmental Law** - Chichester: Chancery Law Publishing Ltd, 1995.
- Priročnik o udeležbi javnosti v postopkih sprejemanja odločitev na področju varstva okolja. Sedanja praksa in možnosti razvoja v prihodnje**; delovno gradivo. Slovenija/ urednik zbirke M. Toth Nagy... (et al.); slovensko izdajo pripravila Barbara Vrečko. - Ljubljana: Slovensko predstavništvo Regionalnega okoljskega centra za Srednjo in Vzhodno Evropo, 1994.
- Ustava Republike Slovenije** - Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- Zakon o lokalni samoupravi**, Uradni list RS, št. 72/1993, 57/94 in 14/95.
- Zakon o urejanju naselij in drugih posegov v prostor**, Uradni list SRS, št. 18/84, 37/85 in 29/86.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o urejanju naselij in drugih posegov v prostor**, št. 18/93.
- Zakon o splošnem upravnem postopku**, Uradni list SFRJ, št. 47/86 in 55-2515/92.
- Poslovnik državnega zbora**, Uradni list RS, št. 40/93.

Jedrska elektrarna Krško in možne alternative

Skice za izstop iz jedrske tehnologije

JEDRSKA ELEKTRARNA KRŠKO

Po šestih letih izgradnje so leta 1981 (v polnem obratovanju od leta 1983 dalje) JE Krško priklopili na omrežje. JE Krško ima vgrajen tlačnovodni reaktor tipa Westinghouse s skupno neto močjo 632 MW. Jedrska elektrarna ima predvideno življenjsko dobo štiridesetih let, zato njeni upravitelji pričakujejo obratovanje vse do leta 2023.

Na podlagi pogodbe, ki je bila v času Jugoslavije sklenjena med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško, je Slovenija, četudi stoji JE na njenem ozemlju, zavezana 50% proizvedene energije, po proizvodnih stroških, dobavljati Hrvaški.

Povprečna neto proizvodnja električne energije v JE Krško od njenega zagona znaša po ocenah približno 4.300 GWh/leto, kar ustreza obratovanju z nekaj več kot 79% razpoložljivostjo. Najvišja vrednost je bila dosežena leta 1991 in je povezana s podaljšanim gorilnim ciklusom (kar pomeni, da v lanskem koledarskem letu ni bila izvedena zamenjava gorilnih palic). V letih 1992 in 1993 je prišlo zaradi velikih tehničnih del do večjih izpadov proizvodnje. Prav tako pogosto prihaja do pomanjkanja hladilne vode zaradi nizkega pretoka reke Save.

¹ *Neto proizvodnja je navedena po podatkih, ki jih je upravljalec posredoval strokovni reviji Nucleonics week. Dejanska količina energije, ki je bila posredovana električnemu omrežju, je občutno nižja. Naprimer za leto 1992 je navedena neto proizvodnja 4.237 GWh, dajansko pa je bilo v omrežje posredovanih samo 3.757 GWh.*

² *V tlačnovodnih reaktorjih imajo uparjalniki nalogo prenesti toploto iz primarnega v sekundarni krog. Kakor pove že sam naziv naprave, se v njem voda spremeni v paro, ki poganja turbino, ta pa generator. Zaradi doseganja čimbolj učinkovite izmenjave toplote je uparjevalnik sestavljen iz velikega števila tankih cevi. V kolikor le-te s časoma postanejo porozne, se radioaktivnost iz primarnega kroga sprosti v sekundarni krog in s tem v okolje. Zaradi velikih obremenitev predstavlja jo uparjalniki kritično točko v tlačnovodnih reaktorjih. Prepustne cevi zamašijo, s čimer se zmanjša produktivnost elektrarne. V kolikor začepjenost cevi doseže kritično vrednost 18 %, je potrebno uparjalnik zamenjati. Pri tem tipu reaktorja se pojavi ta potreba približno vsakih 15 let.*

Tabela 1: Neto proizvodnja in razpoložljivost JE Krško (vir: Nucleonics Week).¹

	proizvodnja	razpoložljivost
1990	4.866 Gwh/a	88 %
1991	5.478 Gwh/a	99 %
1992	4.237 Gwh/a	76 %
1993	3.768 Gwh/a	68 %
1994	ca. 4.150 Gwh/a	ca. 82 %

STROŠKI NADALJNJEGA OBRATOVANJA

Leta 1993 je neodvisna komisija (ICISA – International Commission for Independent Safety Analysis of the NPP Krško) prišla do zaključka, da je za zagotovitev bistvenih varnostnih standardov potrebno izvesti večje število nujnih ukrepov (1). Pri tem je potrebno upoštevati dejstvo, da se uparjalnika² nahajata tik pred koncem svoje 15-letne življenjske dobe.

V JE Krško je delež poškodovanih cevi v uparjalnikih že tik pred kritično mejo, zaradi česar je potrebno obnovitev izvesti najkasneje do leta 1996. Izkušnje kažejo, da je za izvedbo zamenjave potrebno zaustaviti obratovanje reaktorja za približno pol leta, v katerem bo proizvodnja JE nadomeščena z uvozom in večjo obremenjenostjo termoelektrarn. To pa bi povzročilo dodatne stroške. V kolikor bi vlada vztrajala na tem, da elektrarna obratuje do leta 2023, bo med leti 2010 in 2015 potrebna še ena zamenjava uparjalnikov. (2)

Po uradnih ocenah bi takšna zamenjava stala približno med 15 in 18 milijardami SIT (170 – 215 milijonov DEM) (3). Na podlagi izkušenj, ki so jih imeli v ZDA s podobnimi reaktorji, se lahko stroški zamenjave povečajo nad 25 milijard SIT (300 milijonov DEM).

Slovenska vlada (Oddelek za energetiko pri Ministrstvu za gospodarske dejavnosti) pričakuje na podlagi zamenjave uparjalnikov povečanje zmogljivosti za 6,6% (42,5 MW). Za prva leta bi ta domneva lahko ustrezala realnosti, vendar pa je po nekaj letih zaradi dotrajanosti potrebno pričakovati zmanjšanje zmogljivosti pod današnji nivo. Pri primerljivih ameriških reaktorjih so po štirih letih opazili zmanjšanje zmogljivosti med 16 do 30%. (4)

Zaradi tega je trditev upravnikov JE, da bodo, zaradi dodatne zmogljivosti, stroški zamenjave uparjalnikov amortizirani v 5–6 letih, popolnoma neverjetna.

Generalni direktor JE Krško, Stane Rožman, je navedel stroške v višini 300 milijonov ECU (48 milijard SIT, 560 milijonov DEM) dodatnih investicij za uparjevalnika in zahtevane varno-

stne spremembe, ki naj bi jih izvedli v naslednjih petih letih.

(5) Strokovnjaki smatrajo to številko za spodnjo mejo stroškov.

Prav tako lahko v naslednjih letih – popolnoma neodvisno od že navedenih investicij – pričakujemo občutno povečanje obratovalnih in vzdrževalnih stroškov.³ Trenutno znaša letni proračun⁴ JE med 20 in 26 milijardami SIT. (3) Pri proizvodnji 4.150 GWh to ustreza lastni ceni v višini 5 – 6 SIT/kWh. Po uresničitvi načrtovanih investicij (uparjalnik, izboljšanje varnostnih standardov, itd.) bi se lastna cena obratovanja še dodatno povečala.

Predčasna zaustavitev bi stroške v najkrajšem času zmanjšala za tekoče stroške (minimalno število zaposlenih), stroške nabave goriva in za tekoče investicijske stroške.

ODSTRANJEVANJE

V tem trenutku se izrabljeni gorilni elementi začasno odlagajo v hladilne bazene na območju JE. Približno leta 2003⁵ bo njihova kapaciteta zapolnjena in potrebno bo izgraditi prehodno skladišče. Ker pa lahko gledamo na to rešitev le kot začasno, je potrebno pripraviti kratko- in dolgoročne zmogljivosti skladiščenja. (6)

Eno možnost prehodnega skladiščenja predstavlja nemški CASTOR-vsebnik. Stroški znašajo približno 17 milijonov SIT/t (200.000 DEM/t). (6) 325 t visoko radioaktivnih odpadkov⁶, ki bi nastali med leti 2003 in 2023, bi tako zahtevalo potrebne investicije v obsegu 5,5 milijard SIT (65 milijonov DEM). V kolikor bi se uredilo začasno skladišče za vse – v štiridesetih letih obratovanja – porabljene gorilne palice, bi se stroški ustrezno podvojili. Celotnih nastalih stroškov, vključno s končnim skladiščenjem, zaradi pomanjkanja mednarodnih izkušenj, ne moremo določiti.

Z vsakim letom proizvodnje pa nastane še dodatnih 150 – 200 m³ nizko in srednje radioaktivnih odpadkov. Stroški odlaganja⁷ so glede na način odlaganja različni (začasno skladiščenje ali dokončno skladiščenje stane med 1.500 in 20.000 DEM/m³ (130.000 – 1,7 milijon SIT/m³). Kar letno predstavlja dodatne stroške v višini 225.000 do 4 milijone DEM (20 – 345 milijonov SIT). V naslednjih letih lahko pričakujemo še dodaten porast cen.⁸ (6)

Ne glede na stalne stroške (npr. vračila stroškov gradnje, stroški demontaže), ki nastanejo – ne glede na obratovalno dobo – bi lahko, kot smo prikazali zgoraj, znatna sredstva, potrebna za proizvodnjo do predvidenega zaprtja leta 2023, sprostil za alternativne projekte.

Tabela 2 prikazuje stroške nadaljnjega obratovanja JE Krško in izpodbija trditve zagovornikov jedrske elektrarne, da se stroški ob predčasnem zaprtju ne bi zmanjšali.

³ V ZDA so raziskave na primerljivih JE pokazale, da se v 20-tih letih obratovanja realni stroški vzdrževanja in obratovanja povečajo za do 13%/leto. (4)

⁴ Te stroške sestavljajo: 12% gorilni elementi, 35% redno obratovanje in odplačila, 25% investicije in preostali delež za zavarovanje, itd. Predčasna zaustavitev bi stroške v najkrajšem času zmanjšala za tekoče stroške (minimalno število zaposlenih), stroške nabave goriva in za tekoče investicijske stroške.

⁵ Z dodajanjem borovega absorberja se lahko poveča kapaciteta in s tem podaljša možnost odlaganja do leta 2010 (osebno sporočilo A. Wenisch/Gamma-Meißstelle des Österreichischen Ökologischen Instituts).

⁶ Vsakih 18 mesecev (= gorilni cikel) se polovica gorilnih elementov zamenja.

⁷ Veliki cenovni razmah se pojavlja zaradi različnih načinov shranjevanja in varnostnih ukrepov. Nižja cena se nanaša na francosko jedrsko odlagališče (Soulaine), višja pa ustreza nemškemu "Schacht Konrad". (6)

⁸ Strokovna revija Nucleonics-week poroča zmeraj znova o takšnih eksplozijah cen: – Sacramento Municipal Utility District (USA): z 6.355 USD/m³ (1991) na 14.826 USD/m³ (1994) (vol 35, No. 10/94).

Tabela 2: Prikaz dodatnih stroškov za nadaljnje obratovanje JE Krško do leta 2023.

variabilni obratovalni stroški (gorivo, vzdrževanje, osebje,...)	približno 12 milijard SIT/leto (a)	Letno zaradi dodatnih vzdrževanj in popravil. S tendenco visoke rasti glede na dobo obratovanja.
zamenjava uparjalnika in program za povišanje obratovalne varnosti.	več kot 48 milijard SIT (b)	Po letu 1996 je zamenjava uparjalnika nujna.
zamenjava uparjalnika	18 – 25 milijard SIT potrebna po letu 2010	potrebna po letu 2010
stroški nizko- in srednje-radioaktivnih odpadkov	20 – 345 milijonov SIT/leto Letno za 150 – 200 m ³ . S tendenco stroškovne rasti.	Letno za 150 – 200 m ³ . S tendenco stroškovne rasti.
stroški dodatnega prehodnega odlagališča na območju JE	5,5 – 11,1 milijard SIT (c)	Potrebno v primeru nadaljnega obratovanja po letu 2003.
stroški končnega skladiščenja visoko radioaktivnih odpadkov (gorilne palice)	ni podatkov (d)	

(a) Ocena na podlagi letnega proračuna pod predpostavko, da je delež variabilnih stroškov 50%. (3)

(b) Dodatni stroški v naslednjih petih letih, za investicije v uparjalnik in s strani ICISA predlagan varnostni načrt. Podatke je navedel direktor JE Krško in po mnenju strokovnjakov predstavljajo spodnjo mejo.

(c) Primer ocene stroškov prehodnega skladišča iz CASTOR-posod, izdelana za primer 20 oz. 40 letnega obratovanja in odpadnih gorilnih elementov.

(d) Zaradi pomanjkanja mednarodnih izkušenj ni možno dajati ocen.

– Moorsleben (ZRN): zaradi omejenosti se pričakujejo povečanja z 10.000 DEM/m³ na 40.000 DEM/m³ (vol 34, No. 19/93)

⁹ Določeno v zakonski odločbi o financiranju zaprtja jedrske elektrarne Krško in odlaganju radioaktivnih odpadkov (Ur. l. Republike Slovenije štev. 75-2.XII.94, s. 4262)

Zagovorniki jedrske elektrarne utemeljujejo potrebo po nadaljnjem obratovanju med drugim z visokimi stroški razgradnje JE Krško in z dejstvom, da do sedaj še ni potrebnih sredstev za to.

Vendar pa bodo stroški zaprtja in dekontaminacije tudi v primeru obratovanja do leta 2023 prisotni v enakem obsegu. Država je sicer formalno že ustanovila sklad za razgradnjo jedrske elektrarne Krško, vendar do danes še zmeraj ni potrdila njegovega statuta, tako da se načrtovana sredstva (0,004 ECU/KWh) še zmeraj ne stekajo na račun.⁹

Ker pri načrtovani SAFSTOR-DECON-metodi¹⁰ glavni stroški nastanejo šele 30 let po zaprtju, pomanjkanje kapitala zagotovo ni dober argument zoper takojšnje zaprtje JE Krško.

Tabela 2 jasno prikazuje velikost dodatnih stroškov, ki nastanejo z nadaljnim obratovanjem JE Krško. Ti stroški bi samo v naslednjih petih letih dosegli višino skoraj 110 milijard SIT, v kolikor bi izvedli potrebne varnostne ukrepe in zamenjali uparjalnika. Gledano dolgoročno, lahko po mnenju mednarodnih strokovnjakov računamo z dodatnim masivnim povečanjem stroškov predvsem na področju odlaganja radioaktivnih odpadkov. S tem je ovržena trditev upravljalcev JE Krško, da se stroški s predčasnim zaprtjem ne bi zmanjšali.

¹⁰ SAFSTORE-DECON-metoda: V prvem koraku se JE pod nazorom "zavije" in komaj v drugem koraku, ki sledi 30 let po zaustavitvi, se naprava dekontaminira in razgradi.

¹¹ Pri tem upoštevamo le slovenski delež JE Krško. Hrvaški delež JE je v letu 1992 predstavljal približno 16% električne proizvodnje na Hrvaškem. 37% hrvaške električne proizvodnje predstavljajo hidroelektrarne, 22% elektrarne na nafto in 16% elektrarne na plin. (15)

ELEKTRIČNA ENERGIJA V SLOVENIJI

OSKRBA Z ELEKTRIČNO ENERGIJO

Kot prikazuje tabela 3, temelji oskrba z električno energijo v Sloveniji na treh proizvodnih načinih: termoelektrarnah, hidroelektrarnah in jedrski energiji.

Tabela 3: Proizvodnja električne energije v Sloveniji leta 1992 (2)

	delež v proizvodnji	delež zmogljivosti	proizvodnja	vgrajena moč
termoelektrarne:	44%	50%	4.220 GWh	1.104 MWe
hidroelektrarne:	36%	35%	3.414 GWh	778 MWe
jedrska elektrarna (50%) ¹¹ :	20%	14%	1.879 GWh	316 MWe
skupaj			9.513 GWh	2.198 Mwe

Ob podrobni analizi elektrogospodarskega sistema, nam takoj postane jasno, kje so osnovni strukturni problemi:

- Premalo je elektram za pokrivanje koničnih vrednosti. Termoelektrarne, ki za gorivo uporabljajo skoraj izključno premog in lignit; hidroelektrarne, pretočne elektrarne in jedrska elektrarna so izraziti proizvajalci za pokrivanje osnovnih potreb. Predvsem pri jedrskih elektrarnah je spreminjanje moči glede na trenutne potrebe v omrežju s tehničnega vidika skoraj nemogoče.
- Vgrajene zmogljivosti so za takšno malo državo kot je Slovenija nesorazmerno velike.¹²
- Dogovor, sklenjen še za časa nekdanje Jugoslavije, zavezuje Slovenijo, da polovico v JE Krško proizvedene električne energije, po proizvodnih stroških, dobavlja Hrvaški. Pojavlja se pravna nesigurnost v zvezi s predčasnim zaprtjem JE Krško in delitve stroškov zaprtja. Potrebno bi se bilo zavzemati za novo pogodbeno rešitev z Zagrebom.

¹² JE Krško (50%) prispeva 20% proizvodnje elektrike, 31% prispeva termoelektrarna Šoštanj. (2)

¹³ V UCPTÉ statistiki iz leta 1994 so zabeleženi relevantni uvozi iz tujine. Ker pa sta v UCPTÉ statistiki Hrvaška in Slovenije vodeni skupno, se teh podatkov ne da razmejiti na eno ali drugo državo. (14)

¹⁴ Novejši viri govorijo že o termoelektrični proizvodni moči v industriji v višini 100 MWe. Ator je imel na razpolago le natančnejše statistične podatke iz leta 1992.

¹⁵ Četudi bi lahko na podlagi teh števil sklepali na določeno neučinkovitost, je potrebno biti previden pri izpeljavi kvantitativnih zaključkov. Določene izjave o velikosti se lahko v najboljšem primeru dajejo za enake sektorje, vendar ne med državami z različno industrijsko strukturo in opremljenostjo.

Izmenjava električne energije s tujino, v kolikor ne upoštevamo pošiljanje električne energije na Hrvaško, nima nobene kvantitativno pomembne vloge. V letu 1992 je izvoz prevladoval nad uvozom.¹³

Slovenska tekoča poraba električne energije je znašala v letu 1992 okrog 900 MW, konična poraba pa je bila približno 1.450 MW (vključno s hrvaškim deležem v JE Krško pri maksimalno 1.760 MW). (2) Brez izvoza v Hrvaško bi se lahko tekoča in konična poraba električne energije krili s termo in hidroelektrarnami – ob predpostavki, da je dovolj velik pretok vode. Za zadovoljevanje konične porabe bi bilo potrebnih 45% ozkega grla pri oskrbi z električno energijo nadomestiti z energijo iz hidroelektrarn. Zaradi nihanja pretoka vode, moč pretočnih elektrarn namreč ni zmeraj na razpolago. Predvsem pozimi, ko je nizek vodostaj, hkrati pa višja poraba, se pojavljajo primanjkljaji.

Na podlagi tega bi se, ob zaustavitvi JE Krško, brez obstoječih nadomestnih kapacitet lahko pojavila ozka grla pri preskrbi z energijo.

Izkoriščenost termoelektrarn je s 3.800 h/leto (1992, (2)) občutno pod teoretičnimi možnostmi. V termoelektrarnah bi bilo, na podlagi mednarodnih izkušenj, tehnično možno obratovati 6.500 h/leto. Na opcije, ki iz tega izhajajo, se bomo kasneje še vrnili.

Čeprav obstajajo v vseh večjih mestih Slovenije toplovodi (nanje je priključenih več kot 100.000 stanovanj), so to le toplarne brez naprav za sproizvodnjo elektrike in toplote. TE-TO Ljubljana, predstavlja z močjo 100 MW svetlo izjemo. Pripravljajo pa se tudi nekateri drugi projekti v posameznih občinah (npr. v Mariboru).

Industrijski in privatni proizvajalci električne energije so zastopani le z redkimi projekti: 14 industrijskih kogeneracij s skupno močjo 84 MWe in 29 industrijskih oz. 240 privatnih hidroelektrarn, s skupno 27 MWe moči (1992,(2)).¹⁴

POVPRAŠEVANJE PO ELEKTRIČNI ENERGIJI

Delež električne energije v končnem vložku energije je bil leta 1992 z 20% precej visok (Avstrija: 18%, EU: 17%). V oči vpadljiv je tudi delež industrije v porabi električne energije: v Sloveniji 53%, medtem ko za primerjavo Avstrija porabi slabih 40%. Če primerjamo sektor malih porabnikov, je delež v Sloveniji 44%, v Avstriji pa skoraj 55%. (5)

Gledano z gospodarskega vidika (brutonacionalni proizvod) je energetski vložek v Sloveniji za 3,3 krat višji kot v EU. Kljub nižji ustvarjeni vrednosti pa je poraba energije po prebivalcu v območju ostalih zahodnoevropskih držav.¹⁵

Dejstvo, da je relativno malo število industrijskih porabnikov odgovornih za veliki del celotne energetske potrošnje, je možno

pričakovati razmeroma velik, lahko lukrativen energetski potencial. Najpomembnejše sektorje industrijske porabe najdemo v tabeli 4.

Tabela 4: Struktura porabnikov električne energije v gospodarstvu, 1992 (5)

industrijski sektor	delež na industrijskem vložku energije
aluminij	približno 20%
jeklo in železo	14%
kemija	10%
nekovinski minerali	3,5%

ALTERNATIVE ZA JE KRŠKO – PREDLOG IZHODA

PRERAZPOREDITEV STROŠKOV

Razmišljanja o prerazporeditvi v tabeli 2 navedenih dodatnih stroškov v primeru nadaljnjega obratovanja JE Krško so osnova vsakega predloga za izstop iz uporabe jedrske energije. Ti so nam na razpolago za investicije v alternativna področja.¹⁶

V nadaljevanju bo prikazano, da v primeru izstopa iz jedrske tehnologije ne gre samo za ekološko varnejšo temveč tudi gospodarsko ugodnejšo in z energetsko gospodarskega stališča smiselnejšo opcijo.

Prikazana vrsta najpomembnejših alternativ v tabeli 5 pa prikazuje skupek ukrepov, na podlagi katerih bi v najkrajšem možnem času lahko nadomestili JE Krško.

DOBAVA NADOMESTNE ELEKTRIČNE ENERGIJE

Dobava nadomestna električne energije bi bila, v primeru hitrega zaprtja JE Krško, kratkoročno razpoložljiva rešitev, za premostitev mogočih ozkih grl. Vsekakor pa lahko predstavlja takšna uvozna odvisnost le prehodno rešitev.

Obseg potrebnega uvoza dobimo z naslednjim izračunom: slovenske termoelektrarne v povprečju obratujejo 3.800 ur (44% obremenjenost) (2). Povečanje obremenjenosti na 5.500 oz. 6.500 h/leto bi ustrezala mednarodnim izkušnjam;¹⁷ s tem bi v Sloveniji lahko proizvedli dodatnih 1.880 oz 2.980 GWh. To ustreza skoraj 50 – 75% povprečne proizvodnje JE Krško.

Pod to predpostavko bi bilo letno potrebno uvoziti 2.200 oz. 1.00 GWh električne energije z energetskega tržišča v

¹⁶ Navedeni stroški, ki temeljijo na mednarodnih izkušnjah oz. slovenskih informacijskih virih, predstavljajo grobo oceno. V nobenem primeru jih ne moremo ovrednotiti kot eksaktnega izračuna stroškov.

¹⁷ Prvo omenjeno povišanje je zelo previdno naravnano in že upošteva dejstvo, da so nekatere zastarele enote elektrarn samo v omejeni meri priključljive na omrežje ter da se se bo ob ugodnem pretoku vode elektrika proizvajala predvsem v hidroelektrarnah. Na splošno bo povprečna obremenjenost elektrarn za zagotavljanje osnovne moči 6.500 obratovanih ur na leto, kar je vsekakor možno.

¹⁸ *Voitsberg III ima zmogljivost 300 MWe in je imela v letu 1994 približno 1.200 polnih obratovalnih ur (15% obremenjenost). St. Andrée II ima zmogljivost 110 MWe in je imela v letu 1994 samo 384 obratovalnih ur.*

¹⁹ *Med Slovenijo in Avstrijo obstajata dva omrežna sistema: – 380 kV (2 tokokroga) iz Kainachtala v Maribor. Termična prevodnost 3.028 MVA (postaja Kainachtal je samo na 900 MVA). – 220 kV (1 tokokrog) iz Obersilach-a v Podlog. Termična prevodnost je 350 MVA (z opcijo na drugi tokokrog). (14)*

Evropski uniji, za pokrivanje koničnih obremenitev. Na primer, to energijo bi lahko v veliki meri dobavljali termoelektrarni Voitsberg III in St. Andrée II,¹⁸ saj imata ugoden geografski položaj in nista polno obremenjeni.

Obe elektrarni sta preko 110 kV vodov priključeni na 380 kV omrežje, ki bi lahko omogočalo izmenjavo električne energije s Slovenijo.¹⁹

Republika Avstrija bi npr. lahko podprla izvoz električne energije v Slovenijo in Hrvaško, dokler ne bi bile izgrajene nadomestne kapacitete.

PLINSKE ELEKTRARNE

V slovenskem energetskem sistemu je trenutno pomanjkanje kapacitet za zadovoljevanje koničnih potreb. Vendar pa prav jedrska elektrarna velja za še posebej nefleksibilno enoto. Zaradi tega bi bilo z energetsko-gospodarskega vidika vsekakor prednost, če bi Krško nadomestili s plinsko elektrarno. Prednost bi bila v njeni veliki fleksibilnosti, ob visoki učinkovitosti in nizkih investicijskih stroških.

Stroški, ki jih navajajo za tovrstne elektrarne, se gibljejo med 61.000 in 68.000 SIT/kW_e, glede na kraj. Ta cena se nava-ja za objekt na ključ s priključkom na plinsko in električno omrežje. Od trenutka morebitnega naročila takšnega objekta pa do njegovega zagona poteče od 24 do največ 30 mesecev. Zaradi kratkega dobavnega roka za plinske turbine bi le-te lahko že prej pričele z obratovanjem. (20)

Ni pa smiselno in ne potrebno, da bi zgradili eno samo veliko nadomestno elektrarno z enakimi zmogljivostmi, kot jih ima Krško. Najprej bi bilo potrebno izgraditi eno enoto na območju Hrvaške, saj je potrebno rešiti – za obe državi neprijetno in s tehničnega vidika tudi neučinkovito – situacijo, da se Republika Hrvaška napaja z električno energijo s slovenskega ozemlja.

Drugič pa bi bila prednost, če bi se oskrba z energijo porazdelila na več srednje velikih elektrarn. S tem bi dosegli na eni strani večjo učinkovitost decentralizirane oskrbe, hkrati pa bi odvečno toploto lahko izkoristili za industrijske namene ali za toplovođe. Poleg tega je potreba po nadomestnih kapacitetah pri manjših enotah manjša kot pri velikih elektrarnah. To dejstvo velja toliko prej za tako majhno področje, kot je Slovenija.

Celotne zmogljivosti Krškega naj ne bi kompenzirali z velikimi elektrarnami, da ne bi, gledano dolgoročno, ustvarili prevelikih zmogljivosti. Z decentralizirano proizvodnjo električne energije (TE-TO v industriji oz. namesto obstoječih toplarn) in varčevanjem električne energije (povišanje učinkovitosti v elektrarnah in pri uporabnikih) bi lahko nadomestili izpadle proiz-

vodne kapacitete v Krškem. Do trenutka, ko bi bili ti potenciali izkoriščeni, bi lahko uporabljali danes neizkoriščene termične zmogljivosti.

Možno bi bilo izgraditi plinsko elektrarno z zmogljivostjo 200 MWe na slovenski strani in 300 MWe na hrvaški strani.²⁰ Celotni stroški bi znašali 32 milijard SIT (375 milijonov DEM). Za prihranitev oz. decentralizirano namestitev zgoraj navedenih nadomestnih zmogljivosti je potrebno zastaviti ustrezne vzpodbujevalne programe. Ti bodo v nadaljevanju še obrazloženi.

²⁰ Ker imajo plinsko-parne elektrarne tipično razpoložljivost preko 90%, bi bilo teoretično mogoče z nadomestnimi kapacitetami v obsegu 500 MW, substituirati električno energijo, proizvedeno v Krškem.

NAPRAVE ZA SOPROIZVODNJO ELEKTRIKE IN TOPLOTE ZA DALJINSKO OGREVANJE

Trenutno je več kot 100.000 gospodinjstev priključeno na daljinsko ogrevanje. Z izjemo TE-TO Ljubljana ni nikjer vgrajene povezave med proizvodnjo toplote in elektrike. Zato bi bilo z energetskega vidika smiselno, da te obstoječe toplarne zamenjajo s TE-TO (npr. s plinskimi turbinami). Različne vrste toplarn se nahajajo v Velenju, Mariboru, Jesenicah, Novi Gorici, Hrastniku in drugje. V Mariboru se načrtuje izgradnja takšne naprave za soproizvodnjo.

Zamenjava takšnih naprav je med drugim potrebna tudi zaradi čistosti zraka, saj se v toplarnah ponavadi sežiga nekaakovosten premog. Npr. plinske elektrarne imajo tudi občutno nižje imisijske vrednosti, to pa predstavlja za mestno ozračje dodatno razbremenitev.

Aktualne ocene prikazujejo dodaten električni potencial za obstoječe daljinsko ogrevanje z 200 MW_e, vključno s še načrtovanim omrežjem se ocenjuje v višini 240 MW_e. (22)

Naslednji primer prikazuje enega od možnih projektov (12):

stara toplarna:	30 MW _e
nova TE-TO:	
toplota:	30 MW _t
električna energija:	20 MW _e
gorivo:	plin
proizvodnja (5.000 h/a):	540 TJ _t
	360 TJ _e (100 GWh)
investicijski stroški:	83.000 SIT/kW _t (30 mio DEM)

KOGENERACIJA V INDUSTRIJI

V tem trenutku je v slovenski industriji vgrajenih več kot 110 MWe moči v napravah za soproizvodnjo elektrike in toplote. Te naprave proizvajajo procesno toploto in kot drago-

²¹ *industrijski proizvajalci: Več industrijskih proizvajalcev se poveže in preko javnega omrežja, glede na potrebe, izmenjuje presežno elektriko.*

²² *razmerje med izhodno in vhodno energijo*

²³ *Te stroške je možno izračunati na podlagi podatkov podjetij pri ustreznem dobavnem deležu slovenskih podjetij.*

²⁴ *Tristopenjski katalizatorji in drugi filtri v veliki meri pripomorejo k zmanjšanju emisije strupov.*

cen stranski proizvod še električno energijo, ki se v prvi vrsti uporablja za potrebe podjetja. Ob ustreznem plačilu se lahko presežki elektrike pošljejo v javno omrežje. Kot odločilna vzpodbuda za večje število tovrstnih naprav v industriji se upošteva višina oskrbne tarife v razmerju do cene električne energije in obstranski pogoji za industrijske proizvajalce.²¹

Sklicujoč se na energetske-cenovno situacijo v letu 1993, lahko pričakujemo dodatni ekonomski potencial za industrijske termoelektrarne-toplarnne v višini 200 MW_e. (7) Ocena stroškov je še v naprej odvisna ob uporabljenega goriva, potrebne toplote (visoke temperature, nizke temperature), od vrste naprave, itd. Kot govorijo primeri zahodnoevropskih držav, so ekonomska razmišljanja o masivni uporabi v industriji, ob ustreznih robnih pogojih, pravilna. Na primer: na Nizozemskem proizvedejo privatni proizvajalci 18% elektrike (14.000 GWh/a).

Primer: plinska elektrarna (izkoriščenost 70%)²² (12)

toplota	20 MW _t
elektrika	30 MW _e
proizvodnja (7.000 h/leto):	470 TJ _t 200 GWh
investicijski stroški ²³ :	83.000 SIT/kW _e (30 mio DEM)

NAPRAVE ZA SOPROIZVODNJO ELEKTRIKE IN TOPLOTE

Poleg velikih omrežij daljinskega ogrevanja in procesne uporabe toplote v industriji, obstaja še drugo področje, kjer bi bila uporaba elektrarn-toplarn smiselna; to je tam, kjer se potrebuje nizka toplota (predvsem za ogrevanje) v maksimalnem obsegu parih MW_t. To zadeva predvsem bolnice, šole, skupino več stanovanjskih blokov oz. pisarniških kompleksov, pa tudi industrijo z ustrežno nizko toplotno potrebo.

V teh primerih so primerne t.i. kogeneracije v stanovanjskih blokih za proizvodnjo toplote in električne energije. Te naprave so sestavljene iz motorja (plinski Ottov motor), generatorja za proizvodnjo elektrike in toplotnega izmenjevalca. Ponavadi se dodatno kombinirata z napravo še konvencionalni kotel za ogrevanje in izravnalni pomnilnik za pokrivanje koničnih potreb ogrevanja.

Toplarnne-elektrarne v stanovanjskih blokih imajo dve prednosti. Prva je visok skupni učinek (tipično: 35% elektrike + 51% toplote = skupaj 86% ali več) in drugič imajo v primerjavi z ostalimi nizke emisijske vrednosti²⁴. Tipične modulare velikosti so med 300–1.000 kW_e oz. od 1.000 kW_t. Glede na število enot in način obratovanja je možno uresničiti naprave z do 8.000 kW_e oz. upoštevanja vrednimi 25 MW_t.

Poleg zgoraj navedenih mest s kvantificirano toplotno potrebo se lahko kogeneracijske naprave prednostno instalirajo na deponijah in čistilnih napravah. Na njih nastaja metan, ki ga je možno brez večjih problemov energetsko izkoristiti.

Ker v stanovanjskih blokih kogeneracijske naprave niso upravljane s strani elektrogospodarstva, je poleg tržne cene energije še finančno nadomestilo za dobavo presežne energije v javno omrežje odločujoč ekonomski dejavnik.

Dokler se ne dovolijo ustrezne oskrbne tarife za električno energijo, je potreba po elektriki in toploti gospodarski predpogoj za izgradnjo tovrstne naprave. Za načrtovanje veljajo naslednje orientacijske vrednosti: potreba po termični zmogljivosti v višini več kot 1.000 kW, potreba po električni zmogljivosti v višini več kot 300 kW, priključek na plin in cena delovne električne energije, ki je najmanj 2,5 krat višja od delovne cene plina. Investicijski stroški so pri približno 250.000 SIT/kWe.²⁵ (13)

Ocena ekonomskega potenciala za izgradnjo kogeneracijskega sistema v Sloveniji piscu ni znana.

Za Slovenijo je predvsem zanimiv vidik navezave električne proizvodnje na toplotno proizvodnjo v obliki elektrarn-toplarn in stanovanjskih elektrarn-toplarn zaradi pomanjkanja koničnih kapacitet.

Pripomorejo k razbremenitvi javnega energetskega potenciala pri koničnih obremenitvah. Z narodnogospodarskega vidika je potrebno takšne kapacitete posebno visoko ovrednotiti, kar naj bi se v energetske politiki odražalo s posebno visokimi vzpodbudami.

POVIŠANJE UČINKOVITOSTI ENERGETSKEGA PARKA

Kalorični delež slovenskega energetskega parka je v letu 1992 obratoval z 32% učinkovitostjo (5). V primerjavi s tem je bila učinkovitost avstrijskih termoelektarn (na črni premog) pri 39%. Razviti konvencionalni procesi izkoriščanja parne moči dosejajo 1e vrednosti med 43% in 45%. Z novimi tehnologijami v elektrarnah (npr. plin-para) pa lahko dosežemo neto učinke v višini 50% in več. (28)

S sukcesivno modernizacijo obstoječih termoelektarn bi lahko dosegli povečanje zmogljivosti v višini 22% (pri predpostavljenem 39% izkoristku), 38% (pri prevzetem 44% izkoristku), oziroma za 56% (pri prevzetem 50% izkoristku). Glede na proizvodnjo leta 1992 bi to pomenilo dodatno proizvodnjo 930 GWh, 1.600 GWh oziroma 2.360 GWh pri nespremenjenem primarnem energetske vložku, kar bi ustrezalo povečanju moči za 240, 420 oziroma 620 MW_e.

Stvar diskusije pa je vprašanje, v kolikšni meri je smiselno posamezne elektrarne, ki so na koncu svoje življenjske dobe,

²⁵ Te vrednosti veljajo za Avstrijo

²⁶ *Internacionalizacija "zunanjih" stroškov (ekološki in socialni posledični stroški, monetarizacija redkosti resursov, itd., so bili do sedaj nošeni s strani javnosti) je ena najpomembnejših postavk za trajnost gospodarskega sistema.*

²⁷ *Medtem ko so potenciali na Dravi že izkoriščeni, je na nekaterih drugih rekah možno najti še velike rezerve.*

še naprej upravljati oz. jih z večanjem učinkovitosti na uporabljenem področju nadomestiti z učinkovitejšimi (npr. elektrarnami-toplarnami v industriji).

OBNOVLJIVI ENERGETSKI VIRI

V primerjavi s fosilnimi gorivi imajo obnovljivi energetski viri množico prednosti: daljnoročno brez večjih ekoloških obremenitev, razpoložljivi so v velikem obsegu, ni jih potrebno uvažati, itd.

Medtem ko obnovljivi energetski viri pri proizvodnji toplote že dosegajo stanje tehnologije in gospodarske konkurenčnosti, je na področju oskrbe z elektriko – izvzemši vodno moč – še zmeraj precej manjše ali večjih problemov. V določenih področjih so problemi tehnične narave (fotovoltaika – pretvarjanje sončne energije v električno), v drugih pa imajo fosilna goriva cenovno prednost. Zaradi tega bi bilo zgrešeno oblikovanje cen²⁶ še preveliko (elektrika iz biomase, vetra), tako da je uporaba obnovljivih energetskih virov zaenkrat še omejena.

Hydroenergija predstavlja pri tem pomembno izjemo. Prav tako je z gospodarskega vidika vsekakor konkurenčna in se tudi v Sloveniji v velikem obsegu izkorišča. Hkrati pa pokaže, da lahko tudi obnovljivi energetski viri naletijo na ekološke meje. Na eni strani zaradi predimenzioniranih elektrarn, na drugi pa zaradi tega, ker prodirajo v z ekološkega vidika posebej občutljive alpske predele. Zaradi tega se bomo tukaj ukvarjali samo s hidroelektrarnami manjših dimenzij (manjše od 10 MW_e). Vendar ni naš namen, da bi velike projekte apriori obsojali, vanje lahko privolimo šele po preveritvi njihove ekološke sprejemljivosti. Dodatni potencial malih hidroelektrarn se ocenjuje na 420 – 740 GWh/a. Teoretični potencial velikih hidroelektrarn se ob upoštevanju navedenih omejitev ocenjuje na 4.200 GWh/leto.²⁷ Potencial, ki bi ga bilo mogoče brez ekoloških pomislekov izkoristiti, predstavlja povečanje učinkovitosti pretvorbe v že obstoječih elektrarnah. (2) (7)

Neizogibno potrebna je raziskava o tem, v kolikšni meri bi lahko biomasa in energija vetra pripomogli k proizvodnji električne energije v Sloveniji. Na podlagi dobljenih rezultatov pa bi lahko izdelali srednje in dolgoročen "Akcijski načrt za obnovljive energetske vire".

Enako, kot pri decentraliziranih konvencionalnih načinih proizvodnje, velja tudi za proizvodnjo električne energije iz obnovljivih energetskih virov vprašanje, v kakšni meri jih bo vzpodbujala višina oskrbnih tarif za javno omrežje.

Poleg zgoraj navedenih ukrepov na strani proizvajalcev obstaja veliko možnosti za učinkovitejšo rabo s strani končnih porab-

nikov, ki so združene v pojmu Demand-Side-management (DSM). Ponavadi so ukrepi na strani uporabnikov cenejši, vendar je njihova izvedba zaradi velikega števila uporabnikov težje izvedljiva.

Nadalje želimo obravnavati samo najpomembnejše in najenostavnejše možnosti. Načeloma želimo izpostaviti težišča dogajanja in jih analizirati. Takšen postopek pa bi z svojo obsežnostjo presegel okvire te raziskave. Izdelava "Projekta energetske učinkovitosti", temelječega na ekonomskih in ekoloških prioritetah, naj bi predstavljala orientacijo slovenske energetske politike.

PROGRAM UČINKOVITOSTI V INDUSTRIJI

Zaradi različnih razlogov predstavlja industrijski sektor akcijsko težišče za programe učinkovitosti: relativno majhno število porabnikov je odgovornih za velik delež porabe elektrike; večja razpoložljivost kapitala kot pri malih porabnikih; medtem, ko se industrija ravna po gospodarskih kriterijih, ima v gospodinjstvih pomembno vlogo npr. udobje.

Na podlagi raziskave določeni ukrepi na področju industrije sežejo preko učinkovitosti motorjev, kompresorjev in hladilnikov, učinkovitosti v parni industriji pa vse do izboljšav v parnih kotlih. Ekonomski potencial se kvantificira z 20 – 30%.

Ta študija se seveda koncentrira na področje električne energije. V zgoraj navedeni raziskavi se je analizirala učinkovitost šestih industrijskih procesov. Energetski vložek v teh procesih je predstavljal skoraj polovico vse potrošene energije v industriji. Pri tem so ugotovili možnost ekonomskega prihranka energije v obsegu najmanj 400 GWh. V kolikor prenesemo to na ostale industrijske procese, dobimo celoten potencial gospodarstva v višini 900 GWh, kar ustreza 20% celotne električne porabe v industriji. Pri tem pa še niso upoštevani energetski ukrepi managementa, ki so povezani z malimi ali nobenimi investicijskimi stroški. V študiji Energy Conservation of Slovenia (7) so le-te navedene z dodatnimi 10% celotnega industrijskega energetskega vložka.

PROGRAM UČINKOVITOSTI V GOSPODINJSTVIH

Možnosti prihranka električne energije v gospodinjstvih so različne in imajo velik potencial. Večina ukrepov je izvedljiva brez velikih investicij. Za izkoriščanje teh potencialov je na eni strani potrebna usmerjevalna politika in na drugi obsežni informativni programi.

V nadaljevanju bosta iz množice potencialnih ukrepov prikazana dva, ki ju je najlažje implementirati:

Električni gospodinjski aparati: mednarodne raziskave so pokazale, da je ravno na tem področju potencial energetskega prihranka zelo velik. Dve avstrijski študiji (31) (32) sta pokazali, da je poraba električne energije pri nekaterih hladilnikih z zmrzovalnim predalom šestkrat večja kot pri drugih. Tudi povezav med prodajno ceno in porabo energije ni bilo možno ugotoviti. Torej so potrebni ukrepi, s katerimi bi izrinili neučinkovite aparate s tržišča.

Načeloma se za to ponujata dve strategiji: *standardi energetske učinkovitosti* in *energetske nalepke*. Prvi ukrep avtomatično izloči slabe aparate s tržišča, drugi pa bi naj z ustrežno oznako, na kateri je navedena poraba energije, vzpodbudili prodajo učinkovitejših aparatov. Medtem ko gradi drugi ukrep na "silah prostega trga", je prvi ukrep učinkovitejši.

Oba ukrepa sta povezana z malimi stroški. Naslednji primer prikazuje razsežnosti teoretičnega prihranka: v kolikor bi v Avstriji prodajali le še najučinkovitejše aparate, bi se v obdobju med 1990 in 2005 potrošnja električne energije v gospodinjstvih zmanjšala za 15%.

Vsaj enega od ukrepov bi bilo potrebno čimprej izvesti saj je naravna frekvenca zamenjave pri gospodinjskih aparatih zelo mala in je zaradi tega velik časovni razmah med samo realizacijo in učinkom. Poleg tega se v prihodnjih letih pričakuje porast števila gospodinjskih aparatov.

Razsvetljava: ukrep, ki bi bil za gospodinjstvo z gospodarskega vidika vsekakor smiseln, je uporaba energetske varčnih žarnic. Pri enaki razsvetljavi bi se z uporabo energetske varčnih žarnic poraba elektrike znižala za 80%. Kljub visokim nabavnim stroškom se investicija relativno hitro amortizira (nenazadnje zaradi osemkrat daljše življenjske dobe). Ponudniki (npr. Osram) dajejo za privatno uporabo dvoletno garancijo, da s tem zagotovijo amortizacijo.

Energetske varčne žarnice predstavljajo ukrep, ki je ob ustreznem informacijskem programu relativno hitro izvedljiv.

DOLGOROČNE VIZIJE: TRAJNOSTNO ELEKTROGOSPODARSTVO

Slovenija si je zadala cilj ekološke stabilnosti (11). Da bi dosegli ekonomsko in ekološko dolgoročno stabilnost, se mora predvsem energetska oskrba organizirati po trajnostnih kriterijih. Jedrska energija zaradi svoje rizičnosti in problema jedrskih odpadkov in daleč v prihodnost segajočih negativnih posledic ne more zadovoljiti te zahteve po trajnosti.

Pot do trajnostne energetske oskrbe, mora temeljiti na treh naslednjih dejstvih:

- maksimalna učinkovitost pretvorbe, uporabe in obratovanja;
- zamenjava jedrske energije, gledano dolgoročno tudi fosilnih goriv z obnovljivimi energetske sistemi;
- cenovno dejstvo: uporabnik mora plačati tudi posledice uporabe energije.

To pomeni, da imamo veliko možnih ukrepov za nadomestitev JE Krško. Posebej je potrebno poudariti dejstvo, da gre za skupek različnih aktivnosti. S tem bi se tudi povečala učinkovitost, kar pa bi pomenilo pomemben korak k decentralizaciji slovenskega energetskega sistema.

Transformacija bi lahko potekala v naslednjih treh korakih:

- *kratkoročna* premostitev ozkih grl v proizvodnji električne energije z uvozom in plinskimi elektrarnami.
- *srednjeročno* – vzpodbujanje uvajanja toplarn-elektarn v industriji in pri daljinskem ogrevanju, kakor ukrepi za povišanje učinkovitosti na strani porabnikov.
- *srednje in dolgoročno* – masivno povečanje števila elektrarn in vzpodbujanje uvajanja obnovljivih energetskih virov za proizvodnjo električne energije.

Tabela 5 predstavlja povzetek prikazanih opcij.

Jasno pokaže, da so njihovi stroški občutno pod stroški nadaljnjega obratovanja JE Krško. Veliko predlaganih ukrepov, npr. povečanje učinkovitosti v gospodinjstvih in industriji, je iz čisto gospodarskega vidika smiselnih in potrebnih.

POVZETEK

Raziskava je pokazala, da predstavlja nadaljnje obratovanje JE Krško ekonomsko drago in z vidika energetske politike manj smiselno opcijo, v primerjavi z raziskanimi alternativnimi ukrepi.

Velikost dodatnih stroškov, ki bi nastali z nadaljnjim petletnim obratovanjem JE Krško, je okrog 110 milijard SIT, seveda v kolikor bi obstajali potrebni varnostni ukrepi in zamenjava uparjalnikov. Po ocenah mednarodnih strokovnjakov je potrebno dolgoročno računati s še dodatno rastjo stroškov. S tem se zavrže trditev upravnikov JE, da se ob predčasnem zaprtju stroški ne bi znižali.

Ponuja pa se cela vrsta možnih alternativnih ukrepov za nadomestitev JE Krško. Posebej je potrebno poudariti dejstvo, da gre za skupek najrazličnejših aktivnosti. S tem bi se lahko, v primerjavi s sedanjim sistemom, naredil pomemben korak k učinkovitejšemu in decentraliziranemu energetskega sistema.

Lahko si zamislimo transformacijski proces, ki bi potekal v treh korakih:

- *kratkoročna* premostitev ozkih grl v proizvodnji električne energije z uvozom in plinskimi elektrarnami;

Tabela 5: Povzetek predlaganih ukrepov

ukrepi	ocena dodatnega potenciala	stroški	kratko srednje dolgo	
<i>dobava električne energije</i>				
iz tujine	1.000 – 2.200 GWh/leto (a)	30 – 50 gr/kWh (b)	x	
<i>plinske elektrarne</i>				
v Sloveniji in na Hrvaškem	200 + 300 MW (c)	32 mrd. SIT (61.000 – 67.000 SIT/kW)	x	x
<i>soprotvodnja toplote in energije</i>				
v industriji	200 MWe	83.000 SIT/kW (d)	x	x
predelava toplarn	200 MWe	83.000 SIT/kW		x
nove TE-TO	240 MWe	83.000 SIT/kW (e)		x
<i>povišanje učinkovitosti</i>				
termoelektrarn	930/1600/2360 GWh/leto 240/420/620 MWe	neznano (visoko)	x (g)	x
<i>obnovljivi energetske viri</i>				
male hidroelektrarne, veter, biomasa	420 – 740 GWh/leto (h)	neznano	x	x
<i>program učinkovitosti</i>				
v gospodinjstvih (i)	neznano	minimalno	x	x
v industriji	900 + 450 GWh/leto (j)	(k)	x	x

(a) Potreben uvoz v primeru zasedenosti termoelektrarn med 5.500 – 6.500 h/leto.

(b) Proizvodni stroški v elektrarni Voitsberg po podatkih Verbund-a. V odvisnosti od mogoče podpore s strani Avstrijskega Bund-a oz. dežel bi se lahko ti stroški znižali.

(c) Novozgrajene moči za Slovenijo in Hrvaško. Natančnejša obrazložitev v tekstu.

(d) Aktivirana plinsko-parna elektrarna.

(e) Ti stroški ne vsebujejo vložkov v infrastrukturo daljinskega ogrevanja (napeljave, priključki).

(f) Povečanje proizvodnje termoelektrarn pri nespremenjeni obremenjenosti glede na nivo iz leta 1992 in ob fiktivnem povišanju izkoristka iz povprečnih 32% na 39% /44% / 50%. Obrazložitev v tekstu.

(g) Srednjeročno povečanje učinkovitosti z novogradnjami oz. preureditvijo obstoječih elektrarn.

(h) Potencial malih hidroelektrarn. Izkoriščanja biomase in vetra za pridobivanje električne energije ni možno kvantificirati.

Tu je možno kratkoročno, brez velikih stroškov inicirati programe. Uspehi so deloma vidni šele čez čas.

(i) Ocenjen ekonomski potencial + ukrepi energetskega managementa. Utemeljitev v tekstu.

(j) Vsi stroški tehničnih ukrepov so pri nespremenjeni ceni energije ekonomični. Za ukrepe energetskega managementa se ne računa s stroški, če pa že so, so le-ti minimalni. Drugi so tudi v kratkem roku izrabljeni.

- srednjeročno – vzpodbujanje uvajanja toplarn-elektrarn v industriji in pri daljinskem ogrevanju, kakor ukrepi za povišanje učinkovitosti na strani porabnikov;
- srednje in dolgoročno – masivno povečanje števila učinkovitih elektrarn in vzpodbujanje uvajanja obnovljivih energetskih virov za proizvodnjo električne energije.

Jasno je, da so njihovi stroški občutno pod stroški nadaljnega obratovanja JE Krško. Veliko predlaganih ukrepov, npr. poveča-

nje učinkovitosti v gospodinjstvih in industriji, je iz čisto gospodarskega vidika smiselnih in potrebnih. Z energetske-gospodarskega vidika je posebej pomembna izgradnja kapacitet za pokrivanje konične moči in uvajanje decentraliziranih toplarn-elektrarn.

Izstop iz jedrske energije ni smiseln samo z ekološkega pogleda in varnostnih razlogov, temveč tudi z narodnogospodarskega stališča.

PET RAZLOGOV ZA ZAPRTJE JE KRŠKO

JE Krško je možno brez dodatne ekonomske pomoči v najkrajšem času zapreti. Ne samo, da to ne bi prineslo s seboj nobenih problemov za slovensko gospodarstvo, celo nasprotno: ne glede na varnostna razmišljanja in okoljevarstvene prednosti, govori veliko število argumentov za takojšnji izstop iz jedrske energije.

Izstop iz jedrske energije je ekonomsko smiseln. Sedaj.

V teku nadaljnega obratovanja in predvsem v naslednjih letih bodo nastali dodatni stroški nekaj milijard (uparjalnik, varnostne izboljšave, itd.). Ta sredstva bi bilo smiselneje investirati v sklop ukrepov za izgradnjo novih oskrbovalnih enot in za povišanje učinkovitosti. Velika investicija, kakršna je zamenjava uparjalnika, bi za leta odložila zaprtje elektrarne.

Ker slovensko gospodarstvo pravkar doživlja obsežen proces transformacije, se ponuja velika možnost uvajanja novih struktur tudi na področju energetike. V kolikor bomo to priložnost zamudili, se bodo stare, inadekvatne strukture še dodatno utrdile.

Izstop iz jedrske energije je z narodno gospodarskega vidika smiseln.

Visoka učinkovitost je predpogoj za uspešno narodno gospodarstvo in hkrati povečuje njegovo mednarodno konkurenčnost.

Izstop iz jedrske energije zagotavlja tudi tehnološko prednost.

Nova usmeritev oskrbe z električno energijo, programi učinkovitosti kakor tudi raziskovalne dejavnosti na področju energije odpirajo mladim industrijskim vejam, kot so npr., okoljske in energetske tehnologije, konkurenčno prednost in nove izvozne možnosti. S tem se ustvarjajo tudi delovna mesta v državi. Uvoz jedrske tehnologije pa v nasprotju s tem povečuje, ustvarjanje vrednosti v tujini.

Izstop iz jedrske tehnologije je z energetske-gospodarskega vidika smiseln.

Oskrba Slovenije z električno energijo je zaznamovana s pomanjkanjem kapacitet za kritje koničnih potreb in prevelikimi proizvodnimi enotami v razmerju s celotno potrebo po

elektriki. Bilo bi smiselno in nujno, nefleksibilno elektrarno, JE Krško nadomestiti z malimi, decentraliziranimi in fleksibilnimi oskrbnimi enotami.

Izstop iz jedrske tehnologije je z okoljepolitičnega vidika nujen.

Slovenija se je odločila za trajnostni razvoj okolja in družbe (3). Jedrska energija takšnemu cilju nikoli ne bo mogla zadostiti. Varnostni riziki, posledice za več generacij, nerešena problematika jedrskih odpadkov in drugo nasprotujejo pogojem trajnosti.

Slovenija se je s presenetljivo lahkostjo, na več nivojih, rešila starih struktur. Jedrska energija predstavlja eno zadnjih ovir za novo ekonomično, okolje, politično in družbeno ureditev. Sedaj obstaja možnost, da se je odkrižamo.

Michael Steinitzer, 1967, diplomirani elektrotehnik,
zunanji sodelavec Energieverwertungsagentur (EVA), Dunaj

LITERATURA

1. *International Commission for Independent Safety Analysis of the NPP Krško, ICISA: Final Report*, Ljubljana 1993.
2. *Ministrstvo za gospodarske dejavnosti (Ministry of economic affairs): Strategy of efficient energy use and supply of Slovenia*; Ljubljana, 1995
3. *Zusammenfassender Bericht über den Besuch einer österreichischen Parlamentarierdelegations im Kernkraftwerk Krško/Slowenien*, Wien, Februar 1995.
4. *Schlüssel Engineering Associates: Report to the Public policy group concerning future Trojan NPP operating performance and costs*, Belmont, 1992.
5. *Enerdata, S. A.: World Energy Database*, Grenoble, 1994.
6. *Government of the Republic of Austria. Public participation Procedure NPP Mochovce: Comments of the Austrian Government*, Vienna, Februar 1995.
7. *Energy Conservation of Slovenia: Draft of the final Report*, Ljubljana, 1995.
8. *Energieverwertungsagentur E. V. A.: Technologiebezogene CO₂ – Reduktionsmaßnahmen*, Wien, 1993
9. *Höhme Energieeffizienz. Standards für eine Klimafreundliche Zukunft*, Wien, 1995.
10. *Sakulin, Dell (für VEÖ): Energiesparpotential elektrischer Haushaltgeräte*. Wien, 1981.
11. *Institute of Macroeconomic Analysis and Development*, Ljubljana, 1995; *Analysis of economic trends in 1995 and projections to 2000*
12. *Energieverwertungsagentur E. V. A.: Möglichkeiten den Energieeffizienzsteigerung in Tschechien*, Endbericht, Wien, 1994.
13. *Ferenczy, Gneist, Rauter: Blockheizkraftwerke*, Wien, 1995.
14. *UCPTE: jahresbericht 1994*, Wien, 1995.
15. *World Energy Council; National Energy Data Profile. Croatia*, London 1995.

Citalnica

Mitja Peruš

VSE V ENEM, ENO V VSEM, Možgani in duševnost v analizi in sintezi,

DZS, Ljubljana 1995,
257 strani

Mistika

Peruš je najprej mistik. V tem je tudi ključ za razumevanje glavne teze njegove knjige. Mistik občuti celoto sebe in sveta, vsestransko povezanost vsega. "Vsi v enem, eno v vsem; vsi za enega, eden za vse. Najraje bi evforično izjavil, da je to pravilo NAJGLOBLJE BISTVO SVETA" (str. 126). Ker je bistvo mističnega pristopa življenje in neposredno izkustvo, omejeno zgolj na enega osebk, obramba takšne drža po svoji naravi ne more biti racionalna. "Žal si človek, ki nima transcendentalnih izkušenj, nikakor ne more predstavljati, v čem naj bi bil pomen takih poskusov. To pa še ni razlog za vnaprejšnje nasprotovanje." (Str. 166.) Podobno bi lahko nekdo navedel naslednji zmotni sklep: Izkusil sem, da sem Bog, zato sem Bog. Kdor ni izkusil, da je Bog, ne more videti smisla dokazova-

nja, da sem Bog. Zato tudi nihče ne more nasprotovati moji trditvi, da sem Bog. Ker ni težko videti, da pravkar navedeni sklep ne drži, prav tako verjetno ne bo težko opaziti, da je v temeljnem pristopu Peruševe knjige nekaj temeljito narobe.

Ugovori temeljnemu pristopu

Glavna pomanjkljivost knjige se skriva kar v njenem naslovu. Po avtorjevem mnenju je vse v enem in eno je v vsem. Tako so vsi nevroni v možganih povezani eden z drugim. Vse kar se dogaja na enem koncu, neposredno vpliva na vsa druga dogajanja.

Ker je takšen skrajni holizem, nauk o povezanosti vsega z vsem, prisoten kar v naslovu knjige, moramo to tezo dojeti z vso resnostjo. Zato si bomo najprej na kratko ogledali, kaj je holizem, potem pa še, ali je skrajni holizem stališče, ki ga lahko branimo. Odgovor na to slednje vprašanje bo negativen.

Holizem je izraz, izhajajoč iz tuje besede, ki meri na celoto. Lahko rečem, da je tale miza celota. To bodisi pomeni, da so njeni deli (noge, plošča, predali) povezani eden z drugim in izven te svoje povezanosti nimajo prave vloge. Ali pa lahko gornji izrek razumem, češ da je miza nujno celota. Tezo holizma lahko uporabim za opredelitev različnih področij. Lahko menim, da tvorijo celoto vsi mizarji, ali pa zopet bolj abstraktno, da vse smiselno tvori celoto.

Celota pa je na tak način že po svoje razumljena: Celota je sestavljena iz delov. V nasprotju s tem je na primer antični filozof Parmenid zagovarjal mnenje, da celota ne dopušča nikakršnih delov. Parmenidov nazor je bil konsistenten, vzdržal je oporekanjem. Pri Perušu pa lahko o tem podvomimo, in sicer v dveh stopnjah. Prvič, morda je protisloven že sam izrek, da je celota sestavljena iz delov. Morda je prava celota zgolj takšna celota, ki nima delov. Drugič, vkolikor nekdo že zagovarja

neko mnenje, ne more od njega skoraj v isti sapi tudi odstopiti, tako kot to počne Peruš: "Načela 'vsi za enega, eden za vse' ni treba jemati čisto dobesedno, torej da mora biti čisto vsak element povezan čisto z vsakim. Zadoščajo že posredne povezave ali povezanost večine z večino." (Str. 127.) In zopet: "Načela 'vsi za enega, eden za vse' v praksi torej ne smemo vzeti povsem dobesedno, pač pa gre za zelo gosto prepletenost. Vendar to daje rezultat, kot da bi bili malodane vsi nevroni povezani z vsemi." (Str. 94.)

Filozofsko gledano je torej glavna teza knjige na trilih nogah. Najprej ni nikakršnega argumentiranja, potem je slednje zavrnjeno kot nasploh neprimerno. Slednjič je zagovarjana že po svoji naravi protislovna teza, ki je nadalje takoj še nenačelno opuščena.

Možgani

Kot je razvidno iz pravkaršnjege navedka, govori avtor o nevronih. Nevroni so celice v možganih, ki so med seboj povezane. Tod je najprej iskati temeljno oporo holistični tezi. Nevroni so posamezni delci možganov, in morda tudi glavni gradniki možganov. Izven možganov nimajo nikakršne prave vloge. To stališče trivialno velja za mnoge zadeve, še zlasti v območju živega ali česa funkcionalno določenega. Mačja tačka ima pravo vlogo zgolj kot del mačke kot svoje celote. Noga pri mizi ima svojo pravo vlogo zgolj kot del te ali tej podobne mize. Zatrjevanje o takšni povezanosti nam ne pove nič bistvenega.

Zato Peruš zatrjuje še nekaj več, da so namreč v možganih vsi sestavni delci, vsi nevroni, med seboj povezani. Tukaj pa naletimo na več težav, katerih delni rezultat je zgoraj navedena zmešnjava. Najprej, kaj so tisti temeljni delci, ki vsi delajo za enega in eden za vse, kot kakšni pomnoženi mušketirji? Zakaj naj bi to bili ravno nevroni? Zakaj naj bi to ne

bili deli nevronov, ali kar sinaps (str. 92), kot so dendriti, vezikli, ali kaj podobnega? Določitev teh temeljnih gradnikov se Perušu v celi knjigi ne zdi vredna truda. Ne da bi razčistil to temeljno vprašanje, svoj neutemeljeni sklep, da so vsi za enega in eden za vse, posplošuje, sedaj na pojave v družbi, potem zopet na fizikalne ali kakšne druge zadeve. Analogija in potrjevanje vselej istega pa še ni argumentacija. Drugič, tudi če bi dopustili, da res velja na tolikih področjih vedno znova vzneseno najdeno in ilustrirano načelo "Vse v enem, eno v vsem", se težav še ne rešimo. Enostavno dejstvo je namreč, da v možganih vsi nevroni NISO povezani z vsemi drugimi. Prvič, Hopfieldov model nevronske mreže, ki nekaj podobnega morda nakazuje, je zgolj eden izmed mnogih modelov paralelnih distribuiranih procesorjev. Ali je njegov pomen zgolj v tem, da se od daleč ujema s Peruševimi tezo? Drugič, Peruš daje nemalo dokaznega materiala, da načelo "Vsi v enem, eno v vsem" ne velja ne pri Hopfieldovem modelu, ne pri katerem koli drugem modelu, in niti ne v kakršni koli obliki v naravi. Zakaj? Enostavno že iz razloga, ker so denimo temeljna značilnost modela vzorci. Ko vidim mačko, se mi v možganih vtisne nekaj takega kot slika mačke, in ko znova vidim naslednjo mačko, se vzorec mačke v možganih vzpostavi tako, da pride energija v svoj minimum, kot kakšna kroglica v mačjo jamico na blazini. Če pa obstajajo vzorci, nam že to dejstvo onemogoči kakršnokoli zagovarjanje splošnega holizma. Vsak vzorec se namreč razlikuje od svoje okolice, in zategadelj je začetno dejstvo prav, da pri njem vse ni povezano z vsem. Vsak vzorec odbira neko določeno informacijo in ne vseh. Zato enostavno pade teza, ki jo skuša vpeljati naslov Peruševine knjige. Teza v naslovu je namreč teza globalnega, vseobsežnega holizma.

Slednji je morda možen le v primeru mističnega izkustva, o katerem sploh ne moremo in ne smemo racionalno razpravljati.

Morda je hotel Peruš zagovarjati tezo lokalnega, se pravi omejenega holizma? Logično vzdržen je zgolj slednji, saj ne zatrjuje celote vesolja, ampak zagovarja obstoj relativnih celot (možganov, neke določene družbe). Vendar ni kakšnega posebnega dokaznega materiala, da bi avtor hotel zagovarjati lokalni holizem. Toliko o naslovu in glavni tezi knjige.

Od enostavnega k smelemu

Čeprav je knjiga po svoji filozofski podstati zgrešena, pa ima vendar nekaj dobrih strani. Vpeljuje nas v kognitivno znanost, pri kateri sodelujejo računalništvo, umetna inteligenca, psihologija, fizika, biologija, filozofija in še druge vede, ki nekaj povedo o našem spoznanju.

Prvi del na poljudni način predstavi asociativne nevronske mreže kot model duha. Zadnje poglavje pa je namenjeno njihovim fizikalni predstavitvi. Pri tem je v ospredju že omenjeni Hopfieldov model, ki naj bi bil združljiv s Hakenovim sinergetskim pristopom.

Večino vprašljivih tez zasledimo na področju semantike in pri razpravah o razmerju med telesnim in duševnim. Poljudnost razlage nevronske konfiguracije moti kaj majhna verjetnost, da bi vzorec črke E v nevronske razporeditvi tudi sam imel obliko E. Če mislim na mačko – ali imam v glavi sliko mačke? Kaj pa potrpežljivost, ali zopet dobrota?

Možgani se s svetom povezujejo s pomočjo vzorcev. Res je, da je biologija možganov temelj duševnosti in da liki prenašajo pomen. Nevroni morajo za svojo dejavnost preseči določen prag vznburjenja. Vse to pa še prav nič ne razloži samega razmerja med telesnim in duševnim. Še najmanj lahko razloži vznik pomena in duševnosti holizem, torej dodajanje ne-

pomenskih elementov in njihovo oblikovanje v celoto, četudi je o tem svojčas govoril že Minsky.

Asociativnost in obravnavanje vzorcev je pri Perušu povezano z jasno antirealistično tezo, po kateri svet sam na sebi ne obstaja, ampak je svet že vselej preoblikovan s pomočjo naše zavesti: "Sveta ne spoznavamo takšnega, kot je 'na sebi', ampak spoznavamo njegove pojavne vzorce" (str. 64).

Vzorci nastopajo na več ravneh, vse ravni pa so med seboj povezane. Takšno navajanje ne more razložiti intencionalnosti, kar bi avtor verjetno želel.

Posebno poglavje je namenjeno fiziološkemu opisu možganov. Čustva, nagoni in drugi nižji duševni procesi so podlaga višjim, tako tistim celostnega (poezija) kot tudi skenčnega tipa (govor, glasba, logično sklepanje).

Zavest je razumljena kot dinamični lik visokega reda.

Malce smelo zveni teza o sintetiziranju determinizma in indeterminizma v nevronske mreže (str. 128). Fizika osnovnih delcev in kvantna mehanika ponujata analogiji.

Tretji del knjige je posvečen predstavitvi matematičnih modelov asociativnih nevronske mreže. Tu je precej več simbolnega matematičnega zapisa kot v prejšnjih oddelkih, saj imamo opravka z malce predelanim diplomskim delom na oddelku za fiziko.

V dodatku je med analogijami med kvantno fiziko ter med asociativnimi nevronskimi mrežami mimogrede razrešena še temeljna dilema kvantne fizike: "Za rekonstrukcijo vzorca je odgovorno znanje opazovalca o sistemu, zavestna interakcija, pogojena z znanjem" (str. 231). Predlagam, da fiziki povedo svoje mnenje o temle: "Gledano zelo celovito pa v bistvu vsaka točka Univerzuma 'kolapsira' valovno funkcijo katerekoli druge točke Univerzuma" (str. 231). Mene ni priprčala niti ta tr-

ditev sama na sebi niti opremljena s sličenjem na holograme.

Janek Musek

NEZNANKE DUHA (Psihologija okultnega, paranormalnega in transcendentnega);

Educy, Ljubljana 1995

240 str., cena 3486 SIT

Najnovjša izmed knjig prof. Janka Muska je zelo dobrodošla, saj znanstveno in sistematično obravnava široko in znova aktualno področje posebnih stanj duha. V poplavi čtiva z raznih področij ezoterike, zelo različnega po kakovosti je izredno dragocena knjiga, ki ji je mogoče zaradi kritičnosti in nepristranskosti zaupati (čeprav lahko po drugih delih prof. Muska sklepamo, na katero stran se nagiba). V njej je obdelan cel spekter okultnih, parapsiholoških in transcendentnih izkustev in je skorajda enciklopedija. Takšna lahko služi kot nepogrešljiv vodnik po tem področju, saj je tudi prvi tovrstni znanstveni pregled na Sloven-

skem. Ker vnaša red, preglednost in jasnost v odprto področje, ki je včasih že skoraj na meji zmede, je celo nujna. Živimo v času globokih konceptualnih in teoretskih obratov. Pozitiven izid tega prelomnega časa je odvisen od naše zmožnosti iskanja ustvarjalnega ravnovesja med starimi in novimi paradigmi.

Ezoteričnim pojavom bi lahko pripisali dve vrsti obstoja. V prvi so pojavi, za katere je znanstvena potrditev (bodisi statistična, bodisi celo razlagalna) že dana. V drugi vrsti pa so hipotetični pojavi, ki nedvomno imajo psihološke in sociološke korelate, ni pa še jasno, ali imajo tudi tiste bistvene objektivne značilnosti, ki jim jih pripisujejo. Magijske, spiritistične, prerokovalne ipd. dejavnosti vsekakor obstajajo, naredijo vtis in na neki način vplivajo na človeka. Vprašanje pa je, v kolikšni meri oziroma s kolikšno verjetnostjo učinkujejo dejansko (za razliko od obrednega, sugestivnega ali placebo učinka). Obstaja tudi vprašanje pozitivnih ali negativnih posledic v smislu morale in koristi ezoteričnih dejavnosti. Vsekakor je zaradi tega nujno, da ezoterika ni več tabu, in Muskova knjiga k temu odločno prispeva. Samo kritičen raziskovalen pristop brez predsodkov lahko pomaga pri razjasnjevanju in obvladovanju skritih potencialov.

V naslovih poglavij in razdelkov najdemo naslednje pojme: magični in nadnaravni svet, obredi in kult, višja duhovna bitja, tajna združenja, okultizem, alkimija, kabala, numerologija, stare in nezemeljske civilizacije, simboli in mantike, prerokovanja, astrologija; dalje v kategoriji paranormalnih pojavov: zunajčutno zaznavanje (tepatija, jasnovidnost, prekognicija), psihokinezo, skrite energije (bioenergija, kozmična energija, eterične in astralne energije, čakre, meridiani, radistezija); v zadnjem delu pa so obravnavana še posebna in spremenjena stanja zavesti,

mistična in transpersonalna izkustva, pričevanja o onostranstvu in obsmrtnih doživljanjih.

Avtor predstavi eksperimentalne tehnike parapsihološkega preverjanja, njihovo strogost in kljub temu možne "luknje" ter prevare. Opozori na subtilne koincidence in slučaje, sinhroničnost, resonančne efekte, na vpliv sugestije in pričakovanja, na podprazno nezavedno zaznavanje in komunikacijo ipd. Knjiga je opremljena z več statističnimi analizami na osnovi anket in eksperimentov. Najtežavnejša naloga v tovrstni literaturi so poskusi razlag, najprej fizikalnih in naravoslovnih. Ker je teh precej manj kot pojavov (Musek jih navaja na straneh 178-191, posebno pa na 183-185), ni odveč še kakšnega dodati.

Dovolite, da zato navedem, da je nemalo podatkov o pojavih, ki bi lahko imeli osnovo v novejših raziskavah v naravoslovju, posebno v (sub)kvantni fiziki in teoriji kompleksnih sistemov. Ugotovitev, da je paranormalni prenos "neodvisen od fizikalnih omejitev", ni neverjetna, če se zavedamo Einstein-Rosen-Podolsky efekta in Aspectovega eksperimenta, Bellovih neenačb, nelokalne Schroedingerjeve in drugih nelokalnih enačb, vakuumskih koherentnih stanj, (sub)kvantne enotnosti in celovitosti, paralelistične in kolektivne dinamike kompleksnih sistemov (kvantnih, nevronskih, subcelularnih) in njihovih mnogonivojskih zvez. Od tod sledijo morfogenetska polja ipd. Tudi prostor-čas je posledica dinamike subkvantnega kompleksnega sistema osnovnih procesov, ki so lahko nosilci informacij. Vprašanje je le, kako se te informacije zakodirajo v "vakuum" ("hologibanje") ali dekodirajo iz njega.

Ne morem tukaj predstaviti vseh možnih zvez. Postavil bi na primer hipotezo, da utegnejo biti akupunkturni meridiani in podobne "informacijsko-energetske mreže" telesa (ki bi se lahko mani-

festirale v avri in uporabljale v mantikah) v analogiji s Kohonenovo teorijo samoorganiziranih topološko-korektnih preslikav med deli živčnega sistema, le da bi jo posplošili od nevronske mreže na virtualno in energetske raven. Telo (v širšem smislu) je lahko polno takšnih izomorfni preslikav "Kohonenovega tipa" na raznih ravneh. Kiriljanova fotografija kaže avro odtrganega lista, tako kot receptivno polje nevronske mreže še vsebuje "mapo" amputiranega uda.

Da duševnost deluje na telo in fizikalni svet, ne le obratno, je jasno, le detajlni mehanizmi še ne. Izziv mora znanost dolgoročno sprejeti. Zanihanje avtonomnosti zavesti je slab trik.

Tisti skeptiki, ki so nasprotovali, ker je bila zadeva premalo znanstvena, bodo morali biti vse tišji. Problem obstaja, je smisel in pomemben, ni ga mogoče ignorirati. Šarlatani bodo v vse večji nevarnosti; tisti, ki "delajo iz muhe slona", se bodo umirjali. Obstaja pa veliko vmesno polje med ponovljivostjo in majhno verjetnostjo (ki je tudi vredno raziskav, čeprav neoprijemljivih) in vprašanje, kako ezoterične dejavnosti obdržati pod kolektivnim moralno-etičnim nadzorom, ne da bi kratili dostojanstvo posameznika in njegove velike neizkoriščene potencialne. V vsakem pogledu je knjiga prof. Muska korak v pravo smer.

Mitja Peruš

Marko Uršič

GNOSTIČNI ESEJI

Hieron, Ljubljana 1994

319 str., cena 1950 SIT

Knjiga filozofa in književnika dr. Marka Uršiča je ena izmed tistih, po katerih humanistično, religiozno ali umetniško usmerjeni bralci utegne poseči v najbolj

kontemplativnih in poduhovljenih razpoloženjih. Zbirka esejev o arheologiji duha, o globinah "mythosa" in "logosa", o simbolični veličini svetih spisov, osvetljenih z zgodovino nešetih usod, arhetipov in zagonetnih metafor, nas popelje v svet, ki se človeka dotakne kvečjemu ob vstopu v obzem pritlične romanske cerkvice ali potikanju med vitrinami Britanskega muzeja.

Delo, v katerem se spletejo filozofija, primerjalna religiologija, zgodovina in književnost, davno in sodobno življenje iščočih, je zaznamovano s specifičnim Uršičevim slogom, ki bralca nujno pritegne v mnogoplastno podoživljanje. Spominja nas tudi na njegov roman "Romanje za Animo". Le zelo izbrano sosledje zgodovinskih zgodb, podatkov, citatov, slik, prilik in refleksij zmore vzbuditi tako polno navdihla bralca in njegovemu spominu ter duhovnemu zrenju. Avtor je uspel lepoto davnih metafor, prebliske pozabljenih romarjev v duhu in mistična sporočila odkopanih rokopisov večše obnoviti z lastnim umetniškim in raziskovalnim pogledom širokega obsega.

Potovanje skozi gnostično zakladnico človeštva začne z opisom odkritja zgodnjekrščanskih kodeksov "Nag Hammadi" in njihovo analizo. Vseskozi je moč zaznati

vzdušje "neposredne" prisotnosti v prostoru in času dogajanja samega, pa četudi so to prva stoletja po našem štetju. Uršičev jezik je zelo sočen in izpiljen, tako rekoč filigranski. Opremljen je z bibliotekarsko korektnostjo, ki krasi najave citatov. Odlomki starodavnih del, ki zagotavljajo živost Uršičevih refleksij, so bolj ali manj gosto posejani po vseh esejih.

V kriptu koptske preteklosti se vrnemo v VI. eseju o refleksijah na vizije sv. Antona Puščavnika, II. esej pa je posvečen razmišljanju o svetem, o mističnem in o duhovnem doživljanju časa.

Sledi esej o možnosti transcendece v bibličnem in sodobnejšem smislu. V zadnjem delu Uršič polemizira s Hribarjem. Tukaj (str. 142) med drugim tudi pravi, da so "paradoksi za filozofijo bistveni in konstitutivni, zato brez paradoksnih poskusov 'tematizacije' transcendece filozofija kot filozofija ne more obstati".

Skupaj s Hribarjem se vpraša, "kako misliti, živeti in delati, da transcendece ne bi sevala uničujoče moči, da transcendece ne bi bila nihilistična Transcendece, instrument volje do moči" (str. 144).

V VI. eseju govori o bibličnosti Platonovih mitov, o njegovih Idejah in prisposodbi o votlini, ki jo je naposled občutilo zgodnje krščanstvo. Tudi ta del krasijo nekatera čudovita razpoloženska poročila o lastni izkušnji spoznavnega stika z arhetipi in alegorijami posthelenističnega zgodnjekrščanskega nauka, projiciranega npr. na stene grških cerkva in v njihove obrede, ki jih je avtor podoživel na svojih potovanjih. Takšno kontemplativno čudenje sem zasledil doslej le v Jungovih "Spominih, sanjah, mislih", Uršič pa ga zmeraj obogati z zdravo, kritično refleksijo in razlago. Spet se loti tudi problema metafizičnega časa, ki je ena od stalnic njegove kozmologije duha. Knjigo zaključuje obravnava srednjeveškega mita o svetem Gralu.

“Gnostični eseji” so nedvomno mojstrski filozofsko-literarni kolaž, ki vzporedno zapolni mnoge ravni bralčeve spoznavne radovednosti in sle po neskončnosti. Ta se zrcali tudi skozi mistične rokopiše, obtežene z močjo simbolov, ki so jih fokusirali duhovi nešteti prednikov.

Primerjalna religiologija odkriva še eno dejstvo. Za razliko od znanosti, ki vselej želi dajati spoznavne zaključke in se zaradi tega mora izogibati mistični transcendenci, religiologija kaže na skrivnostnost in čudenje kot bistveno naravo spoznavanja na tisti visoki in vseobsegajoči ravni, kjer ni več spoznavne konvergence, ker je niti ne more biti!

Mitja Peruš

Maurizio Viroli

PER AMORE DELLA PATRIA, Patriotismo e nazionalismo nella storia

Editori Laterza,
Rim-Bari 1995

220 str.; cena: 28.000 Lit.

Celo v strokovni literaturi, še bolj pa v pogovornem jeziku sta “nacionalizem” in “patriotizem” zamenljiva pojma. Virolijeva teza v *Per amore della patria (Iz ljubezni do domovine, Patriotizem in nacionalizem v zgodovini)* je, da ju je mogoče in treba razločevati. Podlaga diferencirani rabi obeh pojmov, ki jo Viroli želi okrepiti, je lahko le zgodovinska analiza besedil, v katerih se oblikujeta nacionalistični in patriotski diskurz. In tega se Viroli loti.

Nacionalizem je nastal v moderni Evropi, da bi utrdil okrepil etnično, jezikovno in kulturno enotnost nekega ljudstva. Nasprotniki nacionalizma so bili etnična

nečistost, kontaminiranost, heterogenost in socialnopolitični razkol. Rodovniki patriotizma segajo mnogo dlje v zgodovino kot rodovniki nacionalizma in poudarjajo drugačne vrednote, kar je mogoče razbrati tudi iz tega, kar zavračajo. Za patriotski govor so bili neznosni predvsem tiranija, despotizem, zatiranje in sprijenost oblasti, niz pojmov, ki se od “sovražnikov” nacionalizma ostro razlikuje.

Težava, s katero se Viroli v svojem prispevku k historično pojmovni razmejitvi nacionalizma od patriotizma spoprijema, je zgodovinska povezanost obeh retorik. Da bi zanikal kontinuiteto med retoriko patriotizma in nacionalizma ter zmanjšal težo dejstvu, da je bilo sklicevanje na domoljubje zgodovinska podlaga rojstvu nacionalističnega čustvovanja in njegovih teoretskih izrazov, Viroli opravi dodatne pojmovne reze in distinkcije v razgibani zgodovini patriotizma, ki obe tradiciji razmaknejo. Patriotizem, ki ga Viroli zagovarja in si prizadeva za njegovo uveljavitev nasproti danes prevladujočim nacionalističnim govoricam, je drugačen od izvornega, ko je *patria* označevala *terra patria*, zemljo očetov, očetnjavo,

rodno grudo. Ta raba je izražala religiozno občutje vsakogar ob zemlji, ki jo je religija ljudstva, kateremu je pripadal, razglašala za posvečeno, ker v njej prebivajo bogovi in duhovi prednikov. *Patria* v malem je bila družinsko pokopališče, v velikem pa mesto, kjer so stali templji, posvečeni bogovom, v čaščenju katerih se je prepoznavala širša skupnost. Domovinski čut, ki ga Viroli želi iztrgati pozabi, ni vezan na ta izvorni pomen besede *patria*. Gre mu za politični pomen patriotizma, ki je svoj klasični izraz dobil v klasičnih rimske republikanske tradicije. Opirajoč se na Cicerona, Salustija, Kvintilijana in druge rimske pisce lahko pokaže, da se je *patria* v delih teh avtorjev emancipirala od religiozno zemljiškega konteksta in pridobila politični pomen, posev očiščen prvotnega pomena. Radikalna ločitev obeh registrov pomena ni tako zelo evidentna, saj je bila, kot navaja sam avtor, *patria* v republikanskem Rimu predmet posebne vrste ljubezni, *pietas* in *caritas*, in ji je bil name njen *cultus* – izrazi, ki so tudi sami nosilci (prim. npr. Pierre Grimal: *La civilisation romaine*) predrepublikanskih verskih pomenov. Opirajoč se na politični pomen domoljubja, očiščenega religioznih konotacij, Viroli zavrne pomen domoljubja, ki ga je mnogo kasneje, v 16. stoletju, Lipsius imenoval “naravnega” in je v glavnih potezah reformulacija predrepublikanskega, religiozno zaznamovanega “patriotizma”, saj je z njim razumel neogibno inklinacijo vsakogar do svojega rojstnega kraja, navezanost na “domačo grudo” kot na kraj lastnih spominov in spominov na spomine staršev (sic!), ki vsakega državljana države ali sveta interpelira v pripadnika neke skupnosti kulture in vrednot.

In kaj je politično ali republikansko domoljubje, kot ga tudi imenuje Viroli? Ljubezen do političnih institucij in do načina življenja, ki vzdržuje skupno svobodo

nekega ljudstva. Medtem ko je nacionalizem politično lahko zagovarjal monarhijo in tiranijo, je politično domoljubje nujno republikansko, izraz "pozitivne" (I. Berlin) svobode starih, da si sami določajo svojo usodo, ne "negativne" svobode modernih. Razlika med nacionalizmom in domoljubjem je v prednosti, ki jo vsak od njiju daje dvema skupinama vrednot. Nacionalizem postavi na najvišje mesto etnično, jezikovno in kulturno homogenost populacije države, ki jo razume kot sredstvo promocije njene nacionalne biti. Patriotizem vrednoti tradicije posameznega ljudstva ne zametuje, vendar prednost daje svobodnemu življenju pod skupnimi avtonomno postavljenimi zakoni. Od tod je vidna naslednja razlikovalna poteza. Nacionalizem je ekskluzivističen, notranja homogenost posameznega okolja je neločljiva od zavračanja in zaničevanja vsega, kar ostaja zunaj njega. Patriotizem, ki ljudi združuje v skupnem idealu republike in je neka vrsta ljubezni do vseh, ki spoštujejo njene zakone, ne glede na njihovo etnično poreklo, različnost jezikov itd., omogoča dialog s pripadniki drugih republik, ki republikanski ideal resda interpretirajo nekoliko drugače, vendar ga priznavajo kot ideal in si prizadevajo za njegovo uresničitev. Tudi domoljubje je torej – in v tem Viroli vidi njegovo prednost – partikularistično: republike kot občestva vseh, ki spoštujejo njegove zakone in vse pripadnike drugih republik, ki so jim v tem podobni, se med seboj razlikujejo, niso abstraktne, temveč konkretne tvorbe, ki imajo svojo zgodovino in tradicijo. Partikularnost republikanskega ideala je pogoj dramljenja dejavne privrženosti državljanov republiki, ki je potrebna za njen obstoj. Samo domoljubje, ki je vrsta ljubezni z jasno določljivim objektom, kakršen edino lahko zbudijo čustveno pripadnost v ljudeh, potrebno za njihovo dejavno pri-

padnost, ima možnosti za uspeh v soočenju z izrazito partikularističnim in ekskluzivističnim nacionalističnim diskurzom, ki v moralno in politično kriznih časih običajno postane intelektualno hegemonski. V zanikanju partikularnega ideala je bila po Virolijevem mnenju slabost internacionalizma moderne levice: ljudem je ponudila preod daljen ideal, ki jih ni mogel animirati in je bil ranljiv za nacionalistično retoriko. Zmernost ideala patriotske retorike ima zato možnosti za uspeh v spopadu s pojavi etnonacionalističnih interpelacij.

Zgodovina republikanskega domoljubja, ki ga avtor kot zgodovinar spremlja skozi dela njegovih zagovornikov od antike do današnjih dni, je tudi sama odločno dejanje "za" takšno domoljubje, dejanje obujanja tradicije, ki je tudi prispevek k njegovi krepitvi. Vrnitev k republikanski tradiciji ni le njegov odgovor sodobni nevarnosti nacionalizma, temveč tudi njegovo stališče v razpravi med komunitarizmom in liberalizmom. Slednjemu je avtor bližje, ko zagovarja načelo vladavine ustave in enake svobode, medtem ko komunitarizem zavrača, ker v njem vidi dediča teritorialnega patriotizma; tradicijo političnega ali republikanskega ali ustavnega patriotizma pa poveže s koncepcijo državljanске države v opoziciji do kulturno nacionalne države. Točka, v kateri se loči od obeh tradicij, je poudarjanje dolžnosti državljanov. Če je politična vez državljanov v republiki posredovana izključno z njihovo navezanostjo na zakone, ki si jih svobodno postavljajo, se mora domovinski čut zbuditi vsakič, ko so njeni zakoni kršeni ali celo v nevarnosti. Ljudje v sodobnih demokratičnih družbah, ki sebe razumejo za "negativno" svobodne (v dejanjih, o katerih zakon molči), so pripravljene braniti zakon, le ko krivičnost prizadene njih same; ko prizadene drugega, ki je nemara tudi pripadnik druge vere ali etnične sku-

pine, ostanejo neprizadeti. Proti sredstvo za nevarnosti sodobne naraščajoče apatije do usode političnih institucij je zato lahko le vrnitev onstran premis *Deklaracije o pravicah človeka in državljanov*, ki o dolžnostih molči, k pozitivni, zakonodajni svobodi starih in k sprejemanju dolžnosti, ki jih zakoni nalagajo. Težava partizanstva na strani republikanskega domoljubja je v tem, da je politična patriotska tradicija danes šibka, nima prepoznavnega besednjaka in toposov, domovina je, skratka, označevalec, ki so si ga prisvojile nacionalne in nacionalistične retorike. Težava Virolijevoga projekta, ki z obujanjem vednosti o zgodovinskih realnostih domoljubja te vrste skuša krepiti njegovo navzočnost v naši sodobnosti, pa je v tem, da mora priznati, da je tako domoljubje tudi v zgodovini redko posejano in velikokrat pomešano z onim drugim, nenazadnje že v njegovih koreninah. Problem prehoda iz nacionalne v državo državljanov, ki ni le notranjepolitični problem sodobnih držav z etnično, kulturno in versko nehomogeno strukturo prebivalcev, temveč ga na evropski dnevn red urgentno postavlja tudi politično združevanje Evrope, ostaja slejkoprej odprto teoretsko in praktično delovišče.

Iz ljubezni do domovine je aspektalno nekoliko premaknjen pogled na republikansko tradicijo, ki se ji je Viroli posvetil v *Dalla politica alla ragion di stato* (gl. recenzijo in prevod epiloga te knjige v *Časopisu za kritiko znanosti*, št. 172-173). Obema je skupno tudi to, da sta izšli v angleški in italijanski verziji. *Iz ljubezni do domovine* je Viroli posvetil Norbertu Bobbiu.

Igor Pribac

J. M. Kelly

A SHORT HISTORY OF WESTERN LEGAL THEORY

Clarendon Press,

Oxford 1992

466 strani

J. M. Kelly, ki je nekaj let pred objavo te knjige umrl, je bil pravi človek za pisanje prvega vodnika po meri študentov v zgodovino zahodne pravne zgodovine, izdane v angleškem jeziku. Irec po rodu, pripadnik majhne nacije torej, je najprej študiral antično literaturo in se kasneje usmeril v pravo. Bil je uspešen profesor na dublinskem University College, ki se je na izpopolnjevanju v Heidelbergu seznanil tudi z bogato nemško tradicijo preučevanja rimskega prava, za katero je znano, da zaradi zgodovinskih razlogov na Otoku nima takšne teže kot na Kontinentu. Poleg tega je bil politično zelo dejaven in bil nekaj časa na primer minister za industrijo in trgovino v irski vladi.

Posthumno izdana *Kratka zgodovina zahodne pravne teorije* je pravzaprav zelo obsežno besedilo, ki ga je komaj mogoče zajeti v eni sami knjigi večjega formata. Atribut "kratka" si bolj kot z obsegom besedilo zasluži zaradi preglednosti obdelave razvejane večtisočletne pravne tradicije Zahoda, ki jo je namenil predvsem študentom prava. Kratka je torej predvsem zato, ker bralcu ekonomično, v relativno kratkem času omogoča seznanitev s poglavitnimi tokovi v zahodni pravni tradiciji.

Pri sestavi je avtorja vodila zaskrbljenost zaradi izgube historične razsežnosti v predmetniku študija prava in ugotovitev, da so obstoječi teksti primerljivih namer v evropskem prostoru pomanjkljivi v tem ali onem pogledu: Fassova *Storia della filosofia del*

diritto je preobsežna (tri knjige), Friedrichova *Geschichte der Rechtsphilosophie* preveč strnjena, Strümmolmova pa, čeprav je med omenjenimi izšla najkasneje (1985), brez pravnih teorij tega stoletja in brez referenc na tekste in napotkov za nadaljnje branje. Zato se je sam lotil obsežnega projekta, ki hoče narediti za pravno znanost to, kar je za filozofijo v anglosaksonskem svetu naredila Russellova *History of Western Philosophy*, ne da bi pri tem ponovil njene reduktivne geste. Russellova zgodovina namreč komajda seže v 20. stoletje, medtem ko se Kellyjeva pri njem najdlje zaustavi.

Nepregledno široko snov Kelly razdeli na deset poglavij, po dve za antiko in srednji vek, eno za renesanso in reformacijo in nato po eno tudi za vsako naslednje stoletje do našega, ki sta mu ponovno namenjeni dve poglavji. Vsako poglavje po Russellovem zgledu uvaja nekaj strani, ki postavijo splošen zgodovinski okvir. Nakar je razdeljeno na podpoglavja, v katerih se – ne povsem dosledno in ne da bi delal silo zgodovinskemu zamiranju nekaterih vprašanj in odpiranju novih – ponavljajo naslovi-vodilne teme, po katerih avtor spremlja zgodovino zahodnega prava. Tako avtor skozi vso zgodovino spremlja teoretske rešitve velikih pravnih vprašanj in premike v pomenu naslednjih pravnih konceptov: utemeljitev države, izvor vladarjeve avtoritete in pravne obveznosti, odnos med običajem in zakonodajo, naravno pravo in naravne pravice, enakopravnost, pravičnost, naravo zakona, status lastnine, predmet in cilj kazenskega prava in nekatere druge. Glede na uvajalni namen knjige je ena od njenih odlik prav ta razdelitev, ki omogoča pregledno in primerjalno spremljanje problemskih sklopov, na kar avtor bralca napeljuje tudi z besedilom, ki na vsaki "etapi" opozori na ključne predhodne teorije.

Vendar ta odlika knjige nikakor ni edina. Omenimo še dve

njeni hvalevredni potezi: zavestno obravnavanje pravnih teorij vse sodobnosti in njihova obravnava skupaj s političnimi, teološkimi in etičnimi teorijami, s katerimi so bile zgodovinsko povezane.

Ta "kratka" zgodovina bralca ne prikrajša za bližnjo preteklost in polpreteklo obdobje. Temu, kar avtorji v podobnih primerih iz previdnosti, ki je često le pretežva, izpustijo, namenja Kelly veliko prostora. Dvajsetemu stoletju je posvečena skoraj tretjina knjige, kar bralcu omogoča dober vpogled v noveše pravne teorije. Ker je bila vplivnost anglosaksonskega sveta v tem obdobju tudi na tem področju v vzponu, ki se še ni nehal, je tudi zastopanost angloameriških avtorjev večja (Hart, Rawls, Finnis, Dworkin). Vendar Kelly ne naredi tega, kar je mogoče zaslediti ne le na pravnem področju, temveč tudi v mnogih drugih humanističnih vedah, in kar v svojem uvodu obsodi: namreč, da bi govoril le o njemu bližjih angleško pišočih avtorjih in se pri tem opiral le na sekundarne vire iste provenience, pri tem pa prezrl na primer Nemce, ki kot po nekem tihem dogovoru počnejo podobno z britanskimi in ameriški avtorji, oboji pa se obnašajo kot bi ne bilo Francozov, Francoz pa, kot bi ne bilo nikogar razen njih. Morda je to nekoliko pretirano in karikirano rečeno, vendar velikokrat resnično. Tako zaprtost v nacionalne meje smo na primer opazili v *Uvodu v filozofijo prava* A. Kaufmanna (gl. *Časopis za kritiko znanosti*, št. 172-173), ki je pred kratkim izšel v slovenskem prevodu. Čeprav daje ta knjiga veliko več bibliografskih napotkov kot Kellyjeva, so ti omejeni skoraj izključno na v nemščini zapisane vire. Tako Kaufmann npr. ne omenja slavnega francoskega zgodovinarja prava M. Villeyja in njegove teorije geneze t. i. "subjektivnih pravic", pojma, brez katerega lahko do nespoznavnosti izmaličimo moderno

naravnopravno teorijo. Kelly, ki zlasti, ko gre za sekundarne vire, svojo pozornost dovolj enakomerno razporedi po evropski literaturi, ga na primemem mestu omeni. Od Kaufmannove, ki poudarja pojmovno analizo, se njegova knjiga loči še po doslednem spoštovanju načela spremljanja historignega razvoja, predvsem pa po vpenjanju teorij v širši kulturno historigni kontekst, ki zgodovino pravnih teorij neločljivo povezuje z zgodovinskimi okoliščinami njihovega vzpona in zatona.

Avtorjevo prizadevanje, da bi študentom ponudil knjigo, ki bi, če že ne pravo, pa vsaj njegov študij ponovno povezala s humanistično tradicijo, lahko ocenim kot zelo uspel. Glede na skromen obseg tovrstne literature pri nas bi bil prevod te knjige v slovenščino zelo dobrodošel in ne dvomim, da bi tudi pri nas uspešno opravila vlogo, ki ji jo je namenil avtor.

Igor Pribac

Ian Tattersall

THE FOSSIL TRAIL How we know what we think we know about human evolution

Oxford University Press,
New York in Oxford, 1995

Letos spomladi je pri Oxford University Press nekoliko nepričakovano izšlo delo enega najboljših poznavalcev evolucije hominidov in darwinističnega teoretika, Iana Tattersalla, z naslovom *Fosilna sled: kako vemo, kaj mislimo, da vemo o človeški evoluciji*.

Tattersall se je v tem delu lotil kočljivega predmeta na podoben zgodovinski način, kot se je, skupaj s kolegom iz American Museum of Natural History (v nadalje-

vanju AMNH) v New Yorku Nile-som Eldredgom (N. Eldredge in I. Tattersall, *The myths of human evolution*, New York, Columbia University Press, 1982), lotil svojega prvega obsežnejšega obračuna s paleoantropologijo. Na lahkoten in nevsiljiv način se je podal v zgodovino "lova na fosile", ob pripovedovanju te, skorajda družinske zgodbe pa osrednje dogajanje mimogrede osvetljuje z ideološkim ozadjem, v katerega je bilo vpeto, in s spremljajočimi teoretskimi konstrukti, ki so pogosto prej reflektirali in racionalizirali ideološko investicijo v "lov na fosile" kot pa fosile same. Delo je napisano izredno spretno, tako zelo, da šele na koncu opazimo, kako nas je Tattersall pravzaprav potegnil za nos: v resnici gre v delu ves čas za strogo teoretsko razpravo, lahkotna zgodovinska pripoved pa je samo retorični prijem, preko katerega naj se bralec – ne da bi vedel, kaj se dogaja – sooči s temeljnimi teoretskimi problemi paleoantropologije. Pri tem najbrž ni nepomembno, da se je Tattersall kot dolgoletni konzervator na Oddelku za antropologijo v AMNH preprosto moral naučiti večšine približevanja predmeta svojega preučevanja množicam, ki vsak dan prihajajo v muzej.

Strokovno vzeto je morebiti najbolj pomembno to, da evolucija hominidov niti ni Tattersal-lova ožja antropološka (ali primatološka) specializacija: dolga leta je namreč na Madagaskarju preučeval eno od skupin polopic ali nižjih primatov (prosimijev), in sicer lemurje. "Oddaljeni pogled" na evolucijo hominidov iz lemurske perspektive prinaša dvojno prednost: Tattersall je lahko razmeroma manj obremenjen s človeškim pogledom na lastni izvir – prav zares, nobenega razloga ni za to, da bi morali imeti evolucijo hominidov za drugačno od evolucije lemurskih oblik ali od evolucije nasploh, posebej ko gre za preučevanje mehanizmov evolu-

cije poljubne skupine organizmov; drugič, danes je med živečimi lemurji zelo malo morfoloških razlik – včasih so praktično neopazne – in vendar se lemurji diferencialno prepoznavajo kot pripadniki različnih vrst. To velja tudi za druge primare, na primer za pavijane, kar preprosto pomeni, da je le malo verjetno, da bi za hominide ne veljalo nekaj podobnega; iz tega, da je preživela ena sama vrsta iz rodu Homo, nikakor ne moremo sklepati, da v nekako petmilijonletni zgodovini plemena (ali poddružine), ki mu pripadamo, ni bilo cvetočih trenutkov, ko je hkrati in celo skupaj (tako rekoč z ramo ob rami) živelo več vrst hominidov iz različnih rodov, pa tudi iz istega roda (na primer *Paranthropus boisei* in *Homo ergaster*; *Homo habilis* in *Homo rudolfensis*; *Homo neanderthalensis* in *Homo sapiens*; itd.). Če skratka analiza fosilnega materiala nedvoumno kaže na to, da je treba poimenovati novo vrsto, potlej je načeloma nujno, da to tudi storimo in se ne oziramo na pomisleke, ki so praviloma razultat ideološkega precejšenja lastne pozicije v primerjavi z drugimi skupinami organizmov.

To je osnovno sporočilo Tattersallovega dela in to je morebiti tudi ena od najbolj "čistih" in teoretsko neoporečnih pozicij v paleoantropologiji nasploh. Če povzamem, potlej je delo neprisiljena in vsakomur dostopna zgodovinska bilanca fosilnih odkritanj, spodbud, ki so "lovce na fosile" vodile pri njihovem početju, teoretskih in ideoloških implikacij, ki so prispevale k razvoju humane paleontologije ali pa zavirale njen razvoj; in takšno je delo zato, ker se avtor ne skriva za svojo avtoriteto, ampak naravnost in brez pridržkov pove, kdo je in kakšen je njegov teoretski vložek v opravljeni obračun.

Iztok Saksida

Jean Baudrillard

LE CRIME PARFAIT

Editons Galilee, Pariz 1995

206 strani, cena: 139 FRF

“Popoln zločin je brezpogojno ustvarjanje sveta s postavljanjem vsega danega v ospredje, spreminjanje vseh naših dejanj in dogodkov v čisto informacijo – na kratko: končna rešitev, odtujena določitev sveta s kloniranjem realnosti in povnanjenjem reelnega s svojim dvojnikom.”

Jean Baudrillard (J. B.) to zapiše na 45. strani svoje nove knjige, ki je izšla v januarju 1995. Razdeljena je na dva dela. Popolnemu zločinu je dodana še Druga stran zločina. Zgodovina zločina je v umoru realnosti. Ne izginja stvarnost (le reel) v iluziji, ampak izginja iluzija v celostni realnosti (la realite integrale). Morda se na prvi pogled zgornja dva stavka zdita protislovna. Kako torej J. B. uporablja pojme, kot so iluzija, stvarnost, realnost, in seveda v čem je popoln zločin?

Pri razlagi iluzije se posluži enega največjih nemških filozofov 19. stoletja, Nietzscheja, in sicer njegovega pojmovanja volje do videza in nič. Obstaja nekaj močnejšega, kot je ljubezen, in to je iluzija. Obstaja nekaj močnejšega, kot sta seks in sreča, in to je ljubezen do iluzije. Staro filozofsko vprašanje, zakaj je nekaj in ne raje nič, se danes postavlja, zakaj je nič in ne raje nekaj. S tem obratom skuša avtor ponovno izboriti nekaj prostora mišljenju, ki je v današnjem, preveč urejenem in informacij prepolnem svetu izgubilo spontanost. Postalo je redka dobrina, prepovedana in prepovedujoča, ki se mora gojiti na skrivnem, po nekakšnih ezoteričnih pravilih. Eno takih pravil je

“politically correct”, ki omejuje sleherno medijsko razpravo. Morda je čas, da si zastavimo vprašanje o svetu in človeku. Antropocentrizem mora odmeti. Človek ni suveren. Ne prenašamo mi sveta, ampak svet prenaša nas. Nasproti tehniki je mogoče svet, ki se igra z nami, objekt, ki nas je zapeljal v igro moči, saj smo se znašli na njem, kot se znajde ljubljani na ljubečem. Um, ki prehaja v navideznost tehnike, postaja ena zadnjih prevar ne-uma. Svet ni več svet. Subjekt ni več gospodar svojih predstav, ampak manipulator objektivne ironije sveta. Objekt je postal odtujena privlačnost. Potujitev (Verfremdung) pomeni postati drugačen, tuj sebi, medtem ko je odtujitev (Entfremdung) stanje neposedovanja. Druga, izguba vsakršne spremenljivosti. Človek je brez identitete, potni list pa ostane za razliko identičen samemu sebi. Kaj se dogaja s stvarnostjo?

Ne živimo v iluziji, kjer stvarnost (le reel) najbolj manjka, ampak nasprotno: realnosti je preveč. Da bomo ločili stvarnost od realnosti, povejmo tole: stvarnost je iluzija drugega reda in jo lahko vzporejamo s Kantovim pojmom stvari na sebi (Ding an sich). Deziluzija nastane na morišču iluzije

sveta, na račun popolnoma stvarnega sveta – od tod izvira simulacija. Svet je radikalna iluzija, simulacija pa je iluzija znaka, ki se je izgubil na račun svojega delovanja. Na horizontu simulacije izgine svet, pa tudi vprašanja o njegovem obstoju ni več mogoče postaviti. Z ekrana ne izgine le reelno, ampak tudi podoba. Svet se izgubi v videzih, ki so sledi nebivajočega, sledi neprekinjenosti nič (nič sam pusti sledi v lastni neprekinjenosti). Ni volje, ni stvarnosti, ni nobene stvari. Nič je. Večna iluzija objekta, ki ni pojmljiv, in subjekta, ki verjame v pojem. Neprekinjenost sveta, označenega za nas, in sveta, ki je na skrivnem nič in ne pomeni nič. Med tema redoma ni dialektike. Še vedno nismo sposobni pristati na svet brez volje, vere in moči. Svet je izgubil skrivnost/skritost. Brez videzov bi bil svet popoln zločin, to je brez zločinca, žrtve in zločina. Popolnost je vedno kriminalnega značaja, kot je pri transparentnosti zla transparentnost sama zla. Kazen za popolnost je reprodukcija. Če so posledice zločina stalne, potem nimamo niti morilca niti žrtve, postala sta eno, kot sta postala subjekt in objekt eno. Nista več različna, ampak sta tuja in drugačna. Med njima ne vlada nepomirljivo nasprotje, ampak nezmožnost diskurza. Razredni boj je končan. Padli smo v najhujše možno barbarstvo.

Visoka definiranost jezika odgovarja najnižji stopnji označenosti smisla. Kot že v prejšnji knjigi Iluzija konca, J. B. uporablja tudi v Popolnem zločinu dognanja fizike in biologije, matematike in računalništva. Tako srečamo pojme, kot so realni čas, materija in antimaterija, nekaj o delovanju možganov, teorijo evolucije in virtualno realnost kot eno najpopularnejših vej računalništva. Zločin na srečo ni nikdar popoln, in tudi knjiga, o kateri beremo, ne. Že res, da trupla reelnega ni mogoče najti, pa zakaj bi nas stvari na sebi sploh

zanimale, če pa jih ne moremo videti in o njih ničesar vedeti, le to, da so. Zdi se, da J. B. nadaljuje z istega mesta, kot nam je svoje debele knjige pisal Kant: to je z mesta angela. Vseeno pa je knjiga J. B. bližja današnjemu bralcu, saj J. B. še zmeraj živi in piše o našem svetu; to morda ni pravi filozofski argument, pa vendar bolj privlačijo današnji avtorji kot nekrofilija dvatisočletne tradicije. Nepopolnost knjige, kar je očitno zaščitni znak založniške hiše Galilee, ki jo vodi Paul Verilio, je v tem, da nima bibliografije. V Popolnem zločinu bralec najde posredne in neposredne reference, a vedno brez izvira. Neposredno so omenjeni Nietzsche, Wittgenstein, Popper, Russell, Saussure, Heidegger, Kojève, Levi-Strauss, Canetti in še nekaj drugih. Prekajenemu knjižnemu molju so mogoče vse te reference že poznane, začetnik pa bi si rad ogledal tudi kakšno knjigo, iz katere avtor črpa svoje domislice. J. B. na dobrih dvesto straneh prehodi široke poljane miselnega sveta, in sicer od kvantne fizike, medijev in seksa do filozofije, Madonne in aida. Pri tem se poslužuje metaforičnega in mogoče celo prerazvezanega jezika za pojasnjevanje videnja sveta, kjer se tehnika posmehuje filozofiji. Kljub pesimizmu pa se knjiga da razumeti kot opozorilo na stvari, ki se dogajajo okrog nas. Če je sistem postal vse, potem ne bo ostalo nič. Če mišljenje ni postalo nič, potem bo kaj ostalo. Optimističen zaključek, kljub temu da se J. B. ob koncu knjige zapiše: I'll not be your mirror in se pri tem opira na Borgesa. Naj torej končam, kot sem začel. Tu je eden najlepših citatov, ki ga najdemo na začetku Druge strani zločina (str. 155):

"Z Virtualnostjo smo stopili ne le v dobo taljenja Realnega in Referenčnega, ampak tudi v dobo uničevanja Drugega.

To je enako etičnemu čiščenju, ki je zadelo ne le posamezno ljudstvo, ampak trdovratno prega-

nja vse oblike spremenljivosti/drugačnosti.

Oblike smrti, ki se združijo s terapevtsko krvoločnostjo.

Oblike obrazov in teles, ki jih preganja lepota kirurgija.

Oblike sveta, ki jih briše Virtualna realnost.

Oblike vsakogar, ki bodo nekega dne ukinjene s kloniranjem posameznih celic.

Preproste oblike drugega na poti razredčenja v večno komunikacijo.

Če je informacija na kraju popolnega zločina nasproti realnosti, je komunikacija na kraju popolnega zločina nasproti spremenljivosti/drugačnosti.

Več drugega: komunikacija.

Več sovražnika: pogajanje.

Več plenilca: gostoljubje.

Več negativnosti: absolutna pozitivnost.

Več smrti: nesmrtnost klona.

Več spremenljivosti: identiteta in razlika.

Več zapeljevanja: neločljivost spolov.

Več iluzije: hiperrealnost, Virtualna realnost.

Več skrivnosti: transparentnost.

Več usode.

Popoln zločin.

Klemen Fele

Veljko Rus (ur.)

SLOVENIJA PO LETU 1995 razmišljanja o prihodnosti

Fakulteta za družbene vede, Knjižna zbirka TEORIJA IN PRAKSA, Ljubljana, 1995

372 str.; cena: 300 SIT

Trenutni problem kulturnega razvoja postaja zaradi globalizacije nacionalnih ekonomij vse bolj pomemben element nacionalnih

strategij. Obstaja strah pred utoptivijo manjših nacij v globalnih ekonomskih in političnih tokovih, s tem pa se nam zastavlja vprašanje kulturne identitete. Naloga suverene države je zagotoviti kontinuiteto naroda kot kulturne skupnosti v sestavi civilne družbe. Tu pa se porajajo dvomi, saj je po mnenju nekaterih družboslovcev civilna družba po osamosvojitvi razpadla. Drži, da sedanja država še ni pravna država v polnem pomenu besede, kar pa pomeni, da kot taka ne spodbuja razvoja civilne družbe. V tem primeru velja predpostavka, da dokler nimamo pravne države, tudi civilne družbe ne more biti.

Zbornik vsebuje prispevke nekaterih najuglednejših slovenskih družboslovcev. Poudariti pa je treba, da je dejansko teža knjige na "razmišljanju" o prihodnosti, saj avtorji niso imeli nobene trdne metodološke opore, hkrati pa so bili podvrženi preseganju svojih strokovnih področij.

Prispevki se ukvarjajo z vizijo prihodnjega razvoja Slovenije. Kot celota tvorijo mozaik – dokaj vsestransko obravnavo vseh tistih akterjev in dejavnikov, ki bodo zelo verjetno odločilno vplivali na našo prihodnost.

Prvi del sestavljajo prispevki, ki skušajo opredeliti razvojne stal-

nice Slovenije. Ena od stalnic v slovenski zgodovini naj bi bila vloga slovenske inteligence. Ker smo se razvili kasneje kot večina evropskih narodov, nismo razvili svoje aristokracije, niti svoje buržoazije. Ta pomanjkljivost je lahko za prihodnost tudi velika prednost, saj je inteligenca tisti pravi vodilni sloj, ki omogoča visoko stopnjo modernizacije slovenske družbe, pa tudi kulturnopolitično avtonomijo slovenskega naroda. Vedeti moramo, da imamo najredkeje naseljeno ozemlje, kar je velika prednost za turizem, hkrati pa velika nevarnost, v primeru, če bi tujci začeli množično kupovati zemljo. Približevanje in združevanje z Evropo predstavlja za Slovence zelo velik problem. Zavedati se moramo, da bo z vstopom v EU Slovenija imela še dosti manjšo oz. manjvredno vlogo, kot jo je imela v Jugoslaviji, čeprav EU upošteva demokratična pravila. Ko govorimo o kulturni identiteti, moramo poudariti pomembno vlogo slovenskega jezika. Le-ta se je ohranil, kljub slovenski multikulturalnosti, kar zadeva bližnjo preteklost.

Družbenokulturne determinante Slovenije so po mnenju avtorjev enako pomembne kot družbenogospodarske oz. družbenopolitične determinante. V okviru tega se obravnava vrednostna usmeritev Slovencev. Po Janeku Musku je slovenski kulturni prostor polariziran na dve vrednostni usmeritvi: na zahodno in vzhodno vrednostno usmeritev. V vzhodnih populacijah prevladujejo hedonistične vrednote, v zahodnih pa postmaterialistične. Raznovrstnost, ki je prisotna v našem kulturnem prostoru, je vir večnih konfliktov, pa tudi priložnost za fleksibilno povezovanje in premoščanje zelo različnih kultur. Ob vsem tem pa se zastavlja vprašanje: Ali gre v Sloveniji res za anomijo, ali le za vrednostno zmedo? Vse kaže, da gre za vrednostno zmedo, kar je posledica premikov v vrednostnih usmeritvah.

Družbenopolitična zrelost slovenske države je predstavljena z vidika človekovih pravic. Po mnenju nekaterih bi bilo dobro, če bi se zavedali, da smo dosegli planetarni konsens o človekovih pravicah. Priznavanje človekovih pravic je največji dosežek sodobne civilizacije in nečesa takega nobena od velikih kultur ni do sedaj uveljavila. Kažejo se tudi alternativne možnosti za regulacije množičnih medijev kot instrumentov političnih strank oz. kot instrumentov civilne družbe. Naša napaka je bila mogoče v tem, da medijev nismo dovolj privatizirali. To so storili v drugih vzhodnoevropskih državah in so zato v tem pogledu pred nami. Vzpostavljen naj bi bil neke vrste vzajemni odnos med javno službo in klienti.

Slovenija dosega že dve tretjini standardov, ki veljajo za članice EU in prav zaradi tega mora imeti Slovenija za svoj cilj vključitev v EU. Pospešiti se mora razvoj človeškega kapitala, razvoj znanja v vseh njegovih oblikah od izobraževanja, informacijskih infrastruktur do prenosa tehnologij. Z razvojem lastnih infrastruktur moramo postati zanimivi za tuje in lastne naložbe v gospodarstvo. Pospešiti moramo razvoj domačega znanja in uporabo novih tehnologij. Se pravi gre za dvojno strategijo: odpiranje trgov in povečevanje konkurenčnosti na eni strani ter za razvoj infrastruktur, ki bodo usposabljele domače subjekte za uspešno konkurenco.

V sklepnem delu je govora o socio-ekonomskih dejavnih razvoja, kot tudi že zasnove strategij na tistih področjih družbenih dejavnosti, ki jih običajno uvrščamo pod skupni pojem državne blaginje. Nacionalni problem in hkrati tudi problem nacionalne strategije je celovito preoblikovanje šolskega sistema. V izobraževalnem sistemu obstaja strukturna luknja, ki se kaže v neobstoju preduniverzitetnega izobraževanja. Univerza sama ne more

urejati strahovitega pritiska srednješolcev na njene fakultete, zato je treba odpreti nove možnosti, ki delu generacije nudi postsekundarno in preduniverzitetno šolstvo. Ker ta možnost ne obstaja, se za srednješolce vgrajuje nov filter v obliki mature, ki je v bistvu represiven, ne pa spodbudni ukrep. Z uvedbo mature se avtomatično poveča represivni režim skozi vsa štiri leta srednješolskega pouka. Namesto da bi odpirali nove možnosti in širili ponudbo izobraževalnih programov, se zaostruje selekcija učencev. Selekcija je seveda najbolj pravična, če jo izvajamo na pozitivnem znanju, jasno pa mora biti, da bo s tem poudarek na kopičenju pozitivnega znanja, ne pa na ustvarjalnosti ali na sposobnosti uporabe tega znanja. Mogoče je napaka tudi v tem, da se za ureditev šolstva oz. izobraževanja zavzema samo šolski minister, ne pa tudi minister za delo, minister za gospodarstvo in drugi. Kar pa se tiče znanstveno-tehnološke dejavnosti, bi bilo za naše razmere kakovostneje in učinkoviteje, če bi se zavzemali za kakovostne raziskovalce, ne pa kakovostne raziskave.

Vsi objavljeni prispevki v knjigi so bili napisani za delavnico, ki jo je organiziral Center za evalvacijske in strateške študije ter financiralo Ministrstvo za znanost in tehnologijo. Pogrešiti je bolj podrobne podatke o avtorjih in njihovem delu.

Knjiga ima nenavaden naslov in skuša poudariti drugačen odnos do časa, ki je prevladoval v zadnjih petdesetih letih. Opuščamo mehanično pojmovanje časa in sprejemamo organsko pojmovanje časa. Prispevki vsebujejo obravnavo razvojnih problemov, kot tudi sugestije o tem, kako naj bi na te probleme reagirali, da bi bila zagotovljena zadostna integracija slovenske države in slovenskega naroda. Vsebina knjige je torej nekakšno preigravanje prihodnosti.

Prihodnosti pa ne pojmuje več kot nekakšno končno idealno stanje, ampak kot prazen prostor, ki ga polnimo z našo vsakodnevno dejavnostjo.

Boštjan Tušek

Danica Fink-Hafner

SLOVENSKO KMETIJSTVO IN EVROPA

Znanstveno in publicistično
središče, Ljubljana, 1995
168 strani

Po osamosvojitvi Slovenije je na področju kmetijstva prišlo do sprememb, prav tako kot na ostalih področjih. Kmetje se želijo otresti idej in vplivov Vzhodne Evrope in stremijo k idejam Srednje Evrope. Avtorica se je tega problema lotila širše. Knjiga je nastala kot rezultat raziskave "Uveljavljanje slovenskih interesov v EU. Primer kmetijske politike". Raziskava je obravnavala "evropeizacijo" prav iz zornega kota "evropeizirane" strani.

Prikaže nam, kako poteka oblikovanje evropskih kmetijskih politik, njihove posebnosti. Prikaže, kako lahko interesne skupine t.i. tretjih držav (kamor nekateri še vedno prištevajo tudi našo državo) vplivajo na procese oblikovanja kmetijskih politik, strukturo interesov v evropskem kmetijstvu in njihovo vlogo. Prikazan je politični pomen kmetijstva v EU in struktura evropske kmetijske poli-

tike, ali so slovenski akterji (vladni in nevladni) seznanjeni s skupno kmetijsko politiko in kako so svoje delovanje prilagodili procesom približevanja države EU. Kmetijstvo je eden ključnih problemov med sporazumi EU in postsocialističnimi državami Srednje in Vzhodne Evrope. Rešitev je popuščanje pri gospodarskih interesih na obeh straneh. Nadalje je govora o izkoriščenih in neizkoriščenih kanalih in možnostih vplivanja na evropsko politiko, v korist slovenskih interesov. Primerja tokove vplivanja, upošteva možna sodelovanja med vladnimi in nevladnimi akterji. Ugotavlja, v kolikšni meri je oblikovanje kmetijskih politik v Sloveniji kompatibilno s posvetovalno politično kulturo na področju oblikovanja evropskih kmetijskih politik. Ocenjeno je, da politiki nista kompatibilni. Ocenjeno je na podlagi empirične analize interesnega organiziranja na področju kmetijstva, razmerij med vladno in nevladno sfero pri nas in na podlagi odnosa vladnih akterjev do civilno družbenih organizacij. Za evropske države z dobro razvitim lobijem je značilno troje: obstoj velike skupine kmetov, ki je sposobna organizirati politični pritisk na akterje, učinkovita interesna organiziranost kmetov in vladno priznanje kmečkih skupin kot partnerjev pri oblikovanju kmetijske politike. Nato se osredotoča na značilnosti razprav o evropeizaciji slovenskega kmetijstva in o pogajanjih glede pridruženega članstva Slovenije v EU. Predstavljene so ocene iz empirične raziskave med predstavniki civilno družbenih organizacij in viri

rastočega evroskepticizma. Še posebej pa analizira izpostavljenost kmetijstva razcepljeni slovenski politični areni, saj kmetijske interese zastopajo Združena zveza Slovenije, Splošno združenje za kmetijstvo, Poslovno združenje prehrane in nekaj političnih strank (npr. SLS in SKD), in pa nevarnostim politizacije problemov evropskega povezovanja Slovenije.

Prikaže probleme in konflikte glede strategij evropskega povezovanja. Opozarja na stroške evropeizacije. Pojavlja se dilema, ali so Slovenci pripravljeni plačati te stroške. Potrebne so analize, ki bodo pretehtale možnosti koristi in stroškov na večih področjih: gospodarskem, političnem, socialnem, ekološkem.

Avtorica dodaja prilogo, v kateri so zbrani statistični podatki o kmetijstvu v EU in o kmetijstvu novih članic te unije. Dodan je tudi prikaz stanja v slovenskem kmetijstvu in primerjave z drugimi državami.

Teme so trenutno zelo aktualne, vsakodnevno jim lahko sledimo preko medijev. Tu pa so zbrane na enem mestu za tiste, ki bi radi imeli boljši pregled nad problematiko. Knjiga nudi odgovore na različna možna vprašanja, ki se postavljajo ob teh temah. Hkrati predstavlja dobro osnovo za vse tiste, ki se želijo še bolj poglobiti v te probleme ali jih celo reševati. Ponudi dejstva, na katerih lahko dalje gradijo svoja razmišljanja in raziskovanja. Knjiga naj bi bila zanimiva tudi za bralce iz drugih držav, predvsem poglavja, ki kažejo naše gledanje na evropeizacijo.

Beti Vouko

zusammenfassungen

povzetki

abstracts

POVZETKI

Mitja Velikonja
MITOLOGIJA SREDNJE EVROPE
(povzetek)

Srednja Evropa je geografsko težko opredeljivo področje, na katerem so se v preteklosti križali mnogi različni, celo nasprotujoči si politični koncepti. Mitološke imaginarije tam živečih narodov so obvladovali in še obvladujejo *mit o kulturnem narodu, habsburški mit in mit o časovno-prostorski prehodnosti*. Poleg teh soobstaja še množica drugih mitov, npr. osvoboditeljskih. Članek analizira tri najvidnejše mite in njihovo zgodovinsko (ne)osnovanost. Po vrsti: kultura naj bi tem malim narodom predstavljala emancipacijsko, narodnoubuditeljsko in politično silo v boju z mogočnejšimi sosedmi. Pogosti so spomini na zlato francjožefovsko dobo, na mitizirani čas sožitja in spokojnosti. Dalje, srednjeevropske družbe naj bi bile stalno v nekakšnem prehodnem obdobju in na prepričanem prostoru, kar je v zgodovini in v sedanjosti postalo hvaležno opravičilo vedno novim spremembam političnih sistemov oz. jim je zagotavljalo legitimnost. Zgodovinska dejstva kažejo na neosnovanost takšnih mitskih predstav Srednjeevropejcev, na njihove manj privlačne, pozabljene, temne plati. Toda takšna zgodovinska preverjanja praviloma ne morejo omajati teh globoko zakoreninjenih mitoloških samopredstav.

Ključne besede: *politična mitologija, srednja Evropa*

Tonči Kuzmanič
**POLITIČNI EKSTREMIZEM
POD SLOVENCI:
SNS OD TIGRA DO PAPIRJA**
(povzetek)

Namen avtorjevega prispevka je podroben prikaz nekaterih elementov "mikrofizike" delovanja Jelinčičeve Slovenske nacionalne stranke od njenega nastanka in postavitve do razcepa. Poudarek je na samem materialu. Na avtorjevi strani je predvsem drobnogled, bogato empirično gradivo pa je tisto, ki govori dovolj že samo zase. Avtor skuša SNS dojeti znotraj prisposodbe "inkubatorja", ki je v nekem določenem trenutku

razvoja na Slovenskem omogočil zbiranje, dozorevanje in kristalizacijo tendenc znotraj nacionalističnega, šovinističnega, mačističnega in rasističnega družbenega diskurza. V trenutku, ko se je ta proces izčrpal, ko so se ideje izpele, se je inkubator razletel in sta nastopila dva nova procesa: oblikovanje dosledno ekstremističnih strankarskih projektov izven SNS (Lap, Klavs, Gerlanc, Štorman, Poljšak..., vse to so nekoč bili Jelinčičevi možje!) po eni ter "socializiranje" same SNS, njena ustalitev, udomačitev, stabiliziranje in poskus participacije pri t.i. "pravem nacionalizmu", v smislu parlamentarno in javnomnenjsko bolj sprejemljivega projekta na drugi strani.

Ključni pojmi: *analiza politik, ekstremizem, politične stranke*

Janek Musek
**PRISPEVEK PSIHLOGIJE K RAZVOJU
KOGNITIVNE ZNANOSTI:
VLOGA KOGNITIVNE PSIHLOGIJE**
(povzetek)

Članek tematizira prispevek psihologije k kognitivni znanosti. Opiše, kako je kognitivna psihologija uspela uspešneje kot druge usmeritve rešiti problem organiziranosti in celovitosti duševnega delovanja ter problem nezavedne duševnosti. Ob prvem problemu se dotakne vprašanj kognitivnega vodenja obnašanja in osebnosti prek kognitivnega urejanja, sheme, atribucije in slogov. Z gledišča kognitivne psihologije obravnava tudi čustva in vprašanje samopodobe ter njene referenčne funkcije. Pri problemu nezavednega je obdelano vprašanje kognicijskega nezavednega, ki odstopa od klasičnih psihoanalitičnih modelov.

Ključni pojmi: *kognitivna znanost, kognitivna psihologija, psihologija osebnosti, nezavedni kognicijski procesi*

Darja Kobal-Palčič

KOGNITIVNA PSIHOLOGIJA SKOZI TEORIJO SAMOPODOBE

(povzetek)

Članek obravnava nekatera spoznanja novejših kognitivnih psihologij, ki temeljijo na preučevanju tistih psihičnih entitet, na katere je tradicionalna kognitivna psihologija vseskozi pozabljala. To so: emocionalno – kognitivno, individualno – družbeno in zavestno – nezavedno. Pri tem se sestavek osredotoča na pojav, ki je v psihologiji osebnosti poznan že desetletja, v literaturi o kognitivizmu pa se pojavi šele konec 70-let – samopodoba. Zdi se namreč, da je prav samopodoba tista prvina, s katero je moč omenjene entitete združiti in prevrednotiti razumevanje kognitivnega ter se tako končno znebiti okostenelega pojmovanja spoznavnega kot zavestnega dejanja individuuma.

Ključni pojmi: *kognicija, kognitivna psihologija, samopodoba, emocije, kognitivno nezavedno, družbeni odnosi*

Olga Markič

KOGNITIVIZEM IN KONEKCIONIZEM – DVA PRISTOPA V KOGNITIVNI ZNANOSTI

(povzetek)

Dosežki v formalni logiki in razvoj računalništva so bistveno prispevali k razvoju kognitivne znanosti. Jedro tega interdisciplinarnega področja je bil kognitivizem, pristop, ki je temeljil na računalniški metafori. Za razliko od behaviorizma, kjer je razlaga temeljila le na relacijah med dražljaji iz okolice organizma in reakcijami organizma na te dražljaje, se kognitivizem sklicuje na notranji kognitivni sistem in na mentalna stanja, ki imajo vzročno vlogo znotraj sklopa vzročnih relacij. Spoznavne funkcije lahko modeliramo s simbolnimi modeli, saj je tako kognicija kot računalniški program komputacija, manipulacija s simboli. Konec 80-tih let se je uveljavil drugačen pristop, nevronske mreže oziroma konekcionizem, ki se zgleduje pri delovanju možganov. Zastavlja se vprašanje, v kakšnem odnosu je novi pristop do kognitivizma in kakšen je njegov prispevek k razlagi spoznavanja.

Ključni pojmi: *kognitivna znanost, konekcionizem, kognitivizem*

Andrej Ule

ZAVEST IN FIZIČNA STVARNOST

(povzetek)

Sestavek analizira pojem zavesti in poskuša najti tiste njene dimenzije, ki omogočajo njeno povezavo s fizikalno stvarnostjo. Razlikuje “zavest o nečem”, “zavest nekoga” in “zavestnost kot doživljaj” (fenomenalna zavest). Le zadnja omogoča določeno analogijo s fizikalno stvarnostjo, in sicer s kvantnomehanskimi stanji (koherenca, celostnost, alokalnost, suma potencialov in alternativ). Odklanja pa tezo, da je zavest kot takšna kvantnomehansko stanje možganov ali v njih.

Ključni pojmi: *filozofija zavesti, fenomenologija, Ludwig Wittgenstein, kvantne teorije zavesti*

Artur Štern

KOGNICIJSKA INTENCIONALNOST V ETIKI

(povzetek)

Vrstni pridevnik *kognicijski* se zdi za označbo konceptualnega področja kognicije primernejši od pridevnika *kognitiven*, katerega pomen, da je namreč nekaj spoznavno, je v bistvu trivialen. *Kognicijsko* je psihološki aspekt tistega, kar se v gnoseologiji imenuje *racionalno*. Od tod izhaja prvo vprašanje v okviru pričujočega članka: kaj igra pri moralnem odločanju poglavitno vlogo – razum ali emocije? Naslednje in hkrati tukajšnje osrednje vprašanje se glasi: ali vsakršna oblika intencionalnosti zadostuje kriterijem, po katerih je dejanje lahko označeno kot moralno, ali pa mora biti za njihovo izpolnitev intencionalnost tudi kognicijska? Obstajata dve skupini odgovorov nanj, in obe tudi predstavljamo. Zadnje vprašanje obravnava intencionalnost z naslednjega vidika: ali je ta zadostni pogoj za moralnost, ali pa je samo potrební pogoj zanjo – oziroma morda, kot bi šel argument mysticizma, ni ne eno ne drugo in celo niti nepotrebna ne – temveč jo naravnost onemogoča.

Ključni pojmi: *kognitivna znanost, kognicija, etika*

Igor Jerman

**OSNOVE SPOZNAVANJA V LUČI
NOVE BIOLOGIJE**

(povzetek)

Mnogi biologi in drugi znanstveniki so pričani, da je življenje osnovano na statističnem redu molekularnih gibanj. Toda neredki biologi in fiziki začenjajo spoznavati, da življenje označuje povsem drugačen red, red koherentnega bioelektromagnetnega polja. To izhaja iz teoretičnih študij Fröhlicha, del Giudiceja, Hameroffa in drugih, kot iz empiričnih del Poppa, Smitha, Pollocka in drugih. Po pogledih nove biologije se spoznanje ne osnuje šele v možganih, temveč že na ravni molekul. Tu ne gre za zavest v našem smislu besede, vendar gre vseeno za neko definitivno kognicijsko sposobnost. Ta primarna molekularna percepcija se nato prenese skozi pomnoževalni kaskadni sistem do možganov in tako postane kolektivna molekularna lastnost. Spoznanje je torej zvezno od molekul do možganov.

Ključni pojmi: *red življenja, koherentno bioelektromagnetno polje, spoznanje, percepcija, nova biologija*

Mitja Peruš

**TEORIJE KOMPLEKSNIH SISTEMOV
KOT OSNOVA KOGNITIVNE
ZNANOSTI**

(povzetek)

V prvem delu podajam pregled aktualiziranih in razširjenih osnovnih tez moje knjige *Vse v enem, eno v vsem*. Novejša dognanja poudarjajo pomen zvez med nevronskimi, virtualnimi in kvantnimi koherentnimi procesi, posebno glede vprašanj zavesti in mistične transcendence. V drugem delu se odzivam na kritike moje knjige in smernic razvoja kognitivne znanosti. Predstavljam razne sobivajoče ravni psihofizične simetrije z različnimi stopnjami celovitosti.

Ključni pojmi: *(atraktorske) nevronske mreže, zavest, spomin, kvantna koherenca, simetrija, kognitivna znanost*

Susanne Maurer

**ŽENSKA GIBANJA IN FEMINISTIČNA
ZNANOST V ZRN**

(povzetek)

Internacionalno in intranacionalno osredinjeno obravnavanje vprašanja pomena pojma "spol" je različno. Če že ni centralna kategorija, se "spolu" posveča vse več pozornosti, ne le kot subjektu politične prakse, ampak tudi v kontekstu znanosti, filozofije in teoretičnih procesov. Članek skuša opisati nekatere smeri in probleme razvoja, ki so značilni za področje gibanj ženske emancipacije in feministične teorije v Nemčiji. Različni viri in korenine teh gibanj je potrebno priznati in upoštevati: potrebe, interese in želje, ki prispevajo k feministični teoriji. Obravnavana so vprašanja fundamentalizma v feminističnih kontekstih in avtorica v prispevku poudarja tudi vprašanje solidarnosti glede na razlike med ženskami, v internacionalnem in intranacionalnem merilu.

Ključni pojmi: *študije spolov, feminizem v ZRN, ženska politika*

Cornelia Füssenhauser, Gabriele Stump

ŽENSKA IN ZDRAVJE

(povzetek)

Tradicionalni koncepti raziskave javnega mnenja in družbene epidemiologije so zanemarili dejstvo, da je definicija "boleznih" in "zdravja" povezana s spolom. Feministične raziskave o zdravju žensk kažejo na to, da so definicije boleznih in zdravja koncepti, ki so različni za moške in ženske in povezani s celotno družbo. To vodi do posledic za profesionalce, ki delajo na medicinskem kot tudi na družbenem področju: postavlja se vprašanje, če ženske potrebujejo različne oblike medicinskega ali terapevtskega zdravljenja in kako je potrebno razumeti prevencijo s stališča spola.

Ključni pojmi: *študije spolov, feminizem, zdravje žensk, medicinski diskurz*

Irena Žagar

LIK ŽENSKÉ V SLOVENSKIH LJUDSKIH PRAVLJICAH

(povzetek)

Članek obravnava nekaj značilnosti lika ženske v slovenskih ljudskih pravljičah. Pokaže na primere, kjer so obravnavani prehod v puberteto, poroka, odrasle ženske in starke ter različne stereotipne vloge, ki jih pravljičice nadenejo ženskam. Značilno je dvomno in ambivalentno prikazovanje žensk, ki izhaja iz patriarhalnih razmerij in značilne srednjeevropske mitologije.

Ključni pojmi: *sociologija kulture, študije spolov, pravljičice, podoba ženske*

Barbara Vrečko

VLOGA JAVNOSTI PRI ODLOČANJU O ZADEVAH VARSTVA OKOLJA

(povzetek)

Članek izhaja iz hipoteze, da je danes moč doseči učinkovito varstvo okolja le z ustvarjanjem širokega družbenega konsenza tako o ciljih kakor tudi o sredstvih varstva okolja. Pri tem avtorica poudarja pomembno vlogo sodelovanja javnosti pri odločanju o zadevah varstva okolja, ki lahko bistveno prispeva k ustvarjanju takšnega konsenza. Na kratko je orisana in kritično obravnavana vloga javnosti v zakonodajnem, upravnem postopku, postopku presoje vplivov na okolje in v postopku načrtovanja posegov v okolje kakor tudi možnosti neformalnih oblik sodelovanja in vplivanja na odločanje o zadevah varstva okolja v Sloveniji.

V zaključku avtorica opozarja, da udeležba javnosti v postopkih odločanja o zadevah varstva okolja ni zgolj instrument za reševanje okoljevarstvenih problemov, temveč predstavlja obliko participativne demokracije, ki nam daje možnost, da aktivneje sodelujemo ter vplivamo na sprejemanje odločitev na vseh področjih našega življenja.

Samo Škrbec

GENETSKA EROZIJA

(povzetek)

Ljudje so pridobivali rastline za svojo prehrano tisočletja preden je znanost genetike vzela stvari v svoje roke. Sinteza naravnih okoliščin in človekove intervencije je ustvarila za našo prehrano genetsko različnost izjemnih razsežnosti. S pojmom hibridov v času zelene revolucije se je svetovna preskrba s hrano soočila s prvim valom genetske erozije.

Patentiranje rastlin in genetskega materiala naj bi proces omejil, vendar ga je le še bolj pospešil. Genetska erozija je prvi člen v prehranjevalni verigi nevarno porušila in procesa še ni konec.

ABSTRACTS

Mitja Velikonja

MYTHOLOGY OF CENTRAL EUROPE

(abstract)

Geographically, Central Europe is a difficult to determine region where numerous and even conflicting political concepts met in the past. Mythological imagination of the local nations has been pervaded by the myth of the cultured nation, the Habsburg myth and the myth of the temporal and spatial openness. In addition to this, numerous myths exist, such as those of liberation. The article analyses three most widely spread myths and their historical (un)justification. Firstly, culture is supposed to be understood by these small nations as an emancipating, national and political force in the struggle against their stronger neighbours. Memories of the golden era of Franz Joseph, this mythicised time of harmony and tranquillity, are often revoked. Moreover, the Central European societies seem to be in an eternal transition period on a wind-beaten plateau, which has become a useful excuse for a succession of changes in political systems of the past and present, rendering them legitimate. Historical facts point to the lack of the foundation of these Central European mythical ideas, to their less attractive, forgotten and dark sides. But as a rule, such historical examination cannot shatter these deeply rooted mythological ideas.

Keywords: *political mythology, Central Europe*

Tonči Kuzmanič

**POLITICAL EXTREMISM
AMONG SLOVENES:
SNS FROM TIGER TO PAPER**
(abstract)

The article attempts to present a detailed review of some “microphysics” elements of the activities of Jelinčič’s Slovene National Party (SNS) from its foundation and setting-up to its split-up. A special emphasis is laid on the material itself. The author’s main tool is a lens, while the empirical material speaks for itself. The author attempts to grasp at SNS in its role of an “incubator” which in a certain moment of Slovenia’s development facilitated the collecting, maturation and crystallisation of tendencies within the nationalist, chauvinist, machist and racist social discourse. In the moment when this process stopped, when these ideas ran dry, the incubator split and two new processes started: the formation of consistently extremist party projects outside SNS (Lap, Klavs, Gerlanc, Štorman, Poljšak, who once were all Jelinčič’s men) and the “socialisation” of the SNS party itself, its stabilisation and an attempt at the participation in “proper nationalism” in the form of a project which would be more acceptable in the parliament and for the public.

Keywords: *policy analysis, extremism, political parties*

Janek Musek

**THE CONTRIBUTION OF PSYCHOLOGY
TO THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE
SCIENCE:
THE ROLE OF COGNITIVE PSYCHOLOGY**
(abstract)

The article discusses the contribution of science to cognitive science. It describes how, unlike other branches of science, cognitive psychology has been successful in solving the problem of the organisation and entirety of psychological functions and the problem of unconscious psyche. With regard to the first problem, the article touches upon the issues of the cognitive control of behaviour and personality with the means of the cognitive arrangement, scheme, attribution and style. From the point of view of cognitive

psychology, the article also discusses emotions and the question of self-image and its function as a point of reference. The discussion of the problem of the unconscious includes the issue of the cognitive unconscious which differs from typical psychoanalytical models.

Keywords: *cognitive science, cognitive psychology, the psychology of personality, unconscious cognitive processes*

Darja Kobal-Palčič

**COGNITIVE PSYCHOLOGY ACCORDING
TO THE THEORY OF SELF-IMAGE**
(abstract)

The article discusses some of the recent findings of cognitive psychology based on the study of those psychological entities which were ignored by traditional cognitive psychology. These are: the emotional – cognitive, individual – social and conscious – unconscious. In this, the article concentrates on the phenomenon which has been well known in psychology for decades, while it appeared in the literature on cognitivism only in the late 1970s – the self-image. It is evident that the self-image is the element which can be employed for the joining of the aforementioned entities and the re-evaluation of the understanding of the cognitive, thus finally eliminating the inflexible understanding of the cognitive and conscious action of an individual.

Keywords: *cognition, cognitive psychology, self-image, emotions, the cognitive unconscious, social relations*

Olga Markič

**COGNITIVISM AND CONNECTIONISM –
TWO APPROACHES OF COGNITIVE
SCIENCE**
(abstract)

The achievements of formal logic and computer development have made a considerable contribution to the development of cognitive science. The nucleus of this interdisciplinary sphere has been cognitivism, an approach based on a computer metaphor. Unlike behaviourism, where explanation is based on the relations between

the impulses from the surroundings of an organism and its reactions to these, cognitivism is focused on the inner cognitive system and mental states which play a causal role within causal relations. Cognitive functions can be modelled on symbols, for both cognition and computers represent a computing programme which manipulates with symbols. In the late 1980s a different approach became widely used, neuron networks or connectionism, which is based on the operation of the brain. With this, a new question appears, namely, what approach towards cognitivism is employed and what it contributes to the explanation of cognition.

Keywords: *cognitive science, connectionism, cognitivism*

Andrej Ule

CONSCIOUSNESS AND PHYSICAL REALITY

(abstract)

The article analyses the concept of consciousness and attempts to detect those of its dimensions which establish a connection with physical reality. It distinguishes between the “consciousness about something”, the “consciousness of somebody” and “consciousness as an experience” (awareness, phenomenal consciousness). Only the latter is to a certain extent analogous with the physical reality through the means of quantum mechanical states (coherence, entirety, alocality, the sum of potentials and alternatives). But the author does not agree with the thesis that consciousness as such is a quantum mechanical state of or in the brain.

Keywords: *the philosophy of awareness, phenomenology, Ludwig Wittgenstein, the quantum theories of awareness*

Artur Štern

COGNISTIC INTENTIONALITY IN ETHICS

(abstract)

The term *cognistic* is being proposed as a proper adjective of the noun *cognition*, whenever one speaks in conceptual terms of it and not in

the trivial sense of something being cognitive, i. e., cognizable. *Cognistic* is the psychological counterpart of what is within the field of gnoseology called *rational*. Thus the first question that the article deals with is related to the capital agency of moral deeds – whether it is reason or feelings. The next and at the same time the central question herein is whether any kind of intentionality suffices for the deed to be treated as moral, or does the intentionality also have to be cognistic. There are two possible sets of answers to it, both of which are presented here. The last question is whether intentionality itself is a sufficient condition for a deed to be called moral, or is it just a necessary condition – or else, for that matter, as mysticism could assert, it is neither sufficient nor necessary, and not even redundant – but truly inhibiting.

Keywords: *cognitive science, cognition, ethics*

Igor Jerman

THE BASIS OF KNOWING IN THE LIGHT OF THE NEW BIOLOGY

(abstract)

Many biologists and other life scientists are convinced that life is based on the statistical order of molecular movements. Yet, many biologists and physicists are beginning to comprehend that life is characterized by completely different order, based on a coherent bioelectromagnetic field. This is evident from the theoretical work of Fröhlich, del Giudice, Hameroff and others as well as from the empirical work of Popp, Smith, Pollock etc. In the light of the new biology conscious knowledge is not formed only in the brain, but already in small receptive molecules in the senses. It is not consciousness according to our human understanding, but still it has some cognitive capacity. This primary molecular perception is transmitted through a huge amplification cascade system to the brain and thus becomes collective at the molecular level. Knowledge and perception are thus continuous from molecules up to the level of the brain.

Keywords: *order of life, coherent bioelectromagnetic field, consciousness, perception, new biology*

Mitja Peruš

**THEORIES OF COMPLEX SYSTEMS AS
THE BASIS OF COGNITIVE SCIENCE**

(abstract)

In the first part, an overview of actualized and expanded basic ideas of a work by same author, entitled *All in One, One in All*, is given. New findings emphasize the importance of relations between neural, virtual and quantum coherent processes, especially regarding the questions of consciousness and mystical transcendence. In the second part, the author responds to the critics of his work and of the guidelines of the development of cognitive science. Various coexistent levels of the psychophysical symmetry with different degrees of holism are presented.

Keywords: *(attractor) neural networks, consciousness, memory, quantum coherence, symmetry, cognitive science*

Susanne Maurer

**WOMEN'S MOVEMENTS AND
FEMINIST SCIENCE IN THE FEDERAL
REPUBLIC OF GERMANY**

(abstract)

Internationally and intranationally focused discussion of the significance of one's gender varies. If the gender is not a central category, at least paid increasing attention is paid to it not only as a subject of the political practice but also within the context of science, philosophy and theoretical processes. The article attempts to describe certain trends and problems of development, which are typical of the sphere of the women's emancipation movements and feminist theory in Germany. Various sources and the roots of these trends must be recognised and considered: needs, interests and desires contributing to the theory of feminism. The issues discussed are related to the fundamentalism in feminism and the author points out the question of solidarity concerning the international and intranational differences between women.

Keywords: *gender studies, feminism in the Federal Republic of Germany, women's politics*

Irena Žagar

**FEMALE FIGURE IN SLOVENE FOLK
TALES**

(abstract)

The article discusses several characteristics of the female figure in Slovene folk tales. It presents examples of the transition to puberty, of marriage, adult and aged women and various stereotypical roles assigned to women in fairytales. The two-sided and ambivalent presentation of women, originating in patriarchal relationships and typical Central European mythology, is characteristic of this genre of literature.

Keywords: *sociology of culture, gender studies, fairytales, female figure*

Barbara Vrečko

**THE ROLE OF PUBLIC IN DECISION-
MAKING CONCERNING THE
ENVIRONMENT PROTECTION**

(abstract)

The article's point of departure is the hypothesis that in the present, it is possible to achieve a high level of the environment protection only by creating a wide social consensus both regarding the goals and the means of the protection of the environment. The author emphasises the significant role of the participation of the public in decision-making concerning the matters of the environment protection, which can make an essential contribution to the creating of such consensus. She proceeds by giving a short and critical description of the role of the public in the legislative and administrative procedure, the procedure of evaluating the impact on the environment and in the procedure of planning any kind of activity in the environment, and in creating the possibilities for informal forms of participation in and influence on the decision-making concerning the environment protection in Slovenia.

The author concludes by pointing out that the participation of the public in the procedures of decision-making concerning the environment is not merely an instrument for the solving of environmental issues, for it also represents a form of participation democracy, which gives us an opportunity for active participation in and for influence on decision-making in all spheres of life.

Samo Škrbec

GENETIC EROSION

(abstract)

People had exploited plants for their nutrition for millenia before the science of genetics took over. The synthesis of the natural conditions and human intervention has created a genetic diversity of immense dimensions. The phenomenon of hybrids in the period of genetic revolution faced the global food supply with the first wave of genetic erosion.

The patenting of plants and genetic material should have limited this process, but instead, it merely accelerated it. Genetic erosion caused a dangerous destruction of the first link in the food chain and the process has still not stopped.

ZUSAMMENFASSUNGEN

Mitja Velikonja

MYTHOLOGIE MITTELEUROPAS

(Zusammenfassung)

Mitteleuropa ist geographisch gesehen ein schwer definierbares Gebiet, auf welchem sich in der Vergangenheit viele unterschiedliche, ja sogar widersprüchliche politische Konzepte kreuzten. Die mythologischen Imaginationen der dort lebenden Völker beherrschten und beherrschen noch heute den Mythos über eine Kulturnation, den Habsburger-Mythos und den Mythos der zeitlich-räumlichen Durchgängigkeit. Neben diesen bestehen noch eine Reihe anderen Mythen, zum Beispiel der der Befreiung. Die Abhandlung analysiert die drei sichtbarsten Mythen und ihre historische (Un-)Fundiertheit. Der Reihe nach: Kultur sollte für diese kleinen Völker eine emanzipierte, national-erweckende und politische Macht im Kampf mit den mächtigeren Nachbarn sein. Mehrfach kommen Erinnerungen an die goldenen Zeiten Franz-Josephs hoch, an die mystizistische Zeit des Miteinanders und der Gelassenheit. Außerdem, die mitteleuropäischen Gesellschaften sollten ständig in irgendeiner Übergangszeit und in einem Durchzugsraum sein, was in der Geschichte und in der Gegenwart stets eine dankbare Entschuldigung der immer wieder neu entstehenden Veränderungen der politischen Systeme wurde, beziehungsweise

ihnen Legitimität sicherte. Die historischen Tatsachen deuten auf eine Unfundiertheit solcher mythischen Vorstellungen der Mitteleuropäer, auf ihre weniger anziehenden, vergessenen, dunklen Seiten. Jedoch können solche historischen Überprüfungen in der Regel nicht diese tief verwurzelten mythologischen Selbstdarstellungen ins Wanken bringen.

Schlüsselwörter: *Politische Mythologie, Mitteleuropa*

Tonči Kuzmanič

POLITISCHER EXTREMISMUS

UNTER DEN SLOWENEN:

SNS, VOM TIGER ZUM PAPIERTIGER

(Zusammenfassung)

Die Absicht der Abhandlung des Verfassers ist eine exakte Darstellung einiger Elemente der "Mikrophysik" der Tätigkeit der Slowenischen Nationalpartei (SNS) Jelinčičs, von ihrer Entstehung und Aufstellung bis zur Spaltung. Die Betonung liegt auf eigenem Material. Auf der Seite des Verfassers steht vor allem ein Mikroskop, ein reicher empirischer Stoff ist aber jener, welcher schon für sich selber spricht. Der Verfasser versucht die Partei SNS innerhalb des Sinnbildes eines "Inkubators" zu begreifen, welcher in einem bestimmten Augenblick der Entwicklung Sloweniens ermöglichte, die Reifung und die Kristallisierung der Tendenz innerhalb des nationalistischen, chauvinistischen, machistischen und rassistischen gesellschaftlichen Diskurses zu sammeln. In dem Moment als sich dieser Prozeß erschöpfte, die Ideen ausgingen, zerfiel dieser Inkubator und es traten zwei neue Prozesse auf: Die Gestaltung der konsequent extremistischen Parteiprojekte außerhalb der SNS (Lap, Klavs, Gerlanc, Štorman, Poljšak ..., alle diese Leute waren einst Jelinčičs Leute!) auf der einen Seite und die "Sozialisierung" der SNS selbst, ihre Stabilisierung, Domestizierung, Stabilisierung und der Versuch der Partizipation bei dem sogenannten "echten Nationalismus", im Sinne eines von der parlamentarischen und der öffentlichen Meinung mehr annehmbaren Projekts auf der anderen Seite.

Schlüsselwörter: *Analyse der Politik, Extremismus, politische Parteien*

Janek Musek

**BEITRAG DER PSYCHOLOGIE
ZUR ENTWICKLUNG KOGNITIVER
WISSENSCHAFT: DIE ROLLE DER
KOGNITIVEN PSYCHOLOGIE**

(Zusammenfassung)

Die Abhandlung thematisiert den Beitrag der Psychologie zu den kognitiven Wissenschaften. Es wird beschrieben, wie die kognitive Psychologie erfolgreicher als andere Richtungen die Probleme der Organisation und die Ganzheitlichkeit der psychischen Tätigkeit und die Probleme der unbewußten Psyche erzielt hatte. Beim ersten Problem werden die Fragen der kognitiven Leitung des Benehmens und der Persönlichkeit über das kognitive Ordnen, Schema, Attribution und Einvernehmen berührt. Die Beispiele der kognitiven Psychologie behandeln die Gefühle und Fragen des Selbstbildnisses wie auch ihrer Referenzfunktionen. Bei dem Problem des Unbewußten wurde die Frage des kognitiven Unbewußtseins bearbeitet, welches von den klassischen psychoanalytischen Modellen abweicht.

Schlüsselwörter: *Kognitive Wissenschaft, kognitive Psychologie, Psychologie der Persönlichkeit, unbewußte Kognitionspsychologie*

Darja Kobal-Palčič

**KOGNITIVE PSYCHOLOGIE DURCH
DIE THEORIE DES SELBSTBILDNISSES**

(Zusammenfassung)

Der Abriss behandelt einige Erkenntnisse der neueren kognitiven Psychologie, die auf den Studien jener psychischen Entitäten fundieren, welche die traditionelle kognitive Psychologie ständig vernachlässigt hat. Dies sind: die emotionell-kognitive, die individuell-gesellschaftliche und die bewußt-unbewußte. Dabei konzentriert sich der Aufsatz auf eine Erscheinung, die in der Persönlichkeitspsychologie schon jahrzehntelang bekannt ist, in der Literatur des Kognitivismus aber erst gegen Ende der siebziger Jahre erscheint – das Selbstbildnis. Es scheint, daß gerade das Selbstbildnis jener Grundstoff ist, mit welchem die erwähnten Entitäten zu vereinigen und das Verstehen des kognitiven zu bewerten sind um somit endlich von der verknöcherten Erfassung des Erkenntlichen als der bewußten Tat des Individuums wegzukommen.

Schlüsselwörter: *Kognition, kognitive Psychologie, Selbstbildnis, Emotionen, kognitives Unbewußtsein, gesellschaftliche Beziehungen*

Olga Markič

**KOGNITIVISMUS UND
KONNEKTIONISMUS – ZWEI
ERSCHEINUNGEN IN DER
KOGNITIVEN WISSENSCHAFT**

(Zusammenfassungen)

Die Errungenschaften in der formalen Logik und die Entwicklung des Computerwesens oder der elektronischen Datenverarbeitung trugen wesentlich zur Entwicklung der kognitiven Wissenschaft bei. Der Kern dieses interdisziplinären Bereichs war der Kognitivismus, eine Erscheinung, welche auf der Computermetapher fundiert. Zum Unterschied vom Behaviorismus, wo die Erklärung nur auf den Relationen zwischen den Umgebungsreizen des Organismus und den Reaktionen des Organismus auf diese Reaktionen fundierte, beruft sich der Kognitivismus auf das innere kognitive System und auf die mentalen Zustände, die eine grundlegende Rolle innerhalb des Gefüges der grundhaften Relationen haben. Die Erkennungsfunktionen kann man durch symbolische Modelle modellieren, denn die Kognition ist so als ein Computerprogramm der Komputation, eine Manipulation mit Symbolen zu verstehen. Ende der achtziger Jahren machte sich eine andere Erscheinung breit, die der neutronischen Netze beziehungsweise der Konnektionismus, der sich an die Gehirntätigkeit anlehnt. Es stellt sich die Frage, in welchem Verhältnis die neue Erscheinung zum Kognitivismus und wie ist sein Beitrag zur Auslegung der Erkenntnis steht.

Schlüsselwörter: *Kognitive Wissenschaft, Konnektionismus, Kognitivismus*

Andrej Ule

**BEWUßTSEIN UND PHYSISCHE
WIRKLICHKEIT**

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz analysiert den Begriff des Bewußtseins und versucht jene seiner Dimensionen zu finden, die ihre Verbindung mit der physikalischen Wirklichkeit ermöglichen. Sie unterschei-

det das "Bewußtsein über Etwas", das "Bewußtsein Jemandes" und die "Bewußtheit als Erlebnis" (phänomenales Bewußtsein). Nur die Letztere ermöglicht eine bestimmte Analogie mit der physischen Wirklichkeit und zwar mit den quantenmechanischen Zuständen (Kohärenz, Ganzheitlichkeit, Allgegenwärtigkeit, Verdacht auf Potentiale und Alternativen). Ich lehne aber die These ab, daß das Bewußtsein als solches ein quantenmechanischer Zustand der Geisteskräfte oder in ihnen ist.

Schlüsselwörter: *Philosophie des Bewußtseins, Phänomenologie, Ludwig Wittgenstein, Quantentheorie des Bewußtsein*

Artur Štern

KOGNITIVE INTENTIONALITÄT IN DER ETHIK

(Zusammenfassung)

Das Reihenadjektiv kognitiell scheint für die Bezeichnung des konzeptuellen Bereichs der Kognition zutreffender als das Adjektiv kognitiv, dessen Bedeutung, daß nämlich etwas erkenntlich ist, im Grunde trivial ist. Kognitiell ist ein psychologischer Aspekt dessen, was sich in der Gnoseologie rationell nennt. Hier stellt sich die erste Frage im Rahmen der vorliegenden Abhandlung: Was spielt bei der moralischen Entscheidung die wichtigste Rolle – Verstand oder Emotionen? Die nächste und zugleich zentrale Frage lautet: reicht jede Form der Intentionalität der Kriterien aus, nach denen eine Tat als moralisch gezeichnet werden kann oder aber muß sie zu ihrer Erfüllung der Intentionalität auch kognitiell sein? Es bestehen zwei Gruppen von Antworten darauf und beide werden auch vorgestellt. Die letzte Frage behandelt die Intentionalität von folgendem Gesichtspunkt: Ist dies eine ausreichende Bedingung für die Moralität oder ist es nur eine erforderliche Bedingung für sie – beziehungsweise, vermutlich wenn das Argument des Mystizismus bestünde, ist das eine und das andere und nicht einmal erforderlich, nein – es wird geradezu unmöglich gemacht.

Schlüsselwörter: *Kognitive Wissenschaft, Kognition, Ethik*

Igor Jerman

ERKENNUNGSGRUNDLAGEN IM LICHTE DER NEUEN BIOLOGIE

(Zusammenfassung)

Viele Biologen und andere Wissenschaftler sind überzeugt, daß das Leben auf der statistischen Ordnung der molekularen Bewegungen fundiert. Jedoch nicht wenige Biologen und Physiker kommen zu der Erkenntnis, daß das Leben vor allem von einer ganz anderen Ordnung gezeichnet ist, von der Ordnung des kohärenten bio-elektromagnetischen Feldes. Dies geht aus den theoretischen Studien Fröhlichs, den Arbeiten Giudics, Hameroffs und anderen hervor, wie auch aus den empirischen Arbeiten von Popp, Smith, Pollock und anderen. Nach den Ansichten der neuen Biologie wird die Erkenntnis nicht erst im Gehirn, sondern schon auf der Ebene der Moleküle aufgebaut. Hier geht es nicht um das Bewußtsein im Sinne des Wortes, sondern es geht wie auch immer um eine definitive kognitive Fähigkeit. Diese primäre molekulare Perzeption überträgt sich dann durch das vervielfältigende Kaskadensystem bis zum Gehirn und wird so eine kollektive molekulare Eigenschaft. Die Erkenntnis ist also von den Molekülen bis zum Gehirn verbunden.

Schlüsselwörter: *Ordnung des Lebens, kohärentes bio-elektromagnetisches Feld, Erkenntnis, Perzeption, neue Biologie*

Mitja Peruš

THEORIEN DER KOMPLEXEN SYSTEME ALS EINE GRUNDLAGE DER KOGNITIONSWISSENSCHAFT

(Zusammenfassung)

Im ersten Teil der Abhandlung wird eine Übersicht der aktualisierten und erweiterten Grundideen meines Buches "Alles in Einem, Eines in Allem" gegeben. Die neuen Erkenntnisse betonen die Bedeutung der Relationen zwischen neuronalen, virtuellen und quantischen Prozessen, besonders hinsichtlich der Frage des Bewußtseins und der mystischen Transzendenz. Im zweiten Teil antworte ich auf die Kritiken zu meinem Buches und auf die Entwicklungsrichtlinien der Kognitionswissenschaft. Es werden verschiedene koexistierende Schichten der

psychologischen Symmetrie mit unterschiedlichen Graden der Ganzheitlichkeit vorgestellt.

Schlüsselwörter: *(attraktorförmige) neurale Netze, Bewußtsein, Gedächtnis, Quantenkohärenz, Symmetrie, Kognitionswissenschaft*

Susanne Maurer

FRAUENBEWEGUNGEN UND DIE FEMINISTISCHE WISSENSCHAFT IN DEUTSCHLAND

(Zusammenfassung)

Die internationale und intranationale zentrierte Behandlung von Fragen der Begriffsbedeutung "Geschlecht" ist unterschiedlich. Wenn schon nicht eine zentrale Kategorie besteht, wird dem "Geschlecht" immer mehr Aufmerksamkeit gewidmet, nicht nur als einem Subjekt der politischen Praxis, sondern auch im Kontext der Wissenschaften, Philosophie und der theoretischen Prozesse. Die Abhandlung versucht einige Richtungen und Probleme der Entwicklung zu beschreiben, die charakteristisch für den Bereich der Bewegungen der Emanzipation der Frauen und der feministischen Theorie in Deutschland sind. Es ist erforderlich verschiedene Quellen und Wurzeln dieser Bewegungen zu erkennen und zu berücksichtigen: Bedürfnisse, Interessen und Wünsche, die zur feministischen Theorie beitragen. Behandelt sind Fragen des Fundamentalismus im feministischen Kontext und die Autorin betont in dem Beitrag auch die Frage der Solidarität in Hinsicht auf die Unterschiede zwischen den Frauen im internationalen und intranationalen Maßstab.

Schlüsselwörter: *Studie der Geschlechter, Feminismus in Deutschland, Frauenpolitik*

Cornelia Füssenhauser, Gabriele Stump

FRAUEN UND GESUNDHEIT

(Zusammenfassung)

Die traditionellen Konzepte der Untersuchungen der öffentlichen Meinung und der gesellschaftlichen Epidemiologie haben die Tatsache vernachlässigt, daß die Definition "Krankheit" und "Gesundheit" mit dem Geschlecht verbunden ist. Die feministischen Untersuchungen über die

Gesundheit der Frauen deuten darauf hin, daß die Definitionen der Krankheit und der Gesundheit Konzepte darstellen, die sowohl für Männer als auch für Frauen unterschiedlich und mit der gesamten Gesellschaft verbunden sind. Dies führt zu Folgen für Fachleute, die auf medizinischem wie auch auf gesellschaftlichem Gebiet arbeiten: Es stellt sich die Frage, ob Frauen unterschiedliche Formen der medizinischen oder therapeutischen Behandlung benötigen und wie die Präventive vom Standpunkt des Geschlechts aus zu verstehen ist.

Schlüsselwörter: *Studie der Geschlechter, Feminismus, Gesundheit der Frauen, medizinischer Diskurs*

Irena Žagar

DIE FIGUR DER FRAUEN IN SLOWENISCHEN VOLKSMÄRCHEN

(Zusammenfassung)

Der Beitrag behandelt einige Charaktere der Figur der Frauen in slowenischen Volksmärchen. Er zeigt Beispiele auf, in welchen der Übergang in die Pubertät, die Verhehlung, die erwachsene Frau und die Greisin sowie die unterschiedlichen stereotypen Rollen, die die Märchen den Frauen auftragen, behandelt werden. Charakteristisch ist die zweideutige und ambivalente Darstellung von Frauen, welche aus den patriarchalischen Verhältnissen und der mitteleuropäischen Mythologie hervorgeht.

Schlüsselwörter: *Soziologie der Kultur, Studie der Geschlechter, Märchen, Bild der Frau*

Barbara Vrečko

ROLLE DER ÖFFENTLICHKEIT BEI ENTSCHEIDUNGEN ÜBER ANGELEGENHEITEN DES UMWELTSCHUTZES

(Zusammenfassung)

Der Artikel geht von der Hypothese aus, daß heute ein wirkungsvoller Umweltschutz nur mit einem breiteren gesellschaftlichen Konsens, sowohl über Ziele als auch Mittel des Umweltschutzes erzielt werden kann. Dabei betont die Verfasserin die bedeutende Rolle der Zusammenarbeit der Öffentlichkeit bei der Entscheidung

über Angelegenheiten des Umweltschutzes, welche wesentlich zur Schaffung eines solchen Konsens beiträgt. In Kürze ist die behandelte Rolle der Öffentlichkeit im gesetzgebenden Verwaltungsverfahren, dem Verfahren der Beurteilungen der Einflüsse auf die Umwelt und im Verfahren der Eingriffsplanung in die Umwelt, wie auch der Möglichkeiten der informellen Formen der Zusammenarbeit und des Einflusses auf Entscheidungen über Angelegenheiten des Umweltschutzes in Slowenien umrissen.

Im Abschluß macht die Autorin darauf aufmerksam, daß die Teilnahme der Öffentlichkeit in den Verfahren der Entscheidungen über Angelegenheiten des Umweltschutzes nicht bloá ein Instrument zur Lösung von Umweltschutzproblemen ist, sondern eine Form der partizipativen Demokratie darstellt, um aktiver zusammenzuarbeiten und auf die Annahmen der Entscheidungen in allen Bereichen unseres Lebens einen Einfluß zu haben.

Samo Škrbec

GENETISCHE EROSION

(Zusammenfassung)

Die Menschen erzeugen Pflanzen für ihre Ernährung schon seit tausenden von Jahren bevor die genetische Wissenschaft die Sache in ihre Hände nahm. Die Synthese natürlicher Umgebungen und die menschlichen Interventionen schaffte für unsere Ernährung eine genetische Verschiedenheit von außerordentlichen Ausmaßen. Durch den Begriff der Hybriden in der Zeit der grünen Revolution sah sich die Weltversorgung mit der Ernährung mit der ersten Welle der genetischen Erosion konfrontiert.

Das Patentieren der Pflanzen und des genetischen Materials sollte den Prozeß begrenzen, jedoch beschleunigte er ihn noch mehr. Die genetische Erosion zerstörte gefährlich das erste Glied in der Ernährungskette und der Prozeß hört noch nicht auf.